

საქართველოს
სახელმწიფოსა და
სამართლის
ისტორია

-1654-

ყველაფერი ხასხასადაა
წიგნი მოიყვანეს!
ქაქუცავაძის შიშის
სპეციალი

19/03.2004.

**საქართველოს სახელმწიფოსა და
სამართლის ისტორიის საგანი, მეოთხე,
სისტემა**

**საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის
ისტორიის საგანი**

წიგნში განხილულია საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის, როგორც სასწავლო დისციპლინის პროგრამით გათვალისწინებული ელასაკითხი, მათ შორის: საგანი, მეთოდი, სისტემა, წყაროები, მეცნიერება. ნაშრომში ცალ-ცალკეა წარმოდგენილი ქართული სამართლის ისეთი დარგები უგორიცაა: სახელმწიფო ანუ კონსტიტუციური სამართალი, სისხლის, სამოლაქო, საოჯახო, სამემკვიდრეო და პროცესუალური სამართალი, შესაბამისი მართლებრივი ინსტიტუტებით.

განკუთვნილია იურიდიული ფაკულტეტის სტუდენტებისა და ქართული მართლის ისტორიით დაინტერესებული მკითხველებისათვის.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტზე მისი გახსნის პირველივე დღიდან იკითხება საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია.

ამ საგანს საფუძველი ჩაუყარა უნივერსიტეტის დამაარსებელმა დიდმა ივანე ჯავახიშვილმა.

ნიშნდობლივია, რომ ახლად გახსნილ თბილისის უნივერსიტეტის სოციალურ-ეკონომიკურ ფაკულტეტზე ქართული სამართლის ისტორიის წაკითხვა თვით ივ. ჯავახიშვილმა ითავა. ამ პერიოდში მას ძირითადად მომზადებული ჰქონდა ქართული სამართლის ისტორიის სასწავლო და სამეცნიერო კურსი, რომელიც 1928-1929 წლებში დასტამბა და გამოსცა კიდევ 2 ნაწილად ანუ 3 წიგნად. ივ. ჯავახიშვილმა ნაშრომს უწოდა „ქართული სამართლის ისტორია“ და არა „საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია“.

საგნის ასეთი სახელწოდება — „საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია“ ხაზს უსვამდა და ამბობდა მარქსისტულ დებულებას: „არ არსებობს სამართალი სახელმწიფოს გარეშე, რომ სახელმწიფოსა და სამართლის ერთმანეთისაგან გამიჯვნა არ შეიძლება“.

მართებულად მიგვაჩნია, რომ ამ საგანს დაუბრუნდეს ძველი სახელწოდება — „ქართული სამართლის ისტორია“. რევოლუციამდელი რუსი ბურჟუაზიული სამართლის ისტორიკოსები: ვ. ი. სერგეევჩი, ა. ნ. ფილიპოვიჩი, მ. ფ. ვლადიმირსკი-ბუდანოვი და სხვები სამართლის ისტორიას ცალკე, სახელმწიფოსგან მოწყვეტით განიხილავდნენ. ივ. ჯავახიშვილი მათი მიმდევარი იყო და ამიტომაც უწოდა ამ საგანს „ქართული სამართლის ისტორია“, თუმცა ეს როდი ნიშნავს იმას, რომ ივ. ჯავახიშვილი უგულვებელყოფდა ქართული სახელმწიფოს ისტორიის შესწავლას. ამის დამადასტურე-

რედაქტორი პროფ. ნ. სურგულაძე

რეცენზენტები: დოც. ბ. ჯავითაშვილი
დოც. დ. ბონტოლანაშვილი

© ვ. მეტრეველი, 2003
© გამომცემლობა „მერიდიანი“, 2003

ISBN 99928-32-15-0

ა ის, რომ ქართული სამართლის ისტორიის კურსში ცალკეა აღწერილი ქართული სახელმწიფო სამართალი, რაც სხვა არაფერ-ს არა ქართული სახელმწიფოებრიობის ისტორიული განხილვა. ვფიქრობთ, შორს არ არის ის დრო, რომ ჩვენში დამკვიდრე-ნი სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის დარგებს კვლავ არ უნდა დაემატებინათ „სამართლის ისტორია“.

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია ისტორიულ-იურიდიული მეცნიერებაა. იგი არ არის ნორმათა სისტემა, არც არის მეცნიერება ქართული სახელმწიფო (კონსტიტუციური) სამართლისა და სამართლის ცალკეული დარგების (სისხლი, საოჯახო, სამემკვიდრეო) წარსულის (ისტორიის) შესახებ.

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია ისტორიული მეცნიერებაა იმდენად, რამდენადაც იგი სახელმწიფოსა და სამართლის წარსულის შესწავლის ისტორიულად, უძველესი პერიოდებიდან დადგინდა, ხოლო იურიდიული მეცნიერება იმდენად, რამდენადაც შეისწავლის იურიდიულ კატეგორიებს – სახელმწიფოსა და სამართალს.

დავაზუსტოთ, თუ რა არის საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის შესწავლის საგანი ანუ შესწავლის ობიექტი. როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ეს მეცნიერება პირველ რიგში სწავლობს ქართულ სახელმწიფოებრიობას. კერძოდ: სახელმწიფოებრიობის წარმოშობას საქართველოში, იმ კონკრეტული მიზეზების გამოკვლევას, რამაც განაპირობა სახელმწიფოებრიობის გაჩენა საქართველოში, ასევე შეისწავლის ქართული სახელმწიფოებრიობის განვითარებას ჩვენს დროში. სახელმწიფოებრიობის ისტორიის შესწავლა ცალკეული პოლიტიკური გაერთიანებები ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე.

ქართული სახელმწიფო სამართლის შესწავლისას ყურადღებას უნდა მიაქციოთ შემდეგ საკითხებს: სად ჩამოყალიბდა ესა თუ ის პოლიტიკური გაერთიანება (სახელმწიფო), როგორი იყო მისი საზღვრები, როგორი იყო მისი მმართველობის ან წყობილების ფორმები, მისი უფლებებისა და მმართველობის ორგანოები, ვინ იყვნენ თანამდებობის პირები ან როგორი იყო მათი უფლებრივი მდგომარეობა.

ქართული სამართლის შესასწავლად ყურადღებას უნდა მიაქციოთ ქართული სამართლის წყაროებს, რისთვისაც ვახდენთ სამართლის წყაროების კლასიფიკაციას (დაყოფას) შემდეგნაირად: 1. ქართული სამართლის პირდაპირი და არაპირდაპირი წყაროები, მათი დახასიათება;

2. ქართული სამართლის საეკლესიო წყაროები; 3. ქართული სამართლის საერო წყაროები. თვით საერო სამართლის წყაროებს ვყოფთ: ა) სახელმწიფო-სამართლებრივი (კონსტიტუციური) ხასიათის წყაროებად და ბ) სისხლისა და სამოქალაქო-სამართლებრივი ხასიათის წყაროებად.

ქართული სამართალი სამართლის დარგების მიხედვით ცალკე შეისწავლის: სისხლის სამართალს, საქორწინო-საოჯახო სამართალს, სამემკვიდრეო სამართალს, სასამართლო ორგანიზაციისა და პროცესულურ სამართალს.

იურიდიულ ლიტერატურაში სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის საგანზე მსჯელობისას გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის საგანი არის სამართლის ცალკეული ინსტიტუტებისა თუ დარგების, ასევე სახელმწიფო დაწესებულებათა ერთობლიობის შესწავლა. მეორე თვალსაზრისის მიხედვით სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის საგანი არ შეიძლება გაავიგოთ და შევცვალოთ სახელმწიფო დაწესებულებათა თუ სამართლის დარგთა ისტორიის შესწავლით, ეს გამოიწვევს სახელმწიფოს ისტორიის მოწყვეტას სამართლის ისტორიისაგან¹. ჩვენი აზრით, ასეთი თვალსაზრისი განპირობებული იყო მარქსისტული თვალსაზრისის ზეგავლენით, რომელიც არაერთგზის შეგვახსენებდა სახელმწიფოსა და სამართლის ერთიანობას. მაგრამ მარქსიზმის ეს დებულება არ ირღვევა არც პირველ შემთხვევაში, როცა სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის საგანად მივიჩნევთ სახელმწიფო დაწესებულებათა, სამართლის ინსტიტუტებისა თუ დარგების შესწავლის შედეგს.

ამდენად, შეგვიძლია დასკვნის სახით ვთქვათ, რომ საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის შესწავლის საგანი არის ქართული სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის წყაროების, ასევე ქართული სამართლის დარგებისა და ინსტიტუტების შესწავლა.

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია მჭიდრო კავშირშია როგორც არაიურიდიულ (ფილოსოფია, პოლიტიკური ეკონომიკა და სხვა), ისე იურიდიულ დისციპლინებთან (სახელმწიფოსა და სამართლის თეორია, პოლიტიკური და სამართლებრივი მოძღვრებათა ისტორია, დარგობრივი იურიდიული დისციპლინები).

სახელმწიფოსა და სამართლის თეორიასთან საქართველოს სახელ-

¹ იხ. Ж. Советское государство и право, № 12, 1961 г. стр. 49.

ვოსა და სამართლის ისტორიის კავშირი გამოხატულებას პო-
ზებს შემდეგში: სახელმწიფოსა და სამართლის თეორია ადგენს
ელმწიფოსა და სამართლის ზოგად ცნებებს, ასევე სახელმწიფოსა
სამართლის განვითარების ზოგად კანონზომიერებებს, სწორედ ამ
ბებსა და კანონზომიერებებს იყენებს საქართველოს სახელმწი-
ფისა და სამართლის ისტორია. თავის მხრივ კი სახელმწიფოსა და
ართლის თეორია სარგებლობს სახელმწიფოსა და სამართლის
ეორიის მიერ დადგენილი (მოპოვებული) მასალით.

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის კავშირი
ართველოს პოლიტიკურ და სამართლებრივ მოძღვრებათა ისტორია-
ში იმაში გამოიხატება, რომ პოლიტიკური და სამართლებრივი მოძღვრების
ტორია იყენებს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის მიერ წარ-
ჩენილ პოლიტიკურ და სამართლებრივ დაწესებულებებს საზოგადოე-
ვი განვითარების ამა თუ იმ ეტაპზე, აანალიზებს მათ, გამოყოფს მათში
ღებობს ან აჩვენებს ნაკლოვანებებს, რაც საშუალებას იძლევა ახალი
ორესული პოლიტიკური და სამართლებრივი იდეების ჩამოსაყალიბებლად.

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის კავ-
ში დარგობრივ იურიდიულ დისციპლინებსა და მათ შესაბამის
მეცნიერო კურსებთან იმაში მდგომარეობს, რომ სახელმწიფოსა და
ართლის ისტორია აწვდის მასალას თუ როგორი იყო პოლიტიკური
სამართლებრივი დაწესებულებები ამა თუ იმ პერიოდში, დარგო-
ბრივი იურიდიული დისციპლინები სარგებლობენ ამ მასალით, და
ლს უწყობენ შედარებით მაღალი დონის პოლიტიკურ თუ სამართ-
ბრივი დაწესებულებათა შექმნას.

სამართლის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის მეთოდი

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის შეს-
ვლის მეთოდზე მსჯელობისას მხედველობაში გვაქვს თუ რა გზით,
მიმართებით უნდა მოვახდინოთ ქართული სახელმწიფოებრიობისა
ქართული სამართლის შესწავლა.

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის პრობ-
ლემათა კვლევისას შეგვიძლია გამოვიყენოთ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა
სასწავლად არსებული სხვადასხვა (მრავალფეროვანი) მეთოდები.

თავიდანვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ საქართველოს სახელმწიფოსა
და სამართლის ისტორიის შესასწავლად ვერ გამოვიყენებთ საგნებისა
და მოვლენების შესწავლის ე.წ. მეტაფიზიკურ მეთოდს, იმდენად,
რამდენადაც ეს მეთოდი საგნებსა და მოვლენებს (მათ შორის სახელმ-
წიფოსა და სამართალსაც) შეისწავლის ერთმანეთისაგან იზოლირებუ-
ლად, განუვითარებლად, უცვლელად.

სამაგიეროდ საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ის-
ტორიის შესასწავლად ვიყენებთ ისეთ ზოგად მეთოდს, როგორიცაა
დიალექტიკურ-მატერიალისტური მეთოდი, რომელიც მეტა-
ფიზიკური მეთოდის საპირისპიროდ სახელმწიფოსა და სამართალს
შეისწავლის (განვიხილავს) ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირში, ერთმა-
ნეთთან განპირობებულობასა და განვითარებაში.

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის შესას-
წავლად ვიყენებთ ასევე ისეთ მეთოდებს, როგორიცაა: ფორმალურ-
ლოგიკური, სისტემური, შედარებითი ისტორიული მეთოდები.

ზემოთ აღნიშნული კვლევის მეთოდების საშუალებით შესაძ-
ლებლობა იქმნება გაირკვეს ქართული სახელმწიფოსა და ქართული
სამართლის ფორმირების თავისებურებანი, ასევე ადრე არსებული
პოლიტიკური და სამართლებრივი დაწესებულებების დადებითი თუ
უარყოფითი მხარეები, დაბოლოს, კვლევის მეთოდი საშუალებას იძლევა
ახსნილ იქნეს ქართული სახელმწიფოსა და სამართლის განვითარე-
ბის გზები თუ მხარეები, ქართული სახელმწიფოსა და სამართლის
ცალკეული ინსტიტუტები.

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის შესასწავლად გვერდს
ვერ აუვლით ისტორიზმის პრინციპს. ისტორიზმის პრინციპის დაც-
ვა საშუალებას გვაძლევს გამოვაკლინოთ თუ რომელი პოლიტიკური
და სამართლებრივი დაწესებულებები აღმოჩნდა წარმატალი და რომელმა
შეინარჩუნა არსებობის უფლება.

დაბოლოს, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ესა თუ ის მეთოდი არ არის
თვითმიზანი, არამედ კვლევის საშუალებაა, შემეცნების ხერხია, პო-
ლიტიკურ და სამართლებრივ დაწესებულებათა წარმოჩენისა და შეს-
წავლის, გაანალიზების საშუალებაა.

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის სისტემა

როდესაც ვმსჯელობთ მეცნიერებისა თუ სასწავლო დისციპლინის სისტემაზე, მხედველობაში გვაქვს: რა პრობლემები განიხილება მეცნიერების ამ კურსში ან სასწავლო დისციპლინაში და რა ანმიმდევრობით.

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიას, როგორც იურიდიული მეცნიერების დამოუკიდებელ დარგს და როგორც სასწავლო დისციპლინას თავისი პერიოდიზაცია და სისტემა აქვს.

ამ შემთხვევაში განვიხილავთ საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის, როგორც სასწავლო დისციპლინის სისტემას. ამ სისტემა შემდეგნაირია: პირველ რიგში ვიხილავთ საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის საგანს, მეთოდსა და სისტემას, შემდეგ სასწავლო დისციპლინის ადგილს სხვა იურიდიულ დისციპლინებში.

მასალის შესასწავლად დიდ მნიშვნელობას ვანიჭებთ და წარმოგაჩინებთ ამ დარგის მეცნიერების განვითარებას, ვასახელებთ იმ მეცნიერებსა და შრომებს, რაც შექმნილია საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიაში.

ვრცლად მიმოვიხილავთ ქართული სახელმწიფოსა და სამართლის წყაროებს, რისთვისაც ვახდენთ მათ შემდეგნაირ კლასიფიკაციას: ა) პირდაპირი და არაპირდაპირი წყაროები; ბ) საეკლესიო წყაროები (კანონიკური) და საერო ხასიათის წყაროები; გ) სახელმწიფო-სამართლებრივი (კონსტიტუციური) ხასიათის წყაროები; დ) სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის წყაროები.

სახელმწიფოსა და სამართლის წყაროების მიმოხილვის შემდეგ შევხვედებით ქართული სამართლის ცალკეულ დარგებს. ცალ-ცალკე განვიხილავთ: ა) ქართულ სახელმწიფო (კონსტიტუციურ) სამართალს; ბ) ქართულ სისხლის სამართალს; გ) ქართულ სამოქალაქო სამართალს; დ) ქართულ საქორწინო-საოჯახო სამართალს; ე) ქართულ სამემკვიდრეო სამართალს; ვ) სასამართლოს ორგანიზაციასა და პროცესს.

ქართული სახელმწიფო (კონსტიტუციური) სამართალი მეტად რთული დარგია, აქ ჩვენ შევისწავლით სახელმწიფოებრიობის წარმოშობასა და განვითარებას უძველესი პერიოდიდან დღევანდლამდე.

ქართული სახელმწიფოებრიობის შესასწავლად სამ პერიოდს გამოვყოფთ: 1) ძველი ქართული სახელმწიფოებრიობა ანუ უძველესი პოლიტიკური გაერთიანებები (დიაოხი, კოლხა, იბერია) ძველი წელთაღრიცხვის პირველი ათასწლეულიდან ახალი წელთაღრიცხვის V საუკუნემდე; 2) ფეოდალიზმის პერიოდი (შუა საუკუნეების) ქართული სახელმწიფოებრიობა (V-XVIII სს.); 3) ქართული სახელმწიფოებრიობა XIX საუკუნიდან დღემდე.

ქართული სახელმწიფო (კონსტიტუციური) სამართლის პრობლემათა გაშუქებისას ყურადღებას ვამახვილებთ შემდეგ საკითხებზე: ქართული სახელმწიფოებრიობის წარმოშობა, მისი ფორმები, უმაღლესი, ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა, თანამდებობის პირები და მოხელეები, მათი უფლებრივი მდგომარეობა. ვრცლად წარმოგვანილი ე.წ. „ოქროს ხანის“, ანუ გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფო წყობილება. პრობლემის შეუსწავლელობის, მასალების სიმცირისა და სირთულის გამო შედარებით მოკლეა XV-XII საუკუნეების საქართველოს სამეფო-სამთავროების პოლიტიკური წყობა, სამოხელეო სისტემა.

სათანადო სისრულითაა განხილული რუსული მმართველობა საქართველოში.

ქართული სისხლის სამართლის შესწავლისას ყურადღებას ვუთმობთ შემდეგ პრობლემებს: დანაშაულისა და სასჯელის აღმნიშვნელი ტერმინები, დანაშაულის ცნება და არსი ქართულ სამართალში, სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობიდან განთავისუფლება, პასუხისმგებლობის შემამსუბუქებელი და დამამძიმებელი გარემოებები, თანამონაწილეობა, დანაშაულის სუბიექტი ქართულ სამართალში, დანაშაულის სუბიექტური მხარე; სასჯელის სახეები და მათი მიზნები ქართულ სამართალში, დანაშაულის ცალკეული სახეები და მათი დასჯადობა.

სამოქალაქო სამართლის შესწავლისას ვიხილავთ შემდეგ საკითხებს: საკუთრების უფლებას, ნივთებს (სანივთო სამართალი), ვალდებულებით სამართალს (ვალდებულების წარმოშობის საფუძვლებს, ვალდებულების ცალკეულ სახეებს).

საოჯახო სამართლიდან: ქორწინების წესები და პირობები, განქორწინების წესები და პირობები, მეუღლეთა შორის პირადი და ქონებრივი ურთიერთობები.

სამემკვიდრეო სამართლიდან: მემკვიდრეობის არსი, სახეები; კანონით მემკვიდრეობა და ანდერძით მემკვიდრეობა.

საპროცესო სამართლიდან: სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში, დამატკიცებელი საბუთები.

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის მიზნობრიობა

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის მეცნიერებას დიდი ხნის ისტორიაა აქვს. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ქართული სახელმწიფოებრიობა და სამართალი ყალიბდება ჩვ. წელთაღრიცხვამდე პირველ ათასწლეულში, ბუნებრივია, შედარებით დაგვიანებულად წარმოგვიდგება ის ფაქტი, რომ ქართული სახელმწიფოსა და სამართლის კვლევა XVIII საუკუნეში დაიწყო.

ქართული სამართლის შესწავლის მოთავედ უნდა მივიჩნიოთ ქართლის მეფე ვახტანგ VI, რომელმაც XVIII საუკუნის დასაწყისში ფართო საკანონმდებლო საქმიანობა გააჩაღა. ვახტანგ VI-მ სწავლულ კაცთა კომისია შექმნა, ხელმძღვანელობდა მას და თვითონაც ღებულობდა მონაწილეობას საკანონმდებლო საქმიანობაში. ვახტანგ VI-ს დიდი დამსახურება ის არის, რომ „იგულა და იგულისმოდგინა და შემოკრიბნა ყოველნი წიგნი სამართლისანი, რომელნი ჟამთა ვითარებითა თვითოეულად მიმოდაბნეულ იყო“. ამ გზით ვახტანგ VI-მ სჯულმდებლობის დიდი კრებული შეადგინა და ამით საქართველოს ისტორიაში ქართული სამართლის პირველი მკვლევრის, სამართლის პირველი მეისტორიის სახელი დაიმკვიდრა. ვახტანგ VI-მ შეკრიბა ქართული სამართლის ისეთი ძეგლები, როგორცაა: ბექასა და აღბუღას სამართალი, გიორგი ბრწყინვალეს სამართალი, კათალიკოზთა სამართალი და ისინი სამართლის წიგნთა კრებულში შეიტანა. მან საკუთარი სამართლის წიგნიც შეადგინა და დაურთო კრებულს. ამავე კრებულში მოათავსა მან უცხოურიდან ათარგმნი სამართლის წიგნები, როგორიცაა: ებრაული სამართლის ქართული ვერსია, ბერძნული სამართლის ქართული ვერსია და იომხური სამართლის ქართული ვერსია.

ქართული სამართლის შესწავლის საქმეში დიდი წვლილი შეტანეს ქართველმა ბატონიშვილებმა (ვახუშტი, იოვანე, დავითი),

მ. ბროსემ, პ. იოსელიანმა, დ. ბაქრაძემ, დ. ფურცელაძემ, ალ. ხაზანაშვილმა, თ. ჟორდანიამ, ე. თაყაიშვილმა და სხვა.

XIX საუკუნის ბოლოს ქართული სამართლის ისტორიის კვლევას ხელი მოჰკიდეს რუსმა და ევროპელმა მეცნიერებმა. აღსანიშნავია თ. ლეონტიევიჩის, მ. კოვალევსკის, რ. დარესტის, ფ. ჰოლდაკის, რ. კულტმანის, ჟ. კარსტის ღვაწლი ამ საქმეში.

უმაღლესი იურიდიული განათლების მქონე პროფესიონალ იურისტთაგან ქართული სამართლის პირველ მკვლევარად გვევლინება ნიკო ხიზანაშვილი (ურბნელი), რომელმაც რამდენიმე გამოკვლევა გამოაქვეყნა ამ დარგში¹.

ქართული სამართლის ჭეშმარიტად მეცნიერული შესწავლა დიდმა ივანე ჯავახიშვილმა ითავა.

ივანე ალექსანდრეს ძე ჯავახიშვილი (1876-1944 წწ.) იყო გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსი და საზოგადო მოღვაწე, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი. მან ქართველ მეცნიერთა ჯგუფთან ერთად დააარსა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ხოლო 1919-1926 წწ. მუშაობდა უნივერსიტეტის რექტორად.

ივ. ჯავახიშვილმა ქართველოლოგიის მრავალ დარგს ჩაუყარა საფუძველი, მათ შორის ქართული სამართლის ისტორიასაც. ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლა მან მიზნად დაისახა სამეცნიერო მუშაობის დაწყებისთანავე. ივ. ჯავახიშვილმა დაამთავრა პეტერბურგის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტი. სპეციალური იურიდიული განათლება არ მიუღია. სამართლის მეცნიერებას იგი დამოუკიდებლად დაეუფლა. თავდაპირველად საფუძვლიანად შეისწავლა რომის სამართლის ისტორია, რაც საერთოდ სამართლის ისტორიის საფუძველს წარმოადგენს, შემდეგ კი შეისწავლა გერმანული, ფრანგული, ბიზანტიური და რუსული სამართლის ისტორია.

როგორც აღინიშნა, ქართული სამართლის ისტორიის სპეციალური კვლევა-ძიება პირველად ნიკო ურბნელმა (ხიზანიშვილმა) დაიწყო. მან გასული საუკუნის მიწურულსა და მიმდინარე საუკუნის დამდეგს

¹ ნ. ურბნელი, ძეგლისდება მეფე გიორგი ბრწყინვალესი, თბ., 1890; ნ. ურბნელი ათაბაგნი ბექა და აღბუღა და მათი სამართალი, თბ., 1892; ნ. ხიზანაშვილი (ურბნელი), რჩეული იურიდიული ნაწერები (დასაბეჭდად მოამზადა, ბიოგრაფიული მასალები და შენიშვნები დაურთო ი. დოლიძემ), თბ., 1982.

რამდენიმე მონოგრაფია გამოაქვეყნა, რომლებშიაც განხილულია ძველი ქართული სამართლის ისტორიის უმნიშვნელოვანესი საკითხები.

ივ. ჯავახიშვილმა მოგვცა ნ. ურბნელის სამეცნიერო კვლევის მეთოდის სწორი მეცნიერული შეფასება და აღნიშნა ის არსებითი ნაკლოვანებები, რომლებიც ამ მეთოდს ახასიათებს. ნ. ურბნელი ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის მომხრე იყო. ამ მეთოდის მიმდევრები თანამედროვე ზნე-ჩვეულებებში პირველყოფილი სოციალური ცხოვრების კვალს ეძებდნენ. ივ. ჯავახიშვილი წერს, რომ ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლა უძველესი დროიდან უნდა დაიწყოს, ამისათვის გამოსადეგი ყველა მასალის გამოყენებით, სამართლის ძეგლების ტექსტის წინასწარი კრიტიკული შესწავლითა და პირვანდელი სახის აღდგენით, ძველი ქართული იურიდიული ტერმინოლოგიის ზუსტი მნიშვნელობისა და ქართულ იურიდიულ დაწესებულებათა ბუნების გამორკვევით.

„ქართული სამართლის ისტორია“ ივ. ჯავახიშვილის ხანგრძლივი სამეცნიერო მუშაობის ნაყოფია. 1907 წელს ივ. ჯავახიშვილს უკვე დაწერილი ჰქონდა „ქართული სამართლის ისტორია უძველესი დროიდან მოყოლებული XIII საუკუნის დამდეგამდის“, რომლის ბეჭდვა დაიწყო 1909 წელს ალმანახ „ერში“, მაგრამ ცენზურის მიერ ალმანახის შეჩერების გამო პუბლიკაციაც შეწყდა. 1919 წელს ქუთაისში გამოქვეყნდა „ქართული სამართლის ისტორიის“ პირველი წიგნი.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დაარსებიდანვე „ქართული სამართლის ისტორია“ სავალდებულო საგნად იქნა შემოღებული. „ქართული სამართლის ისტორიის“ პირველი ორი წიგნი 1928 წელს გამოქვეყნდა. პირველში განხილულია ქართული საერო და საეკლესიო სამართლის წყაროები და უძველესი ხანის საქართველოს სოციალური და სახელმწიფო წესწყობილება არაბთა შემოსევამდე, ანუ VII საუკუნის შუა წლებამდე. აქ ავტორი ყურადღებას ამახვილებს წყაროების განხილვასა და სამართლის ტერმინოლოგიაზე, რაც, მისი აზრით, სამართლის ისტორიის საფუძველია. ივ. ჯავახიშვილი იკვლევს ყოველი ძეგლის შედგენის დროს, პირობებს, მიზნებსა და მოქმედების ასპარეზს, პირვანდელი ტექსტის სახეს.

„ქართული სამართლის ისტორიის“ მეორე წიგნი ორ ნაწილად გამოქვეყნდა: პირველში განხილულია IX-XIII საუკუნეების სახელმწიფო სამართლის, ტერიტორიის, მოსახლეობისა და სამოხელეო წყ-

ობილების საკითხები, ხოლო მეორე ნაწილი მთავრდება ქართული სახელმწიფო, სისხლის, საკორპორაციო, სამოქალაქო სამართლისა და სამართალწარმოების ისტორიით მონღოლთა შემოსევამდე. ამჟამად ჩვენ ვსარგებლობთ ივ. ჯავახიშვილის თხზულებათა 12 ტომეულით, რომლის VI და VII ტომები „ქართული სამართლის ისტორიის“ ეძღვნება¹.

ივ. ჯავახიშვილის „ქართული სამართლის ისტორია“ ფასდაუდებელი ძეგლია ქართულ ჰუმანიტარულ მეცნიერებაში. ამ ნაშრომში ივ. ჯავახიშვილი მეტად ღრმამეცნიერულად იკვლევს ქართული სამართლის ყველა დარგს სახელმწიფო, სისხლის, სამოქალაქო, საოჯახო, სამეცქვიდრეო, პროცესუალურ სამართალსა თუ სამართლის მრავალ ინსტიტუტს უძველესი პერიოდიდან მონღოლთა შემოსევამდე.

ქართული სამართლის ისტორიის კვლევის საქმეში დიდი ღვაწლი მიუძღვის პროფესორ ივანე სურგულაძეს. ამ დარგში მას გამოქვეყნებული აქვს 200-ზე მეტი ნაშრომი, რომელთაგან 15 მონოგრაფიაა.

ივ. სურგულაძე თავის შრომებში საფუძვლიანად იკვლევდა ქართული სამართლის წყაროებს, ასევე ქართული სახელმწიფო (კონსტიტუციურ), სამოქალაქო, სისხლისა თუ პროცესუალურ სამართლის საკითხებს. აღსანიშნავია მისი სქელტანიანი შრომები: „საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის“, თბ., 1952 წ., „ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან“, ნაწ. I, თბ., 1963 წ.; ნაწ. II, თბ., 1965 წ.; „საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია“, თბ., 1968 წ. (რუსულ ენაზე); „ქართული სამართლის ძეგლები („ხელმწიფის კარის გარიგება“, „დასტურლამალი“), თბ., 1970 წ.; „ქართული სამართლის წყაროები“, თბ., 1984 წ. და მრავალი სხვა. პროფესორ ივ. სურგულაძეს გამოქვეყნებული აქვს „ქართული სამართლის ისტორია“ 4 ტომად.

ქართული სამართლის ისტორიაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა პროფ. ალ. ვაჩეიშვილმა. მან სამი წიგნი მიუძღვნა ქართული სამართლის ისტორიის პრობლემებს, რომლებშიაც შესწავლილია: ქართული სისხლის სამართლის, სამოქალაქო სამართლისა და სისხლის სამართლის პროცესის საკითხები².

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. VI, თბ., 1982; ტ. VII, თბ., 1984.

² იხ. ალ. ვაჩეიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, წიგნი I, თბ., 1946; წიგნი II, 1948; წიგნი III, 1963.

ქართული სამართლის ისტორიის კვლევის საქმე მნიშვნელოვნად წასწია წინ აკად. ი. დოლიძემ. მან არქივებიდან ამოკრიბა, რედაქტირება გაუკეთა, კომენტარები დაურთო და გამოსცა „ქართული სამართლის ძეგლები“ რვა ტომად, რომელსაც გვერდს ვერ აუვლის არა მარტო ქართული სამართლის ისტორიის მკვლევარი, არამედ ნებისმიერი დარგის ქართველოლოგი. აღსანიშნავია ასევე მისი სხვა შრომებიც¹.

ქართული სამართლის ისტორიის მეცნიერული შესწავლის საქმეში ნაყოფიერად მოღვაწეობს პროფესორი გ. ნადარეიშვილი. პროფ. გ. ნადარეიშვილი ძირითადად ქართული საოჯახო სამართლის მკვლევრად გვევლინება², მაგრამ მას მრავალი ნაშრომი აქვს გამოქვეყნებული ქართული სისხლის, სამოქალაქო, სამემკვიდრეო თუ პროცესუალური სამართლის ცალკეულ პრობლემებზე.

ქართული სამართლის ისტორიის კვლევას ემსახურებოდა პროფ. მ. კეკელია. მისი კვლევის ინტერესი და სფერო ძირითადად სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი იყო, რასაც ორი გამოკვლევა მიუძღვნა³. პროფ. მ. კეკელიას გამოქვეყნებული აქვს ასევე მრავალი ნაშრომი ქართული ჩვეულებითი სამართლის საკითხებზე⁴.

ქართული სამემკვიდრეო სამართალი მონოგრაფიულად შეისწავლა პროფ. ბ. ზოიძემ. ამ პრობლემას მიუძღვნა მან თავისი სადოქტორო დისერტაციაც, რომელიც ცალკე შრომადაც გამოაქვეყნა⁵.

¹ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953; მისივე, „გიორგი ბრწყინვალეს სამართალი“, თბ., 1957; მისივე, „საქართველოს ჩვეულებითი სჯული“, თბ., 1960.

² გ. ნადარეიშვილი, „ქართული საოჯახო სამართლის ისტორიიდან“, თბ., 1965; მისივე, „ძველი ქართული საოჯახო სამართალი“, თბ., 1974.

³ მ. კეკელია, „სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი საქართველოს რუსეთთან შეერთების წინ“, I (ქართლ-კახეთის სამეფო), თბ., 1970; მისივე, „სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი საქართველოში რუსეთთან შეერთების წინ“, II (იმერეთის სამეფო, გურიის, სამეგრელოს, აფხაზეთის, სვანეთის სამთავროები), თბ., 1981.

⁴ იხ. „ქართული ჩვეულებითი სამართლის საკითხები“, №1; №2; №3; №4; თბ., 1989-1993.

⁵ ბ. ზოიძე, „ფეოდალური საქართველოს მემკვიდრეობითი სამართალი“, ბათუმი, 1992.

დოც. ნ. კორძაია-სამადაშვილმა შეისწავლა ბრალის პრობლემა ქართულ სამართალში; მასვე გამოქვეყნებული აქვს სტატიები დანაშაულის მოტივისა და ქონებრივი დანაშაულების შესახებ¹.

დოც. გ. დავითაშვილი ინტენსიურად იკვლევს ქართული ჩვეულებითი სამართლის პრობლემებს. მასვე გამოქვეყნებული აქვს ნაშრომი „ვაჟა-ფშაველა და ქართული ჩვეულებითი სამართალი“².

დოც. მ. ლეკვეიშვილმა პირველმა შეისწავლა სასამართლო პროცესი XVII-XVIII საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოში³.

დოც. ვ. გეწაძემ შეისწავლა საბჭოთა პერიოდის ქართული საოჯახო სამართლის საკითხები. თავისი შრომის შედეგები გააანალიზა საკანდიდატო დისერტაციაში⁴.

დოც. ბ. სეხნიაძეს თავის საკანდიდატო დისერტაციაში შესწავლილი აქვს ქართული სისხლის სამართლის საკითხები, კერძოდ, „პასუხისმგებლობის გამომრიცხველი გარემოებები ქართულ სამართალში“⁵.

დოც. მ. ცაცანაშვილმა შეისწავლა „საბჭოთა სახელმწიფოებრიობის შექმნის იურიდიულ-პოლიტიკური შედეგები“, მანვე გამოაქვეყნა სტატია საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენისა და რევოლუციური კომიტეტების შესახებ⁶.

¹ ნ. კორძაია-სამადაშვილი, „ბრალის საკითხი ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის მიხედვით“, თსუ შრომები, 1959 წ; მისივე, „დანაშაულის მოტივი ვახტანგ VI-ის სამართლის მიხედვით“, თსუ შრომები, 1960.

² იხ. კრებული „ქართული ჩვეულებითი სამართლის საკითხები“, №2, თბ., 1991, №3, №4. ასევე გ. დავითაშვილი, სასამართლო მტკიცებულებანი ხევსურულ ჩვეულებით სამართალში, 1998; სამედიატორო სასამართლო ანუ „რჯული“ ხევსურეთში, 2001; სამედიატორო სასამართლო სვანეთში, 2002; სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი ძველ ქართულ სამართალში, 2002.

³ მ. ლეკვეიშვილი, „სასამართლო პროცესი XVII-XVIII სს. აღმოსავლეთ საქართველოში“, თბ., 1963.

⁴ ვ. გეწაძე, „საქართველოს სსრ საოჯახო კანონმდებლობის კოდიფიკაციისათვის“, შურნ. „საბჭოთა სამართალი“, №8, 1969; მისივე, „საბჭოთა საოჯახო სამართლის ისტორიისათვის“, შურნალი „საბჭოთა სამართალი“, №5, 1968.

⁵ ბ. სეხნიაძე, „პასუხისმგებლობის გამომრიცხველი გარემოებები ქართულ სამართალში“, დისერტაციის ავტორეფერატი. თბ., 1988.

⁶ მ. ცაცანაშვილი, „საბჭოთა სახელმწიფოებრიობის შექმნის იურიდიულ-პოლიტიკური შედეგები“, დისერტაციის ავტორეფერატი, თბ., 1988.

ქართული სამართლის ცალკეული საკითხები დამუშავებულია ს. გოგინავასა და კ. ბზიშვილის შრომებში.

პროფ. ვ. მეტრეველის ნაშრომებში ძირითადად ქართული პოლიტიკური მოძღვრების ისტორიის პრობლემებია შესწავლილი, მაგრამ ამ პრობლემათა გვერდით ახსნილია ქართული სამართლის ისტორიის მრავალი საკითხი¹. უშუალოდ ქართული სამართლის ისტორიიდან ყურადღებას იპყრობს მისი ნაშრომები ებრაული სამართლის ქართული თარგმანისა და ახალი სამეფო-სამთავროების ჩამოყალიბების შესახებ².

სამართლის კვლევებისა და სხვა საკანონმდებლო აქტების აღმნიშვნელი ტერმინები და მათი შინაარსი

ქართული იურიდიული ტერმინოლოგიის გადმოცემა სამართლის აღმნიშვნელი ტერმინების განხილვით უნდა დავიწყოთ.

ივ. ჯავახიშვილის მითითებით სამართლის აღსანიშნავად ძველ ქართულ მწერლობაშიც და ამჟამადაც იხმარებოდა და იხმარება „კანონი“. კანონს კი ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონდა და სამართალს უდრიდა³. კანონი გულისხმობდა ასევე სამართლის მუხლსაც, იქნებოდა იგი საერო თუ საეკლესიო სამართლის ძეგლი. ტერმინ „კანონს“ სასჯელის მნიშვნელობაც მიეცა. აქედან გამომდინარე, „განკანონება“ – დასჯას ნიშნავდა.

ივ. ჯავახიშვილის დაკვირვებით კანონი მხოლოდ სამართლის წიგნის მუხლს როდი ნიშნავდა, არამედ მთლიანად კანონების კრებულს, სამართლის წიგნს, რომელშიაც შედიოდა ცალკეული კანონები⁴.

¹ ვ. მეტრეველი, ი. ჭავჭავაძის შეხედულებანი სახელმწიფოსა და სამართალზე, თბ., 1978; მისივე, ნიკო ნიკოლაძის პოლიტიკური და იურიდიული შეხედულებანი, თბ., 1980; მისივე, აკაკი წერეთლის პოლიტიკური და იურიდიული შეხედულებანი, თბ., 1980; მისივე, ილია ჭავჭავაძე დანაშაულისა და სასჯელის შესახებ, თბ., 1983.

² ვ. მეტრეველი, „ებრაული სამართლის ქართული ვერსია“, შურ. სამართალი, 1992, №2; მისივე, „საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური წყობილება ადრეფეოდალიზმის ხანაში“. იხ. ლექციები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიაში, თბ., 1993. გვ. 61-97.

³ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. 12 ტომად, ტ. VI, გვ. 24, თბ., 1982.

⁴ იქვე, გვ. 25.

ივ. ჯავახიშვილი იკვლევს, რომ ტერმინი „კანონი“ ქართული არ არის, იგი ბერძნულიდან შემოვიდა ქართულში და თვით ბერძნულში ერთ-ერთი სემიტური ენიდანაა შესული, რომელშიაც კანონი ლერწამს ნიშნავდა.

საბერძნეთში „კანონს“ ხუროს ხის იარაღს უწოდებდნენ, რომელიც სისწორის დასაცავად, შესამოწმებლად გამოიყენებოდა. შემდეგ საბერძნეთშიაც სამართლის წიგნებს „კანონს“ ეძახდნენ, იმიტომ, რომ იგი სათნოებისა და ბოროტმოქმედების საზომად ითვლებოდა... მსოფლიო კრებების შემოღების შემდგომ „კანონს“ მსოფლიო და ადგილობრივი კრებების გადაწყვეტილებას ეძახდნენ, სადაც განსაზღვრული იყო „მართალი სარწმუნოება“, საეკლესიო წესწყობილება და ის სასჯელი, რომელიც უნდა გადაეხადა სამღვდლოებასა და მრევლს, სხვადასხვა დანაშაულებისათვის, სარწმუნოების, წესიერებისა და სინდისის წინაშე¹.

ივ. ჯავახიშვილი არკვევს ტერმინ „სამართლის“ ეტიმოლოგიასა და შინაარსს. მისი დაკვირვებით სამართალი „მართლისაგან“ წარმოდგება, რაც თავდაპირველად სწორეს ნიშნავდა. ჩვენი აზრით, უფრო ზუსტი იქნებოდა გვეთქვა, რომ სამართალი წარმოდგება „მართი“-საგან ანუ ვერტიკალისაგან, ანუ სწორისაგან და ამის შემდეგ მიიღო მან სამართლის მნიშვნელობა. ივ. ჯავახიშვილი განმარტავს, რომ სამართალი ნიშნავს „იმას, რაც თვითიერს ერს კაცთა საზოგადო ყოფაცხოვრებისა და მოქმედება-დამოკიდებულებათა უზენაეს და ჭეშმარიტ განსაზღვრულ მცნებად მიაჩნია...“². სამართლის ასეთი ცნება ძვირფასია, იშვიათია. ჩვენს სამართლისმცოდნეებს ვურჩევდით გამოეყენებინათ იგი ამ პრობლემის კვლევისას.

სამართლის სინონიმად ძველ ქართულში სჯულიც იხმარებოდა. ეს ტერმინი ზმნა „სჯისგან“ უნდა იყოს ნაწარმოები და „თავდაპირველად ნაბჭობის, გადაწყვეტილის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა“. ძველ ქართულ სამართალში „სჯულს“, „მჯულს“ მაინც სარწმუნოებრივი, საეკლესიო სამართლის მნიშვნელობის ელფერი ედვა და ამით იგი ტერმინისაგან „სამართალი“ განსხვავდებოდა³.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. 12 ტომად, ტ. VI, გვ. 24, თბ., 1982.

² იქვე, გვ. 28.

³ იქვე, გვ. 29.

ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით სამართალს ზოგჯერ „გაჩინილი“ სამართალი ერქვა, რადგან მას აჩენდა ანუ აღგენდა სხვადასხვა წოდებების კრება, მეფე ან სახელმწიფო დარბაზი. თვით სამართლის „გაჩინის“ ანუ ჩამოყალიბების მოქმედებას, პროცესს – „გაჩინება“ ეწოდებოდა, რაც განაჩენსაც უდრიდა¹.

საკანონმდებლო კრების მიერ ბჭობისა და შრომის შედეგად მიღებულ სასამართლო წიგნს „ძეგლი“ ეწოდებოდა, რომელსაც მიიღებდა ანუ დადებდა, დასხამდა კრება².

რაც შეეხება კოდიკოს ან კოდექსს – ლათინური წარმოშობისაა და ქართულშიაც გამოიყენებოდა. კოდექსი შეკვრას, წიგნს ნიშნავდა, კოდიკო კი – უფრო ვრცელ კრებულს, ამასთან, ისინი შინაარსით ერთიანსა და მთლიანს ნიშნავს, იგი კანონების უბრალო, მექანიკური გროვა არ არის³.

ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებსა თუ სხვა წყაროებში ვხვდებით ტერმინ „ჩვეულება“-საც. ჩვეულება არ ნიშნავს ერთი, ცალკე აღებული ადამიანის ქცევის წესს. ჩვეულებაში მთელი საზოგადოების ან საზოგადოების ნაწილის (ჯგუფის, წოდების, კლასის) ზნე და ქცევის წესი იგულისხმება.

წესდება – წესის დადებიდან მოდის. წესი კი სამოქმედო სახელმძღვანელო იყო როგორც ეკლესია-მონასტრების, ისე სახელმწიფო დაწესებულებებისა და თანამდებობის პირებისათვის.

განგება – იმავე წესს ნიშნავდა. „განგება“ საზოგადოდ გამართვას, მოწყობას ნიშნავდა⁴. დღევანდელი ტერმინოლოგიით თუ ვიტყვი, განგება – მართვას უფრო ნიშნავდა.

ფეოდალურ საქართველოში საკანონმდებლო აქტების სხვა სახეებსაც ვხვდებით. მათ შორის: წიგნი, სიგელი, გუჯარი, დაწერილი, ბრძანება, ხელი, პიტკი, ოქმი.

წიგნი – ყოველგვარი ოფიციალური თუ არაოფიციალური (კერძო) საბუთის აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი იყო.

სიგელი და გუჯარი – მეფის მიერ ნაბოძებ საბუთს ეწოდებოდა.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. 12 ტომად, ტ. VI, გვ. 29, თბ., 1982.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 35.

ბრძანება და ოქმი – მეფეთა განკარგულებები.

ხელი – ქვაზე ამოკვეთილი მეფის ბრძანება იყო.

სიგელის მნიშვნელობის გამოსახატავად ზოგჯერ ბრძანება და პეტიცია გამოიყენებოდა¹.

დაწერილი – იმ საბუთს ეწოდებოდა, რომელიც მეფის მიერ არ იყო გამოცემული, მაგრამ ზოგჯერ საკანონმდებლო აქტისაც შეიცავდა. ეს წყარო XV საუკუნემდე ჩანს. ამის შემდეგ კი ქრება.

პიტკი იგივე სიგელია.

მოვიყვანოთ მაგალითები:

სიგელი – წყალობის სიგელი ბაგრატ და კონსტანტინე მეფეებისა – ჯავახიშვილებისადმი, 1468 წ.

გუჯარი – საკანონო გუჯარი თეიმურაზ პირველისა ალავერდისადმი, 1612 წ.

ბრძანება – გიორგი ბატონიშვილისა ბოქაულთუხუცესის ზურაბისადმი ლარგვისის მონასტრის შეუვალობის შესახებ, 1778 წ. იგივე შეიძლება ითქვას ოქმზედაც, რადგან ოქმი მეფეთა განკარგულებასაც აღნიშნავდა. მაგალითად:

ოქმი – გიორგი მეფისა დავით გარეჯის წინამძღვრის არზაზე მონასტრის ყმების ჯარიდან განთავისუფლების შესახებ, 1779 წ.

ხელი – ხელი რუსულიდან მეფისა კავთის მამულის შეუვალობის შესახებ.

ქართული სამართლის წყაროებზე (ძეგლებზე) საუბრისას, გვერდს ვერ ავუვლით აკად. ი. დოლიძის ნაღვაწს ქართული სამართლის ძეგლების გამოცემის საქმეში.

აკად. ი. დოლიძემ არქივებიდან გამოიტანა, გამართა, დააზუსტა, კომენტარებით, შენიშვნებითა თუ საძიებლებით აღჭურვა და გამოსცა ქართული სამართლის ძეგლები 8 ტომად.

ტ. I – თბ., 1963 წ. აქ შედის ქართული საერო ხასიათის ძეგლები. მათ შორის ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული, რომელთა შესახებ ჩვენ ზემოთ უკვე ვისაუბრეთ.

ტ. II – თბ., 1965 წ. ამ ტომში შეტანილია ქართული სამართლის ისეთი ძეგლები, როგორცაა წიგნი, სიგელი, გუჯარი, ბრძანება, ოქმი, ხელი, პიტკი, დაწერილი და სხვ. სულ 164 საბუთი.

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოცემა, ტ. II, გვ. IX, თბ., 1965. ეს ტომი ზემოთ აღნიშნულ წყაროებს ეძღვნებოდა.

ტ. III – თბ., 1970 წ. ეს ტომი ძალზე სქელტანიანია. მასში შეტანილია მხოლოდ ქართული საეკლესიო სამართლის ძეგლები (წყაროები). უცხოური სამართლის ძეგლები მასში არ არის.

ტ. IV – თბ., 1972 წ. მოიცავს XVI-XVIII საუკუნეების განაჩენებსა და განჩინებებს. ყველაზე უძველესი არის ბაგრატ IV-ის მიერ გამოტანილი განჩინება – ოპიზის სიგელი. ამ სახის სხვა აღრიხდელ საბუთებს ჩვენამდე არ მოუღწევია. ასევე შემონახული არ არის XII-XV საუკუნის ამ რანგის საბუთები. ამიტომაც ვიწყებთ მათ XVI საუკუნიდან. ამ ტომში სულ 534 საბუთია.

ტ. V – თბ., 1974 წ. IV ტომის გაგრძელებაა. ამ ტომში შეტანილია XVIII საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის სასამართლოს განჩინებები. ამ ტომში შევიდა მეფეთა, კათალიკოზთა, ბატონიშვილთა, მდივანბეგთა, მელიქ-მამასახლისთა ქედხუდების სასამართლოების მიერ გამოტანილი განჩინებები. ამავე ტომში შესულია დიკასტერიისა და მედიატორთა სასამართლოების რამდენიმე განაჩენი. სულ 403 საბუთია.

ტ. VI – თბ., 1972 წ. შესულია XVIII საუკუნის მიწურულისა და XIX საუკუნის პირველი ნახევრის სასამართლო განჩინებები. ამ ტომში მეფის, კათალიკოსის, ბატონიშვილებისა და სხვათა განჩინებების გარდა შეტანილია მედიატორთა სასამართლოს რამდენიმე განჩინება. ეს სასამართლო იქმნებოდა იმის გამო, რომ 1801 წლიდან საქართველოში შემოდის რუსული სამართალწარმოება, რაც ხალხისათვის რთული იყო. ამიტომაც ხალხმა ზურგი შეაქცია მას და იწყო საკუთარი სამართალწარმოება, თვით ხალხის მიერ არჩეულ მედიატორთა სასამართლოების სახით. აღსანიშნავია, რომ ასეთი სასამართლოების მიერ გამოტანილი განჩინებების კულტურა ძალზე დაბალია. ამ ტომში 384 საბუთია.

ტ. VII – თბ., 1985 წ. ამ ტომში შეტანილია სასამართლოთა არზა-ოქმები. არზა-ოქმები განსაკუთრებული ხასიათის სამართლის წყაროებია, რომლებიც განსხვავდებიან სამართლის წიგნებისა თუ სხვა დოკუმენტებისაგან. არზა-ოქმებს სხვანაირად „ჰაჯაჲ და მოხსენებაჲ“ ერქვა. „ჰაჯაჲ“ – არაბულია და ნიშნავს გასაჭირს, მოთხოვნას. აკად. ი. დოლიძის მითითებით ამ რანგის საბუთები წარმოდგება საქმის აღძვრის, გამოძიებისა თუ საქმის განხილვის შედეგად; ხოლო საქმისწარმოება იწყება ბრძანების შემდეგ. სხვანაირად პროცესის ამ სახეობას საოქმო პროცესი ეწოდება. ამ ტომში 863 საბუთია.

ტ. VIII – ამ ტომშიც არზა-ოქმებია შეტანილი. იგი მოიცავს პერიოდს 1789 წლიდან 1853 წლამდე. მასში 956 საბუთია. ქართული სამართლის რვატომეული ძვირფასი შენაძენია არა მარტო ქართული სამართლის, არამედ ქართველოლოგიის ყველა დარგისათვის.

სამართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის შესწავლის წყაროები

სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის შესწავლის წყაროებზე მსჯელობისას უნდა აღინიშნოს, რომ ამისათვის გვაქვს როგორც არაპირდაპირი, ისე პირდაპირი წყაროები.

ქართული სახელმწიფოსა და სამართლის შესწავლის არაპირდაპირი წყაროები ისეთი წყაროებია, რომლებიც უშუალოდ არ ეძღვნება არც სახელმწიფოს და არც სამართალს, მაგრამ არაპირდაპირი გზით მინც ვპოულობთ მათში ცნობებს ქართულ სახელმწიფოსა და ქართულ სამართალზე.

არაპირდაპირ წყაროებად შეიძლება დავასახელოთ მატერიალური კულტურის ძეგლები, არქეოლოგიური გათხრების გზით მოპოვებული მასალები, ნუმიზმატიკის ობიექტები, კლდეზე ამოკვეთილი წარწერები, მხატვრული ლიტერატურის ნიმუშები, ისტორიული ხასიათის თხზულებები და სხვ. მაგალითად, არმაზის ორენოვანი ბილინგვა მნიშვნელოვანი მასალაა ქართლის ანუ იბერიის სახელმწიფოს შესასწავლად; „შუმანიკის წამება“ მნიშვნელოვანია IV საუკუნის საქართველოში ქალთა უფლებრივი მდგომარეობის წარმოსაჩენად. „ვეფხისტყაოსანი“ როგორც არაპირდაპირი წყარო უამრავ ცნობას შეიცავს სახელმწიფოსა და სამართლის სხვადასხვა საკითხზე და ა.შ. არაპირდაპირ წყაროებს მაშინ ვიყენებთ, როდესაც სახეზე არა გვაქვს პირდაპირი წყაროები.

არაპირდაპირ წყაროებთან შედარებით უმჯობესია და მნიშვნელოვანია პირდაპირი წყაროები. როგორც სახელწოდებიდანაც ჩანს, პირდაპირი წყაროები პირდაპირ, უშუალოდ გვაწვდიან ცნობებს ქართული სახელმწიფოსა და სამართლის სხვადასხვა საკითხებზე. დავასახელოთ პირდაპირი წყაროები: მაგალითად, „ხელმწიფის კარის გარიგება“, „დასტურლამალი“, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი, გიორგი ბრწყინვალეს სამართლის წიგნი და უამრავი სხვა. ყველა ეს წყარო პირდაპირ, უშუალოდ ეძღვნება სახელმწიფოსა და სამართლის საკითხებს.

თავის მხრივ, პირდაპირი წყაროები ორ ჯგუფად შეგვიძლია დავეყოთ: ა) ქართული სახელმწიფოსა და სამართლის საეკლესიო წყაროები; ბ) ქართული სახელმწიფოსა და სამართლის საერო წყაროები.

საეკლესიო სამართლის წყაროებიც ორ ჯგუფად უნდა დაიყოს: ა) უცხოური (ნათარგმნი) საეკლესიო სამართლის წყაროები; ბ) ადგილობრივი ქართული (მართლმადიდებლური) საეკლესიო წყაროები, რომლებიც მიღებულია ქართული ეკლესია-მონასტრების მიერ.

საეკლესიო წყაროები

საქართველოში, მართლმადიდებლურ ქრისტიანულ ქვეყანაში მოქმედებდა როგორც მსოფლიო ქრისტიანული საეკლესიო კანონები, ისე ადგილობრივი ეკლესია-მონასტრების მიერ მიღებული კანონები.

უცხოური საეკლესიო კანონები მრავალია, რომელთაგან ჩვენ განვიხილავთ მხოლოდ ორ მათგანს: 1) „დიდი სჯულის კანონი“, 2) „მცირე სჯულის კანონი“.

„დიდი სჯულის კანონი“ იყო შედგენილი საბერძნეთში უცნობი ავტორის მიერ, რომელიც ქართულადაც ითარგმნა. თარგმანი შესრულებულია არსენ იყალთოელის მიერ XII ს. დასაწყისში. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ეს ძეგლი უფრო ადრეც ყოფილა ნათარგმნი. დიდ სჯულის კანონი მართლმადიდებლური ეკლესიის ძირითადი კანონიკური ძეგლია. იგი შეიცავს მოციქულთა მსოფლიო საეკლესიო კრებათა და წმინდა მამათა კანონებს. „დიდი სჯულის კანონი“ საქართველოში მოქმედი სამართლის წიგნი იყო. იგი არეგულირებდა როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო, საოჯახო და სამემკვიდრეო სამართლის საკითხებს. ძეგლში მოცემულია მრავალი საინტერესო იურიდიული ტერმინი.

დიდი სჯულის კანონის ჩვენამდე მოღწეული ხელნაწერებიდან ირკვევა, რომ საეკლესიო სამართლის ნორმებთან ერთად საერო სამართლის ნორმებიც იყო გადმოცემული. ამ გზით შესაძლებელი გახდა საქართველოში ბიზანტიური (რომაული) სამართლის იდეების გადმოტანა-დამკვიდრება. როგორც მკვლევრები მიუთითებენ, ამ ძეგლში არის მოთავსებული ადგილები იუსტიციის დივესტებიდან, ნოველებიდან და ინსტიტუციებიდან (გ. ნადარეიშვილი).

„მცირე სჯულის კანონი“ ათონის ივერთა მონასტერში მოღვაწე ქართველმა საეკლესიო სამართლის ცნობილმა სპეციალისტმა ექვთიმე მთაწმინდელმა შეადგინა. ბერძნული კანონიკური სამართლის სხვადასხვა წყაროს გადაშუშავებისა და შიგ ქართული მასალების შეტანის გზით. „მცირე სჯულის კანონი“ შედგება 4 ნაწილისაგან: 1) მეექვსე მსოფლიო საეკლესიო კრების წესისა და განგებისაგან; 2) „კანონი შეცოდებულთანი“ (დანაშაულის კანონები); 3) „კანონი დღითი-დღეთა ცდომათანი“; 4) „ძეგლისწერაა სარწმუნოებისაჲ“. ექვთიმე მთაწმინდელს მსოფლიოს საეკლესიო კანონები სიტყვასიტყვით კი არ გადმოუწერია, არამედ გადაუშუშავებია და ქართული სინამდვილისათვის მიუსადაგებია. ამ ძეგლში მრავალი მუხლი თვით ექვთიმეს დაუწერია. ეს ძეგლი მეტად მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს სისხლის სამართლის პრობლემების შესახებ. კერძოდ, დანაშაულის, სასჯელის და, რაც მთავარია, მასში დამუშავებულია ბრალის პრობლემა, ბრალის ცალკეული სახეები, განზრახვა (ნებსითი მოქმედება) და გაუფრთხილებლობა (უნებლიე მოქმედება), ასევე შემთხვევა ანუ კაზუსი.

როგორც აღინიშნა, გარდა უცხოური საეკლესიო სამართლის ძეგლებისა, გვაქვს ასევე ადგილობრივი, ქართული საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები. ასეთებია: საეკლესიო კანონები, სჯულდების წიგნები, სიგელ-გუჯრები. საქართველოში ეკლესია-მონასტრები – სვეტიცხოველი, ბიჭვინთა, ალავერდი, გელათი, შიომღვიმე, დავით-გარეჯა, ვარძია და სხვა მწერლობისა და განათლების მძლავრი კერები იყო. ასევე საზღვარგარეთული სავანეები კანონიკური ანუ საეკლესიო მწერლობის კერებს წარმოადგენდა, სადაც მიმდინარებდა საეკლესიო საკანონმდებლო საქმიანობა. ქართული საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები თავმოყრილია ი. დოლიძის მიერ გამოცემულ ქართული სამართლის ძეგლების მესამე ტომში. ამ ტომში შესულია 526 საბუთი, რომელთაგან ჩვენ მოკლედ განვიხილავთ მხოლოდ ორს: 1. „რუის-ურბნისის 1103 წლის საეკლესიო კრების ძეგლისწერა“; 2. „კათალიკოსთა სამართალი“.

რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება 1103 წელს მოიწვია დავით აღმაშენებელმა. კრების მოწვევის მიზეზთა შორის ერთ-ერთი ძირითადი ის იყო, რომ ცენტრალიზებული სახელმწიფოს სამსახურში ჩაყენებინა ეკლესია, საეკლესიო ხელისუფლება დაემორჩილებინა მეფის საერო ხელისუფლებისათვის. კრების დღის წესრიგში იდგა ასევე იმ დარღვევების აღმოფხვრა, რასაც ადგილი ჰქონდა ეკლესიაში (საეკ-

ლესიო ქონების განიავება, მცირეწლოვანთა ქორწინება, სოლომური ცოდვების დაგმობა და სხვა).

საეკლესიო კრების მუშაობაში აქტიურად მონაწილეობდა დავით აღმაშენებლის ერთგული პიროვნება გიორგი, შემდგომში ჭყონდიდელი — მწიგნობართუხუცესი.

კრებამ დავით აღმაშენებლისა და მისი მომხრეების პოლიტიკა გაატარა და მიიღო მეტად მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილებები, რაც აისახა რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერაში.

რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების დადგენილებით: შეიცვალა უღირსი მღვდელთმთავრები. მღვდელთმთავრების დაწინაურება უნდა მომხდარიყო მათი საქმიანი ნიშნისა და დამსახურების მიხედვით. დადგინდა საეკლესიო მოღვაწეთა ხელდასხმის წესი. აიკრძალა: ეკლესიის გარეშე ნათლობა და ქორწინება, საეკლესიო ნივთების პირადი მოხმარება და ხელყოფა, მცირეწლოვანთა ანუ ჩვილთა ქორწინება. მკაცრად განისაზღვრა ქალის საქორწინო ასაკი — 12 წელი. დაწესდა 12 წლამდე პირთა ნიშნობა. აიკრძალა მონასტრებთან ბაზრობის გამართვა, სასტიკი ბრძოლა გამოეცხადა ყოველგვარ გარყვნილებასა და სოლომურ ცოდვებს.

დავით აღმაშენებლის ბრძნულმა პოლიტიკამ გაიმარჯვა: საქართველოში დაწესდა ახალი თანამდებობა — „მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი“, რომელსაც „მეფის მამასაც“ უწოდებს მემატთანე და რომელიც მალე ვაზირთუპირველესად ანუ პრემიერ-მინისტრადაც მოგვევლინა, მის გარეშე არც ერთი მნიშვნელოვანი საქმე არ წყდებოდა. ყოველივე ეს რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების გადაწყვეტილებით მოხდა.

ქართული საეკლესიო სამართლის ძეგლია ასევე „კათალიკოსთა სამართალი“ ანუ კანონები, რომელიც მიიღო დასავლეთ საქართველოში XVI საუკუნის შუა წლებში გამართულმა საეკლესიო კრებამ. კრების მოწვევის სხვადასხვა მიზეზთა შორის უმთავრესი იყო დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული ისეთი საშინელი დანაშაული, როგორიც იყო ჩვილ ბავშვთა და, საერთოდ, ადამიანთა მოტაცება და თურქეთში გაყიდვა. ამ საშინელმა „სენმა“ საფრთხე შეუქმნა საზოგადოებას, ფაქტობრივად ნადგურდებოდა საქართველოს გენოფონდი. სწორედ ამ მიზეზით შეკრებილან ცნობილი ქართველი საეკლესიო მოღვაწეები. კანონთა შედგენაში მონაწილეობდა „ყოვლისა საქართველოს კათალიკოზ-პატრიარქი მალაქია“. ეს კანონი სრულიად საქართველოში მოქმედებდა.

კათალიკოსთა სამართალი ანუ კანონები 3 ნაწილისაგან შედგება: შესავალი, კანონთა მუხლები და კრების მონაწილე პირთა ხელმოწერები. იგი 23 მუხლისაგან შედგება. ძეგლში ძირითადად სისხლის სამართლის მუხლებია. მასში დაფიქსირებულია ისეთი დანაშაულის სახეები, როგორცაა: მეფის დალატი, მკვლელობა, კაცის მოტაცება და გაყიდვა, ეკლესიის გატეხვა, ქურდობა, რძლის შერთვა და სხვა. სასჯელის სახეებიდან აღსანიშნავია: სიკვდილით დასჯა, ხელის მოკვეთა, გაძევება, შეჩვენება და სხვა. კათალიკოსთა სამართალმა მკაცრად გაილაშქრა ტყვეის მოტაცებისა და გაყიდვის წინააღმდეგ. კანონში პირდაპირ აღინიშნა: ვინც ყმა მოიტაცოს, ვინც არ უნდა იყოს მომტაცებელი, დიდი თუ მცირე — ძელსა მიეცესო, ე.ი. ჩამოხრჩობა მიესაჯოსო. როგორც აღინიშნა, ეს კანონები მთელ საქართველოში გამოიყენებოდა. ქართული სამართლის საეკლესიო წყაროების გარდა უზვად მოგვეპოვება საერო ხასიათის (არასაეკლესიო) საკანონმდებლო ძეგლები.

საერო ხასიათის წყაროები

საერო ხასიათის საკანონმდებლო ძეგლები ორ ჯგუფად უნდა დავყოთ: 1. სახელმწიფო-სამართლებრივი ანუ კონსტიტუციური ხასიათის ძეგლები; 2. სისხლისა და სამოქალაქო-სამართლებრივი ხასიათის ძეგლები.

სახელმწიფო-სამართლებრივი (კონსტიტუციური) ხასიათის ძეგლები უამრავია (მათ ეძღვნება ქართული სამართლის ძეგლების II ტომი, ი. დოლიძის გამოცემა). ჩვენ განვიხილავთ ორ მათგანს: 1) „ხელმწიფის კარის გარიგებას“; 2) „დასტურდამალს“.

ხელმწიფის კარის გარიგება

ხელმწიფის კარის გარიგება ფაქტობრივად სამეფო კარის წესდებულებაა, იგი უნიკალური, იშვიათი ხასიათის სამართლებრივი ძეგლია, მას ზოგჯერ გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოს კონსტიტუციასაც კი უწოდებენ. ეს ძეგლი ცნობებს გვაწვდის გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფო წყობილების შესახებ. ძეგლის მიხედვით სახელმწიფოს განაგებს მეფე, რომელიც

აღჭურვილია ფართო უფლებებით. მეფე ხელმძღვანელობს ისეთ სახელმწიფო ორგანოებს, როგორცაა დარბაზი. დარბაზი — ქვეყნის საკანონმდებლო ორგანო ანუ „პარლამენტი“. იგი მოიწვევა ორი წესით „მცირე წესით“ და „დიდი წესით“. დარბაზობა „მცირე წესით“ დარბაზის ანუ პარლამენტის საქმიანი, საიდუმლო სხდომა იყო, მას მხოლოდ დარბაზის წევრები ესწრებოდნენ, ხოლო „დიდი წესით“ დარბაზობა — დარბაზის ღია სხდომა იყო და მას დარბაზის წევრთა გარდა ესწრებოდნენ ასევე სხვა, გარეშე პირებიც. ასეთი სხდომა ტარდებოდა მეფედ კურთხევის დროს, გამარჯვებული ლაშქრის დაბრუნებისა და დღესასწაულების დროს. დარბაზის სხდომას მეფე წარმართავდა. მასში შედიოდნენ მეფესთან დაახლოებული პირები, უმაღლესი რანგის საერო და სასულიერო პირები.

„ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ მოცემულია ცნობები სავაზიროს ანუ მმართველობის უმაღლესი ორგანოს შესახებ. სავაზირო მეფის დასაყრდენი ორგანო იყო და ხელს უწყობდა მეფის ხელისუფლების გაძლიერებას, მმართველობის ცენტრალიზაციას. როცა ვაზირობას მეფე ესწრებოდა, მაშინ სხდომა მას მიჰყავდა. ჩვეულებრივად კი სავაზიროს ხელმძღვანელობდა ვაზიროთუპირველესი — მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი. სავაზიროში ვაზირები ასეთი თანმიმდევრობითა და პატივით იყვნენ წარმოდგენილი:

1. მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი („ვითა მამა არს მეფისა“) — ვაზიროთუპირველესი;
2. ათაბაგი — მეფის შვილის აღმზრდელი — მსხვილი ფეოდალი;
3. ამირსპასალარი — სამხედრო საქმის მეთაური, სამხედრო მინისტრი;
4. მანდატურთუხუცესი — ანუ ვაზირობისა და დარბაზობის დროს წესრიგისა და ცერემონიების წესის დამცველი;
5. მეჭურჭლეთუხუცესი — ანუ ფინანსთა მინისტრი;
6. მსახურთუხუცესი — სამეფო კარზე სამეურნეო უწყების ხელმძღვანელი.
7. სავაზირო სხდომას ესწრებოდნენ სხვა მოხელეებიც: ამილახორი, ამირეჯები.

„ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ წარმოდგენილია ასევე უმაღლესი სასამართლო დაწესებულება ანუ „სააჯო კარი“, საუბარია ადგილობრივ მმართველობაზე. ერთი სიტყვით, ეს ძეგლი ძალზე მნიშვნელოვანია ქართული სახელმწიფო წყობილების შესასწავლად.

იგი შედგენილი უნდა იყოს XIV საუკუნეში. ეს ძეგლი შემთხვევით აღმოაჩინა ექვთიმე თაყაიშვილმა.

დასტურლამალი

„დასტურლამალი“ ქართული სახელმწიფო (კონსტიტუციური) სამართლის ძეგლია. იგი მეფე ვახტანგ VI-მ შეადგინა 1707-1709 წლებში. ტერმინი „დასტურლამალი“ სპარსულ-არაბულია, „დასტურ-ალ-ამალ“ მოქმედების წესს, დასტურს ნიშნავს. ძეგლი შედგება ორი ნაწილისაგან: სადედოფლო და სამეფო დასტურლამალებისაგან. სამეფო „დასტურლამალი“ საკმაოდ სრული საკანონმდებლო ძეგლია, რომელიც 22 მუხლისაგან შედგება, ხოლო დედოფლის „დასტურლამალი“ 22 მუხლს მოიცავს.

ძეგლი შეიცავს მნიშვნელოვან ცნობებს ქართლის სახელმწიფო წყობილების შესახებ. მასში აღწერილია სასახლეში მეფის მოქმედების, მისი მომსახურებისა თუ დასვენებისათვის მოხელეთა საქმიანობის წესები.

„დასტურლამალში“ აღწერილია სასახლეში მიღებისა და ნადიმობის წესები. სასახლის მთავარი განმკარგულებელი იყო სახლთუხუცესი, თავისი მოხელეებით. ძეგლში დახასიათებულნი არიან მმართველობის ცენტრალური და ადგილობრივი მოხელეები, მათ შორის სამეურნეო, საპოლიციო, სასამართლო, სამონადირეო, სამეჯინიბო, მეფის დაცვის და სხვა.

„დასტურლამალში“ მოცემულია ასევე ქალაქის (ადგილობრივი) მმართველობის მოხელეთა უფლებამოსილება (მოურავი, მელიქი, მასახლისი). დიდი ადგილი ეთმობა საგადასახადო სისტემის საკითხებსაც. „დასტურლამალი“ მნიშვნელოვანი ძეგლია ქართული სახელმწიფო და ეკონომიკური წყობის შესასწავლად.

როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ქართული საერო სამართლის წყაროებია ასევე სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის ძეგლები. ასეთი ძეგლების შეკრებაში ფასდაუდებელი სამსახური გასწია მეფე ვახტანგ VI-მ. მან 1705-1709 წლებში „სწავლულ კაცთა“ კომისია შეადგინა, რომელსაც დაევალა მოეძებნათ და შეეკრიბათ ძეგლი ქართული სამართლის ძეგლები ანუ კანონები. საკანონმდებლო კომისიამ ნაყოფიერად იმუშავა და შეკრიბა გიორგი V-ის ძეგლისდება, აღბუდას სამართალი, კათალიკოსთა სამართალი. ვახტანგ VI-ის ხელმძღვანელო-

ბით ეს ძეგლები სისტემაში იქნა მოყვანილი. კიდევ მეტი — რჯულმდებელმა მეფემ საკუთარი სამართლის წიგნი, ანუ საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნი შეადგინა, რომელსაც უპირატესობასაც კი ანიჭებდა. ვახტანგ VI არც ამით დაკმაყოფილდა. საკანონმდებლო კომისიას დაავალა ქართულად ეთარგმნათ უცხოური სამართლის ძეგლები, მათ შორის: ებრაული სამართალი ანუ მოსეს სამართალი, ბერძნული სამართალი ანუ რომაული სამართალი და სომხური სამართალი. აღნიშნული უცხოური და ქართული სამართლის ძეგლები ვახტანგ VI-ის საკოდიფიკაციო კომისიამ ერთ წიგნში შეიტანა, რომელსაც ჩვენ ვუწოდებთ „ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულს“. მოკლედ განვიხილოთ ისინი.

ბაგრატ კურაპალატის სამართალი

„ბაგრატ კურაპალატის სამართალი“ 1909 წლამდე უცნობი იყო და იგი ითვლებოდა ბექასა და ალბუღას სამართლის წიგნის შემადგენელ ნაწილად. 1909 წელს აკად. ივ. ჯავახიშვილმა ვარაუდი გამოთქვა, რომ ბექასა და ალბუღას სამართალში 99-103-ე მუხლები ბაგრატ კურაპალატის სამართლის ნაწყვეტებია. შემდგომში გამოთქვა მოსაზრება, რომ ბექასა და ალბუღას სამართლის წიგნიდან ბაგრატ კურაპალატს ეკუთვნის არა 99-103-ე მუხლები, არამედ 99-160-ე, ანუ გაცილებით მეტი. ჯერჯერობით დაზუსტებული არ არის თუ რომელ ბაგრატ კურაპალატს ეკუთვნის ეს კანონები. ი. დოლიძის მტკიცებით, ბაგრატ კურაპალატის სამართალი საქართველოს გაერთიანების ხანის ძეგლია, ე.ი. ეს კანონები ბაგრატ IV-ს (1027-1072 წწ.) ეკუთვნის.

აღნიშნული ძეგლი უმთავრესად სისხლის სამართლის ნორმებს შეიცავს. დანაშაულთა სახეებიდან აღსანიშნავია: მკვლელობა, სხეულის დაზიანება, შეურაცხყოფა, ცილისწამება, ძარცვა, ქურდობა; სასჯელთა სახეებიდან — სიკვდილით დასჯა, დასახიჩრება („თუ ალთა დაწუა“), დატუსადება, დამნაშავის გადაცემა დაზარალებულისათვის („ხელთა მიცემა“), აგრეთვე ქონებრივი სასჯელები („სისხლი“ ან „გერში“). ამ ძეგლში მრავალი მუხლი ეძღვნება სამართალწარმოებისა და სასამართლო წყობილების საკითხებს. მტკიცებულებებიდან აღსანიშნავია ფიცა.

ბაგრატ კურაპალატის კანონები ყველაზე ადრინდელი საერო ხასიათის კანონებია.

გიორგი ბრწყინვალეს სამართლის წიგნი ანუ „ძეგლის დადება მეფეთა-მეფის გიორგის მიერ“

გიორგი ბრწყინვალეს სამართლის წიგნი შედგენილია გიორგი V-ის მიერ სპეციალურად აღმოსავლეთ საქართველოს მთიულეთისათვის XIV საუკუნის დასაწყისში. მას შემდეგ, რაც გიორგი ბრწყინვალემ მოახერხა საქართველოს კვლავ გაერთიანება, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიულეთის საქმეების მოსაგვარებლად იწყო თავისი ძალისხმევა. აქ, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიულეთში ადგილი ჰქონდა სრულ ანარქიას, ხელისუფლების უმოქმედობას, მართვა-გამგეობის მოშლას, „სალაშქრო საქმეზე უარის თქმას, განშირებულ მკვლელობებს, ქურდობას, ყაჩაღობას, „ციხის დაქცევას“, უდანაშაულოდ ცოლის „დაგდებას“ (მიტოვებას), სხვისი ცოლის მოტაცებას, თვითნებურ გასწორებას, შურისძიებას და სხვ.

გიორგი V თავის თანხმობებ პირებთან ერთად ადგილზე გასცნობია მდგომარეობას და იმ დასკვნამდე მისულა, რომ ასეთი დანაშაულების ჩადენის ერთ-ერთი მიზეზი კანონების არქონაც ყოფილა. ძველი ადათები ველარ აწესრიგებდნენ გართულებულ ურთიერთობებს. ამიტომაც საჭირო გამხდარა ახალი კანონების მიღება. თბილისში დაბრუნებულმა გიორგი V ბრწყინვალემ მოიწვია საკანონმდებლო კრება, რომელსაც ესწრებოდნენ როგორც ხევისბერები და თავკაცები, ასევე სამეფო მოხელენი და „ძეგლი დალო“ ანუ კანონი მიიღო. ეს ძეგლი შედგება პრეამბულისა და 46 მუხლისაგან. „ძეგლისდება“ ძირითადად სისხლის სამართლის მუხლებს შეიცავს, მასში მხოლოდ 5 მუხლი ეხება სამოქალაქო და საოჯახო სამართალს. ძეგლში ჩამოთვლილია სხვადასხვა სახის დანაშაული და მათი შესაბამისი სასჯელები. სასჯელთა სახეებიდან აღსანიშნავია: გაძევება, მამულის ჩამორთმევა, ჯარიმა, დაკანონებულია დანაშაულისათვის ფულადი გადასახადი „თეთრი“, ასევე ბეგარა, გაპარსვა, გერში (სხეულის დაზიანების საზღაური). კანონით აიკრძალა შურისძიება და თვითნებურად ანგარიშის გასწორება. ქურდობა გამოცხადდა მძიმე დანაშაულად, რაც ნაქურდალის სამკეცი გადახდევინებით უნდა დასჯილიყო. „ძეგლისდების“ ძირითადი დანიშნულება იყო სახელმწიფო-ბრივი კანონიერებისა და წესრიგის დამყარება.

ბექასა და ალბუღას კანონები ანუ „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოვლისავე“

ბექასა და ალბუღას კანონები ძველი ქართული საკანონმდებლო ძეგლია. იგი შედგენილია XIII-XIV საუკუნეებში. როგორც სახელწოდებიდან ჩანს, ეს ძეგლი ორ პიროვნებას ეკუთვნის: ბექა I მანდატურთუხუცეს ჯაყელს (1-65-ე მუხლები), ხოლო 66-98-ე მუხლები მიეკუთვნება ალბუღა ათაბაგ-ამირსპასალარს.

ბექას სამართალი შედგენილი უნდა იყოს 1295-1304 წლებში, ხოლო ალბუღასი — დაახლოებით 1381-1388 წლებში.

ბექასა და ალბუღას სამართალი განკუთვნილი იყო სამცხე-საათაბაგოსათვის. აქ საქართველოს მეფე არც კი მოიხსენიება. მეფის ადგილი ათაბაგს უჭირავს.

სამართლის ძეგლში მოწესრიგებულია სამცხე-საათაბაგოს სოციალური და პოლიტიკური წესწყობილება. წარმოდგენილია სისხლის, სამოქალაქო, საოჯახო, სამემკვიდრეო სამართლის ცალკეული ინსტიტუტები. ასევე მრავალი მუხლი ეძღვნება სასამართლო წესბილებისა და სამართალწარმოების საკითხებს.

ბექა-ალბუღას სამართალი ძირითადად სისხლის სამართლის ნორმებს შეიცავს. დანაშაულთაგან აღსანიშნავია: მკვლელობა, სხეულის დაზიანება, შეურაცხყოფა, ცილისწამება, ქალის მოტაცება, გამარცვა, ქურდობა, მექრთამეობა და სხვ. სასჯელებიდან აღსანიშნავია: ქონებრივი ანაზღაურება ანუ „სისხლის ფასი“, აგრეთვე გერში, ნაპარავის ორმაგად გადახდევინება, გამაწილებელი სასჯელები (მაგალითად, დამნაშავის ტიტველი, ყელზე საბელმობმულის ქუჩაში ტარება), გაძევება, დამნაშავის გადაცემა დაზარალებულის სრულ განკარგულებაში, მამულით, გვართ, თანამდებობით დაქვეითება (ჩამოძვრობა).

ძეგლი არეგულირებდა სამოქალაქო-სამართლებრივ ურთიერთობებსაც: საკუთრების უფლებას, გირავნობას, ნასყიდობას, მიბარებას, სესხს, ჩუქებას, ქირავნობას, თავდებობასა და მემკვიდრეობას. რამდენიმე ნორმა ეძღვნება საქორწინო-საოჯახო სამართლის საკითხებს. ასევე სასამართლო მტკიცებულებებს (ფიცვი, მოწმე, წერილობითი საბუთები).

ბექა-ალბუღას სამართალმა გარკვეული გავლენა იქონია შემდგომი პერიოდის სხვა ქართულ საკანონმდებლო ნორმების შემუშავებაზე.

სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა

ვახტანგ VI-ის მიერ შედგენილი კრებული ყველაზე მთავარი ნაწილია. მას საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნსაც ვუწოდებთ, რომელიც სჯულმდებელი მეფის თაოსნობითა და უშუალო მონაწილეობით არის შედგენილი. თვით ვახტანგ VI ამ ძეგლს სხვა ძეგლებთან შედარებით უფრო მეტ მნიშვნელობას ანიჭებდა, პრაქტიკაში ძირითადად ეს ძეგლი გამოიყენებოდა, სხვა ძეგლებს დამხმარე ანუ საკონსულტაციო მნიშვნელობა ჰქონდათ. „სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა“ მოქმედებდა მთელ საქართველოში. იგი გამოიყენებოდა რუსეთთან შეერთების შემდეგაც.

„სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა“ მიღებული ან დამტკიცებულია დარბაზის მიერ. მას აქვს პრეამბულა. ძეგლი 270 მუხლისაგან შედგება.

„სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა“ არეგულირებს სამოქალაქო, სისხლის, საოჯახო და მემკვიდრეობითი სამართლის საკითხებს. მასში ვხვდებით ასეთ ნორმებს: „კარი თეთრის გარიგებისა“, „გაყრისა“, „გაღლისა“, „ქურდობისა“, „ნასყიდობისა“, „ამანათისა“, „გაცვლისა“ და სხვა. სამართლის წიგნში მრავალი მუხლი ეძღვნება დამამტკიცებელ საბუთებსა და საპროცესო სამართლის საკითხებს. მასში განსაზღვრულია სახელმწიფოსა და საეკლესიო მოხელეთა უფლებამოსილებანი. დიდი ადგილი უჭირავს მიწათმფლობელობის საკითხების მოწესრიგებას.

სისხლის სამართლიდან აღსანიშნავია: დანაშაული სახელმწიფოსა და ეკლესიის მმართველობის წესის წინააღმდეგ, ბრალის ფორმებიდან მოცემულია ფათერაკი და გაუფრთხილებლობა. კოდექსი ადგენს ბრალეული პასუხისმგებლობის პრინციპებს. დაწესებულია პასუხისმგებლობის ასაკი 10 წლიდან, ჩამოთვლილია პასუხისმგებლობის შემამსუბუქებელი და დამამძიმებელი გარემოებები, ეს ძეგლი იცნობს თანამონაწილეობასა და მცდელობას.

სასჯელთა სისტემა აგებულია ქონებრივი გადასახდელების მიხედვით. სიკვდილით დასჯას ეს ძველი არ იცნობს. სასჯელთა დაკისრებისას საფუძვლად აღებულია წოდებრიობა. მაგალითად, გლეხის სისხლი შეფასებულია 12 თუმნად, უმაღლესი თავადის სისხლი კი 128-ჯერ უფრო ძვირად ანუ 1636 თუმნად.

„სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა“ ფეოდალთა კლასის ინტერესებს იცავდა.

ვახტანგ VI-ის საკოდიფიკაციო კომისიამ სამართლის დიდი კრებული შეადგინა, რომელშიც უცხოური სამართლის ისეთი ძეგლებიც შეიტანა, როგორცაა: ებრაული სამართალი ანუ მოსეს სამართალი, ბერძნული სამართალი და სომხური სამართალი. აღნიშნული სამართლის წიგნები მოსამართლეთა მიერ გამოიყენებოდა როგორც დამხმარე, საკონსულტაციო მასალა. ძირითადად კი გასამართლებას ხდებოდა ბატონიშვილის ვახტანგის სამართლით.

როგორც ზემოთაღნიშნა, ვახტანგ VI-მ არა მარტო თავისი სამართლის წიგნი შეადგინა, არა მარტო „კვლავ მოიპოვა“ ქართული სამართლის რამდენიმე ძეგლი, არამედ მისი განკარგულებითა და მონაწილეობით შედგენილ იქნა სამართლის წიგნთა კრებული, კოდისიკო — უნიკალური კრებული, რომელშიც ქართული სამართლის ძეგლების გვერდით შეტანილია ისეთი უცხოური სამართლის ძეგლები, როგორცაა 1. „მოსეს სამართალი“ ანუ ძველი ებრაული სამართლის წიგნის ქართული თარგმანი; 2. სამართალი ბერძნული; 3. სამართალი სომხური.

მოსეს სამართლის ანუ ებრაული სამართლის ქართული ვერსია

მოსეს სამართალი ვახტანგ VI-ის სწავლულ კაცთა კომისიას ბიბლიიდან გადმოუღია, კერძოდ, იგი არის ძველი აღთქმის მეხუთე წიგნი ანუ მეორე სჯული. ბიბლიაში შეტანილი მეორე სჯული 34 თავისაგან შედგება და კანონიკურ-ეთიკურ ნორმებს წარმოადგენს, რომელიც თითქოს ღმერთმა გამოუგზავნა ებრაელ ხალხს მოსეს ხელით და ამიტომ ეწოდა მას მოსეს სამართალი. ამასთან, სწავლულ

კაცთა კომისიას მექანიკურად კი არ გადმოუღია მეორე სჯული, არამედ ამოუკრებია ისეთი ნორმები, რომლებიც საქართველოსთვის იყო გამოსადეგი. მეცნიერთა მითითებით, ებრაული კანონები ჩვენნი ეროვნული სამართლის ერთ-ერთი უძველესი წყარო იყო. „ქართველი ხალხი და ქართული სამართალი ორი ათასი წლის განმავლობაში ხელმძღვანელობდა „მეორე რჯულში“ ჩამოყალიბებული ათი მცნებით, რაც შემდეგ სახარებაშიც „დაკანონდა“ (ი. დოლიძე).

როგორც უკვე აღინიშნა, ბიბლიის მეორე რჯული 34 თავისაგან შედგება. თითოეული თავი კი რამდენიმე ათეულ მუხლს შეიცავს. მაგრამ მოსეს სამართლის ქართული ვერსია მხოლოდ 52 მუხლადაა გადმოღებული. ჩვენ საგანგებოდ შევუპირისპირეთ და შევაჯერეთ ვახტანგ VI-ის ებრაული სამართლის ქართული ვერსია, ბიბლიის მეორე რჯულის მუხლებს და აღმოჩნდა, რომ ვახტანგ VI-ს მექანიკურად კი არ გადმოუღია მეორე რჯული, არამედ დაუშუშავებია ქართული სინამდვილის შესაბამისად, მათ ქართული სათაურებიც კი აქვთ მიცემული. მაგალითად, „მცნება ღმრთისაგან“ ამ მუხლს მეორე რჯულში დათმობილი აქვს მეხუთე თავის რამდენიმე მუხლი, სადაც ჩამოყალიბებულია ზოგადსაკაცობრიო ჰუმანური იდეები, რომლებიც კრძალავს მკვლელობას, ქურდობას, ცილისწამებას, მრუშობას და სხვ. ამ მუხლში აღნიშნულია: „პატივი ეცი შენს ღედას, როგორც გიანდერძა უფალმა, შენმა ღმერთმა, რომ ღლეგრძელი იყო და კარგად იცხოვრო იმ მიწაზე, რომელსაც შენ უფალი გაძლევს... ნუ იმრუშებ, კაცი არ მოჰკლა, არ იქურდო, არ გამოხვიდე ცრუ მოწმედ შენი ახლობლის წინააღმდეგ.

არ მოინდომო ახლობლის ცოლი, არ ისურვო ახლობლის სახლი, არც მისი ყანა, არც მისი ყმა, არც მისი ყმა ქალი, არც მისი ხარი, არც მისი სახედარი, არაფერი მისი საბადებლიდან“.

მოსეს სამართლის ქართული ვერსიის მე-2 და მე-3 მუხლში სარწმუნოების მკაცრად დაცვის მოთხოვნაა. აქ კატეგორიულადაა დასმული საკითხი რჯულის დაცვაზე, სხვა სარწმუნოების მიღების დაუშვებლობაზე. მე-4 მუხლში საუბარია უფლისათვის შესაწირავის შესახებ, რომ მთელი ყოველწლიური მოსავლიდან მეათედი უფალს უნდა შესწირო და შეჭამო. მე-5 მუხლში ღარიბი მოძმის დახმარებაზეა საუბარი. მე-7 მუხლი მართლმსაჯულებას ეძღვნება: „დასხნი მსაჯულნი და რჯულკაცები შენი შტოებიდან ყოველ ქალაქში“ და „სჯიდე ერსა მას სიმაართლისა სასჯელითა“. ნუ გარდასდრეკ სასჯელსა, ნურცა სჯიდე თუალღებით (მიკერძოებუ-

ლი ნუ იქნები, — ვ. მ.), ნუ მიიღებ ქრთამსა, რამეთუ ძღვენმა და ქრთამმან დაუყენეს თვალნი ბრძენთანი და გარდაქცინის (გადასხვაფერეს, — ვ. მ.) სიტყვანი სიმართლისანი“.

„სიმართლით სამართალს შეუდექით, რათა სცხოვნდეთ, შეხვიდეთ და დაიმიკვიდროთ ქვეყანა იგი, რომელ უფალმან ღმერთმან მოგცეს შენ...“.

მოსეს სამართლის ქართულ ვერსიაში მრავალი მუხლი ეძღვნება სარწმუნოებისა და რელიგიური რიტუალების დაცვასა და აღსარებას. რამდენიმე მუხლში მოცემულია მკვლელობის საკითხები. თუ როგორ უნდა დაისაჯოს განზრახვით ან გაუფრთხილებლობით ჩადენილი მკვლელობები.

მოსეს სამართლის ქართულ ვერსიაში რამდენიმე მუხლი ეძღვნება ქორწინებისა და განქორწინების საკითხებს. ქმრიან დედაკაცთან მრუშობის საკითხებს, გაუპატიურებას და სხვ.

ამრიგად, მოსეს სამართლის ქართული ვერსიის ანალიზით ირკვევა, რომ იგი წარმოადგენს რელიგიურ და ეთიკურ ნორმათა ერთობლიობას, რომლებიც არეგულირებდნენ რელიგიურ, სამოქალაქო, სისხლის, საოჯახო თუ პროცესუალურ ურთიერთობებს. ამასთან, აღსანიშნავია, რომ ეს მუხლები არ არის მკვეთრად გამიჯნული რეგულირების საგნის მიხედვით, ხშირად ერთი ნორმა სამართლის სხვადასხვა საკითხს ეხება¹.

ბერძნული სამართალი

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულში შეტანილია „სამართალი ბერძნული“, ანუ ბერძნული კანონები. ბერძნული კანონების შესახებ ვახტანგის კრებულის შესავალში მითითებულია, რომ ბატონიშვილმა ვახტანგმა „ძიება-ყო საბერძნეთით, ოთხთა პატრიარქთა მიერ ქენებითა, წიგნი სასამართლონი, ჟამთა კვისრისათა, თუ ვითარ სჯიდნენ; იგიცა ფრიადთა შრომითა გადმოთარგმანებითა ბრძენთა კაცთათა, რომელსა თვით უმეტეს შეეწეოდა თარგმანსა შინა“.

ბერძნული სამართლის ამ ქართული ვერსიის შესახებ, მისი წყა-

¹ უფრო ვრცლად იხ. ვ. მეტრეველი, ებრაული სამართლის ქართული ვერსია, ჟურნალი „სამართალი“, №12, 1992.

როებისა თუ შედგენილობის საკითხზე მრავალმა მეცნიერმა გამოთქვა თავისი მოსაზრება. მათ შორის მარი ბროსემ, როზენკამპფმა, რომლებმაც არასწორი (მცდარი თვალსაზრისი) ჩამოაყალიბეს ამ საკითხზე.

პროფ. დ. ჩუბინაშვილმა პირველმა მიუთითა, რომ „ბერძნული სამართლის წიგნის“ ქართული ვერსიის წყაროებს წარმოადგენს კონსტანტინე არმენოპულოს 6 წიგნი და ვლასტარის კრებული, ე.ი. მათე ვლასტარის სინტაგმა.

პროფ. სოკოლსკიმ დ. ჩუბინაშვილზე დაყრდნობით გააკეთა შემდეგი დასკვნები:

1. ვახტანგის კრებულის ბერძნული კანონები წარმოადგენს ვლასტარის სინტაგმის შემოკლებას, შევსებულს არმენოპულოს კრებილიდან და სხვა წყაროებიდან;

2. ბერძნული კანონების ეს რედაქცია შედგენილია არა საქართველოში, არამედ საბერძნეთში, რასაც ამტკიცებს ამ კანონთა შინაარსის ბერძნული ანბანით დალაგება;

3. ვლასტარის სინტაგმის ასეთი მოკლე რედაქცია გავრცელებული იყო მოსკოვის რუსეთში, სადაც მას მეფის კანონების თანაბარი მნიშვნელობა ჰქონდა.

განვიხილოთ ბერძნული სამართლის ეს ორი ძირითადი წყარო და მათი ავტორების ვინაობა.

კონსტანტინე არმენოპულოსი XIV საუკუნის ბიზანტიური იურისპრუდენციის გამოჩენილი მოღვაწე იყო. იგი ცნობილია თავისი იურიდიული სახელმძღვანელოთი და კანონიკური კრებულებით. მისი შრომა 6 წიგნისაგან შედგება: პირველ წიგნში (18 ტიტული) ლაპარაკია კანონების, სასამართლო წყობილების, რესტიტუციებისა და თავისუფალი მღვთმარეობის შესახებ. მეორე წიგნში (11 ტიტული) განხილულია მფლობელობისა და საზღვაო სამართლის საკითხები. მესამეში (11 ტიტული) — ლაპარაკია შვილად აყვანის, განსხვისების, სესხის, მონაბარისა და ამხანაგობის შესახებ. მეოთხე (12 ტიტული) — ეხება ნიშნობისა და ქორწინების საკითხებს. მეხუთე (12 ტიტული) — აწესრიგებს ანდერძისა და მეურვეობის საკითხებს. მეექვსე (15 ტიტული) — ეხება ზარალის ანაზღაურებასა და ყოველგვარ გადასახადებს.

ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიის მეორე წყარო ვლასტარის სინტაგმაა. მათე ვლასტარი იყო მღვდელ-მონაზონი, რომელიც ცხოვრობდა XIV საუკუნის პირველ ნახევარში. მისი ძირითადი ნაშ-

რომია ალფაბეტური სინტაგმა (1335 წ.). ნაშრომი ბერძნული ანბანის მიხედვით 24 განყოფილებას შეიცავს. თითოეული იყოფა თავებად, რომელთაგან დიდი ნაწილი იმ კანონიკური დადგენილებების გამოცემით იწყება, რომლებიც შესაბამის საგანს ეხება. ბევრი თავი ნასესხები უნდა იყოს ბასილის, ლეონისა და ალექსანდრეს ეპანაგოვიდან. ვლასტარის კრებული მოქმედი საეკლესიო და საერო სამართლის ერთობლივი ძეგლია, რომლის 303 თავს ვლასტარმა დაუმატა ცალკეული კანონიკური წერილები, მნიშვნელოვანი იმდროინდელი ბერძნული ეკლესიისათვის.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულში შეტანილი ბერძნული სამართალი რომის სამართლის რეცეფციის შედეგია. ამ რამდენიმე წლის წინათ, ჩვენს პატარა ნაშრომში – „რომის სამართალი“ მივუთითებდით: „ქართულ სამართალზე „რომის სამართლის გავლენის პირდაპირი დამამტკიცებელი საბუთია ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულში შესული „სამართალი ბერძნული“. ვახტანგ VI-ის სწავლულ კაცთა საკოდიფიკაციო კომისიას ბერძნული სამართლის ქართული ვერსია აღებული (ამოკრებილი) უნდა ჰქონდეს კონსტანტინე არმენოპულოს ექვსწიგნეულიდან, რომელიც, როგორც ზემოთაღნიშნა, რომის სამართლის რეცეპციის შედეგად მიიღეს და რომელსაც საგაღდეგულო ძალა ჰქონდა როგორც საბერძნეთში, ისე ვლახეთში. ვახტანგ VI-ის საკოდიფიკაციო კომისიამ კარგად იცოდა, რომ კონსტანტინე არმენოპულოს ექვსწიგნეული რომაული სამართლიდან იყო რეცეპცირებული, მაგრამ, რადგან საბერძნეთში მოქმედებდა – ბერძნული სამართლის სახელწოდებით გადმოიტანა საქართველოში, ფაქტობრივად კი რომის სამართალი იყო იგი...“¹.

ჩვენ იქვე მიმოვიხილავთ ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიის წარმომავლობას, სადაც აღვნიშნეთ: „გამოთქმულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ვახტანგ VI-ის კოდექსში ბერძნული სამართლის ქართული ვერსია უნდა წარმოადგენდეს XIV საუკუნის ცნობილი სასულიერო მოღვაწის მათე ვლასტარის 1335 წლის სინტაგმის შემოკლებას. მეორე მხრივ, ბერძნული სამართლის ქართული ვერსია უნდა ეყრდნობოდეს სალონიკელი მოსამართლის კონსტანტინე არმენოპულოს 1345 წლის „ექვსწიგნეულს“, რომელიც, თავის მხრივ, IX

¹ ვ. მეტრეველი, რომის სამართალი, საფუძვლები, თბ., 1995, გვ. 16.

საუკუნის ბიზანტიური სამართლის – „პროხეირონის“ შემოკლებული და გადაამუშავებული რედაქცია იყო“¹.

ამასთან დაკავშირებით ჩვენ აღვნიშნავდით ასევე, რომ ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიის რაობის შესახებ საბოლოო და ჭეშმარიტი დასკვნები გააკეთეს ქართველმა მეცნიერებმა, მათ შორის თ. ბრეგაძემ, რომელმაც 1964 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ბერძნულ ხელნაწერთა ფონდში აღმოაჩინა ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიის დედანი ბერძნულ ენაზე, რომლის ანალიზით მიაკვლია, რომ იგი მართლაც მათე ვლასტარის სინტაგმისა და კონსტანტინე არმენოპულოს „ექვსწიგნეულის“ ბაზაზეა შექმნილი. ხელნაწერი გადაუწერიათ 1670 წელს გალაცში, მოლდავეთ-ვლახეთის გამგებლის (მთავრის) იოანე დუკას დროს. იქვე თ. ბრეგაძე წერს: „ვინც კი შეხება ბერძნული სამართლის ქართულ თარგმანს, ყველა, ვლ. სოკოლსკის გარდა, ერთხმად აღიარებს, რომ ეს კანონები ბიზანტიური კანონებია. ბიზანტიურ კანონებს კი უწოდებენ ბერძნულ-რომაულ სამართალს“². საქართველოში ბერძნული სამართალი ზოგჯერ „იუსტინიანე მეფის“ სამართალდაც მოიაზრება³. იუსტინიანე მეფე კი ცნობილი სჯულმდებელი, რომის სამართლის კოდიფიქატორია.

სომხური სამართლის ქართული ვერსია

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულში შეტანილია სომხური სამართლის ქართული თარგმანი, რომელიც 2 ნაწილისაგან შედგება: სირიულ-რომაული სამართლის ქართული ვერსია (მუხ. 1-150) და მხითარ გოშის სამართლის წიგნის ქართული ვერსია (მუხ. 151-431). ეს ნაწილები სრულად დამოუკიდებელია ერთმანეთისაგან.

ვახტანგის კრებულში შეტანილი „სომხური სამართლის“ პირველი ნაწილი V საუკუნის დამლევს ბასილი კეისრის მეფობაში აღმოსავლეთში

¹ ვ. მეტრეველი, რომის სამართალი, საფუძვლები, თბ., 1995, გვ. 16.

² უფრო ვრცლად იხ. ბერძნული სამართალი, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულიდან, თბ. 1964, ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ტერმინთა საძიებელი დაურთო თ. ბრეგაძემ, გვ. 017-020.

³ იქვე, გვ. 017.

შედგენილი რომაული კანონების სომხურ რედაქციას წარმოადგენს. ცნობილია ამ ძეგლის 3 ტექსტი: სირიული, არაბული და სომხური.

სირიულ-რომაული სამართალი ქართულად ითარგმნა არა დედნიდან, არამედ სომხურიდან და წარმოადგენს ამ ძეგლის სომხური თარგმანის თარგმანს. სამართლის წიგნის სომხური ტექსტი, მხითარ გოშის სამართლის წიგნთან ერთად, ჩამოუტანიათ თბილისში ეჩმიაძინიდან ვახტანგ ბატონიშვილის დავალებით. ჩამოტანილი კრებულის სომხური ხელნაწერი შეიცავდა ორივე ძეგლის ტექსტს. ხელნაწერში ეს სრულიად განსხვავებული ორი ძეგლი — ერთი უცხოური და მეორე სომხური, როგორც სომხეთში ძველთაგანვე მოქმედი სამართლის წიგნები, გაერთიანებული ყოფილა ერთ კრებულად ავტორებისა და სათაურების მიუთითებლად. ვახტანგის საკოდიფიკაციო კომისიასაც ქართულ ვერსიაში ამ ორი ძეგლის ტექსტი მიყოლებით უთარგმნია და ერთი ძეგლის — „სამართალი სომხურის“ სახელწოდებით შეუტანია კრებულში. ამასთან, საკოდიფიკაციო კომისიამ კარგად იცოდა, რომ კრებული ორი ძეგლისაგან შედგებოდა. ეს ცხადად ჩანს ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის 1710 წლის ნუსხიდან.

სირიულ-რომაული სამართლის ქართული ვერსია ვახტანგის კანონთა კრებულში გადმოცემულია მთელი რიგი ცვლილებებითა და დამახინჯებებით. ეს იმით აიხსნება, რომ ქართველ მთარგმნელებს და შესაძლოა უფრო ადრეც, კრებულის სომეხ გადამწერებს, რიგიანად არ ესმოდათ სირიულ-რომაული სამართლის ძველი სომხური რედაქციის სამართლებრივ დებულებათა აზრი. სამართლის ისტორიის მკვლევართა შორის ინტერესს იწვევს საკითხი იმის შესახებ, თუ რადროიდან მოქმედებდა სომხეთში სირიულ-რომაული სამართლის ხსენებული კრებული.

არსებობს აზრი, რომ „ბერძნულ-რომაული სამართალი, სახელდობრ, ე.წ. სირიულ-რომაული იურიდიული კრებულის სახით ძველი დროიდანვე მოქმედებდა როგორც სომხეთში, ასევე საქართველოში“¹.

რაც შეეხება მხითარ გოშის სამართლის წიგნს, იგი დაწერილია XII საუკუნეში სომხურ ენაზე. სავარაუდოა, რომ მხითარ გოშის

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, თბ., 1963, გვ. 594.

კანონებამდე სომხეთში არ არსებობდა ეროვნული სჯულმდებლობის წერილობითი ძეგლები. თვლიან, რომ მხითარ გოშმა არ იცოდა ბერძნული ენა და არ შეეძლო ესარგებლა ბერძნულ-ბიზანტიური კანონების ორიგინალით.

მხითარ გოში დაიბადა განჯაში. იგი გრიგორიანული სარწმუნოების წარმოადგენელი, მონაზონი და ღვთისმეტყველი იყო. გოში სწავლის გასაგრძელებლად გაემგზავრა კილიკიაში. კილიკია ამ დროს წარმოადგენდა მაღალგანვითარებულ, კულტურულ სომხურ სახელმწიფოს, რომელიც სომხეთის ტერიტორიიდან შორს, ბიზანტიაში მდებარეობდა. კილიკიიდან დაბრუნების შემდეგ მხითარ გოში განჯაში აარსებს მონასტერს, სადაც ეწევა საეკლესიო მოღვაწეობას. რაც შეეხება მის სამართლის წიგნს, მხითარ გოში მასზე დიდხანს მუშაობდა. იგი მიუთითებს, რომ ამ წიგნის წერა მაშინ დაიწყო, როდესაც გარდაიცვალა საქართველოს დიდი მეფე გიორგი III, თამარის მამა, ე.ი. 1184 წელს.

მხითარ გოშის სამართლის წიგნი ორ ნაწილად შეიძლება დაიყოს (თუმცა ასეთი მკვეთრი დაყოფა წიგნში არ არის): საეკლესიო კანონები და საერო კანონები. სამართლის წიგნი შედგენილია კაზუსების სახით, კითხვებითა და პასუხებით. ეს იმითაც უნდა აიხსნას, რომ მხითარ გოში იყო ვარდაპეტი — საეკლესიო სჯულის სპეციალისტი, მას კითხვით მიმართავდნენ ამა თუ იმ საკითხზე და მისი პასუხები სამართლებრივ ნორმებად ჩამოყალიბდა.

მხითარ გოშის სამართლის წიგნის წყაროები მეტად მრავალფეროვანია: ბუნებითი სჯული, კანონები, მათ შორის ქრისტიანული, მუზობელი ქვეყნების კანონები (სავარაუდოა ქართული კანონების გამოყენებაც). მხითარ გოში მიუთითებს, რომ გამოიყენა ასევე მაჰმადიანური რჯულის კანონები, მაგრამ არა ისეთი ნორმები, რომლებიც მსკიერია და მაჰმადისაგანაა ნაკარნახევი, არამედ ის კანონები, რომლებიც მაჰმადიანურმა რჯულმა მოსეს სამართლიდან აითვისა.

სამართლის წიგნის ერთ-ერთ წყაროდ სახელდება ბიბლია (ძველი აღთქმა). ბიბლიის პირველი ხუთი წიგნიდან მხითარ გოშს უამრავი ნორმა გადაუტანია თავის სამართლის წიგნში.

სამართლის წიგნის მნიშვნელოვან წყაროს მსოფლიო და ადგილობრივი საეკლესიო კრებების დადგენილებები, ასევე „წმინდა მამათა“

კანონები წარმოადგენს. სამართლის წიგნის ერთ-ერთ წყაროს სომხური ჩვეულებითი სამართალი შეადგენს. სომხური ჩვეულებითი სამართლის ნორმები ძირითადად მხითარ გოშის სამართლის მეორე ნაწილში – საერო სამართალშია შეტანილი, აქ სამართლის წიგნის 130 მუხლიდან 56 მუხლი ჩვეულებითი სამართლიდანაა შეტანილი. სამართლის წიგნის ერთ-ერთ წყაროს სასამართლო პრაქტიკა წარმოადგენს.

მხითარ გოშის სამართლის წიგნი არ იყო ოფიციალური კოდექსი, იგი არ იყო შედგენილი ქვეყნის ხელისუფლების დავალებით. მიუხედავად ამისა, სამართლის წიგნი ფართოდ გამოიყენებოდა არა მარტო სომხეთში, არამედ მის ფარგლებს გარეთაც, სადაც არსებობდა სომხური კოლონიები, მათ შორის ყირიმში, პოლონეთში, ლვოვში, კამენეცში, საქართველოს სომხურ პროვინციებში. მხითარ გოშის სამართლის წიგნმა უდიდესი გავლენა მოახდინა შემდგომი პერიოდის სომხურ კანონმდებლობაზე. იგი საფუძვლად დაედო კილიკიის სომხეთში შედგენილ 1264 წლის სუმბატ სპარაპეტის სამართლის წიგნს.

ქველი ქართული
სახელმწიფო
(კონსტიტუციური)
სამართალი

კველი ქართული სახელმწიფო
(კონსტიტუციური) სამართალი

სახელმწიფოებრიობის წარმოშობა და
განვითარება ისტორიულ საქართველოში
ტერიტორიაზე

საქართველოში სახელმწიფოებრიობის წარმოშობის საკითხს მრავალი ნაშრომი მიეძღვნა. მრავალმა ავტორმა სცადა გამოეთქვა თავისი აზრი ამ ურთულესი პრობლემისადმი, მათ შორის იურისტებმაც¹. აზრთა სიმრავლისა და სხვადასხვაობის მიუხედავად, პრობლემა ამომწურავად არ არის გადაჭრილი.

როგორც ცნობილია, ადამიანი დედამიწაზე რამდენიმე მილიონ წლის წინ დასახლდა. საქართველო მოიაზრება იმ ტერიტორიად, სადაც ადამიანი უძველესი პერიოდიდან ცხოვრობს. ახლახან ქართველ და გერმანელ მეცნიერთა მიერ ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრებით დადასტურდა, რომ საქართველოში (დმანისში) ადამიანებს უცხოვრიათ I მილიონ რვაასი ათასი წლის წინათ. მიუხედავად ამისა, საქართველოს ტერიტორიაზე ამ პერიოდიდან როდი დაარსდა (წარმოიშვა) სახელმწიფო. სახელმწიფო, როგორც პოლიტიკური ერთეული, საზოგადოების (ადამიანთა) პოლიტიკური გაერთიანება საზოგადოების განვითარების აუცილებელი, ობიექტური განვითარების შედეგს წარმოადგენს, ე.ი. სახელმწიფო ისტორიული აუცილებლობაა. საქართველოში სახელმწიფო არ ჩამოყალიბებულა ადამიანთა საზოგადოების გაჩენიდან, იგი შედარებით გვიან ყალიბდება. ამასთან, აღსანიშნავია, რომ სახელმწიფო წარმოიშვა საზოგადოების განვითარების გარკვეულ ეტაპზე სოციალურ-ეკონომიკური, იდეოლოგიური, საომარი და სხვა მიზეზების გამო. სახელმწიფო (პოლიტიკური გაერთიანება) ერთბაშად არ წარმოშობილა, არამედ თავდაპირველად ყალიბდება წინარე სახელმწიფოს სახით, რომელსაც ჩვენ პოლიტიკურ გაერთიანებას ვუწოდებთ.

¹ ივ. სურგულაძე, სახელმწიფოს წარმოშობა საქართველოში, თბ., 1951.

ძველი ქვის ხანის (პალეოლითის ხანა, ჩვ. წელთაღრიცხვამდე V ათასწლეულამდე) ისტორიულ საქართველოს ტერიტორიაზე ხდებოდა საზოგადოების ძირითადი უჯრედის, გვარის ჩამოყალიბება. გვარი ადამიანთა ერთობის ის ფორმაა, რომელშიაც გაერთიანებულნი არიან სისხლით მონათესავე ნიშნის მიხედვით. ახალი ქვის ხანაში კი (ნეოლითი) ხდება მონათესავე გვარების გაერთიანება და იქმნება ტომი. მომდევნო პერიოდში ყალიბდება ტომთა კავშირები. აფიქრობენ, რომ თრიალეთის მდიდრულ ყორღანებში ბრწყინვალეობით დაკრძალული ბელადები უკვე საკმაოდ მსხვილ ტომთა კავშირების ბელადები უნდა ყოფილიყვნენ².

ძველი წელთაღრიცხვის პირველი ათასწლეულიდან ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე ადგილი აქვს გვაროვნული წყობილების რღვევის დასაწყისსა და საზოგადოების პოლიტიკური ორგანიზაციის ნიშნების გამოჩენას². ამ პერიოდიდან საქართველოში მოსახლეობა პოლიტიკურ გაერთიანებათა ჩამოყალიბების მიჯნაზე დგას, მაგრამ ეს არ არის საზოგადოების განვითარებული პოლიტიკური ორგანიზაცია, ანუ განვითარებული სახელმწიფო, არამედ ეს არის ადრეკლასობრივი, ადრეპოლიტიკური საზოგადოება, რომელიც გვაროვნული საზოგადოების წიაღში ისახება და ვითარდება.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გაზიარებულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ პირველი მარტივი პოლიტიკური გაერთიანებანი ქვეყნის სამხრეთ-დასავლეთ მხარეებში უნდა ჩამოყალიბებულიყო. კერძოდ, ამგვარი პოლიტიკური გაერთიანებები იყო დიაოხა (ისტორიული ტაო) და კოლხა, რომელთა შესახებ მრავალი ცნობაა მოცემული ასურულ, ურარტულ თუ ძველბერძნულ წყაროებში.

ისტორიულ საქართველოს ტერიტორიაზე სახელმწიფოებრიობის წარმოშობას ვერ ავხსნით მხოლოდ შიდაკლასობრივი მიზეზებით. სახელმწიფოს წარმოშობის მრავალ ფაქტორთა შორის გვერდს ვერ აუვლით საგარეო ფაქტორთა (როგორც მშვიდობიან, ისე საომარ) მნიშვნელობას ისტორიულ საქართველოზე. ასე, მაგალითად: ძველი წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის ბოლოს ამიერკავკასიის სამხრეთით არსებობდა მითანისა და ხეთების დიდი სახელმწიფო-

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 28.

² იქვე.

ბი. მითანის სახელმწიფოს ცენტრალური რაიონები მდებარეობდა ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში. სამეცნიერო ლიტერატურაში გაზიარებულია მოსაზრება, რომ მითანის სახელმწიფოს გავლენა ვრცელდებოდა ჩრდილოეთითაც, კერძოდ, მასში შედიოდნენ ამიერკავკასიის ხალხები¹. აკად. გ. მელიქიშვილის მოსაზრებით, სამხრეთი ამიერკავკასია, კერძოდ, თრიალეთის კულტურის არეალში მცხოვრები მოსახლეობა არათუ შედიოდა მითანის შემადგენლობაში, არამედ აქტიურად უჭერდა მას მხარს ასურელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში².

ხეთების სახელმწიფო („ახალი სამეფო“, ჩვ. წელთაღრიცხვამდე XV-XIII სს.) სასტიკ ექსპანსიას ახორციელებდა ისტორიული საქართველოს მიმართ. ისტორიულ საქართველოში კი იგულისხმება ჩრდილოეთ ანატოლიის ქედის კალთებზე და მცირე აზიის სხვა მხარეებიდან იზოლირებული ტერიტორია. გარდა ამისა, ქართველები ცხოვრობდნენ ჩრდილოეთ ანატოლიის ქედის სამხრეთითაც, ხეთების მეზობლად³.

მითანის სახელმწიფო დაეცა ჩვ. წ. აღ-მდე XIV საუკუნეში, ხეთებისა - XII საუკუნეში. ამ ორ სახელმწიფოთა დაცემის შემდეგ ხდება მათ შემადგენლობაში არსებული (შემავალი, დაპყრობილი) ქვეყნებისა და ხალხების კონსოლიდაცია და იქმნება ახალი პოლიტიკური გაერთიანება, ქვეყანა - ნაირი. ნაირის შემადგენლობაში შედიოდა 23 ქვეყანა და 250 ქალაქი - ამ ქვეყნებიდან კი ერთ-ერთი ძლიერი ყოფილა ურარტუ (860-590 ჩვ. წ. აღ-მდე) და დიაოხი ანუ დაიაენი.

სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია, რომ ურარტუს სახელმწიფოს ეპილოგი ამიერკავკასიის სახელმწიფოების პროლოგია⁴.

ურარტული წყაროები არაერთგზის იხსენიებენ ქართველურ ტომებსა თუ ტერიტორიებს. ქართული სახელმწიფოებრიობა ურარტუს წინააღმდეგ ბრძოლაში ყალიბდებოდა და ვითარდებოდა. ამით იმის თქმა გვსურს, რომ ქართული სახელმწიფოებრიობის წარმოშობასა და განვითარებას ხელს უწყობდა დამპყრობელ სახელმწიფოთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ორგანიზებულობის ფუნქცია.

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 358.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ გ. ნადარეიშვილი, სსრკ სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია, თბ., 1986, გვ. 13.

ქართული სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბებასა და სრულყოფაზე დიდი გავლენა იქონია უცხო სახელმწიფოთა კულტურულმა ურთიერთობებმაც, მათ შორის ელინურ სამყაროსთან ურთიერთობამ და ბერძნული ახალშენების დაარსებამ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. „უცხოელ დამპყრობლებთან და ადგილობრივ გაერთიანებებს შორის ინტენსიური ბრძოლების ვითარებაში ჩამოყალიბებას იწყებენ დიდი და მყარი გაერთიანებები, რომლებიც ახალი, განვითარებული ადრეკლასობრივი სოციალურ-ეკონომიკური ურთიერთობის პირობებში უკვე სახელმწიფოებრივი ხასიათის წარმონაქმნები შეიძლება ყოფილიყვნენ“¹.

ქართულ ისტორიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში დასაბუთებულია (აკად. გ. მელიქიშვილი), რომ ძველი წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის ბოლოს ასურულ წყაროებში ფიქსირებული შაფიზვისპირა ტომთა კავშირები ლეგენდარული კოლხეთის მოსახლეობის გაერთიანებად უნდა მივიჩნიოთ², ხოლო ასურულ წყაროებში დასახვლებულ ნაირის ქვეყნებში, რომლებიც კოლხეთის სამხრეთით მდებარეობდნენ, ურარტუსთან ერთად წამყვანი ადგილი დიაოხს (შემდგომში ტაოს) ეკავა³.

ამრიგად, ვეხებით რა ისტორიულ საქართველოს ტერიტორიაზე სახელმწიფოებრიობის წარმოშობა-განვითარების საკითხს, უნდა აღვნიშნოთ, რომ პირველი პოლიტიკური გაერთიანებანი წარმოიშვნენ დასავლეთ საქართველოში (კოლხა) და დასავლეთ საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ტერიტორიაზე (დიაოხი), მოგვიანებით კი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ყალიბდება იბერიის სამეფო.

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 30.

² იქვე, გვ. 369.

³ იქვე, გვ. 370.

დიოხონის (ტაოს) საზომადომებრივ-პოლიტიკური
წყობა

ხეთებისა და მითანის სახელმწიფოების დაცემის შემდეგ მათ ადგილს იკავებს ნაირი, რომელიც აერთიანებს 23 ქვეყანასა და 250 ქალაქს. ნაირის შემადგენლობაში შემავალ ქვეყნებს შორის ერთ-ერთი გამორჩეული ადგილი ეკავა (ურარტუსთან ერთად) დიაოხს ანუ დაიაენს (ასე უწოდებდნენ ასურელები). „დიაოხის“ ქვეყანას კი ურარტუელები უწოდებდნენ. V საუკუნის ბერძენი ავტორი ქსენოფონ-ტე ასახელებს „ტაოხებს“. უფრო მოგვიანებით ეს სახელი ეწოდება ისტორიული საქართველოს ერთ-ერთ ოლქს – ტაოს. აკად. გ. მელიქიშვილის მითითებით, „ძველი დიაოხიც სადღაც მერმინდელი ტაოს რაიონში მდებარეობდა“¹.

დიაოხის ადგილსამყოფელისა თუ მის შესახებ სხვა ცნობები ქართულ ენაზე არ მოგვეპოვება. შემორჩენილია ასურული ლურსმნული წარწერები. ასურული წყაროების მიხედვით XII საუკუნის ბოლოს (ჩვ. წ. აღ-მდე) დიაოხი ერთ-ერთი ძლიერი გაერთიანება ჩანს „ნაირის ქვეყნებს“ შორის. დიაოხის მეფე სიენი განსაკუთრებით იჩენს თავს ასურთა მეფე ტიგლათფალასერ I-ის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ეს უკანასკნელი აღნიშნავს, რომ მბრძანებლობს სამყაროს ოთხივე მხარეს, არ ჰყავს ომში მძლეველი და ტოლი ბრძოლაში, დიდი წვალების მიღწია ზემო ზღვის (შავი ზღვის) ნაპირს და დაამარცხა ქვეყანა (დიაოხი), რომელმაც არ იცოდა თუ რა არის მორჩილება. სიენი მეფე დაიაენის ქვეყნისა, რომელიც არ ემორჩილებოდა ღვთაება ასურს დატყვევებული და შებოჭილი თავის ქალაქში წაუყვანია. „დაიაენის“ განსაკუთრებული მდგომარეობა ნაირის ქვეყნებში კარგად ჩანს ამ წარწერიდან. ასურეთის მეფე ნაირის მეფეთა შორის მხოლოდ დაიაენის მეფეს ასახელებს, მხოლოდ იგი მიჰყავს ასურეთში, მაშინ, როდესაც სხვა „მეფეებს“ ადგილზევე ათავისუფლებს და უშვებს თავიანთ ქვეყნებში. ამ განსაკუთრებული ყურადღების მიზეზი ალბათ ისაა, რომ დაიაენის მეფე (დიაოხი) ყველაზე ძლიერი იყო ნაირის მეფეთა შორის და მათ კოალიციას ედგა სათავეში².

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 364.

² იქვე, გვ. 366.

ნაირის ქვეყნების (23 ქვეყანა და 250 ქალაქი) კავშირი შემთხვევითი ან ნაუცბათევი გაერთიანება როდი ჩანს. იგი მყარი და საკმაოდ დიდი ტერიტორიული გაერთიანებაა, რომელსაც XII საუკუნის დასასრულს (ჩვ. წ. აღ-მდე) სათავეში უდგას დაიაენი ანუ დიაოხი. ამასთან, დაიაენი ნაირის ქვეყნების ყველაზე ჩრდილოეთით ანუ ზემო ზღვის პირას მდებარეობდა. დაიაენის გავლენა ვრცელდებოდა მის ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნებზედაც. ამაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ დაიაენის საშველად ტიგლათფალასერ I-ის წინააღმდეგ ბრძოლაში მიდის სხვა 60 მეფის ლაშქარი. „ამრიგად, აქ საქმე უნდა ეხებოდეს „ზემო ზღვის“ ნაპირას მცხოვრებ მრავალრიცხოვან ტომებს, რომლებიც ალბათ სწორედ დაიაენის მეფის მოწოდებით წასულან მისი და ნაირის სხვა ქვეყნების ლაშქრის მისამხედველად... აქ ჩვენს წინაშე თავს იჩენს ჩრდილოეთის ტომთა კიდევ ერთი, მესამე დაჯგუფება, რომლებთანაც ბრძოლა აქვთ ძვ. წ. XII-XI საუკუნეთა მიჯნაზე ასურელებს“¹.

დიაოხის შესახებ ცნობები ნაკლებად მოგვეპოვება ძვ. წელთაღრიცხვის XI საუკუნიდან, ვიდრე IX საუკუნემდე. IX საუკუნიდან (ძვ. წელთაღრიცხვით) ყალიბდება ურარტუს ძლიერი სახელმწიფო (860-590 წწ.), რომლის მეფეებმა იშფუინმა, მენუამ, არგიშთ I-მა და სარდურ II-მ მნიშვნელოვანი ცნობები დაგვიტოვეს როგორც დიაოხის, ისე კოლხას შესახებ.

ურარტუს ძლიერმა სახელმწიფომ ჩვ. წ. აღ-მდე IX საუკუნიდან მრავალი ტერიტორია დაიპყრო, მათ შორის ამიერკავკასიაც. ურარტუელებმა დაიკავეს არარატის ველი, სევანის ტბის აუზი, ააგეს ციხესიმაგრეები. მაგრამ ურარტუელებმა სამხრეთ ამიერკავკასიაში ფეხისმოკიდება ასე ადვილად ვერ შეძლეს. სწორედ ურარტული წარწერები მოგვითხრობენ დიაოხში მათი ბრძოლების შესახებ. დიაოხი ურარტუსათვის დიდი საფრთხეს ქმნიდა. დიაოხი, ერთი მხრივ, ასურელებთან კავშირის დამყარებას ცდილობდა, მეორე მხრივ, ურარტუს თავდასხმის მოლოდინში იყო.

ურარტუს მეფეს მენუას (ძვ. წ. IX ს. დასასრული და VIII ს. დასაწყისი) ულაშქრია დიაოხის წინააღმდეგ. ამის შესახებ მოგვითხრობს საკმაოდ ვრცელი 40-სტრიქონიანი კლდეზე ამოკვეთილი წარწერა

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 367.

დღევანდელი არზრუმის მიდამოებში: „ღვთაება ხალდი გაემართა სალაშქროდ თავისი იარაღით დიაოხის ძღვეამოსილი ქვეყნის წინააღმდეგ ... დავიპყარი დიაოხის ქვეყანა, ქალაქი სასილო, (მისი) სამეფო ქალაქი, ბრძოლით დავიპყარი ქვეყანა, გადავწვი ციხესიმაგრეები (დს. ვანგრე). მივედი სესეთის ქვეყანამდე, ქალაქ ზუამდე... უტუფურსი, მეფე დიაოხისა, მოვიდა ჩემს წინაშე, მომეხვია ფეხებზე, ძირს დაემხო; მე მას მოწყალედ მოვექეცი, შევიწყალე იგი ხარკის გადახდის პირობით. მომცა მან ოქრო და ვერცხლი, მომცა ხარკი, ის ტყვეები, რომლებიც დაბრუნდნენ მასთან, დამიბრუნა მან მთლიანად. ორი მეფე იქაურობას მოვაცილე...“¹. სხვა წარწერაში მენუა აღნიშნავს: „დავიპყარი ქალაქი სასილო, დავუდგი ეს წარწერა ღვთისმად, ხალდის, ჩემს მეუფეს...“². ურარტულ წარწერებში მითითებულია რომ დიაოხის მეფეს ურარტუს სასარგებლოდ გადაუხადა: 21 კგ სუფთა ოქრო, 19 კგ ვერცხლი, 5000 კგ სპილენძი, 1000 სული ცხენი, 3000 სული მსხვილფეხა პირუტყვი.

დიაოხის წინააღმდეგ ბრძოლები გაუგრძელებია მენუას მემკვიდრე არგიშთი I-ს. მისი ბრძოლების შესახებ წარწერები ამოკვეთილია ვანის კლდეზე. ამ წარწერებში დასახელებულია დიაოხის მეზობელი ქვეყნები ზაბახა და ანუ ჯავახეთი, ვიტერუხი ანუ ოძრხე და სხვა.

ურარტული წარწერები ადასტურებენ, რომ დიაოხი ძღვეამოსილი (ძლიერი) სახელმწიფო ყოფილა. ურარტულ წარწერებში ვერ შეხვდებით სხვა მტრული ქვეყნის ძღვეამოსილად გამოცხადებას ან მის ქებას. როგორც ჩანს, დიაოხი ამ პერიოდისათვის დიდი და ძლიერი ქვეყანა ყოფილა, რომელიც არა მარტო თავდაცვაზე ზრუნავდა, არამედ შეტევით ომებსაც ახორციელებდა ურარტუს წინააღმდეგ. თავისი მეფობის დასასრულს ურარტუს მეფე არგიშთი რამდენჯერმე აღნიშნავს რომ დიაოხი კვლავ აუჯანყდა მას.

დიაოხის შესახებ ცნობები დაცულია ძველბერძნულ წყაროებში ძველბერძენ ავტორს ქსენოფონტეს 401 წელს გაუგლია ეს ქვეყანა (დიაოხი) და ტაოხებს მოიხსენიებს როგორც დაუმორჩილებელ ხალხს რომ ისინი ტყვეობასა და მონობას სიკვდილს ამჯობინებდნენ. ქსენოფონტი გვიამბობს: „ბერძნების 10000-იანი ლაშქარი მარცვა-გლეჯით მიიწ-

ველა წინ. სწორედ მაშინ, როდესაც სურსათი გამოელიათ, ბერძნები ტაოხების (დიაოხების) მიწა-წყალზე შევიდნენ. ტაოხები ცხოვრობდნენ მიუვალ გამაგრებულ ადგილებში, სადაც მტრის შემოსევისას ადამიანებთან ერთად თავს აფარებდა მათი პირუტყვიც. ბერძნები მიაღწენ ერთ ასეთ გამაგრებულ ადგილს. „ეს არ იყო ქალაქი და მასში სახლებიც კი არ იყო“. ეტყობა ეს იყო მთის წვერზე გალავანშემოვლებული ადგილი, რომელიც ომიანობის დროს თავშესაფარს წარმოადგენდა. ერთი მხრის გარდა ყველა სხვა მხრიდან ეს ადგილი მიუვალი იყო. ბერძნებიც იძულებულნი იყვნენ ამ მხრიდან შეეტიათ. მაგრამ აღმართზე მფოფხავ ბერძნებს ტაოხები ზემოდან უზარმაზარ ლოდებს უშენდნენ. ბევრი ბერძენი მეომარი იღვა ამ ლოდებით ფეხებშელეწილი. გამაგრებულ ადგილას, გალავანს შიგნით, ტაოხების მცირე ჯგუფი იყო თავშეფარებული, რომელთაგან სულ რამდენიმეს ჰქონდა იარაღი. ბერძნებმა ბოლოს და ბოლოს მაინც შეძლეს, მიუხედავად ზემოდან წამოსული ქვების ნიაღვრისა, შეჭრილიყვნენ გამაგრებული ადგილის შიგნით. „მაშინ, — ამბობს ქსენოფონტი, — (ჩვენ წინ) გადაიშალა საშინელი სანახაობა, ქალები ისროდნენ ქვემოთ თავის ბავშვებს და შემდეგ თვითონაც ცვიოდნენ (კლდიდან უფსკრულში). მამაკაცებიც ასევე იქცეოდნენ. ლოსაგოსმა (ბერძენთა ჯარის ერთ-ერთი ქვედანაყოფის უფროსმა) ენოს სტიმფლიელმა დაინახა ერთი ლამაზ ტანსაცმელში ჩაცმული (ტაოხი), რომელიც მობოდა და ჩანს, აგრეთვე, კლდიდან გადავარდნას ლამობდა. მან სტაცა მას ხელი, რათა ხელი შეეშალა მისთვის გადავარდნილიყო, მაგრამ (ტაოხმა) ისიც თან გადაიტანა და ორივენი გადამეშენ კლდიდან და დაილუპნენ...“¹.

სამწუხაროდ, ჩვენ არ ვიცით რა სახის პოლიტიკური გაერთიანება იყო დიაოხი. შესაძლებელია იგი სახელმწიფო ერთეულს წარმოადგენდა ან იმყოფებოდა სახელმწიფოდ ჩამოყალიბების ზღურბლზე².

წყაროებიდან ცნობილია, რომ დიაოხში საკმაოდ განვითარებულია საწარმოო ძალები. აქ ჩანს მეტალურგიისა თუ მესაქონლეობის განვითარების გარკვეული დონე. დიაოხს ახლო ურთიერთობა აქვს ძველი აღმოსავლეთის მეტად ძლიერ სახელმწიფოსთან, ასირიელებთან; მითანის სახელმწიფოსთან, ურარტუსთან. ამიტომაც უნდა გაკეთ-

¹ ციტირებულია საქართველოს ისტორიის ნარკვევებიდან, იხ. ტ. I, გვ. 375.

² იქვე.

¹ ციტირებულია საქართველოს ისტორიის ნარკვევებიდან, იხ. ტ. I, გვ. 379.

² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 380.

დეს დასკვნა, რომ დიოხნი აღმოსავლური ტიპის დესპოტური სახელმწიფო იყო. დიოხნის სახელმწიფოს სათავეში იდგა მეფე, რომელსაც ასურული და ურარტული წყაროები პერსონალურადაც კი მოიხსენიებდნენ (სიენი, ასია, უტუფურუსი), როგორც უმაღლეს სუვერენებს აქ არსად არ ჩანან „უხუცესები“ ან „ხალხი“¹.

ამასთან, დიოხნის სახელმწიფოს დაქვემდებარებული ჰყოლია გვაროვნული წყობილების სტადიაზე მყოფი ხალხები და ტერიტორიები, ამის დამადასტურებელია ქვეყნის ტერიტორიაზე არსებული ორი ტიპის დასახლება: 1) ციხესიმაგრეები; 2) მათ გარშემო მიმოფანტული მცირე სამოსახლო ნაგებობები, სამოსახლო ადგილები. სწორედ ეს უკანასკნელი უნდა იყოს გვაროვნულ წყობილებაში მცხოვრები ხალხების საცხოვრისი.

ისტორიული კოლხეთის საზოგადოებრივი-პოლიტიკური ფორმირება (XIII-VIII ს. ჩვ.წ.აღ-მდე)

კოლხეთის შესახებ ცნობები ადასტურებენ, რომ ჩვ. წ-მდე I ათასწლეულის ბოლოს, დაახლოებით XIII საუკუნიდან — კოლხეთში გვაროვნული წყობილებაა. ამაზე მეტყველებს კოლხეთის ტერიტორიაზე „მეფეების დიდი ოდენობა“ — და ამ დიდი ოდენობით დასტურდება, რომ აქ არამყარი საზოგადოებრივი გაერთიანებაა. მყარი გაერთიანება რომ ყოფილიყო, „მეფეების“ სიმრავლეც არ იქნებოდა. სამაგიეროდ დასტურდება, რომ ხელსაყრელმა ბუნებრივმა პირობებმა შექმნეს საფუძველი მყარ პოლიტიკურ გაერთიანებაზე გადასასვლელად (მესაქონლეობა, მეტალურგია, რკინის დამუშავება). გარდა ამისა, წინააზიური კულტურის ცენტრებთან სიახლოვემ შექმნა შესაძლებლობა არამყარ გაერთიანებებიდან სახელმწიფოზე გადასასვლელად. ძვ. წ. აღ-ის VII საუკუნეში კოლხეთშიც უკვე სახელმწიფო არსებობს. ამას ადასტურებს ურარტუს მეფის სარდურ II-ის ცნობები, რომ მან დაიპყრო კოლხეთი სამეფო, მისი დედაქალაქი ილდამუსი. გაჟლიტა აქ მეფისნაცვლები კოლხ მელითონებს დაამზადებინა რკინის ბეჭედი...

მაგრამ საჭიროა გავარკვიოთ როგორ ჩამოყალიბდა კოლხეთი სახელმწიფო (სამეფო).

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 380.

ურარტულ წყაროებში გარდა დიოხნისა, ლაპარაკია ისტორიული საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე რაიონებში მცხოვრებ ისეთ ხალხებზე, როგორცაა: ქათარზა, ვიტერუსი, ზაბახა, ერი-ახი, ლუსა, იგენიხი და სხვ.

ქათარზა — მოსხურ მთებთან მდებარე კოტარძენეს უნდა ნიშნავდეს, ასე მიუთითებს კლავდიოს პტოლემეაოსი, ეს სახელი უნდა იყოს კლარჯთა სახელწოდებაც.

ვიტერუსი — შავიზღვისპირა ტომების ბიძერების სახელი უნდა იყოს, რომლებიც მდ. ჭოროხის შესართავში ცხოვრობდნენ.

ზაბახა — ჯავახეთს უნდა ნიშნავდეს.

იგენიხი — ჰენიოხი უნდა იყოს.

ლუსა — მერმინდელი ლაზი.

ზემოთ აღნიშნულ ტომებს ძვ. წ. აღ-ის IX საუკუნეში კავშირი შეუკრავთ და თავს დასხმიან ურარტუს მეფეთა სამფლობელოებს. ბრძოლა მწვავედა ურარტუს მეფეების არგიში I-ისა (786-764 წწ.) და მისი შვილის სარდურ II-ის დროს (764-735 წწ.). აღნიშნული მეფეები ძირითადად თავიანთ გამარჯვებებზე წერენ, მაგრამ დასტურდება, რომ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში მცხოვრები ტომები — ქათარზები ანუ კლარჯები, ვიტერუსები, ჯავახები, ჰენიოხები და სხვ. დიდ ძალას წარმოადგენდნენ IX-VIII საუკუნეებში. თუ ადრე ეს ხალხები, კერძოდ, არგიში I-ის დროს (786-764 წწ.) დიოხნის შემადგენლობაში ჩანან, სარდურ II-ის დროს (764-735 წწ.), უკვე კოლხასთან კავშირში არიან, ე.ი. კოლხამ ეს ხალხები წაართვა როგორც ურარტუს, ისე დიოხს. შეიძლება ითქვას, რომ სარდურ II-ის მეფობის დროიდან დიოხნი აღარ მოიხსენიება, აღარ ჩანს და მის ადგილზე უკვე კოლხაა. სწორედ კოლხეთი წარმოადგენს ურარტუს დასაპყრობ ობიექტს სარდურ II-ის მეფობიდან (764-735 წწ.) და არა დიოხნი. სარდურ II კოლხაზე ბრძოლის ამბებს გადმოგვცემს. პირველი ლაშქრობის შესახებ (დაახ. 750-748 წწ.) იგი წერს: „გავემართე სალაშქროდ კოლხას ქვეყნის წინააღმდეგ... ღვთაება ხალხის დახმარებით ქვეყნის მეფე (იგულისხმება არა მთლიანად კოლხას მეფე, არამედ კოლხას შემადგენლობაში შემავალი ხუსას ქვეყნის მეფე ხახა) იქიდან წამოვიყვანე ტყვედ თავის ხალხთან ერთად და დავასახლე ჩემს ქვეყანაში. საყურადღებოა, რომ თუ ხუსა ადრე დიოხნისა იყო, ამჯერად კოლხეთის შემადგენლობაში ჩანს.

ურარტუს მეფეს მეორე ლაშქრობა 742-741 წლებში ჩაუტარებია კოლხას სამეფოს წინააღმდეგ: „დავიპყარი კოლხას ქვეყანა, ქალაქი ილდამუსა, მეფე... სასი, მოსახლეობა გადავბუგე, მეფისნაცვლები გავვლიტე, რკინის ბეჭედი გავაკეთებინე, წარწერა დავდგი ქალაქ ილდამუსაში. ციხესიმაგრეები და ქალაქები დავწვი და დავანგრეე, ქვეყანა გავაჩანაგე, კაცები და ქალები გამოვრეკე“.

მესამე ლაშქრობის შესახებ სარდური წერს: „იმავე წელს მესამედ გავემართე სალაშქროდ ვიტერუხის (ჭოროხის შესართავში) ქვეყნის წინააღმდეგ. სამი ოლქის მმართველი მოვიხმე, სამ ადგილას ვილაშქრე, ერთი დღის განმავლობაში ხელთ ვიგდე ქვეყანა, გავაჩანაგე. კაცები და ქალები აქედან გამოვრეკე. ქ. ურაიანის ციხესიმაგრე მე ავაგე, ჩემი ნაცვალი აქ დავსვი. ვიტერუხის ქვეყნის მეთვალყურე იქ დავაყენე... მე 8100 ყრმა წავიყვანე, 9110 დედაკაცი გამოვრეკე, ასევე 17300 რქოსანი პირუტყვი, 31600 სული წვრილფეხა რქოსანი პირუტყვი წამოვიყვანე“.

ზემოთ აღნიშნულიდან ჩანს, რომ ჩვ.წ.აღ-მდე VIII საუკუნის შუახანებში კოლხას ჰყოლია მეფე, ჰქონია სამეფო ქალაქი, ილდამუსაში სხედან მეფისნაცვლები, როგორც სამეფოს მოხელეები და არა ტომის ბელადები. კოლხეთი ძლიერი სახელმწიფო ყოფილა, ამაზე მეტყველებს ნადავლის ოდენობა, განვითარებული ყოფილა მეტალურგია და სხვ.

აკად. გ. მელიქიშვილის დასკვნით, ძველი კოლხეთის სახელმწიფო VIII საუკუნისათვის ყალიბდება.

ძველი კოლხეთის სამეფოს შესახებ მოგვითხრობს მითი არგონავტების შესახებ. ბერძნები მიდიან კოლხეთის სამეფოში, მათ კოლხეთის მეფე ბრწყინვალედ მორთულ სასახლეში იღებს. აქვე მითითებულია ოქროს მოპოვების ხელოვნებაზეც.

კოლხეთი ჩვ.წ.აღ-მდე VI-IV საუკუნეებში

კოლხეთს ბერძნები მოიხსენიებენ როგორც შავიზღვისპირა ქვეყანას, რომელიც მდებარეობს კავკასიონის ქედების სამხრეთით, დღევანდელი ტრაპიზონის ჩათვლით. მაგრამ ტერმინი „კოლხეთი“ სხვადასხვა მნიშვნელობით იხმარებოდა. ბერძენი ისტორიკოსის ჰეროდოტეს ცნობით კოლხები სასლობდნენ „მეოტიდის ტბიდან“ (ე.ი. აზოტის ზღვა), ვიდრე მდინარე ფაზისამდე (რიონი) და კოლხთა სამფლობელოები 30

დღის სავალია, კარგი, მსუბუქად ჩაცმული ქვეითისათვის. ზოგიერთი ავტორი კოლხეთის სამხრეთის საზღვრად მიიჩნევს ტრაპიზონს, ხოლო ჩრდილოეთის საზღვრად რიონის შესართავს. წინარეელინისტური ხანის ზოგიერთი ავტორი კოლხეთის სამხრეთ საზღვრად მიიჩნევს ჭოროხის შესართავს. V საუკუნის ანონიმი გეოგრაფის მითითებით, კოლხების სამშობლო დღევანდელი სოხუმიდან ჭოროხის წყლებამდეა. აკად. გ. მელიქიშვილის აზრით, VI-IV საუკუნეებში კოლხეთის ადგილსამყოფელი (ვიწრო გაგებით) უნდა ყოფილიყო სოხუმიდან აჭარისწყლამდე.

განვიხილოთ კოლხეთის სახელმწიფოს შემდგომი განვითარება. როგორც ცნობილია, ჩვ. წ.აღ-მდე VI საუკუნიდან ამიერკავკასიის ხალხებზე სკვითების, კიმირიელებისა და მიდიელების ბატონობას ცვლის აქემენიელთა ირანის ბატონობა. აქემენიელთა ირანმა მთელი დაპყრობილი ტერიტორიები დაყო სატრაპიებად. მე-19 სატრაპიაში მოქცნენ ამიერკავკასიის ხალხები, მათ შორის სამხრეთ კოლხეთში მცხოვრები ხალხები: ტიბარენები, მოსინიკები, მაკრონები, მოსხები და მარები (ჰეროდოტე), მაგრამ ჰეროდოტე ამ ხალხებში არ იხსენიებს კოლხებს. ისინი არ მოქცეულან სპარსეთის გავლენის ქვეშ იმის გამო, რომ ნებაყოფლობით უკისრიათ ხარკის მიცემა. ყოველ ხუთ წელიწადში ერთხელ ისინი გზავნიდნენ 100 გოგოსა და 100 ბჭს. ამ შემთხვევაში ჰეროდოტე არ ვარაუდობს დიდ კოლხეთს. იგი გულისხმობს კოლხეთს აფსარიდან აჭარისწყლამდე. ამ სახელმწიფოს ცენტრი მდ. რიონზე უნდა ყოფილიყო.

ცნობილია, რომ ძვ. წელთაღრიცხვის VIII საუკუნეში იწყება ძვ. წ. ბერძენთა კოლონიზაცია, ე.ი. ძველი წელთაღრიცხვის VI-IV საუკუნეებში შავიზღვისპირეთში არსებობს ბერძნული დასახლებები. წყაროების სიმცირის გამო შეუძლებელია გაირკვეს, თუ რა გავლენა მოახდინეს მათ კოლხეთზე. ყოველ შემთხვევაში, ბერძნული ქალაქი-პოლისები აქ არ ჩანს და უნდა ვივარაუდოთ, რომ მათ ჰქონდათ ეკონომიკური-სავაჭრო კავშირები...

აკად. გ. მელიქიშვილის მითითებით, ბერძნებმა ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში ქალაქი-პოლისები დაარსეს და ფაქტობრივად ჩამოაყალიბეს სახელმწიფოები, მაგრამ კოლხეთის შავიზღვისპირეთში ეს არ შეიძლებოდა მომხდარიყო, რადგან აქ უკვე არსებობდა კლასობრივი საზოგადოება და სახელმწიფო. ბერძნები კოლხეთის გავლენის ქვეშაც მოქცნენ და მათი ქალაქი-სახელმწიფოები სავაჭრო ცენტრებად

გადაიქცნენ. ზოგიერთი ქართველი მეცნიერი პირდაპირ აცხადებს, რომ კოლხეთში არ არსებობდა წმინდა ბერძნული ქალაქი-პოლისები, ისინი შერეული სახით ჩამოყალიბდნენ (ნ. ლომოური, ნარკვ. გვ. 407); ხოლო ზოგიერთი მეცნიერი ამ პოლისებს უწოდებს უცხო ქვეყნებში დაარსებულ სავაჭრო ფაქტორიებს (ნარკვ. I, გვ. 407).

ამრიგად, VI-IV საუკუნეებში კოლხეთში ადრეკლასობრივი საზოგადოებაა. საზოგადოების ზედაფენა ექსპლოატაციას უწევს თავისუფალ და ნახევრად თავისუფალ მიწათმოქმედ მასებს. კოლხეთის მთიანეთში კი კვლავ გვაროვნული წყობილებაა (ნარკვ. ტ. I, გვ. 414).

კოლხეთი კვ. წ. აღ-ის II-I საუკუნეებში

ძვ. წელთაღრიცხვის II საუკუნეში ჩამოყალიბდა ძლიერი სომხური სახელმწიფო „დიდი არმენია“, რომელმაც შეავიწროა იბერია, ხოლო მეორე სომხურმა სახელმწიფომ „მცირე არმენიამ“ ასევე შეზღუდა დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებები.

ძვ. წ. აღ-ის II-I საუკუნეების მიჯნაზე ისტორიული კოლხეთის შიგნით რამდენიმე პოლიტიკური გაერთიანება არსებობდა. კოლხეთი ამ დროს პონტოს სამეფოს შემადგენლობაში მოექცა. პონტოს მეფემ მითრიდატე VI-მ უზარმაზარი სახელმწიფო შექმნა (111-63 წწ.); რომელშიაც შევიდა როგორც სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთი, ისე ჩრდილოეთი შავიზღვისპირეთიც. მითრიდატემ კოლხეთის მმართველად დააყენა თავისი ვაჟი. ამდენად, ამ პერიოდის კოლხეთში დამპყრობელთა პოლიტიკური წყობაა, პონტოელთა გავლენა მთლიანად ვრცელდება კოლხეთის დაბლობ რაიონებში, ხოლო მთის რაიონებზე – ნაკლებად. კოლხეთის მთიანეთში ისევ გვაროვნული წყობილების გადმონაშთები ჭარბობს. აქ იგულისხმება სვანეთის პოლიტიკური გაერთიანება. სტრაბონის მითითებით, სვანებს გააჩნდათ ტომთა საბჭოები 300 კაცის შემადგენლობით, რომელსაც ჰყავდა თავი-ბელადი (ბასილევსი), სვანები კრებდნენ 200000-კაციან ლაშქარს, ისინი აგროვებდნენ (მოიპოვებდნენ) ოქროს ბანჯგვლიანი ტყავებით, რაც შეეხება ჯიქებს – ისინი დახასიათებული ჰყავს სტრაბონს როგორც მეკობრეები, რომლებიც ჩრდილოეთ კავკასიიდან უნდა იყვნენ შემოჭრილნი.

იბერიის ანუ ქართლის სამეფოს წარმოქმნა (VI-IV სს. ჩვ. წ. აღ-მდე)

ქართველები ცხოვრობდნენ როგორც აღმოსავლეთით, ისევე სამხრეთ საქართველოში. აკად. გ. მელიქიშვილის ვარაუდით, დასავლეთ საქართველოს ისეთი რაიონები, როგორცაა გურია, იმერეთი, აჭარა – ისტორიული ქართლის შემადგენლობაში უნდა ვიგულისხმოდით. ქართლის შემადგენლობაში ივარაუდება ასევე ისტორიული სამცხეც (მესხეთიც). მისივე მითითებით საკუთრივ „იბერია“ ანუ „ქართლი“ საკმაოდ გვიან შექმნილი ტერმინებია. ისინი თავდაპირველად უფრო პოლიტიკურ ან გეოგრაფიულ ტერმინებს წარმოადგენდნენ, ვიდრე ეთნიკური შინაარსის სახელწოდებებს. თავდაპირველად „იბერია“ – ლიხის ქედის ან მესხეთის მთების აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყანა იყო. ელინისტური ხანიდან კი, როდესაც იგი პირველად იჩენს თავს, მტკიცედ აღნიშნავს გარკვეულ პოლიტიკურ ერთეულს – ქართლის სამეფოს.

აღმოსავლეთ საქართველოს ანუ იბერიის პოლიტიკური გაერთიანებები ამ ტერიტორიაზე მოსახლე სხვადასხვა ხალხების ბრძოლის შედეგად უნდა ჩამოყალიბებულიყო (იგულისხმება, რომ აქ კლასები და კლასობრივი ბრძოლა უკვე არსებობდა). ამ დებულების დამადასტურებლად მეცნიერები მოიშველიებენ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში დაცულ ცნობებს. ამ თხზულების მიხედვით, ალექსანდრე მაკედონელმა მას შემდეგ, რაც დაიპყრო ქართლი (იგი ქართლში არასოდეს არ ყოფილა), აქ მან გამგებლად დასვა არიან ქართლის მეფის ძე აზო (გ. მელიქიშვილი არიან ქართლში სპარსეთის ანუ ირანის ქართლსაც ვარაუდობს, იხ. ნარკვ. I, გვ. 438).

აზო გაემგზავრა მამის სამეფოში, არიან ქართლში და იქიდან წამოიყვანა რვა სახლი მამამძუძეთა (აღმზრდელთა), 10 სახლი მთავართაგან და დაასახლა ისინი ძველ მცხეთას. ამ ციფრის შესახებ სხვა ცნობაცაა. მაგალითად, არსენ ბერის (XII ს.), წმინდა ნინოს ახალი რედაქციის ავტორის აზრით, აზომ არიან ქართლიდან მოიყვანა ათასი სახლი „მდაბიო უფლისაჲ“ და ათი სახლი „მთავართაგან“. მანვე მოიტანა კერპები. აზოს სიკვდილის შემდეგ მცხეთაში გამეფდა ფარნავაზი.

გარდა „მოქცევაჲ ქართლისაჲსა“ გვაქვს ასევე „ქართლის ცხოვრებაში შეტანილი სხვა თხზულებაც, რომელშიც უფრო დაწვრილებითაა აღწერილი ქართლში სახელმწიფოს წარმოშობის სა-

კითხი. ამ თხზულების მიხედვით აზო დამპყრობელია, რომელიც საშინლად ავიწროებს ქართლის მოსახლეობას. იგი იმორჩილებს ჰერეთს და ავრცელებს თავის ძალაუფლებას შავ ზღვამდე, იპყრობს ეგრისს, ხარკს ადებს ოსებს, ლეკებს, ხაზარებს.

ფარნავაზი არის მცხეთის მამასახლისის ძმის შვილი, დედით სპარსელი, მისი მამა-ბიძა ალექსანდრე მაკედონელთან ბრძოლაში დაიღუპნენ. თვით ფარნავაზი უსაფრთხოებისათვის დედამ კავკასიონის მთებში განიხნა. როდესაც წამოიზარდა და დაეაჟაკცა, იგი დაბრუნდა მცხეთას, დაუახლოვდა აზოს და გამოიჩინა თავი როგორც საუკეთესო მონადირე. ერთ-ერთი ნადირობის დროს ფარნავაზი პოულობს განძს, სასწრაფოდ უკავშირდება ეგრისის მმართველს ქუჯის და წინადადებას აძლევს, ერთად იბრძოლონ ქვეყნის გასათვისუფლებლად. ქუჯი თანხმდება ფარნავაზის წინადადებას, ამასთან, აღიარებს ფარნავაზის, როგორც ქართლის შთამომავლის უპირატესობას და ასე მიმართავს მას: „შენ უფალი და მე მონა“. ფარნავაზისა და ქუჯის მხარეზე გამოდიან ოსები, ლეკები, მათსავე მხარეს გადავიდა 1000 რჩეული ბერძენი მეომარი, ფარნავაზს ეხმარება ასევე სელევკიდების სამეფო, რომელიც უგზავნის მას სამეფო გვირგვინს, ასევე უბრძანებს **სომხეთის** ერისთავებს დაეხმარონ ფარნავაზს და სხვ. ფარნავაზი იმარჯვებს და ხდება ქართლის მეფე. სამეფო დედაქალაქი ხდება მცხეთა.

ამრიგად, ფარნავაზი ქართლის ანუ იბერიის პირველი მეფეა (ძვ. წ. აღ-ის IV ს. მიწურული და III ს-ის I ნახევარი).

ფარნავაზმა სპარსთა წესზე მოაწყო სახელმწიფო მმართველობა: სახელმწიფოს სათავეში დგას მეფე. სამეფო დაყოფილია საერისთავოებად, რომელსაც ერისთავები განაგებენ. ასეთი საერისთავოებია: **არგვეთის, კახეთის, ხუნანის, სამშვილდის, წუნდის, ოძრხის, კლარჯეთის, ეგრისისა და შიდა ქართლის.**

ერისთავების ხელქვეითები არიან სპასალარები და ათისთავები. ქვეყნის ცენტრალური ოლქია შიდა ქართლი. მას განაგებს სპასპეტი ანუ მთავარსარდალი. ფარნავაზს მორჩილებდა ეგრისის მმართველი ქუჯი. ფარნავაზმა კვლავ შემოავლო ზღუდე ქართლის დედაქალაქს მცხეთას, აღადგინა მრავალი ციხე-ქალაქი. ძველი ქართული ტრადიცია ფარნავაზს ქართული დამწერლობის შემოღებასაც

მიაწერს. ქვეყნის იდეოლოგიური საფუძვლის განმტკიცების მიზნით ფარნავაზმა მცხეთაში, ქართლის მთაზე (შემდგომში არმაზის მთა ეწოდა) აღმართა სამეფოს მთავარი ღვთაების არმაზის კერპი.

სატახტო ქალაქი იყო მცხეთა, მცხეთაში იმეფა ფარნავაზმა „სიბრძნითა და სიქველთა, სიმხნევითა და სიმდიდრითა“ და ქვეშევრდომნი აღავლენდნენ ხოტბას „ვკმადლობ სუესა ჩვენსა, რამეთუ მოგუცა ჩუენ მეფე ნათესავითგან მამათა ჩუენთა და აღგვიხადა ხარკი და ჭირი უცხოთა ნათესავთგან“. ფარნავაზმა სამოცდახუთი წელიწადი იმეფა. იგი დასაფლავებულია არმაზის მთაზე, სწორედ არმაზის კერპის წინ. მცხეთიდან მართავდნენ ფარნავაზიანები ქართლს მთელი შვიდი საუკუნე, სანამ თბილისი დაარსდებოდა.

ფარნავაზმა განავრცო სამეფო ჩრდილოეთითაც, ამაზე მეტყველებს მისი ურთიერთობა ჩრდილო კავკასიის მოსახლეობასთან (ოვსნი, ლეკნი ფარნავაზის მოკავშირეები არიან). იგი ცოლად ირთავს დურძუკების ტომის ქალს, ხოლო თავისი და მიათხოვა „ოვსთა მეფეს“. ქართლის ცხოვრება იმოწმებს „ოვსებს“, მაგრამ მათ მიიჩნევს ხაზართა ანუ სკვითთა შთამომავლად. ოსები ირანულენოვანი სკვითების, სარმატებისა და ალანების შთამომავლები არიან. ალბათ ქართველებს ჰქონდათ მათთან ურთიერთობა. ეს ხალხი ძალზე გააქტიურდა ძვ. წ. აღ-ის IV საუკუნეში, დაიპყრო ჩრ. კავკასიის ტერიტორიები და შეაღწია მდ. დონის ტერიტორიაზეც. ოსები ესწრაფვიან სამხრეთისაკენაც. მათ გადმოსახლებას ხელს უწყობდნენ ქართველი მეფეებიც. ცნობილია, რომ ფარნავაზის შვილი საურმაგი ტახტს კავკასიის დურძუკთა მეშვეობით დაეუფლა და გადმოიყვანა საქართველოში „კავკასიანთა ტომის ნახევარი“, ზოგი მათგანი წარჩინებულ ქნა, ზოგი დაასახლა მთებში – დიდოეთიდან მოყოლებული სვანეთამდე.

ფარნავაზმა განავრცო ქართლის სახელმწიფო ტერიტორია სამხრეთითაც და სამხრეთ-დასავლეთიდანაც¹.

აღსანიშნავია, რომ მეზობელი ჩრდილოეთის მთიელი ტომების გარდა, საქართველოსათვის დიდ საფრთხეს ქმნიდნენ ჩრდილო კავკასიის ველებსა და სამხრეთ რუსეთის სტეპებში მომთაბარე ტომებიც. იბერიის მეფეები ჩრდილოეთის საფრთხეს სხვადასხვა გზით უვნებელყოფდნენ: კეტავდნენ კავკასიის გადმოსასვლელებს, მოკავშირეებად გაიხ-

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 455-458.

დიდნენ მთიელებსა თუ მომთაბარეებს. ამ საკითხზე ცნობებს გვაწვდის ძველი ბერძენი გეოგრაფი სტრაბონი. იგი მიუთითებს, რომ ბარის იბერიამ მოხერხებულად შეიერთა ჩრდილოეთ მთიანეთში მოსახლე ეთნიკურად და კულტურულად განსხვავებული ხალხები. ამ მთიელებს მრავალი ასეული ათასი მეომარის გამოყვანა შეეძლოთ. წინააღმდეგ შემთხვევაში ბარის იბერიის სამხედრო პოტენციალი დაბალი იქნებოდა. „ქართლის ცხოვრება“ ქართველების ჩრდილოეთით მოსახლე ხალხებში ასახელებს: ლეკებს, დურძუკებს, დიდოელებს, ცოტა გვიან დვალეებს. დვალეები და დურძუკები ბაცბურ-ქისტურ ენაზე მეტყველებდნენ, დიდოელები და ლეკები კი — დაღესტნურზე მოსაუბრე.

სამეცნიერო ლიტერატურაში დასახელებულია ის მთიელი ხალხები, რომლებიც გვაროვნული წყობილების პირობებში ცხოვრობდნენ და შევიდნენ იბერიის სამეფოს შემადგენლობაში. იბერიის სასარგებლოდ ისინი იხდოდნენ ხარკს, გამოჰყავდათ ლაშქარი, იცავდნენ კავკასიონის გადმოსასვლელებს. დარიალის ხეობაში საეციალური ციხესიმაგრე უნდა ყოფილიყო.

იბერიის შემადგენლობაში უნდა მოქცეულიყო არა მარტო საქართველოს მთიანეთი, არამედ ძველი ალბანეთის დასავლეთი ოლქები. ამ დროს (ე.ი. ძვ. წ. აღ-ის I ს.) ალბანეთში გვაროვნული წყობილება უნდა ყოფილიყო. ქართლის შემადგენლობაში უნდა შეესულიყო ასევე ისტორიული ჰერეთიც.

იბერიის ანუ ქართლის სახელმწიფო
ძვ. წ. აღ-ის II-I საუკუნეებში

ძვ. წელთაღრიცხვის III საუკუნიდან იწყება სელევკიდების ხელმწიფოს დაშლა. III საუკუნის შუა ხანებში მას ჩამოსცილდა აზიის პროვინციები, მაგალითად, ბაქტრია. რაც შეეხება პართიას, დამოუკიდებელი ხდება და აქ მკვიდრდება არშაკიდების დინასტია.

სელევკიდების სახელმწიფოს დაშლა დააჩქარა რომაელთა მოსევამაც. ძვ. წ. აღ-ის 190 წელს რომაელებმა სასტიკად დაამარცხეს ანტიოქ III-ს ლაშქარი და მოხდა ამ სახელმწიფოთა შორის დაზავება. დაზავებას სელევკიდების დასუსტება მოჰყვა, რადგან რიგმა სახელმწიფოებმა, რომლებიც სელევკიდების იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდნენ, დამოუკიდებლობა მოიპოვეს. ქართლის მეზობლად ამ გზით ყალიბდება ორი სომხური სახელმწიფო. სტრაბონის მითითებით, სომხური სახელმწიფოს ფუძემდებლებმა არტაქსიამ

და ზარიადრემ იბერიას ჩამოაჭრეს „პარიადრის მთიანეთი, ხორზენე და გოგარენე, რომლებიც მტკვრის გადაღმა არის“.

ქართლის ცხოვრებაში დაცულია ცნობა იმის შესახებ, რომ მეფე ფარნაჯომის (იგი იბერიის IV მეფეა) დროს ქართლს შემოსია სომხეთის მეფე არშაკი. ფარნაჯომი მოკლეს, ხოლო ქართლის ტახტი სომხეთის მეფე არშაკმა დაისაკუთრა. აქედან დაწყებული 100 წლის მანძილზე ქართლის მეფე აღარ ჩანს. ქართულმა საისტორიო წყაროებმა არ შემოგვინახა ქართლის მმართველთა სახელები, ალბათ, არ თვლიდნენ საჭიროდ უკანონო მმართველთა სახელების აღნუსხვას.

როგორია იბერიის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური წყობა ძვ. წ. აღ-ით II-I საუკუნეებში?

ამ საკითხზე ცნობებს გვაწვდის სტრაბონი. მისი მითითებით იბერიის დაბლობზე ცხოვრობდნენ მიწათმოქმედი ხალხები. ისინი მშვიდობიანად არიან განწყობილი, არმენიელთა და მიდიელთა მსგავსად ეწყობიან. უფრო დიდ ნაწილს, რომელიც მებრძოლი ბუნებისაა, უჭირავს მთიანი მხარე და ეწყობიან სკვითების ყაიდაზე, სარმატების მსგავსად, რომელთა მეზობლებიცა და ნათესავებიც არიან: თუმცა ეწევიან მიწათმოქმედებასაც და როდესაც ჩამოვარდება შფოთი, თავისი და მათი სახსრებით გამოჰყავთ მრავალი ათასი მებრძოლი¹. სტრაბონი წერს: „დაამიანთათხი გვარი მოსახლეობს ამ ქვეყანაში: ერთი (გვარია) და პირველი, რომლისგანაც მეფეებს სხამენ მახლობლობისა და ასაკის მიხედვით უხუცესს, ხოლო მეორე (ამავე გვარიდან) მოსამართლობს და მხედართმთავრობს. მეორე (გვარი) არის ქურუმთა, რომლებიც ზრუნავენ აგრეთვე მეზობლებთან სამართალზე. მესამე (გვარი) არის მხედართა და მიწისმოქმედთა. მეოთხე (გვარი) არის ხალხისა, რომლებიც სამეფო მონები არიან და აკეთებენ ყველაფერს, რაც ცხოვრებისათვის არის საჭირო. საზოგადო აქვთ ქონება ნათესაობისდა მიხედვით. მართავს და განაგებს მათ უხუცესი“². სტრაბონის ეს ცნობა საზოგადოების სოციალური სტრუქტურის შესახებ საინტერესოა, მაგრამ მისი უკომენტაროდ მიღება არ შეიძლება. აქ, ამ აღწერაში არ ჩანან არც ვაჭრები, არც ხელოსნები და არც მონები.

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 484.
² იქვე, გვ. 484.

საქართველოს სახელმწიფოებრიობა I-III საუკუნეებში

ძვ. წ. აღ-ით I საუკუნის დასაწყისში საქართველოს სამხრეთით დიდ მოვლენებს აქვს ადგილი. კერძოდ, ძლიერდება პონტოს სამეფო, რომელმაც დაიპყრო ბოსფორის სახელმწიფო და შეიერთა იგი. ასევე შეიერთა კოლხეთი და მცირე არმენია. ამავე პერიოდში სომხეთის მეფე ტიგრან II დაუკავშირდა პონტოს და მისი დახმარებით გააფართოვა თავისი სამეფო. მან განავრცო თავისი ძალაუფლება თანამედროვე ჩრდილო და სამხრეთ აზერბაიჯანზე. შეიერთა სოფენა, დაეუფლა სირიას, ფინიკიასა და კაპადოკიის ნაწილს.

ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე მძაფრი ბრძოლები წარმოებს რომაელებსა და პონტოს სამეფოს შორის. პონტოს მეფემ რომაელების წინააღმდეგ მთელი მცირე აზია გამოიყვანა და გარკვეულ წარმატებასაც მიაღწია, თვით საბერძნეთსაც კი დაეუფლა. სომხეთიც რომის წინააღმდეგ იბრძვის. იგი მარცხდება რომთან ბრძოლაში ძვ. წ. აღ-ის 66 წ. სომხეთის შემდეგ იბერიის დაპყრობის ჯერი დადგა რომის სარდალი პომპეუსი 65 წ. ჩვ. წ-მდე იწყებს ბრძოლას და შემოდის იბერიაში. ამ დროს იბერიის მეფეა არტაგი. მან მშვიდობიანი გზით სცადა პომპეუსთან მორიგება, თანაც ჩუმად ომისათვის ემზადებოდა. ეს რომ შეიტყო პომპეუსმა, არ აცალა არტაგს და თვით დაესწა თავს. არტაგმა ვერ მოახერხა არმაზციხის დაცვა, გადავიდა მტკვრის მეორე — მცხეთის მხარეს და ხიდიც დაწვა. პომპეუსმა დაიმორჩილა მტკვრის მთელი მარჯვენა მხარე და იწყო მზადება მარჯვენა მხრის დასაპყრობად. არტაგმა დესპანები გაუგზავნა პომპეუსს, რომ ხიდსაც ააგებდა და სურსათითაც მოამარაგებდა. არტაგმა თავისი პირობა შეასრულა, მაგრამ პომპეუსმა მაინც იწყო ხიდზე გადასვლა. მაშინ არტაგი გაიქცა მდ. პელორისაკენ (აღბათ არაგვი), გადავიდა მდინარეზე და დაწვა ხიდი. მოგვიანებით კვლავ იმართება მოლაპარაკება პომპეუსსა და არტაგს შორის. პომპეუსი თხოულობს მძევლად არტაგის შვილებს. არტაგი იძულებული გამხდარა დათანხმებოდა ამას. ძღვნად ოქროს საწოლი ტანტი და მავრიც მიართვა პომპეუსს.

იბერიის დაიმორჩილების შემდეგ პომპეუსი უმოკლესი გზით გადადის კოლხეთში და იპყრობს მას. ომში გამარჯვებულ პომპეუსს

დაბრუნებისას თან წაუყვანია კოლხების სკეპტუხი — სკიპტრის მპყრობელი ოლთაკი.

გარდა ამისა, მას წარჩინებულ მძევალთა და ტყვეთა შორის ჰყოლია იბერთა და ალბანელთა ორი წინამძღოლი. ასე დაიმორჩილა პომპეუსმა იბერია. ამრიგად, ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისისათვის როგორც იბერია, ისე სომხეთი რომის დამოკიდებულებაში მოექცა. მაგრამ, როგორც ცნობილია, თვით რომის იმპერიის შიგნით იწყება მძაფრი წინააღმდეგობა და ბრძოლა. რომის რესპუბლიკა კრიზისს განიცდის. 30 წ. ჩვ. წ-მდე რომში ეცემა რესპუბლიკა და მყარდება იმპერია. რომის მიერ დაპყრობილი ქვეყნები დამოუკიდებლობისაკენ ისწრაფვიან, მათ შორის იბერია და კოლხეთიც. რადგან რომს აღარ შესწევს ძალა იარაღით მართოს შორეული, მის გამგებლობაში მყოფი ქვეყნები, ცვლის პოლიტიკას მათ მიმართ და გადადის მეგობრულ ნებაყოფლობით კავშირების დამყარებაზე. სწორედ ამიტომ ამ პერიოდის რომაული წყაროები ალბანელების, მიდიელებისა და იბერიის მმართველებს მეფეებად მოიხსენიებდნენ.

ამრიგად, ძვ. წელთაღრიცხვის დასასრულსა და ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისში იბერია და კოლხეთიც რომის იმპერიის შემადგენლობაში ითვლება, მაგრამ ისინი რომს ნომინალურად ემორჩილებიან, აქ ადგილობრივი თვითმმართველობაა და მათ თავიანთი მეფეებიც კი ჰყავთ.

იბერია ახ. წ-ის I-II საუკუნეებში

ამ პერიოდში განმტკიცდა და გაძლიერდა იბერიის სამეფო ხელსაყრელი საგარეო-პოლიტიკური ვითარების დამყარების გამო. კერძოდ: დასუსტდა ძლიერი სომხური სახელმწიფო, დასუსტდა პართია და რომი ურთიერთშორის ბრძოლის გამო, დამყარდა მეგობრული ურთიერთობა ალანებთან. ალანები დღევანდელი ოსების წინაპრები, უკვე ახ. წ-ის I საუკუნეში ფართოდ გავრცელდნენ კავკასიონის იქეთა მხარეს — ჩრდილოეთ კავკასიაში, აზოვისა და კასპიის ზღვებს შორის გადაჭიმულ სტეპებში. აქ შეიქმნა ალან ტომთა დიდი კავშირი, რომელშიაც ალანთა გარდა სხვა მომთაბარე ტომებიც შედიოდ-

ნენ და ისინი გვაროვნული წყობილების რღვევის სტადიაზე იყვნენ.

იბერიის მეფეები ხელსაყრელ საგარეო-პოლიტიკურ ვითარებას იყენებენ ქვეყნის გასაფართოებლად. მაგალითად, I საუკუნის 10-იან წლებში იბრძვიან არა მარტო სომხეთის მიერ მიტაცებული ტერიტორიების დასაბრუნებლად, არამედ მთლიანად სომხეთის შემოსაერთებლად. ამ საკითხზე მრავალი ვრცელი ცნობა მოიპოვება რომაელი ისტორიკოსის დიონ კასიუსის შრომებში.

კიდევ უფრო ძლიერდება ქართლი II საუკუნის I ნახევარში. ეს არის ანტიკური ხანის ქართლის განსაკუთრებული ძლიერების ხანა. ამ დროს, ე.ი. II საუკუნის 30-50-იან წლებში ქართლში მეფობს ფარსმან II ქველად წოდებული. მისი მეფობის პერიოდში ქართლის საზღვრებმა დასავლეთით შავ ზღვასაც კი მიაღწია. ფარსმან II-მ რომთან კეთილმეზობლური ურთიერთობა დაამყარა. იმპერატორ ანტონინუს პიუსის (138-161 წწ.) დროს ძალზე გაუმჯობესდა იბერიის რომის ურთიერთობები. სწორედ ამ პერიოდში ჩასულა ფარსმანი რომში, მას და მის შვილებს მოუწყვიათ სამხედრო ვარჯიში. დედაქალაქს ერთ-ერთი ტაძარში ცხენოსანი ფარსმანის ქანდაკებაც კი დაუდგამთ.

სამწუხაროდ, იბერიის შესახებ ცნობები აღარ გვაქვს II-III საუკუნეთა მიჯნაზე. ამიტომ ვისაუბრებთ იბერიის სახელმწიფოს შესახებ III საუკუნიდან.

იბერიის სახელმწიფო წყობილება ახალი ფელთაღრიცხვიდან I-II საუკუნეებში

აღნიშნულ პერიოდში იბერიის სახელმწიფო მონარქიულია. მას განაგებს მეფე. ქვეყნის ძლიერების კვალობაზე იბერიის მეფე იწოდება „დიდ მეფედ“, ხოლო მცხეთა მეფეთა საჯდომ ქალაქად.

სამეფო ხელისუფლება მემკვიდრეობითია. მეფის ხელისუფლება ქვეყნის ძლიერების შესაბამისად — შეუზღუდავია. მას ხელი მიუწვდება სახელმწიფო საქმიანობის ყველა სფეროზე. მას ემორჩილება არა მარტო სამოქალაქო ხელისუფლება, არამედ სამხედრო ადმინისტრაციაც. მეფეს ემორჩილებიან დიდმოხელენი, მათ შორის პიტიახში თუ სპასპეტი. მეფე არის უმაღლესი კანონმდებელიცა და უმაღლესი მოსამართლეც.

მეფის შემდგომ მეორე პირი სახელმწიფოში არის ქვეყნის მთავარი

ვარსარდალი და უმაღლესი მსაჯული. ამ მოვლენაზე მიუთითებს როგორც სტრაბონის ცნობები, ისე ქართული წყაროები.

სახელმწიფოში მეფის შემდგომ მეორე პირს ეწოდება სპასპეტი. იგი არის მთავარსარდალი და ქართლის ცენტრალური ოლქის ანუ შიდა ქართლის მმართველი, ასევე ყველა ერისთავის უფროსი. სპასპეტისათვის ასეთი ფართო უფლებების არსებობა მკვლევრებს აფიქრებინებს, თითქოს იგი იბერიაში „მეორე მეფეა“, ანუ იბერიაში ორმეფობაა. მეორე პირთა რეზიდენცია იბერიაში იყო არმაზციხე, ხოლო მეფის სატახტო ქალაქი მცხეთა, ანუ მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე რეზიდენცია. სპასპეტი ჩვეულებრივად მეფის უახლოესი ნათესავი იყო.

სხვა სახელმწიფო მოხელეებიდან იბერიაში აღსანიშნავია ეზოსმოდვარი. იგი ეზოს ანუ სასახლის კარის მეურნეობის წინამძღვარი და გამგებელია. ასეთივე თანამდებობა ყოფილა ძველ სომხეთშიც, რომელსაც პაზარპეტი ეწოდებოდა, ხოლო ძველ საბერძნეთში — ეკონომოსი. იბერიის სახელმწიფოში ეზოსმოდვარი, განსხვავებით სხვა სახელმწიფოებისაგან (სომხეთი, ირანი, საბერძნეთი), არ არის სამეფოს ადმინისტრაციის მეთაური ანუ მეფის შემდგომ მეორე პირი. ასეთი, როგორც აღვნიშნეთ, იბერიაში არის სპასპეტი. ამდენად, იბერიაში ეზოსმოდვარი სამეურნეო ფუნქციების მქონეა, ხელმძღვანელობს ხარკისა თუ გადასახადების აკრეფას, უძღვება მეურნეობას, შესაძლებელია ეზოსმოდვარს რაღაც სამხედრო ფუნქციაც ჰქონდა. ამას გვაფიქრებინებს არმაზის ბილინგვის ის ადგილი, სადაც ლაპარაკია ეზოსმოდვარზე, როგორც მრავალი გამარჯვების მომპოვებელზე. აკად. გ. მელიქიშვილის ვარაუდით, იქნებ ეზოსმოდვარი ხელმძღვანელობდა მეფის დაცვის რაზმს ან სამეფო მიწებზე მცხოვრები მოსახლეობიდან („ტაძრეულიდან“) გამოყვანილ ლაშქარს.

სახელმწიფო მმართველობაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ისეთი თანამდებობა, როგორიცაა ერისთავი. აკად. ს. ჯანაშიას აზრით, ერისთავი იგივე „პიტიახშია“. „პიტიახში“ უცხოური წარმოშობის სიტყვაა და ქართულ ერისთავს შეესაბამება. ერისთავები ქართლში მრავლად იყვნენ. „ქართლის ცხოვრება“ ასახელებს 8 ერისთავს, ზოგჯერ 9-ს. ერისთავები ტერიტორიული ოლქების მმართველები არიან. ახალი ფელთაღრიცხვის IV საუკუნეში ქართლში უცხოელი ერისთავები ჩნდებიან, მათ პიტიახში ეწოდებათ, მაგა-

ლითად, ქვემო ქართლის პიტიანში.

ერისთავების შემდგომ იბერიის სამეფოს მოხელეთა შორის ყურადღებას იპყრობს სპასალარები და ათასისთავები. სპასალარი ერისთავზე უფრო პატარა მოხელეა, ქართლის ცხოვრების მიხედვით ერისთავებს ემორჩილებიან მათი ოლქების სხვადასხვა ადგილას დანიშნული მოხელეები — სპასალარები და ათასისთავები. სპასალარი საერისთავოს გარკვეული ტერიტორიის მმართველი ჩანს. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით საქართველოში სპასალარები ბევრი უნდა ყოფილიყვნენ, „საფიქრებელია, რომ თითოეულ თემსა და კუთხეს საქართველოში თავისი სპასალარი უნდა ჰყოლოდა“¹.

„ქართლის ცხოვრებაში“ კონკრეტულად არის დასახელებული კასპის სპასალარი, რომელიც მეტად მაღალი თანამდებობის პირი ჩანს, იგი კასპის ტერიტორიული ოლქის მმართველია, სწორედ კასპის სპასალარს მიჰყავს აღსაზრდელად ქართლის მმართველთან ანუ სპასპეტთან ვახტანგ გორგასალი. უფლისწულის წასაყვანად სპასალარისათვის ასეთი ნდობის გამოცხადება ამ უკანასკნელის მაღალ დანიშნულებასა და ავტორიტეტზე მეტყველებს.

ათასისთავი — სამხედრო მოხელეა, როგორც სახელწოდებაც გვიჩვენებს, იგი ომის დროს თუ საომარი მოქმედებების სამზადისისას ათასკაციან რაზმს ხელმძღვანელობდა.

ადგილობრივი მმართველობის წარმომადგენლებად გვევლინებიან ასევე ციხისთავი და მამასახლისი.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ჩვენს მიერ ზემოთ დასახელებულ თანამდებობათა გარდა ძველ საქართველოში კიდევ არსებობდა სხვა თანამდებობების მოხელეებიც. მეფის მოხელის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა ტერმინი „სეფე კაცი“. ზოგჯერ „სეფე კაცს“ სასამართლოს აღმასრულებლის ფუნქციაც ეკისრებოდა.

რაც შეეხება სამხედრო საქმის ორგანიზაციას, ჯარი, სამხედრო შეიარაღება ძირითადად სახალხო ლაშქრის სახით ფორმირდებოდა. ყველა თავისუფალი მოქალაქე თავისივე საჭურველით მონაწილეობდა სახალხო ლაშქარში და მასში მონაწილეობა ერთ-ერთი უმთავრესი მოვალეობა იყო ყველა სრულწლოვანი მოქალაქისათვის, გარდა ამისა, არსებობდა ასევე მუდმივი „სამეფო ლაშქარიც“, რომელშიაც ნაწი-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. 12 ტომად, ტ. VI, გვ. 290.

ლობრივ დაქირავებული მეზობლებიც შედიოდნენ (მათ შორის ალანები). ჯარის ხელმძღვანელ პოსტებზე მაღალი არისტოკრატიისა თუ სამეფო გვარის მაღალი წარმომადგენლები ინიშნებოდნენ. მათ ეძლეოდათ გარკვეული ჯამაგირი და მამული.

საინტერესოა საგადასახადო სისტემა და გადასახადების ორგანიზაცია. „ქართლის ცხოვრებაში“ აღნიშნულია, რომ არსებობდა სამეფო და საერისთავო ხარკი. აქედან ჩანს, რომ ორგვარი გადასახადი ყოფილა ცენტრალური ხელისუფლებისა და ადგილობრივი მმართველობისათვის. ხარკის ამკრეფ მოხელეს „მეზუერე“ ეწოდებოდა. ამ ტერმინის გარდა, ვხვდებით ტერმინს „ხარკის მომხდელი“.

საგადასახადო სისტემა არ იყო მტკიცე. ეს დამოკიდებული იყო უცხოელთა შემოსევაზე, რომლებიც თავიანთ გადასახადს აწესებდნენ (სპარსული, არაბული, რომაული). გადასახადთან ერთად ზოგჯერ დაწესებული იყო ბეგარაც.

ქართლის საზოგადოებრივი წყობილება I-II საუკუნეებში

იბერიის საზოგადოება მწარმოებელი და არამწარმოებელი ფენებისაგან შედგებოდა.

არამწარმოებელ კლასში ანუ ექსპლოატატორულ კლასში შედიან: უმაღლესი არისტოკრატია ანუ მეფე და მისი ოჯახის წევრები, სამეფო გვარის წევრები, სეფეწულები.

სეფეწულები სამეფო წარმომავლობის ხალხია, რომლებიც ძირითადად სამხედრო სამსახურში არიან ჩაბმული, რისთვისაც მეფისაგან ღებულობენ მიწას როგორც ხალხით დასახლებულს, ისე დაუსახლებელ სახნავ-სათეს მამულს. ასეთი ფენის არსებობას იბერიაში ადასტურებს ფავსტოს ბუზანდიც (სომეხი ისტ.).

IV-V საუკუნეებიდან სეფეწულები ზოგადი მნიშვნელობის ტერმინი ხდება, რომელშიაც იგულისხმება არა მარტო სამეფო საგვარეულოს წევრები, არამედ ერისთავები, მთავრები, მამასახლისნი, პიტიანშნი, აზნაურნი „დიდ-დიდნი“, წარჩინებულნი და სხვა.

იბერიის სახელმწიფოში, მეზობელი ირანის მსგავსად, არსებობდა წესი, რომლის მიხედვითაც გარკვეულ თანამდებობაზე დაწინაურებული პირი არისტოკრატიის წარმომადგენელი ხდებოდა, მიუხედავად მისი

შთამომავლობისა. ქართლის არისტოკრატია ფუფუნებაში ცხოვრობდა, ამის დამადასტურებელია მცხეთის მახლობლად ჩატარებული გათხრები და მდიდრულ სამარხებში აღმოჩენილი ნივთები. ქართლის დიდმოხელეთა და მათი ოჯახის წევრთა სამარხებში ჩატარებულია ძვირფასი ნივთები, ზოგიერთი მათგანი უცხოურია, როგორც ჩანს, ქართლის არისტოკრატია ფართოდ სარგებლობდა უცხოური სამკაულით, ოქროსა და ვერცხლის ნაკეთობებით, ჭურჭლითა და სხვა. ქართლის არისტოკრატია ცხოვრობდა მდიდრულად მოწყობილ სასახლეებში.

ქართლის არისტოკრატიაში შიდადაც ქართული, ადგილობრივი წარმოშობის მოხელეები შედიოდნენ, ზოგჯერ კი გზას იკვლევდნენ უცხოელებიც, კერძოდ, ჩრდილოკავკასიური წარმოშობის დიდი მოხელეები. ეს ხდებოდა ქორწინების ან უცხოელთა გაქართველების შედეგად. ამის თავისი მიზეზი ჰქონდა — დაწინაურება, არისტოკრატიაში მოხვედრა. ამის დამადასტურებელია ჩრდილოკავკასიური სახელების სიუხვე ქართულ წყაროებში: საურმაგ, ქსეფარუნგ, რადამისტ, ასპაგური, ზევაზი, იოდმანგანი და სხვა.

რაც შეეხება მეორე ფენას — ექსპლუატირებულ საზოგადოებას — მათ მდგომარეობაზე მეტყველებს ღარიბთა სამარხები, რომლებშიც მოიპოვება ღარიბული ნივთები. მაგალითად, მცხეთის რკინიგზის სადგურთან ნაპოვნი მდიდრული ინვენტარის შემცველი მავზოლეუმის გვერდით, ნაპოვნი ღარიბთა სამარხები, რომლებშიაც მხოლოდ იაფფასიანი, უბრალო თიხის ჭურჭელია.

მწარმოებელი საზოგადოების ანუ ექსპლუატირებული ხალხის ალსანიშნავი ტერმინი იყო ური ანუ თავისუფალი მეთემე, რომლებიც ცხოვრობდნენ როგორც ქალაქად, ისე სოფლად. სოფლის მცხოვრებლები მდებარეობდნენ როგორც ქალაქად, ისე სოფლად. სოფლის მცხოვრებლები მდებარეობდნენ როგორც ქალაქად, ისე სოფლად.

საქართველოს სახელმწიფოებრიობა ადრეფეოდალიზმის ხანაში

ადრეფეოდალიზმში IV-X საუკუნეების საქართველოში ფეოდალიზმის ჩასახვის, გამარჯვებისა და განმტკიცების ხანაა. ამ პერიოდში ადგილი აქვს მნიშვნელოვან მოვლენებს ქვეყნის პოლიტიკურ თუ კულტურულ ცხოვრებაში. სწორედ ამ პერიოდში გამოცხადდა ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად, გაუქმდა მეფობა, დაქუცმაცდა

სახელმწიფო, მოგვიანებით კი მომზადდა ნიადაგი ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს შესაქმნელად. ადრეფეოდალიზმში ერთიანი ქართველი ხალხის ჩამოყალიბების ხანაცაა.

ამავე პერიოდში საქართველო აქტიურად ებრძვის სასანიდების ირანის, აღმოსავლეთ რომისა (ბიზანტიის) თუ არაბთა იმპერიებს.

ადრეფეოდალიზმის ხანას სამ პერიოდად ყოფენ: 1) IV-VI საუკუნეები — ფეოდალიზმის ჩასახვისა და განმტკიცების პერიოდი; 2) VI-VIII საუკუნეები — ფეოდალური ურთიერთობების გამარჯვებისა და მსხვილი ფეოდალური მიწათმფლობელობის ჩამოყალიბების პერიოდი; 3) VIII-X საუკუნეები ფეოდალური დაქუცმაცებულობის პერიოდი. ქართლისა და ვერესის ნაცვლად ახალი სამეფო-სამთავროები (კახეთი, ჰერეთი, ტაო-კლარჯეთი, თბილისის საამირო, აფხაზეთის სამეფო) ყალიბდება.

ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს სახელმწიფოსა და საქართველოს შესასწავლად მრავალი არაპირდაპირი წყარო გაგვაჩნია. მათ შორისაა „ქართლის მოქცევის ქრონიკა“¹, ლეონტი მროველის თხზულებად მიჩნეული „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“² და „წმინდა ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“³, ასევე ჯუანშერის „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“⁴, სუმბატ დავითის ძის თხზულება „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“⁵, უცნობი ავტორის თხზულება „მატიანე ქართლისა“⁶, იაკობ ცურტაველის „შუშანიკის წამება“, იოვანე საბანისძის „აბო თბილელის წამება“ და მრავალი სხვა.

ადრეფეოდალური საქართველოს ნარატიული ეროვნული წყაროები უმეტესად მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს ეხება. დასავლეთ საქართველოსთვის ამ ხარვეზის შევსება შესაძლებელი ხდება უცხოური წყაროებით.

¹ ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, თბ., 1890, გვ. 1-32; ასევე, ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები, ი. დოლიძის რედაქციით, თბ., გვ. 81-98.

² ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 1-71.

³ იქვე, გვ. 72-138.

⁴ იქვე, გვ. 139-224.

⁵ იქვე, გვ. 272-387.

⁶ იქვე, გვ. 249-317.

მეტად მნიშვნელოვანია სომხური წყაროები, მათ შორის კორიუნის, აგათანგელოსის, ფავსტოს, ბუზანდის, ელიშეს, ლაზარე ფარპეცის, მოვსეს სორენაცის, ანანია შირაკაცის, უხტანესის, სებეოსის, ლევონდის, მოვსეს კალანკატვაცის, დრასხანაკერტელის, თოვმა არწრუნის, სტეფანოზ ტარონელისა და სხვ. თხზულებები.

ადრევეოღლაური ხანის საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის შესასწავლად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ბერძნულენოვან ბიზანტიურ წყაროებს, მათ შორის: ამანე მარკელინეს, გელასი კესარიელის, რუფინიუსის, თევდორიტე კვირიელის, პრისკე პანიონელის, პროკოპი კესარიელის, აგათია სქოლასტიკოსის, თეოფილაქტე სიმოკატტას, თეოფანე ფამთაღმწერლის, კონსტანტინე პორფიროგენეტისა და სხვათა შრომებს. აღნიშნულ ავტორთა ცნობები საქართველოს შესახებ ამოკრება და გაამოსცა აკად. ს. ყაუხჩიშვილმა¹. მნიშვნელოვანია არაბული წყაროებიც. უამრავ ცნობას გვაწვდის არქეოლოგიური მასალები.

ქართლის სახელმწიფო IV-V საუკუნეებში

IV საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოს სახელმწიფოებრიობაზე დიდი გავლენა მოახდინა ამავე პერიოდში მახლობელ აღმოსავლეთის ქვეყნებში შექმნილმა ვითარებამ. ამის შესახებ ჩვენ ზემოთაც მივუთითეთ. აქ კი აღვნიშნავთ, რომ III საუკუნის I მეოთხედიდან იქმნება სასანიდების ირანის ძლიერი სახელმწიფო. ეს სახელმწიფო ებრძვის ბიზანტიას და დიდ წარმატებებსაც აღწევს. ირანის მეფემ შაბურ I-მა (241-272 წწ.) ირანისა და „არაირანის“ მეფეთა მეფის წოდებაც კი მიიღო. ქართლში მთელ ამიერკავკასიასთან ერთად ირანის მოხარკე ქვეყანად იქცა.

ირანსა და რომს შორის ომი თითქმის მთელ III საუკუნეში გრძელდება. უპირატესობა ხან ირანის მხარეზეა, ხან რომის. 283 წელს ირანსა და რომს შორის ზავი დაიდო. სომხეთი რომს მიეკუთვნა, ქართლი კი ჯერ ისე ირანის გავლენის სფეროდ დარჩა. 298 წელს კვლავ იდება 40-წლიანი საზავო ხელშეკრულება ირანსა და რომს შორის, რომლის ძალითაც ირანმა ცნო რომის უპირატესობა სომხეთსა და იბერიაზე. ზავის პირობებით ქართლის მეფეს სამეფო ნიშნები რომის იმპერატორისაგან უნდა მიეღო.

¹ ს. ყაუხჩიშვილი, „გეორგიკა“, ტ. I-IV.

საინტერესო ცნობებია დაცული „ქართლის ცხოვრების“ იმ ნაწილში, რომელსაც „ცხოვრება ქართველ მეფეთა“ ეწოდება. ამ თხზულების მიხედვით ქართლს მეფე ასფაგურის სიკვდილის შემდეგ (დაახლოებით 310 წ.) შეწყდა ქართლის სამეფო დინასტია. თითქოს ქართლის დიდებულებს ირანის შაჰისათვის უთხოვიათ დაესვათ ქართლის მეფედ მისი ვაჟი, 7 წლის ირანელი უფლისწული მიჰრანი (მირიანი). იგი დაუქორწინებიათ ასფაგურის ქალზე და დაუსვამთ ქართლის სამეფო ტახტზე. გარდა იბერიისა, მისთვის ჩაუბარებიათ: ეგრისი, სომხეთი, რანი, მოვაკანი, ჰერეთი.

მირიანს ღრმად შეუსწავლია ქართული ზნე-ჩვეულებები. ამის შემდეგ თხზულებებში მოცემულია მირიანის გაქრისტიანების ამბავი და ომები. ქართლის ცხოვრების ეს მონაკვეთი არ შეესაბამება სინამდვილეს, იგი ზღაპრულია. არც სხვა ფაქტი შეესაბამება სინამდვილეს. მაშ, რით უნდა აიხსნას ქართლის მეფის ირანული წარმომავლობის დასახელება მეისტორიეს მიერ? საქმე ისაა, რომ მეისტორიეს სურს, ქართლის მეფესა და სამეფოს მოუძებნოს ძლიერი წინაპრები და ამით დაასაბუთოს მათი სიძლიერე და ხელშეუხებლობა.

მეფეთა ცხოვრებაში მითითებულია ასევე თითქოს მირიანმა დაიპყრო შამი (სირია), ადარბადაგანი, შუამდინარეთი, რაც სინამდვილეს არ შეესაბამება, ქართლის მეფეებს ამ პერიოდში აღნიშნული ქვეყნები არ სჭერიათ. არასწორია ისიც, თითქოს მირიანს მთელი ამიერკავკასია ეკავა. სამაგიეროდ, ეს თხზულება მრავალ კითხვას აღძრავს ქართლის სახელმწიფოებრიობის ორიენტაციის გასარკვევად. ნაწარმოებიდან აშკარად ჩანს ქართლის ხელისუფალთა რომაული ორიენტაცია.

360 წლისათვის ქართლი რომის მოკავშირეა, მანამდე კი, თითქმის 40 წლის მანძილზე, ქართლი დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ ჩანს.

363 წელს ირანსა და რომს შორის იდება 30-წლიანი ზავი. ზავის პირობებში იბერიაზე არაფერია ნათქვამი, ე.ი. იბერიის პოლიტიკური მდგომარეობა იგივე რჩება. 368 წელს კი ირანის შაჰმა შაბურმა ქართლიდან გააძევა საურმაგი, რომელიც რომაელთა შემოჭრით განაგებდა იბერიას. მან საურმაგის ადგილზე დასვა და გვირგვინიც დაადგა ვინმე ასფაგურს.

369 წელს იბერიიდან განდევნილ საურმაგს ეხმარება რომის იმპერატორი, რომლის დახმარებითაც „ტერენციუსითა და 12 ლეგიონ-

ით ზურგამაგრებული საურმაგი ქართლში შევიდა¹. როდესაც საურმაგი მტკვარს მიუახლოვდა, ასფაგური შეევედრა — ქართლის სამეფო გავიყოთ, „იმ მიზეზით, რომ არც გადადგომა შეეძლო, არც რომაელების მხარეზე გადასვლა, რადგან მისი ძე ულტრა აქამდე მძევლის სახით სპარსელებს ჰყავდათ“². რომის იმპერატორი დათანხმდა წინადადებას: „დათანხმდა იბერიის გაყოფას ისე, რომ საზღვრად შუაში მდინარე კიროსი დადებულიყო და სავრომაკს (საურმაგს, — ვმ) არმენიისა და ლაზების მოსაზღვრე (მხარე) რგებოდა, ასფაგურს კი ალბანიისა და სპარსელების მომიჯნავე“³. სპარსეთის მეფე ასეთი გარეგნებით უკმაყოფილოა, იგი სთხოვს რომის იმპერატორს, რომ თავი დაენებებინა იბერიის გაყოფისათვის, გამოეყვანა იქიდან რომაული ნაწილები და დაენებებინა მეფობა მხოლოდ ასფაგურისათვის, რომელიც თვითონვე დააყენა მმართველად იბერიაში⁴.

რომის იმპერატორმა არ მიიღო ეს წინადადება, მაგრამ მალე იგი იბულებული გახდა ვესტგუთების აჯანყების გამო გამოეყვანა ჯარსომხეთიდან (ალბათ იბერიიდანაც), ამით ისარგებლა ირანმა და ქართლი ერთიანად დაუმორჩილა თავის გამგებლობას. ამრიგად, V საუკუნის 70-იან წლებში ქართლი ირანის გავლენის ქვეშ მოექცა და მისი მოხარკე გახდა. ქართლში მოსულა ირანელი სარდალი, რომელსაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ პიტიახშს უწოდებს, ხოლო „მეფეთაჲ ამაჲი“ — ერისთავს. თავისი მუდმივი მოხელე ირანელებს იბერიაში არ ჰყოლია. განსაკუთრებულ შემთხვევაში აგზავნიდნენ მხარის გამგებელს — მარზპანს⁵.

IV საუკუნის 80-90-იან წლებში ქართლის სამეფო ტახტზე ბაკური. იგი უნდა იყოს პეტრე იბერიის პაპა დედის მხრიდან. ბაკური ქართლში კვლავ ირანელები ბატონობენ.

387 წელს ირანსა და რომს შორის კვლავ იდება ხელშეკრულება, რომლის ძალითაც სომხეთი ირანმა და ბიზანტიამ გაიყო. ზავის შედეგად მოიშალა სომხეთის ერთ-ერთი უდიდესი საპიტიახშ

გუგარაქი, ხოლო მისი ჩრდილოეთის რაიონები ქართლის შემადგენლობაში შევიდა. სამი რაიონი: ტაშირი, კანგრაქი და აშოცი — სომხეთის შემადგენლობაში დარჩა, რამდენიმე საუკუნის შემდეგ კი ეს ტერიტორიებიც ქართლს შეუერთდა. ეს ის ტერიტორიაა (ბოგარენე), რომელიც სომხეთმა თავისი ძლიერების პერიოდში წაართვა ქართლს, ძვ. წ. აღ-ის II ს-ში).

398-400 წლებში ქართლის მეფეა ფარსმანი, იგი ცდილობს თავი დააღწიოს ირანელთა ბატონობას, უწყვეტს ხარკს, მაგრამ ამით ქართლის მდგომარეობა არათუ უმჯობესდება, არამედ უფრო და უფრო უარესდება. ირანი აქტიურად ერევა ქართლის საშინაო საქმეებში და ცდილობს ტახტზე თავისი ერთგული პირის აყვანას.

ფარსმანის შემდგომ ქართლში გამეფდა მირდატი, ისიც იბრძვის ქვეყნის დამოუკიდებლობისათვის, ერთი მხრივ, რომს ებრძვის ქართლის ტერიტორიების დასაბრუნებლად (კლარჯეთი), მეორე მხრივ, იღვწის ირანის გავლენის შესასუსტებლად. მირდატი ტყვედ ჩავარდნილა ირანელებთან ბრძოლაში, იგი ირანში წაუყვანიათ და იქ გარდაცვლილა V საუკუნის 20-იან წლებში. ამის შემდეგ ქართლის სამეფო ტახტზე ადის არჩილი. მის შესახებ ქართულ წერილობით წყაროებში საპირისპირო ცნობებია. ჯუანშერის ისტორიაში არჩილი გამოყვანილია როგორც ქრისტიანობისათვის თავდადებული და ირანელთა მოწინააღმდეგე. არჩილის ვაჟს ცოლად შეურთავს ირანის მოხელის ბარზბოდის ქალიშვილი, რომლის გამგებლობაშიც შედიოდა ქართლიც და ამ ნაბიჯით ქართლს მშვიდობიანობა ეღირსა. აღისანიშნავია, რომ V საუკუნის 40-იან წლებში ქართლი ირანის გამგებლობაში რჩება, ქართველ მეფეთა ღონისძიებებს არ მოჰყოლია ირანის უღლისაგან განთავისუფლება.

V საუკუნის 40-იან წლებიდან ირანი იწყებს ამიერკავკასიის ქვეყნებისა და ხალხების შევიწროებას, ადგილობრივი მმართველობის მოშლასა და ირანის ყაიდაზე გადაყვანას, ქრისტიანული სარწმუნოების გაუქმებას, მაზდეანობის შემოღებას. ირანი სრულ იზოლაციას უკეთებს ქართლს, სომხეთს, ალბანეთს. ამ მიზნით ირანი უნარჩინად იყენებს ფეოდალიზაციის პროცესს. იგი თავის მომხრე ფეოდალებს პრივილეგიებს ანიჭებს და ამხედრებს ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ. ასეთმა პოლიტიკამ ირანს ჯერ კიდევ 428 წელს მოუტანა წარმატება, როცა იბერიაში მეფობა გააუქმა.

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 79.

² გეორგიკა, I, გვ. 125.

³ იქვე, I, გვ. 35.

⁴ იქვე, გვ. 140.

⁵ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 81.

V საუკუნის II ნახევარში ქართლის სამეფო ტახტზე ადის ვახტანგ გორგასალი. ვ. გორგასლის მოღვაწეობის შესახებ გვაქვს X საუკუნის თხზულება (ჯუანშერი), ასევე გარკვეულ ცნობებს გვაწვდის „მუშანიკი წამება“. ამ პერიოდში ქართლის მდგომარეობა მეტად მძიმეა. ქართლ მოსვენებას არ აძლევს, ერთი მხრივ, ირანი, მეორე მხრივ, ჩრდილო კავკასიიდან შემოჭრილი მომთაბარე ჰუნები. ვახტანგ გორგასლის მოღვაწეობიდან აღსანიშნავია საეკლესიო რეფორმა. ვახტანგმა გააუქმა მთავარეპისკოპოსის თანამდებობა და შემოიღო კათალიკოსის ტიტული ამით მან ეკლესიის დამორჩილება იწყო. ვახტანგმა ააშენა უჯარმის საფუძველი დაუდო თბილისს. მან დაიმორჩილა „ოვსნი და ყივჩაღნი და შექმნა კარნი ოვსეთისანი და აღაშენა მის ზედა გოდოლი და დააყენა მას ზედა მცველნი მახლობელნი მის ადგილისანი და უწოდა მას კარაღ დარიალისა...“. ვახტანგი სასტიკად უსწორდებოდა რჯულის მოღალატე ფეოდალებს. მან სიკვდილით დასაჯა ვარსკენი 482 წელს. ამის შემდეგ იგი იწყებს აჯანყებას ირანის წინააღმდეგ. მას იმედი ჰქონდა სომხეთის მხარდაჭერისა. აჯანყების პირველ წელს მას მოუხერხებია ირანელთა ქართლიდან განდევნა, მაგრამ საბოლოოდ ვერ შეძლო ირანის დამარცხება და თავი ეგრისს შეაფარა. სწორედ ამ დროს დაიღუპა ირანის მეფე პეროზი. მისმა ჯარმა კი დიდი დამარცხება იწვნია შუა აზიაში. ირანელთა დასუსტებამ ხელ-ფეხი გაუხსნა ამიერკავკასიის ხალხებს (შეწყობა ქრისტიანობის დევნა, აღდგა ეროვნული მმართველობა და სხვ.). ვახტანგ გორგასალმა ვერ შეძლო ირანის უღლისაგან ქართლის განთავისუფლება იგი ამ საქმეს შეეწირა კიდეც 502-506 წლებში.

დასავლეთი საქართველო (მბრინი)

IV-V საუკუნეებში

IV საუკუნეში ძლიერდება დასავლეთ საქართველოს ცენტრალურ რაიონში მდებარე სამთავრო ლაზიკა ანუ ეგრისი. აღსანიშნავია, რომ IV საუკუნის პირველ ნახევარში დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირ რაიონში ჯერ კიდევ ბიზანტიელები დგანან.

ლაზიკის სამხრეთი ტერიტორია მდ. ჭოროხის შესართავამდე აღწევდა. სამხრეთით მას ესაზღვრებოდნენ ჭანები, რომლებზედაც ნომინალური კულტურული გავლენაც კი ჰქონდათ.

ლაზიკის სამეფოს აღმოსავლეთით მდებარეობდა არგვეთის საერისთავო (რომელიც II-III სს. იბერიის შემადგენლობაში შედიოდა), მაგრამ VI საუკუნიდან იგი ლაზეთის შემადგენლობაში ჩანს. პროკოპი კესარიელის მიხედვით, აქაური ციხეები — შოროპანი და სკანდა — ლაზების აგებული ყოფილა ჯერ კიდევ IV-V საუკუნეებში. ჩრდილოეთით ლაზების შემადგენლობაში შედიოდნენ სვანები, VI საუკუნეში მათ შემადგენლობაში ჩანან ასევე თანამედროვე წებელდის ტერიტორიაზე მოსახლე მისიმიანთა ტომები და სკვიმნიის ანუ ახლანდელი ლეჩხუმის მოსახლეობა. ლოგიკურია, რომ სვანების დამორჩილება და მიერთება არ მოხერხდებოდა, თუ დაპყრობილი და მიერთებული არ იქნებოდა ჩრდილოელი მეზობლები — აფშილები, აბაზგები, სანიგები¹. ამრიგად, ლაზეთის საზღვრები IV-V საუკუნეებისათვის ასე გამოიყურება: „ლაზეთის (ეგრისის) სამეფო აერთიანებს უკვე მთელ დასავლეთ საქართველოს. მისი ტერიტორია სამხრეთით მდ. ჭოროხის შესართავის სექტორამდე ვრცელდება, აღმოსავლეთით სურამის ქედამდე, ხოლო ჩრდილოეთით მოიცავს თანამედროვე აფხაზეთსა და მალაღმთიან სვანეთს“².

რამ განაპირობა ლაზეთის (ეგრისის) სახელმწიფოს გაძლიერება? ცნობილია, რომ III საუკუნის დასასრულს რომის იმპერიის ცენტრი აღმოსავლეთით გადმოვიდა. IV საუკუნიდან ბიზანტიის (აღმოსავლეთ რომი) იმპერიის პოზიციები სუსტდება ირანთან ომების გამო. სპარსელები თანდათან იკიდებენ ფეხს ამიერკავკასიაში. ასეთ ვითარებაში ბიზანტიას ხელს აძლევს მისი ვასალის — ლაზეთის გაძლიერება, რომელიც დასაყრდენი იქნება ირანთან ბრძოლის პირობებში თუ ჩრდილოეთიდან შემოჭრილი მომთაბარე ტომების შესაჩერებლად, რომლებიც მოსვენებას არ აძლევდნენ რომის პროვინციებს. III საუკუნიდან რომაელები ჯერ გუთებს ებრძვიან, ხოლო IV საუკუნიდან — ჰუნებს. ჰუნებმა გაანადგურეს ალანები, ბოსფორის სახელმწიფო და იწყეს გადმოსვლა სამხრეთით. ამდენად, ბიზანტიის ხელისუფალთ ხელს აძლევს ლაზეთის გაძლიერება და მათი გამოყენება ჰუნების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ლაზები ამ ფუნქციის გამო რომს გადასახადს აღარ უხდიან.

ლაზების სახელმწიფოს გაძლიერება გამოიწვია იბერიის დასუსტებამაც. ცნობილია, რომ IV საუკუნიდან იბერია ძალზე დასუსტა

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 161.

² იქვე.

სასანიდების ირანმა. ლაზიკის გაძლიერებას ხელი შეუწყო ხელსაყრელმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ და ბუნებრივმა პირობებმა.

განსახილველ პერიოდში ლაზიკაში ვითარდება კულტურა, ხელოვნობა, ვაჭრობა. ამის დამადასტურებელია არქეოლოგიური გათხრები და ცნობები უცხოური წყაროებიდან. კულტურის განვითარების მაჩვენებელია IV საუკუნის ბიზანტიელი ფილოსოფოსისა და რიტორის თემისტოისის სიტყვა, საიდანაც ირკვევა, რომ როგორც მან, ისე მისმა მამამ — ფილოსოფიის განთქმულმა მასწავლებელმა, ევგენიოსმა განათლება მიიღეს, ე.ი. ფილოსოფია შეისწავლეს, პონტოს ბოლოში, ფაზისის მახლობლად, აქ იყო ელინური ადგილი და მუზეუმის ტაძარი¹. IV საუკუნეში ვრცელდება ეგრისში ქრისტიანობა და ქვეყანა ფეოდალიზაციის გზას ადგება.

როგორია ლაზეთის (ეგრისის) პოლიტიკური მდგომარეობა, არის თუ არა იგი სუვერენული სახელმწიფო?

ლაზეთი ფორმალურად ბიზანტიის ვასალად ითვლება. ბიზანტიის იმპერატორი უზენაეს მას სამეფო ხელისუფლების ნიშნებს, მაგრამ IV-V საუკუნეებში ლაზეთის ტერიტორიაზე არც ბიზანტიელთა ჯარი მდგარა და არც ხარკს არ უხდიან მას. მათი ვალდებულება იყო ჩრდილოეთიდან შემოჭრილი მომთაბარე ტომების შეკავება და საზღვრების დაცვა. ეს ფუნქცია თვით ლაზებისთვისაც აუცილებელია.

ლაზების სახელმწიფოს თავისი ვასალები ჰყოლია: აბაზგები, სკვიმიანები, სვანთა ტომები, აფსილები. ამ ხალხების მთავართა გარდაცვალების შემთხვევაში ლაზეთის მეფე ნიშნავდა მთავარს მათივე ტომიდან. დასახლებული ხალხები ლაზებს უხდიან ხარკს და ეწვევიან სამხედრო სამსახურს ლაზების სასარგებლოდ.

ლაზების (ეგრისის) სამეფო დასუსტებას იწყებს VI საუკუნის 70-იანი წლებიდან, როცა იგი კარგავს სვანეთს. რამ გამოიწვია ლაზეთის სახელმწიფოს დაცემა, ძნელი გასარკვევია. მეცნიერთა ვარაუდით, შესაძლებელია ეს გამოიწვია იბერიის გაძლიერებამ ვახტანგ გორგასლის დროს. ვახტანგ გორგასლის ისტორიკოსი ჯუანშერი მიუთითებს, რომ ვახტანგმა დაიპყრო დასავლეთ საქართველოს ყველა ციხე. მის ხელქვეით ერისთავთა შორის ისტორიკოსი ასახელებს ეგრისის, სვანეთის, მარგვისა და თაკვერის ერისთავებს.

¹ გეორგიკა, ტ. I, გვ. 50.

428 წელს ირანმა მეფობა გააუქმა სომხეთში, ხოლო 510 წელს ალბანეთში. ახლოვდებოდა ქართლისა და ეგრისის სამეფოების გაუქმების დროც.

ირანის პოლიტიკა იბერიის მიმართ იმაში მდგომარეობდა, რომ გაუქმებინა აქ ეროვნული სახელმწიფოებრიობა და იგი ირანის პროვინციად ექცია. ირანელებმა ქართლის მეფეს გურგენს სარწმუნოების შეცვლა მოსთხოვეს. გურგენმა კი საიდუმლო მოლაპარაკება გამართა რომთან. რომის კეისარი დახმარებას დაჰპირდა მას, მაგრამ ირანელთა შემოსევისთანავე ბიზანტიელებმა დასავლეთ საქართველოს შეაფარეს თავი. ასევე მოიქცა გურგენიც. 523 წელს ქართლში მეფობა გაუქმდა და ირანის მმართველობა დამყარდა.

ირანის შაჰმა სახელმწიფო რეფორმები ჩაატარა. ქვეყანა 4 კუსტაკად (მხარედ) დაყო, მხარეები კი უფრო მცირე ადმინისტრაციულ ერთეულებად — შაჰრებად. შეიქმნა ქართლის, სომხეთის, ალბანეთის, ატროპატაკანის ანუ ადარბადაგანის შაჰრები. შაჰრის მმართველს მარზპანი ეწოდებოდა, რაც სპარსულად ოლქის მმართველს ნიშნავს. მარზპანი ემორჩილებოდა მხარის ანუ კუსტაკის მმართველს — სპასპეტს.

ქართლის მარზპანს ფართო უფლებები ჰქონდა. ამის შესახებ მოგვითხრობს ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლი „ევესტათი მცხეთელის მარტვილობა“. ამ თხზულებიდან ჩანს, რომ მარზპანს სასამართლო ფუნქცია ჰქონდა, მას შეეძლო სიკვდილით დასჯის შეფარდება.

გარდა მარზპანისა, ამ პერიოდის ირანული მმართველობიდან აღსანიშნავია ციხისთავი, მამასახლისი, პიტიახში და „სხუანი სეფეწულნი“. როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ირანელებმა გადაიბირეს „სეფეწულნი“, მისცეს მათ უფლებები, ჩააბეს თავიანთ სამსახურში. ირანმა გარკვეული უფლებამოსილება მისცა და შეღავათებიც გაუწია ქრისტიანულ ეკლესია-მონასტრებს.

რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს (ლაზიკას ანუ ეგრისს), აქ შედარებით სიმშვიდეა, ლაზიკა ნომინალურად ემორჩილება ბიზანტიას. ირანი კი მუდამ იმის ცდაშია, შემოიერთოს ლაზიკაც, როგორც სტრატეგიული პუნქტი ბიზანტიის წინააღმდეგ საბრძოლველად. ირანსა და ბიზანტიას შორის საზავო მოლაპარაკებისას (518-

523 წწ.), ირანის ელჩის ბიზანტიელებისათვის გულისწყრომით უთქვამს: „კოლხიდა, რომელსაც ახლა ლაზიკე ეწოდება, ძველთაგანვე სპარსელთა ქვეშევრდომი იყო და ახლა იგი რომაელებს ძალიან უჭირავთ უსამართლოდ¹.

VI საუკუნის I მეოთხედიდან ამავე საუკუნის III მეოთხედი ჩათვლით დასავლეთი საქართველო არის უამრავი ომისა თუ შეტევის ან ზავის ასპარეზი ბიზანტიასა და სპარსეთს შორის. 40 წლის მანძილზე ლაზიკა ხან ბიზანტიელთა გავლენის ქვეშაა, ხან ირანის, ხანაც საზავო ხელშეკრულება იღებოდა მეომარ ქვეყნებს შორის, რითაც განისაზღვრებოდა დასავლეთ საქართველოს სტატუსი. საბოლოოდ კი 562 წლიდან ლაზიკა ისევ ბიზანტიელთა გავლენის ობიექტად იქცა.

ამდენად, ამ პერიოდის ეგრისის პოლიტიკური წყობისა და სახელმწიფო მმართველობის შესახებ გარკვევით მსჯელობა ძალიან ძნელია, რადგან აქ საომარი მოქმედების გამო ხან ბიზანტიური ხანაც ირანული რეჟიმი მყარდებოდა.

ქართული ფეოდალური სახელმწიფოებრიობის აღდგენა

571 წელს სომხეთში ირანის წინააღმდეგ მიმართულმა აჯანყებამ იფეთქა, რომელსაც ვარდან მამიკონიანი ჩაუდგა სათავეში. აჯანყებას ქართველებიც შეუერთდნენ. აჯანყებულებს ზურგს უმაგრებდა ბიზანტია. ბიზანტიის ხელშეწყობით ეს აჯანყება ამიერკავკასიის ხალხების გამათავისუფლებელ მოძრაობად იქცა. ბიზანტიასა და ირანს შორის პერიოდულად საზავო მოლაპარაკებები იმართებოდა ამიერკავკასიის თაობაზე. 591 წელს კი მათ შორის დაიდო ზავი, რომლის ძალითაც ირანმა ბიზანტიას დაუთმო სომხეთის დიდი ნაწილი ქართლი თბილისამდე. მაგრამ მალე ქართლი მთლიანად განთავისუფლდა ირანის ბატონობისაგან.

ქართლის სახელმწიფოს დამოუკიდებლობის მაჩვენებელია ამ პერიოდში ქართლში მოჭრილი მონეტა, რომელზედაც სტეფანოზ ერისთავის სრული გამოსახულებაა აღბეჭდილი და სახელიც სრულადაა წარწერილი. ეს იმის მაჩვენებელია, რომ მონეტის მოჭრელი დამოუკიდებ

¹ გეორგიკა, ტ. II, გვ. 47-48.

ბელი ხელმწიფეა. ამ შემთხვევაში ნუმისმატიკური მასალა (მონეტა) დაუფასებელ სამსახურს გვიწევს ქართლის პოლიტიკური ვითარების გასარკვევად, როცა არ არსებობს სხვა რაიმე ისტორიული საბუთი¹.

სტეფანოზ I-ს ბიზანტიის კეისრისაგან ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტული მიუღია — პატრიკოსი, ხოლო მის ძმასა და შვილს იმპერატორმა ვიპატოსის ტიტულები უბოძა. სტეფანოზისათვის მიცემული ბიზანტიური ტიტული ქართულ ერისთავთერისთავს უდრიდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია, რომ ასეთი ტიტულების მიცემას სიმბოლური მნიშვნელობა ჰქონდა².

სტეფანოზი ენერგიული ხელისუფალი ჩანს. იგი მეფობისაკენ მისწრაფვის, მაგრამ ბიზანტიის კეისრის ქვეშევრდომობისაგან გამოსვლას ვერ ახერხებს. მას აუშენებია მცხეთის ჯვრის მონასტერი, რომელიც წარმოადგენს VI საუკუნის 90-იანი წლებში ირანის ხელისუფლებიდან ქართლის განთავისუფლების დასტურს.

ქართლი ბიზანტიელთა პოლიტიკური გავლენის ქვეშ 604 წლამდე რჩება. ამ წლიდან კი ბიზანტიის წინააღმდეგ ბრძოლას იწყებს ირანის შაჰი. ბიზანტიის მძიმე საშინაო მდგომარეობის გამო შაჰი ერთიმეორის მიყოლებით იპყრობს მისი გავლენის სფეროებს: სირიას, ფინიკიას, სომხეთს, კაპადოკიასა და პალესტინას. ქართლის სახელმწიფო ისევ ირანის ხელში გადავიდა. ასეთი მდგომარეობა გრძელდება 628 წლამდე. 628 წელს ბიზანტიელები ხაზართა დახმარებით იღებენ თბილისს და აძევებენ სპარსელებს. ქართლის ერისმთავრობას იბრუნებს ადარნასე. მას ბიზანტიის კეისრისაგან სამმაგი ტიტული ჰქონდა მიღებული. ამ პერიოდის ქართლში უზენაეს სუვერენად ითვლება ბიზანტიის კეისარი, სხვა მოხელეები — მისი ვასალები არიან. ამრიგად, ქართლის ერისთავი ადარნასე 628 წლისათვის ბიზანტიის ვასალია.

რაც შეეხება ამავე პერიოდის დასავლეთ საქართველოს, ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ 562 წლიდან ლაზიკა ბიზანტიის გავლენის სფეროში შევიდა. საუკუნის დასასრულისათვის ლაზიკაში მეფისნაცვლად პატრიკოსი იხსენიება, ე.ი. ბიზანტიელთა გავლენით მეფობა პატრიკოსობამდე ჩამოქვეითებულია, თუმცა ქვეყანა ბიზანტიის შემადგენელი ტერიტორია არ გამხდარა და ჯერ კიდევ ინარჩუნებს ერთგვარ დამოუკიდებლობას.

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 273-274.

² იქვე, გვ. 274.

ქართული სახელმწიფოებრიობა არაბთა გატონობის პერიოდში (VII-VIII სს.)

VII საუკუნის 30-იანი წლებიდან ხალიფა ომარის დროს (634-644 წწ.) იწყება არაბთა ხალიფატის გაფართოება. ბიზანტიამ არაბებთან ბრძოლაში დაკარგა სირია, პალესტინა, ეგვიპტე, 40-იან წლებში – ირანიც არაბებისათვის ამიერკავკასიისაკენ გზა გახსნილი იყო VII საუკუნის 40-იანი წლებისათვის. არაბთა წარმატებას ხელს უწყობდა არა მარტო ჯარის ჩინებული ორგანიზაცია, არამედ რჯულშემქმნარებლობაც. დამპყრობ არაბებს მრავალ ქვეყანაში უბრძოლველად ემორჩილებოდნენ.

პირველად არაბები ქართლში 642-643 წლებში გამოჩნდნენ მაგრამ ვერ შეძლეს ფეხის მოკიდება და დამკვიდრება.

654 წელს არაბებმა სომხეთში დაამარცხეს ბიზანტიელთა სარდალი, რომელმაც ქართლში გაქცევით უშველა თავს, მას კვალდაკვალ მიჰყვნენ არაბები და ქართლში შევიდნენ.

დამპყრობ არაბებს წინ მიეგება ქართლის ერისთავის ელჩობა, რომელმაც დიდებული საჩუქარი მიართვა და მოლაპარაკება შესთავაზა მათ. არაბთა სარდალი ჰაბიბ იბნ-მასლამა მოიხიბლა ამ საქციელით. საჩუქარი ხარკის ანგარიშში ჩაუთვალა, დიპლომატებს თავისი კაციც გააყოლა, რომელსაც შუუვალობის წიგნი გაატანა. ცოტა ხნის შემდეგ ჰაბიბ იბნ-მასლამა თვითონ შევიდა თბილისში და პირადად დაუმტკიცა მოსახლეობას „დაცვის სიგელი“. ეს სიგელი IX საუკუნის არაბთა ისტორიკოსის თხზულებამ შემოგვინახა. მისი ძალით: 1) ქართველებს აღიარებდნენ არაბთა მორჩილებას და კისრულობდნენ ჯიზიას, კომლს ერთ დინარს. ამასთან, ქართველებს ეკრძალებოდათ კომლების გაერთიანება ჯიზიას შესამცირებლად. თავის მხრივ, არც არაბებს ჰქონდათ უფლება კომლების დანაწევრებისა ჯიზიას გასადიდებლად; 2) მოსახლეობა ვალდებული იყო დახმარებოდა არაბებს რჩევითა და საქმით ე.ი. კისრულობდნენ სამხედრო ბეგარას, უნდა შეეგროვებინათ და დასმარებოდნენ ჩამორჩენილ მუსლიმანებს, ბინით, საჭმელ-სასმელით, შედეგ კი მიეყვანათ ისინი არაბთა უახლოეს რაზმამდე; 3) ისლამში მიმღები ქართველი არაბთა თანამოძმე ხდებოდა და ყველა მუსლიმანისათვის საერთო უფლებებით სარგებლობდა; 4) არაბები ვალდებული იყვნენ კისრულობდნენ დახმარება გაეწიათ ქართველებისათვის, მაგრამ თუ ვინცოცაა, მათი მოუცვლელობის გამო ქართველები მტერს დაემორჩილებოდნენ, ეს მათ დანაშაულში არ ჩაეთვლებოდათ. თუ მოსახლეობა არაბების ამ პირობებს მიიღებდა და შეასრულებდა, არაბები მათ უშიშროებასა და ქონების თუ სარწმუნოების ხელშეუხებლობის გარანტიას აძლევდნენ, თუ არა და ომს უცხადებდნენ...¹

VII საუკუნის მეორე ნახევრიდან საუკუნის დასასრულამდე ქართველებს „სამი მხრივ ხმლის ქნევა“ სჭირდებოდათ: არაბების, ბიზანტიელებისა და ხაზარების წინააღმდეგ.

ბოლოს ისევ არაბები გაბატონდნენ როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოში. ქართველი ხალხი ვერ ურიგდებოდა დამპყრობთა უღელს და აჯანყებებს მიმართავდა, რისთვისაც არაბები სამაგალითო დარბევებს აწყობდნენ. აღსანიშნავია მურვან ყრუს 735 წლის შემოსევა და დარბევა. იგი 10 წელს არბევდა საქართველოს.

VIII საუკუნის დასაწყისში არაბები ამიერკავკასიაში ებრძოდნენ ხაზარებს, ხოლო არაბთა წინააღმდეგ გამოდიან ბიზანტიელები.

ჩვენ გვანტერესებს ქართლის სახელმწიფო მმართველობა არაბთა ბატონობის პერიოდში.

არაბებმა თავისი მოხელე ჩააყენეს ქვეყნის სათავეში, რომელსაც ამირა ეწოდებოდა. იგი იყო სარდალიც, ქვეყნის მმართველიცა და უმაღლესი მსაჯულიც. მიუხედავად ამისა, არაბებს არ მოუხპიათ ადგილობრივი ქართული მმართველობა. მათ არ გაუუქმებიათ ქართული ერისმთავრის ინსტიტუტი, არამედ დაუქვემდებარეს თავის ხელისუფლებას და დააკისრეს ხარკის აკრეფა და ჯარის გამოყვანა. არაბი მოხელეებიდან, რომლებიც გამგებლობდნენ საქართველოში, უნდა დავასახელოთ: შურტა, მუჰთასიბი, ამაღი, რესი, მუშრიბი.

შურტა – საპოლიციო მოხელე იყო, რომელიც ქალაქში წესრიგს იცავდა.

მუჰთასიბი – თვალყურს ადევნებდა რელიგიურ და საყოფაცხოვრებო წესების დაცვას, წესრიგს ბაზარში, ქუჩების კეთილმოწყობას, ვალების გადახდევინებას და სხვ.

ამაღი – ამირას კარზე მწიგნობართუხუცესია ანუ მდივნების უფროსი.

რესი – ქალაქის მაჰმადიანური მოსახლეობის წარმომადგენელი ამირას კარზე. მაჰმადიანებს თბილისში თავისი მეჩეთი ჰქონდათ.

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 286-287; ქართლის ცხოვრება, გვ. 234.

ზემოთ დასახელებული მოხელებების შესანახად დამატებითი დასახადები იქნა შემოღებული.

ამრიგად, VII-VIII საუკუნეების საქართველო, მართალია, არაბთა ბატონობის ქვეშაა, მაგრამ ამით არ მოშლილა ქართული სახელმწიფო მმართველობა. კვლავ არსებობს საერისთავოები და ერისთავები, რომლებმაც კვლავ მოიპოვეს „ხელმწიფობა“. არაბი ისტორიკოსი მიუთითებს, რომ არაბებს, გარდა ქართლისა, დაემორჩილნენ: სამცხე, არტანუჯი, შავშეთი, კლარჯეთი, თრიალეთი, კახეთი, გარდაბანი და სხვ.¹ ეს ტერიტორიები იგივე საერისთავოები იყო, რომლებიც ასე თუ ისე დამოუკიდებელი იყვნენ და იურიდიულად არაბთა სიგელების რეგლამენტირებულნი.

რაც შეეხება ქართლის მთავრობას, იგი ყოველთვის სხვა საერისთავოების მეთაური იყო, მაგრამ არაბთა ბატონობის პერიოდში იგი უკვე დაუძღვრებულა, მას აღარ ემორჩილებიან სხვა საერისთავოები. არაბთა ბატონობის შემდეგ ქართლის სახელმწიფო სამთავროები მოიფინა. ქვეყანაში გაჩნდნენ დიდი და მცირე მთავრები, ქვეყანა დაიყო საფეოდალოებად, რაც უკვე ქვეყნის გაერთიანების საკითხზე მიანიშნებს.

ქართლის საზოგადოებრივი წყობილება IV-X საუკუნეებში

აღნიშნულ პერიოდში გაბატონებულია ფეოდალთა კლასი. გაბატონებულ კლასში შედიან უმაღლესი არისტოკრატიის წარმომადგენლები. მაგალითად, ევსტათი მცხეთელის მარტვილობის ავტორი მოიხსენიებს: „სამოელ ქართლისა კათალიკოსი და გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი და არშუშა ქართლის პიტიახში და სხუანი სეფეწულნი“².

გაბატონებულ კლასში, ერთი მხრივ, დამპყრობი ქვეყნის მაღალ რანგის მოხელენი შედიან, მეორე მხრივ, „ქართლის სეფეწულნი“ პერიოდში ქვეყანას მეფე აღარ ჰყავს, მეფობა გაუქმებულია.

გაბატონებული კლასის ყველაზე დიდი მოხელეა ქართლის ერის მთავარი თავისი სახელეულობით. იგი არის „მპყრობელი ქვეყანისა“ მაგრამ არა ყოველთვის. ერისთავი მხარისა თუ გარკვეული ტერიტორიის გამგებელია. VI-VIII საუკუნეებში ერისთავები ბიზანტიის, ირანის

არაბეთის ხელისუფალთა მორჩილნი არიან. მაგალითად, ქართლის კურაპალატი ბიზანტიის საიმპერიო კარის უმაღლესი მოხელეა, მეორე მხრივ, ქვეყნის ერისთავების უფროსია, იგი იწოდება როგორც ერისთავთერისთავი. იგი ყველაზე წარჩინებულია სხვა ერისთავებთან შედარებით. ქართლის ერისთავები უმეტესად შიდა ქართლისა და კახეთის მფლობელები იყვნენ, მათ მცირე მთავრები ემორჩილებოდნენ.

ერისთავების შემდეგ გაბატონებულ კლასში შედიან ერისთავ-მთავრები. ძნელია იმის თქმა, ისინი ერისთავები არიან თუ მთავრები, ამიტომაც ერთად ვასახელებთ მათ. აღნიშნულ პერიოდში ერისთავმთავრები სწრაფად მრავლდებიან. საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში, მაგალითად, სამცხეში ჩნდებიან დიდი და მცირე ერისთავები, რომლებიც ერთმანეთთან სუზერენულ-ვასალურ დამოკიდებულებაში არიან.

რაც შეეხება გაბატონებული კლასის ისეთ წარმომადგენელს, როგორცაა აზნაური, VI-VIII საუკუნეებში ეს ტერმინი ძალზე იშვიათია, უფრო ხშირად გვხვდება ტაძრული აზნაურები. მას შემდეგ, რაც მეფის ხელისუფლება გაუქმდა და მოხდა ქვეყნის დეცენტრალიზაცია, მათი ადგილი ერისმთავრებმა და მთავრებმა დაიკავეს. სამეფო ხელისუფლების აღდგენისთანავე აზნაურობა კვლავ გამოჩნდება. გარდა ტაძრული აზნაურებისა, არსებობდნენ ასევე შთამომავლობით აზნაურებიც.

გაბატონებულ კლასში შედიოდნენ ასევე მსახურები. ისინი ფეოდალთა მახლობლად გვევლინებიან და სხვადასხვა ადმინისტრაციულ ფუნქციებს ასრულებდნენ.

მწარმოებელი კლასის (ჩაგრული კლასი) შესახებ VI-VIII საუკუნეებში ძალზე ცოტა ცნობები გვაქვს. ფეოდალურ მორჩილებაში მყოფ მოსახლეობას ეწოდებოდა ერი. შესაძლებელია ერის გარკვეული ნაწილი გლეხობაც იყო. ერის ცალკეულ წევრებს „ერი-საგანი“ ეწოდებოდა. მათ შორისაა ყმაც. იგი გარდამავალი კატეგორიაა თავისუფალ მოყმესა და გლეხს შორის.

VI-VIII საუკუნეებში გლეხობა თითქმის არ ჩანს. ამის შემდგომ კი აშკარად შეიჩნევა (X ს.) გლეხობისა და აზნაურობის კლასებად ჩამოყალიბება. X საუკუნის აზნაურები სოციალურად გაბატონებული კლასია, რომელიც სხვადასხვა კატეგორიისაა. დიდებული — აზნაურობის უმაღლესი ფენაა. არსებობენ დამოკიდებული აზნაურებიც ანუ წინაშედგომილნი ანუ საკუთარი აზნაურნი. ადრეფეოდალურ ხანაში უნდა არსებულყო ასევე მდებიო მოლაშქრე, რომელიც სხვის მიწაზე ცხოვრობდა და სამხედრო სამსახურს ასრულებდა.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 78.

² ძველი ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები, I, გვ. 34.

ახალი შეთქმული სამეფო-სამთავროების წარმოქმნა (VIII-X სს.)

VIII საუკუნის დასასრულსა და X საუკუნის დასაწყისში საქართველოს ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა რამდენიმე პოლიტიკური ერთეულები. მათი ჩამოყალიბება განაპირობა არაბთა ბატონობის შესუსტება და ფეოდალურ ურთიერთობათა შემდგომმა განვითარებამ. ქართულ პოლიტიკურ გაერთიანებათა ჩამოყალიბებას წინ უძღოდა VIII საუკუნის 30-იან წლებში თბილისის საამიროს დაარსება, რომელიც თავდაპირველად მთელ აღმოსავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოიცავდა თბილისის ამირა ადგილობრივი მოხელე იყო, რომელიც კრეფდა ხარკს და არაბთა ხალიფას აბრებდა.

VIII საუკუნის ბოლოს თბილისის საამიროს თანდათანობით გამოეყო კახეთი და ტაო-კლარჯეთი და ჩამოყალიბდა შესაბამისი სამთავროები. ამ სამთავროების ჩამოყალიბების შემდეგ თბილისის ამირას ძალაუფლება მხოლოდ ქართლზე ვრცელდებოდა, მაგრამ ისიც მალე თავისუფლდება არაბთა ძალაუფლებისაგან.

კახეთის სამთავრო. კახეთის სამთავრო მართო კახეთს როდესაც მოიცავდა, იგი აერთიანებდა კახეთსა და ჰერეთს. კახეთის სამთავროს რეზიდენციები იყვნენ განაგებენ, რომელებიც ქართლის ერისმთავარს გუარამ კურადამაარსებლები, მორგანიზებელნი და სულისჩამდგმელნი ყოფილანდაც მორჩილებენ როგორც მისი ერისთავნი. წანარები, რომელთა საცხოვრისის ცენტრი დღევანდელი ყაზბეგის რაიონში იყო. სწორედ ეს მთის ხალხი ჩამოდის დაუძღურებულად დაქუცმაცება. არაბები ნაწილებად ყოფენ აღმოსავლეთ საქართველოს კახეთის ტერიტორიაზე, იპყრობს ამ ტერიტორიას, სადაც არაბებმა დაიწყეს გადაყავთ თავის მხარეზე. ხალიფა ოსმან I-ის დროს (644-656) ახალი სამთავრო გააფორმეს და მოიწინააღმდეგა მათ. არაბთა სარდალმა ილაშქრა ჰერეთზე და აიძულა ეს პოვებს დამოუკიდებლობას. კახეთის მთავრები თავიანთ ტერიტორიას შეინარჩუნებენ ხარკი ეხადა არაბებისათვის, მაგრამ ჰერეთი ამ დროს ქართლოებენ მეზობელი კახეთისა და ჰერეთის ხარჯზე. „ტერიტორიათა კომპრომიზის სახელმწიფოს შემადგენელი ნაწილია. ჰერეთი როგორც დაუღალად კახეთის სამთავრო... მოიცავდა კახეთ-კუხეთს, გარდაბანს. „ქართველები სამთავრო VIII საუკუნის დასასრულს უნდა ჩამოყალიბებულიყო. ვახუშტი ბაგრატიონი ჰერეთის სამთავროს შექმნას ჯუანშერის გარდაცვალებას უკავშირებს, ე.ი. 787 წელს. ჰერეთის სამთავროს ჩამოყალიბება იმავე მიზეზებით იყო განპირობებული, რაც კახეთისა (არაბთა ბატონობის შესუსტება, ფეოდალიზაცია). ჰერეთის საზღვრები ასეთი იყო: სამხრეთ-დასავლეთიდან მტკვარი, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან — კავკასიონი, უკიდურესი

მეფის მონაცვლეს ჰქვია ეს სახელი. ეს მოსაზრება გაზიარებულია სამეცნიერო ლიტერატურაში (რომ იგი მეფის მონაცვლეს ერქვა). თავდაპირველად კახეთის ქორეპისკოპოსის თანამდებობა არჩევითი ყოფილა, მაგრამ IX საუკუნიდან დაუდგენიათ მისი მემკვიდრეობით გადასვლის წესი. კახეთის ქორეპისკოპოსი კახეთის მთავრად გადაიქცა. მან დაკარგა სასულიერო ფუნქცია და მხოლოდ საერო ფუნქციები იღო. თვით გაერთიანებული კახეთის სამთავრო დაყოფილი იყო საერისთავოებად. ვახუშტი ბაგრატიონი ასახელებს კახეთის სამ საერისთავოს:

... ჰერეთი. ეს სამთავროც არაბთა ბატონობის პერიოდში ჩამოყალიბდა. ჰერები იყვნენ ქართლის სამეფოს მოსაზღვრე ტომები, რომლებიც საზღოვრადნენ ძველი ალბანეთის მიწა-წყალზე. ამ ტომის შერწყმა ქართველ ტომებთან დაიწყო ჯერ კიდევ ახალ წელთაღრიცხვამდე. იგი მიმდინარეობდა ჰერეთის პოლიტიკური შემომტკიცების ნიშნით ქართლის სამეფოსთან (II-I ს. მიჯნაზე). როგორც ირკვევა, ჰერეთი ჯერ ქართლის ვასალურ დამოკიდებულებაში შესულა, ხოლო ქართველებთან ასიმილაციის შემდეგ, უშუალოდ შეუერთდა ქართლის სამეფოს. V საუკუნეში ჰერეთი ქართლის სამეფოს შემადგენელი

საერისთავო იყო. VI საუკუნიდან მას ვახუშტი გორგასლის მემკვიდრეები განაგებენ, რომელებიც ქართლის ერისმთავარს გუარამ კურადამაარსებლები, მორგანიზებელნი და სულისჩამდგმელნი ყოფილანდაც მორჩილებენ როგორც მისი ერისთავნი. წანარები, რომელთა საცხოვრისის ცენტრი დღევანდელი ყაზბეგის რაიონში იყო. სწორედ ეს მთის ხალხი ჩამოდის დაუძღურებულად დაქუცმაცება. არაბები ნაწილებად ყოფენ აღმოსავლეთ საქართველოს კახეთის ტერიტორიაზე, იპყრობს ამ ტერიტორიას, სადაც არაბებმა დაიწყეს გადაყავთ თავის მხარეზე. ხალიფა ოსმან I-ის დროს (644-656) ახალი სამთავრო გააფორმეს და მოიწინააღმდეგა მათ. არაბთა სარდალმა ილაშქრა ჰერეთზე და აიძულა ეს პოვებს დამოუკიდებლობას. კახეთის მთავრები თავიანთ ტერიტორიას შეინარჩუნებენ ხარკი ეხადა არაბებისათვის, მაგრამ ჰერეთი ამ დროს ქართლოებენ მეზობელი კახეთისა და ჰერეთის ხარჯზე. „ტერიტორიათა კომპრომიზის სახელმწიფოს შემადგენელი ნაწილია. ჰერეთი როგორც დაუღალად კახეთის სამთავრო... მოიცავდა კახეთ-კუხეთს, გარდაბანს. „ქართველები სამთავრო VIII საუკუნის დასასრულს უნდა ჩამოყალიბებულიყო. ვახუშტი ბაგრატიონი ჰერეთის სამთავროს შექმნას ჯუანშერის გარდაცვალებას უკავშირებს, ე.ი. 787 წელს.

ჰერეთის სამთავროს ჩამოყალიბება იმავე მიზეზებით იყო განპირობებული, რაც კახეთისა (არაბთა ბატონობის შესუსტება, ფეოდალიზაცია). ჰერეთის საზღვრები ასეთი იყო: სამხრეთ-დასავლეთიდან მტკვარი, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან — კავკასიონი, უკიდურესი

1 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 382-383.

სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, თბ., 1949.

სამხრეთი პუნქტი — იორ-ალაზანის შესართავი, ხოლო უკიდურეს ჩრდილოეთი პუნქტი — თელავი.

დამოუკიდებლობის მოპოვებიდან ჰერეთს განაგებს მთავარი, რომელიც IX საუკუნის დასასრულიდან მეფის ტიტულსაც კი იღებს თავის მხრივ, ჰერეთი იყოფა 4 საერისთავოდ. ვახუშტის მიხედვით აქ არსებობდა „ერისთავი შტორისა, ერისთავი ზორნაბუჯისა, ერისთავი ვეჯინისა და ერისთავი მაჭისა“¹. მ. ლორთქიფანიძის ვარაუდით, უნდა ყოფილიყო ასევე სხვა საერისთავოებიც, მაგალითად, არიშის და გიშის ერისთავები².

მიუხედავად იმისა, რომ ჰერეთი VIII-IX საუკუნეებში დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულია, მსგავსად სხვა ქართული პოლიტიკური გაერთიანებებისა, ანგარიშს უწევს არაბთა ხალიფას. ბიზანტიის პოზიციები ჰერეთში შერყეულია, მაგრამ არაბთა უდიდესი დასუსტების პარალელურად, ბიზანტიელების გააქტიურება იგრძნობა რაზნადც მეტყველებს აქ ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტულების მოღობა. მაგალითად, ჰერეთის მეფე ადარნასე ბიზანტიელთაგან პატრიკოსის ტიტულს ღებულობს, ხოლო გაერთიანებული კახეთ-ჰერეთის მეფე კვირიკე-დიდი მაგისტროსის ტიტულს. ასეთი ვითარების იმის მაჩვენებელია, რომ ჰერეთის ხელისუფალთ ბიზანტიასთან პოლიტიკური ურთიერთობა სურთ, მაგრამ ამავე ხანებში წინა პლანზედგება ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნის საკითხი და ჰერეთსაც რეალური პოლიტიკა ამ მიმართულებით უნდა განეხილათ.

ჰერეთზე თავისი ხელისუფლების გავრცელებას ესწრაფვის აფხაზეთის სამეფოც, კახეთის სამთავროცა და ქართლიც. მასზე გარკვეულ პრეტენზიებს აცხადებს სომხეთი. ჰერეთის ისტორია მთავრდება მის შესვლით ერთიან ფეოდალურ საქართველოს სახელმწიფოში.

აფხაზეთი. VIII საუკუნის მანძილზე თანდათან ძლიერდება აფხაზეთის საერისთავო. ეს გამოიწვია ეგრისის დასუსტებამ, ხოლო ამ უკანასკნელის დასუსტება — ბიზანტია-ირანის აგრესიამ და ტერიტორიაზე წარმოებულმა ომებმა, რის გამოც ეგრისმა დაკარგა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე თავისი ადრინდელი გავლენა. მაგალითად, მას გამოეყო აბაზგია და დაუკავშირდა ბიზანტიამოყვო სვანეთი, მისიმიელები, აფშილები და სხვა პატარ-პატარ

ერთეულები. კიდევ უფრო დასუსტდა ეგრისი არაბთა ბატონობის პერიოდში, ხოლო VIII საუკუნის დასაწყისისათვის ეგრისის სამთავროს ქართლის ერისმთავრები განაგებდნენ.

აფხაზეთის ანუ აბაზგიის სამთავროს გაძლიერება განაპირობა იმ გარემოებამ, რომ მათ ნაკლებად განიცადეს როგორც ბიზანტიელთა, ისე ირანის გავლენა. პირიქით, აბაზგების გაძლიერებას ბიზანტია ხელსაც კი უწყობდა, რადგან მასში ხელდასხვადა თავის დასაყრდენს. ბიზანტიის მხარდაჭერა უნარიანად გამოიყენეს აფხაზმა მთავრებმა მეზობლებთან ბრძოლაში. აბაზგია VII საუკუნიდან თანდათან აფართოებს თავის საზღვრებს, იერთებს სანიგებს, აფშილებსა და მისიმიელებს. აბაზგია ფაქტობრივად ანტიარაბულ მოძრაობასაც უდგება სათავეში. იგი მთელ დასავლეთ საქართველოს აერთიანებს და VIII საუკუნის ბოლოსათვის ბიზანტიის ვასალობიდანაც თავისუფლდება.

როგორია აფხაზეთის სამთავროს საზღვრები: სამეფო ფაქტობრივად მთელ დასავლეთ საქართველოს მოიცავს. დასავლეთით ესაზღვრება — შავი ზღვა, ჩრდილოეთით — ჯიქეთი ნიკოფსიითურთ, აღმოსავლეთით — ლიხის ქედი, სამხრეთით — ჭოროხის წყალი და ჭოროხის ხეობა.

ამრიგად, აფხაზეთი მთელ დასავლეთ საქართველოს მოიცავს, რომელშიაც შედის როგორც ქართული, ისე არაქართული ტერიტორიები თუ ხალხები: სვანების, აფხაზეთ-აფშილეთის მიწა-წყალი, მისიმიელები, ეგრისის სამთავრო. სამეცნიერო ლიტერატურაში დასაბუთებულია, რომ აფხაზეთის სამეფოს უმეტესი ნაწილი ქართული მიწები იყო და მოსახლეობის უმრავლესობას ეთნიკურად ქართველი ტომები შეადგენდნენ¹.

ეგრის-აფხაზეთის სახელმწიფო წყობილება

ეგრის-აფხაზეთის სახელმწიფო ფორმის მხრივ მონარქიულია. სახელმწიფოს განაგებს მეფე. სამეფო ტახტი მემკვიდრეობით გადადის, მაგრამ ეს წესი მტკიცედ არ არის დაცული. იგი ხშირად ირღვევა. მაგალითად, დაახლოებით 861 წელს მეფე დემეტრეს გარდაცვალების შემდეგ სამეფო ტახტზე ადის მისი ძმა და არა მისი

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 408.

² იქვე.

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 416-431.

ვაჟი. ტახტის მემკვიდრეობით გადაცემის წესი შინაპოლიტიკური ან
ლილობით ირღვეოდა. აფხაზთა მეფეები იწოდებიან: „მეფე აფხაზთა“
მაგრამ ეს ტერმინი არ გულისხმობდა მხოლოდ აფხაზეთის, არამედ
მთელ დასავლეთ საქართველოს მეფეს (მეგრები, ჭანები, ლაზები, ქართველები
სვანები, საკუთრივ აფხაზები). აფხაზეთის მეფეები ქართულ სახელმწიფო
პოლიტიკას ატარებდნენ. ისინი ეთნიკურადაც ქართველები იყვნენ.
აფხაზთა მეფეების გენეალოგია ადასტურებს ამ ფაქტს. ქრონოლოგი
ასეთია: ლეონ II – 758-798 წწ., თეოდოსი II – 798-825 წწ., დემეტრე
II – 825-861 წწ., გიორგი I – 861-868 წწ., იოანე I და ადარნასე I
868-881 წწ., ბაგრატ I – 881-893 წწ., კონსტანტინე III – 893-992
წწ., გიორგი II – 922-957 წწ., ლეონ III – 957-967 წწ., დემეტრე
III – 967-975 წწ., თეოდოსი III – 975-978 წწ. სამეფო ხელისუფ
ლების ორგანიზაციის, სხვა საკითხების, ასევე ცენტრალური და
ადგილობრივი ხელისუფლების მოხელეთა შესახებ ნაკლები ცნობები
მოგვეპოვება, მაგრამ ცნობილია, რომ აფხაზეთის სამეფოში მალაქა
თანამდებობა იყო – აფხაზეთის კათალიკოსი, რომელიც
კონსტანტინეპოლს, ხოლო IX საუკუნიდან მცხეთის საკათალიკოსო
ექვემდებარებოდა. აფხაზეთი სამეფო საერისთავოებისაგან შედგებო
და. მასში შედიოდა: აფხაზეთის, ცხუმის, ეგრისის, გურიის,
რაჭა-ლეჩხუმის, სვანეთის, არგვეთის (ცენტრი შორაპანი)
ვაკე იმერეთი – ცენტრი ქუთაისი. აქედან ჩანს, რომ სამეფოს
უმეტესი ნაწილი დასავლეთ საქართველოს ქართული მიწები და
ქართული მოსახლეობა იყო.

საინტერესოა ბიზანტიასთან აფხაზეთის სამეფოს დამოკიდებუ
ლების საკითხი. IX საუკუნიდან ბიზანტიის მდგომარეობა უმჯობ
ბესდება, იგი წარმატებას აღწევს არაბებთან ბრძოლაში. მაგრამ აფ
ხაზეთის მიმართ თავის ძველ მდგომარეობას ვეღარ იბრუნებს. ამ
ტომაც ცდილობს ფორმალურად მაინც შეინარჩუნოს ადრინდელი
გავლენა. ბიზანტიის ხელისუფალნი აფხაზეთის ქვეყნის მეთაურთ
მეფეებს არ უწოდებდნენ. ამით თავის უფროსობას უსვამენ ხაზს.
ისინი ქიშობასა და ტახტის მამიებელთა შორის ბრძოლას უწყობ
დნენ ხელს, რითაც ხელს უშლიდნენ აფხაზეთის გაერთიანებას ერ
თიან ქართულ სახელმწიფოში.

ტაო-კლარჯეთი. ამ სამთავროს ჩამოყალიბება მიმდინარეობდა
IX საუკუნის დასაწყისში. მისი დაარსების ინიციატორი და მოთავე

იყო ქართლის ერისმთავარი აშოტ ბაგრატიონი. ეს სამთავრო ის-
ტორიაში ცნობილია როგორც ტაო-კლარჯეთის სამთავრო ანუ „ქარ-
თველთა სამეფო“. ტაო-კლარჯეთის სამთავროს დაარსება და გა-
ფართოება მიმდინარეობდა საეკლესიო ხელისუფლების გაძლიერების
პარალელურად. ეს მოძრაობა კი ანტიარაბულ განწყობილებას აძლიერებ-
და და ქართული ერთიანი ეროვნული სახელმწიფოს შექმნას უწყობ-
და ხელს. აღსანიშნავია, ამავე დროს, საერო და სასულიერო ხე-
ლისუფლებას შორის ბრძოლა, რაც შემდგომში საერო ხელისუფლებ-
ის გამარჯვებით მთავრდება.

როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ტაო-კლარჯეთის სამთავროს და-
მარსებელია აშოტ ბაგრატიონი, ქართლის ერისმთავარი, რომელიც დამ-
არცხებულა ქართლში არაბებთან ბრძოლაში და გადასულა არტანუჯს,
სადაც ბიზანტიელთა დახმარებით ხელისუფალი გამხდარა. აქედან აშოტი
განაგრძობს თავის ხელისუფლებას მთელ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოზე:
აშოტის დროს მის სამთავროს საზღვრებში შედიოდა: შავშეთი, კლარ-
ჯეთი, ნიგალი, აჭარა, ტაო, სპერი, სამცხე, ჯავახეთი, არტაანი.
აშოტი იპყრობს შიდა ქართლის ნაწილსაც.

IX საუკუნის დასასრულისათვის საქართველოს სამხრეთით აშ-
კრად არსებობს ორი სამთავრო: ტაოს სამთავრო, ცენტრით ბანა
და კლარჯეთის სამთავრო – ცენტრით არტანუჯი. მათ შორის
უფროსობა ანუ პირველობა ტაოს ეკუთვნოდა. ამის დამადასტუ-
რებელია ისიც, რომ მათ შორის უმაღლესი საკარისკაცო ბიზანტიური
ტიტული – კურაპალატობა – ტაოს შტოში მკვიდრდება, თუმცა
კლარჯეთიც სრულიად დამოუკიდებელია. მიუხედავად ასეთი უფროს-
შტორობისა, ორივე ხელისუფალი თავის თავს მეფეს უწოდებს,
მაგრამ ეს „მეფობა“ გარკვეული ხელისუფლების მნიშვნელობით ის-
მარება, როგორც „მეუფე“ და არა ქვეყნის მეფე.

სამხრეთ საქართველოს სამთავროების პოლიტიკური ორგანიზა-
ცია ასეთ სურათს იძლევა. სამთავროს განაგებს „კურაპალატი“ ანუ
დიდი მთავარი, ანუ ქართველთა მეფე. დიდი მთავრის ხელისუფლება
ბასილუტური არ არის, იგი ნომინალურია, რაც იმით დასტურდება,
რომ სხვა მთავრებიც მეფეებად იწოდებიან. გარდა ამისა, ბაგრატიონ-
თა შტოში ჩნდება „მამფალის“ ინსტიტუტი, რომელიც დამოუკიდე-
ელი ხელისუფალია და ხელმწიფობისაკენ მიისწრაფვის.
მამფალთა პარალელურად ბაგრატიონთა სახლში დამოწმებულია

ერისთავებისა და ერისთავთ-ერისთავების ინსტიტუტები, რომლებიც დიდ მთავარს ემორჩილებიან. არსებობდა მეჭურჭლის თანამდებობა, რომელსაც ებარა საჭურჭლე და იცავდა კურაპალატის მონაგებს.

ტაო-კლარჯეთის ხელისუფალნი ბიზანტიის ვასალებად ითვლებიან. ამიტომაც ვალდებულნი იყვნენ სამხედრო დახმარება გაეწიათ მისთვის, არ დაერღვიათ მისი საზღვრები. ბიზანტიელები კი ვალდებულიყვნენ კისრულობდნენ გაეწიათ მათთვის პატრონობა.

თბილისის საამირო. იგი არაბებმა შექმნეს როგორც პოლიტიკური ერთეული. მას განაგებდა თბილისის ამირა. ხალიფას გარდა იგი ემორჩილებოდა არაბთა ამიერკავკასიის პროვინციის ანუ არმენიის მმართველს, ანუ ვალს.

როგორც ზემოთაც აღინიშნა, თუ ადრე ამირას მთელი აღმოსავლეთი საქართველო ემორჩილებოდა, VIII-XI საუკუნეებში საამიროს თანდათან სუსტდება ქართული სამეფო-სამთავროების ჩამოყალიბების და გაფართოების გამო.

თბილისის საამიროს საზღვრები IX-XI საუკუნეებში ასეთი იყო: ჩრდილოეთის საზღვარი დიდმის ხევამდე მიდიოდა, სამხრეთით თბილისის ამირას ექვემდებარებოდა ციხეები — ბირთვისი, ორბელი ფარცხისი, დასავლეთით საამიროს თრიალეთი ესაზღვრებოდა, აღმოსავლეთით საზღვარი იყო მდ. მტკვარი.

თბილისის ამირას ექვემდებარებოდნენ არაბული სახელობის შურტა, რესი, მუჰთასაბი, არსებობდა დივანხანა, რომელსაც სპეციალური მოხელე ამადი ხელმძღვანელობდა, მის ფუნქციებში შედიოდა მიწერ-მოწერა, სათანადო საბუთების გაფორმება-გაგზავნა, რესი მუსლიმური მოსახლეობის სარწმუნოების წარმომადგენელი ამირას კარზე, ზოლო ყადი — მაჰმადიანიური რჯულის მეცნიერი, მასასამართლო ფუნქციებიც ჰქონდა.

თბილისის საამიროს შექმნით არ გაუქმებულა ქართლის ერისმთავრის სახელო. ამიერიდან ქართლის ერისმთავარი იქცა ადგილობრივი ხელისუფლების წარმომადგენლად ამირას კარზე. ერისმთავრის ღირსეულობა უნდა გაუქმებულიყო არაბთა მიერ IX საუკუნეში.

ერთიანი ქართული ფეოდალური

სახელმწიფოს შექმნა

ერთიანი ფეოდალური ქართული სახელმწიფოს შექმნა განაპირობა როგორც საგარეო, ისე საშინაო ფაქტორებმა. ჩვენი აზრით, მარქსისტული თვალსაზრისის საშინაო ფაქტორის უპირატესობის შესახებ საგარეო ფაქტორთან შედარებით — ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოს ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებით — არ დასტურდება. საქართველოზე გადამწყვეტი გავლენა საგარეო ფაქტორმა იქონია. საქართველოსათვის გადამწყვეტი და მთავარი აღმოჩნდა უცხოელ დამპყრობთა უღლის გადაგდება, ამ საფრთხის თავიდან აცილება და ამისათვის ქვეყნის გაერთიანება. საქართველოს გაერთიანებას ხელი შეუწყო არაბებისა და ბიზანტიის შედარებით დასუსტებამ. ქვეყნის პოლიტიკურ გაერთიანებას წინ უსწრებდა სარწმუნოებრივი გაერთიანება: „იმ დროს, როდესაც ტაო-კლარჯეთი, კახეთი, ჰერეთი, ჯერ კიდევ დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულებს წარმოადგენდნენ, ეკლესიურად, იმთავითვე ყველა ესენი მცხეთის ტახტს ექვემდებარებოდნენ, ზოლო დასავლეთ საქართველოს ეკლესია, თუ უფრო ადრე არა, X საუკუნის შუა წლებში, უკვე გაერთიანებულია საქართველოს ეკლესიასთან“. იოანე მარუშისძემ და სხვა პროგრესულად მოაზროვნე ადამიანებმა იწყეს ქართული სამეფო-სამთავროების ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანების აუცილებლობის დასაბუთება. მათ ერთიანი საქართველოს მეფედ არჩევანი შეაჩერეს ბაგრატ ბაგრატიონზე, რომელიც დედის ხაზით აფხაზეთის შთამომავალი იყო, ზოლო მამის ხაზით — ქართველთა. საქართველოს მეფის პიროვნება სიმბოლურად ერთიან საქართველოს შემკვიდრეს განასახიერებდა.

იოანე მარუშისძის თაოსნობით წამოწყებულმა დიდმა პოლიტიკურმა აქციამ კეთილი ნაყოფი გამოიღო. დავით დიდმა კურაპალატმა, მთელ აღმოსავლეთში ცნობილმა მოღვაწემ, პირადად ვერ აიღო თავის თავზე ერთიანი ქართული სახელმწიფოს მართვის ფუნქცია, მაგრამ დათანხმდა, რომ სამეფო ტახტზე თავისი ნათესავი, შვილობილი ბაგრატ III დაესვათ. სწორედ დავით დიდი კურაპალატი მივიდა ჯარით ქართლში 975 წელს და თან წაიყვანა ბაგრატ III კურაპალატი. ბაგრატ III ამ დროს სრულწლოვანი არ იყო, ამიტომაც მას მზრუნველად მისივე მამა გურგენი დაუნიშნეს. 978 წელს დასავლეთ საქართველოს დიდგვაროვან-

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 512.

გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფო წყობილება XI-XV საუკუნეებში

მა აზნაურებმა ბაგრატ III-ს სთხოვეს გადასულიყო აფხაზეთში, სადა მეფობდა უსინათლო და უმეცკვიდრეო თეოდოსი, რომელიც აზნაურების სათამაშო ბურთი გამხდარიყო. მართლაც, 978 წელს ბაგრატ III გადავიდა დასავლეთ საქართველოში ანუ აფხაზეთში (ასე ეწოდებოდა მაშინ დასავლეთ საქართველოს), უსინათლო თეოდოსი, რომელიც ბიძად ეკუთვნოდა, თავის პაპა დავით კურაპალატთან გაგზავნა, მაგრამ 980 წლამდე სანამ იგი სრულწლოვანი არ გახდა, ვერ შეუდგა მეფობის მოვალეობის შესრულებას. მალე ბაგრატ III აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოვიდა აქ მას დიდი წინააღმდეგობა ხვდება აზნაურობის მხრიდან, რომლებსაც ძველებურად, თავის ნებაზე ყოფნა სურდათ, მაგრამ ბაგრატ III ჯარიმევიდა და მართვა-გამგეობის სადავე ხელში აიღო.

ბაგრატ III-ს არ ემორჩილებოდა უძლიერესი ფეოდალი, ერისთავთერისთავი რატი, რომლის სამფლობელო გადაჭიმული იყო თრიალეთიდან მანგლისის ხევამდე. 989 წელს ბაგრატ III-მ კლდეკარის ერისთავიც დაიმორჩილა.

1001 წელს დავით კურაპალატი გარდაიცვალა. მისი სამფლობელო ბაგრატ III-ს ხელში უნდა გადასულიყო, მაგრამ მდგომარეობას ამ წვაკებს და ამ საკითხს ართულებს ბიზანტიის კეისარი. ბიზანტიის კეისარი ბასილ II მრავალრიცხოვანი ჯარით ტაოსაკენ წამოვიდა. ბაგრატ III და მისი მამა გურგენ მეფეც ტაოსაკენ გაეშურნენ. მამა-შვილ ბიზანტიის კეისარს საზღვართან დახვდნენ და მიესალმნენ. ბასილს ორივე დიდი პატივით მიიღო, მაგრამ მათ შორის შუღლის ჩამოსაგდებად ბაგრატს კურაპალატობა უბოძა, ხოლო მის მამას გურგენს — მაგისტროსობა მისცა. ტაოს მისაერთებლად შემდგომშიაც დიდხანს გაგრძელდა ბრძოლა ქართველ და ბიზანტიელ ხელისუფალთა შორის.

1008 წელს ბაგრატ III-ს მამა გურგენი გარდაიცვალა, ამ გამგებლობაში არსებული სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, ე.ი. შავშეთ კლარჯეთი, სამცხე-ჯავახეთი, ბაგრატ მეფის გამგებლობაში გადავიდა.

საქართველოს მოსვენებას არ აძლევდა განძის ამირა ფადლონი ბაგრატ III-მ მისი სამაგალითოდ დასჯა გადაწყვიტა და დასმარტინისათვის სომხეთის მეფეს გაგიკსაც მიმართა. 1011-1012 წლებში ბაგრატმა სასტიკად დაამარცხა განძის ამირა სომეხთა შემწეობით ამიერიდან ფადლონი სრული მორჩილება და ხარკის გადახდა იკისროს.

ამრიგად, ბაგრატ III-მ თითქმის მთელი საქართველო გააერთიანა, თბილისის საამიროს გარდა. მან 36 წელი იმეფა. 1014 წელს ფანასკერტის ციხეში გარდაიცვალა. მისმა ერთგულმა თანამებრძოლებმა ბაგრატ III მისსავე აგებულ ბედიის ტაძარში დაასაფლავეს.

ერთიანი ფეოდალური ქართული სახელმწიფო შეიქმნა XI საუკუნის დასაწყისში. ქვეყნის გაერთიანების პარალელურად ყალიბდება სახელმწიფო ორგანოთა ერთიანი სისტემა. იქმნება ახალი სახელმწიფო ორგანოები, ხდება ძველი ორგანოების გარდაქმნა ან გაუქმება. ზოგიერთი სამოხელეო ინსტიტუტი შეიცვალა ახალი მოთხოვნების შესაბამისად. ახალი სამოხელეო ინსტიტუტების შემოღებას იწვევდა საქართველოს შემადგენლობაში არაქართული ტერიტორიების შემოერთების მართვის ფუნქციაც.

გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფო წყობილების სისტემაში მოყვანა განსაკუთრებით ინტენსიურად მიმდინარეობდა დავით აღმაშენებლის დროს. შემდგომში კი დავითის მიერ დაწესებულმა რეფორმებმა სახელმწიფოს გარდაქმნის ხაზით — საბოლოოდ დასრულებული სახე მიიღო. ამის დამადასტურებელია გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს კონსტიტუციური ხასიათის ძველი „ხელმწიფის კარის გარიგება“.

✓ გაერთიანებული ფეოდალური საქართველო სახელმწიფო მმართველობის ფორმის მხრივ მონარქიულია, წყობილების ფორმის მხრივ ერთიანი სახელმწიფოა, რომელშიაც სხვადასხვა ტერიტორიები სხვადასხვა ეთნოსის ხალხი შედის. სახელმწიფოს განაგებს მეფე — მონარქი. სახელმწიფოს უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანოა — (დარბაზი) ხოლო ხელისუფლების აღმასრულებელ ორგანოს წარმოადგენს (სავაზირი).

სახელმწიფო მმართველობაში ყურადღებას იპყრობს საქვეყნოდ გამრიგე მოხელე, ანუ ცალკეულ ქვეყანაში გამრიგე მოხელე, ანუ გარკვეული ტერიტორიის მმართველი, გამგებელი მოხელე, რომელიც ქვეყნის სამეფო ხელისუფლების ნება-სურვილს ახორციელებდა.

ადგილობრივი მმართველობის განხორციელების მიზნით, გაერთიანებული ფეოდალური საქართველო იყოფოდა ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებად. ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულად კი საქართველოში ისტორიულად, ჯერ კიდევ გვაროვნული წყობილების დროიდან ჩამოყალიბებული პროვინციები არსებობდა, რასაც საერისთავთ-

საერისთავო და საერისთავო ეწოდებოდა. აღნიშნული ისტორიული გეოგრაფიული პროვინციები მართვის უფრო პატარ-პატარა ერთეულებად იყოფოდა. საერისთავთ-საერისთავო აერთიანებდა საერისთავოებს საერისთავოები იყოფოდა ხევებად, ხევები იყოფოდა (შედგებოდა) თემებად, ხოლო თემები — უფრო პატარა ერთეულებად, რომელსაც მისი შესაბამისი მოხელე განაგებდა. ასეთი იყო ციხე და ციხისთავი.

განვიხილოთ საქართველოს სახელმწიფო წყობილება ზემოთ აღნიშნული სქემის მიხედვით.

საქართველოს (მეფე) და მისი უფლებამოსილება

ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით საქართველოს მეფის უფლებამოსილება გამოიხატებოდა გამოთქმით: მეფის „მართებანი“ და „განსაგებლნი“. მართება გულისხმობდა მეფის მოვალეობას, ხოლო „განსაგებლი“ — მეფის უფლებებს ანუ რა უნდა განეგო მეფეს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის მიხედვით, მეფის უფლება-მოვალეობა ძალზე ფართოა, იგი უფსკრულს ჰგავს და რომელი უზნური იქნებოდა, რომ ამ უფსკრულის ძირი ეპოვა.

მეფის უფლებამოსილებაში შედიოდა: საგამგეო, სამხედრო საერთაშორისო, საფინანსო, მართლმსაჯულებისა და საკანონმდებლო ფუნქციები.

მეფე ითვლებოდა ქვეყნის მფლობელად და მას ეკუთვნოდა სახელმწიფოს როგორც ქვეყნის ტერიტორიის, ისე მისი მოსახლეობის მართვა-გამგეობის უზენაესი უფლება, მაგრამ ეს სრულიად არ ნიშნავს იმას, რომ მეფე იყო მთელი საქართველოს მიწა-წყლის მფლობელი და არა კერძო მფლობელი. მართალია, მეფე უზენაესი მფლობელი და არა კერძო მფლობელი. მართალია, მეფე უზენაესი მფლობელი და არა კერძო მფლობელი. მართალია, მეფე უზენაესი მფლობელი და არა კერძო მფლობელი.

საქართველოს მეფეს პირადად ემსახურებოდნენ დარბაზის ერთ-ერთი მოხელენი ანუ „ხელშინაურნი“ და „საკუთარნი“.

განვიხილოთ მეფის უფლებამოსილება საკანონმდებლო და მართლმსაჯულების დარგში.

საქართველოს მეფეს ჰქონდა საკანონმდებლო ფუნქცია, მაგრამ იგი არ გულისხმობდა ერთპიროვნულად კანონების მიღების უფლებას, არამედ დარბაზის ერთა თანამშრომლობითა და განჩინებით. მაგალითად, ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნი მხოლოდ ბაგრატის მიერ როდი იყო მიღებული, არამედ „პირველად... მეფეთა მეფისა ბრძანებითა და მერმე ებისკოპოზთა, დიდებულთა და აზნაურთა... და ჭკვიან კაცთა მეფეთა წინაშე ერთბაშად გაჩენილი“¹. მეფე ზოგიერთ ბრძანებას, განაჩენსა თუ განჩინებას, რომლებსაც კანონის ძალა ჰქონდა — ერთპიროვნულად დებულობდა, ხოლო კანონს ანუ სამართლის წიგნს, მხოლოდ თვითონ კი არ ადგენდა და მარტო თავისი სახელით არ გამოსცემდა, არამედ დარბაზისა და საკანონმდებლო კრების თანადგომით.

საქართველოს მეფის უფლებამოსილებაში შედიოდა ასევე მართლმსაჯულების განხორციელების ფუნქცია ანუ „მოჩივართა მართალნი გამოძიებანი“. მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ მეფე ყოველგვარი წყვილმანი საქმეებისათვის მოცდებოდა. იგი განიხილავდა მეტად რთულ და მნიშვნელოვან საქმეებს. მეფე იყო უზენაესი მსაჯული, მაგრამ აქაც არ იხილავდა იგი საქმეებს ერთპიროვნულად, არამედ დარბაზის წევრთა ანუ სპეციალისტთა თანადგომით, მაგრამ განაჩენი ან გადაწყვეტილება მეფის სახელით გამოდიოდა. დავით აღმაშენებელმა განიხილვით თავი უამრავ საქმეთა განხილვისაგან — შემოიღო სპეციალური სასამართლო — „სააჯო კარი“, რომელიც ფაქტობრივად უმაღლესი სასამართლო იყო.

საქართველოს მეფის ერთ-ერთი ძირითადი ფუნქცია იყო სამხედრო ფუნქცია. მეფე გვევლინება სახელმწიფო ჯარის პატრონად და მთავარ წინამძღოლად. უმეტეს შემთხვევაში, მეფე თვითონ მონაწილეობდა ომში და მეთაურობდა ჯარს. დავით ისტორიკოსის მითითებით, აღმაშენებელი ზურგით კი არ უდგას სპას, არამედ თვით უძღვოდა წინ. მეფის საზრუნავი იყო ასევე „ლაშქართა მეცადინეობები“ ანუ ჯარის წვრთნა, „მხედართაგან წესებანი“ ანუ სამხედრო თანამდებობაზე დანიშვნა, „სპათა დაწყობანი და ღონენი“ ანუ ჯარის შეგროვება და ბრძოლისუნარიანობა. უნდა აღინიშნოს, რომ გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში არსებობდა სპეციალური

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. 12 ტომად, ტ. VII, გვ. 162.

ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. ტ. VII, გვ. 169.

სამხედრო უწყება, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ამირსპასალარი იგი სამხედრო საქმესა თუ ჯარის ორგანიზაციას განაგებდა. მაგრამ მეფე მასზე საერთო ზედამხედველობას ახორციელებდა. ქვეყნის გარე ფართობებისა და გაძლიერების პარალელურად მეფე თანდათან თმობდა უშუალო ხელმძღვანელობას და სამხედრო საქმის საერთო ხელმძღვანელობით კმაყოფილდება.

საქართველოს მეფის კომპეტენციაში შედიოდა ასევე საფინანსო საქმის ხელმძღვანელობა. მეფეზე იყო დამოკიდებული სახელმწიფო გადასახადისა და ბეგარისაგან განთავისუფლება. ეს კი უშუალოდ უკავშირდებოდა ქვეყნის ფინანსებს ანუ „საჭურჭლეთა შემოსავლის“ სიმტკიცის საკითხს.

მეფეს შეეძლო გაცეცხვობის-სიგელები-მაძულის საბოძებლად, თუ გადასახადისაგან გასათავისუფლებლად. მაგრამ მეფის წყალობის სიგელებს მხოლოდ მის-სიცოცხლეში ჰქონდა ძალა. შემდგომ, ახალი მეფეს შეეძლო მისი გაუქმება ან ძალაში დატოვება.

საქართველოს მეფის საგამგეო ფუნქციათაგან მნიშვნელოვან იყო სახელმწიფოს შინაური საქმეების გაძღოლა-მოწესრიგების ფუნქცია. მათ შორის ქვეყნის საზღვრების დაცვა ანუ ქვეყნის ტერიტორიული ხელყოფის ზღვრების დაცვა და ხელუხლებლობა. სამინირო ფუნქციაში შედიოდა ასევე ქვეყნის შიგნით მშვიდობიანობისა და წესრიგის დაცვა. „სამეფოს წყნარობის დონენი“ და „განხილვების ქილებათა კრძალვანი“, დროულად „მთავართა ზაკვისა ცნობანი“ მეფის პირდაპირ მოვალეობას შეადგენდა ასეთ საქმეებში ბრუნდებოდა მიმართ სათანადო ღონისძიებების გატარება: დამნაშავეთა წყალობით გამოსწორება ანუ „შემცოდეთა წყალობითნი წურთვანი“. მეფის უფლებამოსილებაში შედიოდა თანამდებობის პირთა არჩევნა თუ დანიშვნა, გადაყენება, ახლად არჩეულ თანამდებობის პირთა დანიშნულება და „ხელდასხმა“. მეფე აძლევდა თანამდებობებზე გამწესებულ პირებს ამ თანამდებობის შესაბამის ნიშნებს: ამირსპასალარს — ოქროს ღირსი, ლომისთავიან არგანსა და ხმალს, მანდატურთუხუცესს — ოქროს არგანს, მოლარეთუხუცესს — თვლიან ბეჭედს და სხვ.

მეფის ფუნქციებიდან მნიშვნელოვანი იყო საგარეო ურთიერთობების მოწესრიგების ფუნქცია. მეფის საზრუნავი იყო მეზობელი თუ შორეული ქვეყნებიდან მოლაპარაკების გამართვა, მოციქულებისა და ძღვენის გაგზავ

ნა (ყმაღნაფიცი ქვეყნებიდან ძღვენის მომგანის დასაჩუქრება). მეტად საინტერესოა სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის საკითხი, რა მონაცემები იყო საჭირო მომავალი მეფის სამეფო ტახტზე ასვლისათვის, როგორი პიროვნება უნდა ყოფილიყო იგი.

მომავალ მეფეს, ტახტის მემკვიდრეს მიღებული უნდა ჰქონოდა კარგი აღზრდა, ფართო განათლება. მეფეს მოეთხოვებოდა ჰქონოდა ძალადი საომარი თვისებები: სცოდნოდა მშვილდოსნობა, ცხენოსნობა, მოსასპარეზობა, რაინდობა.

უფლისწული განსწავლული უნდა ყოფილიყო როგორც სასულიერო, ისე სამხედრო თუ სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის საქმეებში. მეფეს უნდა სცოდნოდა სახელმწიფოს შემოსავალ-გასავალი, სალაშქრო და სამხედრო წესები. უფლისწული ისე უნდა ყოფილიყო აღზრდილი, რომ სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში გამოეჩინა შორსმჭვრეტელობა. ამისათვის მას უნდა ჰქონოდა ფართო ზოგადი განათლება. ქვეყნის სწორი გზით წასაყვანად ქართველ უფლისწულს სწავლიდნენ არა მარტო თავისი ქვეყნის წარსულს, არამედ სხვა ხალხების ისტორიასაც. ქართველი ტახტის მემკვიდრეები — მომავალი მეფეები ქართული ენის გარდა ფლობდნენ ბერძნულ, სპარსულ და ზოგჯერ არაბულ ენებსაც.

ტახტის მემკვიდრეები სამეფო ტახტზე აღიოდნენ სრულწლოვანების მიღწევის შემდეგ. ქართული სამართალი განასხვავებდა პოლიტიკურ, სამხედრო და სქესობრივ სრულწლოვანებას.

პოლიტიკური სრულწლოვანება 16 წლიდან იწყებოდა, სამხედრო სრულწლოვანება — 21 წლიდან, ხოლო სქესობრივი ანუ საქორწინო სრულწლოვანება ქალისათვის — 12 წლიდან, ვაჟისათვის — 16 წლიდან.

თუ არასრულწლოვანი უფლისწული ავიდოდა ტახტზე, მას უნდა ემზადებინათ „მზრდელს“ და „პატრონს“.

ტახტის მემკვიდრეობის შესახებ კანონი ჩვენამდე მოღწეული არ არის. მაგრამ სხვადასხვა წყაროებიდან ირკვევა, რომ ტახტს ჩვეულებისამებრ იკავებდა უფროსი ვაჟიშვილი ანუ პირმშო.

ქართულ წყაროებში შემორჩენილია ტახტზე ასვლის ერთი წესი: ტახტზე ასვლა მეფის სიცოცხლეში (დავით აღმაშენებელი, ზამარი, ლაშა-გიორგი). ამ მოვლენას თანამოსაყდრეობა ეწოდებოდა.

ბოლა და მისი მიზეზების შესახებ აზრთა სხვადასხვაობა¹.

ტახტზე ასვლისათვის საჭირო იყო სპეციალური ცერემონია ანუ მეფედ კურთხევის წესი. მეფედ კურთხევის სრული წესი მოცემულია XIII საუკუნის ერთ-ერთ საბუთში². მეფედ კურთხევა იწყებოდა ტახტზე აყვანითა და დასმით: მოიტანდნენ სამეფო გვირგვინს, რასაც მოჰყვებოდა მგოსნების გალობა ანუ ქებათა შესრულება მეფის ძღვემოსილებისა და დღეგრძელობის სურვილებით. თამარ ტახტზე აყვანის ცერემონიალიდან ჩანს, რომ მას გვირგვინს დასავლეთ საქართველოს მღვდელმთავარი, ქუთათელი ადგამს, რითა მთავრდება საეკლესიო კურთხევა და იწყება ხელისუფლების ნიშნების მიცემა, მათ შორის მახვილისა და ხმლის, რაც გამოხატავდა მეფის როგორც ქვეყნის მთავარსარდლად აღიარების სიმბოლოს. თამარი მეფედ კურთხევისას, მას ხმალი გადასცა რაჭისა და თაკვერის ერისთავმა - აქაც დასავლეთ საქართველოს წარმომადგენელმა.

სამეფო ხელისუფლებას თავისი ნიშნები ჰქონდა. ასეთებია:

1. გვირგვინი. იგი სხვადასხვა სახისა და მოყვანილობის იყო. რომელიც დროთა განმავლობაში იცვლებოდა. გვირგვინი შეიძლება ოქროსი ცოფილიყო ან მოკაზმული თვალმარგალიტით.
2. პორფირი ანუ მეფის ზედა სამოსელი, წამოსასხამი. მის ქვეშ გრძელი ტანისამოსი ანუ „ბისონი“ ეცვა.
3. სკიპტრა.
4. მახვილი და ხმალი.
5. დროშა. „დროშა სამეფო“ ან „დროშა სეფე“ სახელმწიფო დროშა იყო. დროშა ცალკეულ საერისთავოებსაც ჰქონდა. „დროშა სეფე“ - ორგვარი ყოფილა, დიდი და პატარა. დიდი სახელმწიფო დროშა იყო, პატარა კი - პირადად მეფის დროშა.
6. სახელმწიფო ბეჭედი სხვადასხვა სახისა იყო.

დარბაზი (სამეფო კარი ანუ სახელმწიფო საბჭო)

საქართველოს უმაღლეს სახელმწიფოში ორგანოთა შორის დარბაზს განსაკუთრებული ადგილი ეკავა. დარბაზი სახელმწიფო

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. ტ. VII, გვ. 148.
² იქვე, გვ. 152.

ლისუფლების უმაღლესი საკანონმდებლო ორგანო ანუ სახელმწიფო საბჭო, ანუ სამეფო კარი იყო.

დარბაზი სპარსული სიტყვაა, „დარვაზეჰ“ სასახლის კარს ნიშნავს. ქართულში კი დარბაზი სასახლის იმ ოთახის მნიშვნელობით იმარებოდა, სადაც ბჭობა, სახელმწიფო საქმეების გადაწყვეტა ხდებოდა მეფის თანდასწრებითა და მონაწილეობით. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, „საქართველოს სახელმწიფოს უზენაეს ორგანოდ სახელმწიფო „დარბაზი“ იყო. სხვადასხვა დიდმნიშვნელოვანი... სახელმწიფო საქმეებზე ბჭობისათვის ან რთული იურიდიული საკითხების გადასაწყვეტად, თუ დიდებული მოხელეების დასანიშნავად, ანდა მეჭობელი მეფე-მმრძანებლების მისაღებად, საქართველოს მეფე „დარბაზობა-ს“ მართავდა ხოლმე“¹.

როგორც იყო დარბაზის შემადგენლობა - მისი ზუსტად გარკვევა ძნელია წყაროების უქონლობის გამო.

ბაგრატ IV-ის (1060-1065 წწ.) „ოპიზის სიგელის“ მიხედვით, დარბაზის შემადგენლობაში შედიან: უმაღლესი სამღვდელთა წარმომადგენლები, ფრისთავთფრისთავნი და ერისთავნი და ყველა ხეობის სასამართლო საქმის მცოდნე აზნაურები. მაგრამ ეს არ არის სახელმწიფო დარბაზის სტაბილური შემადგენლობა, აქ საქმე გვაქვს დარბაზის სპეციალურ სხდომასთან, რომელიც შეიკრიბა ორი ფეოდალის - ჯავახიშვილისა და მიძნაძორელთა დავის განსახილველად. ამ სხდომას მეფე უძღვებოდა. ივ. ჯავახიშვილი დარბაზის ასეთი შემადგენლობის გათვალისწინებით ცდილობს გაარკვიოს თუ ვინ იყო დარბაზის წევრი; სამწუხაროდ, დარბაზის ნამდვილი შემადგენლობის გასარკვევად ეს არ გამოდგება, რადგან იგი სპეციალურად, სახელმწიფოდ მოწვეული სხდომა იყო. ივ. ჯავახიშვილი გაკვირვებას გამოთქვამს, რომ ოპიზის სიგელში მოხსენებულ დარბაზობაში არ ჩანან ვაზირები. მაგრამ ეს სხდომა ხომ სახელმწიფო საბჭოს სხდომა არ იყო? აქ ხომ კერძო პირთა საკითხი წყდებოდა და, ამდენად, არც იყო საჭირო სახელმწიფო მოხელეთა მოწვევა.

დარბაზობა ორი წესით იმართებოდა: დიდი და მცირე წესით. დიდი წესით ანუ დიდი დარბაზობა - დარბაზის ღია სხდომა იყო, რომელსაც დარბაზის ნამდვილ წევრთა გარდა, სხვა მოხელეებიც

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ... ტ. VII, გვ. 179.

ესწრებოდნენ. შეიძლება ითქვას, რომ დარბაზობა დიდი წესით და ბაზის საზეიმო სხდომაც იყო.

დარბაზობა მცირე წესით - დარბაზის საქმიანი სხდომა რომელსაც დარბაზის მხოლოდ ნამდვილი წევრები ესწრებოდნენ. მის გადაწყვეტილებისა თუ მსჯელობის შესახებ საიდუმლოების დაცვა მკაცრად იყო დაცული. დარბაზის კომპეტენციაში შედიოდა: (1) განხილვების მიღება; (2) უზენაესი მართლმსაჯულების განხორციელება; (3) ომის გამოცხადებისა თუ ზავის დადების საკითხები; (4) მაღალი თანამდებობის პირების არჩევა-დანაშენის საკითხები; (5) მეზობელი შორეული ქვეყნებიდან მოსულ სტუმართა თუ დესპან-მოციქული მიღების საკითხი; (6) დარბაზობა დიდი დღესასწაულების, მეფე ხელდასხმისა თუ გამარჯვებული ლაშქრის დასახვედრად.

დარბაზის სხდომის მოწყობისა და ჩატარების მტკიცედ შემუშავებული წესი არსებობდა, თუ რა წესით (დიდი ან მცირე) უნდა გამართულიყო დარბაზობა, ამას მეფე წყვეტდა. მტკიცედ უნდა ყოფილიყო დაცული დარბაზში ღვთისა და ჯდომის წესები. თვით დარბაზის წევრი ვაზირი სპეციალურ ტანსაცმელში იყვნენ გამოწყობილნი (საკრამანგებში) და ოქროთი მოჭედილ სკამებზე იხსნდნენ. ზოგიერთი მეფის დროს (თამარ დროს) დარბაზის წევრი ვაზირები ბალიშებით იხსნდნენ სკამებზე. დარბაზის ყოველ წევრს თავისი ადგილი ჰქონდა მიჩენილი და მისი გამოცვა არ შეიძლებოდა, რადგან ადგილები უფროს-უმცროსობით ნაწილდებოდა.

3. სავაზირო

სავაზირო სახელმწიფო მმართველობის უმაღლესი ორგანო რომელშიაც შედიოდნენ ვაზირები ანუ მინისტრები. ტერმინი ვაზირი არაბულ-სპარსული წარმოშობის სიტყვაა. არაბულად „ვაზირი“ ნიშნავს ნაშემწეს ნიშნავს. არაბებს ვაზირობა სპარსელებისაგან ჰქონიათ შევიწროებული. ტერმინი „ვაზირი“ თამარ მეფისა და გიორგი III-ს ისტორიკოსის გარდა არც ერთ ქართველ მემკვიდრეს არა აქვს ნახმარი. სწორედ ამ დროს შემოიჭრა ეს სიტყვა ქართულში.

ტერმინ „ვაზირის“ და სავაზიროს წარმოშობამდე საქართველოში ცალკეულ უწყებებს ხელმძღვანელობდნენ უხუცესები. მაგალითად, მეაბჯრეთუხუცესი, მელვინეთუხუცესი, მონადირეთუხუცესი მწიგნობართუხუცესი და სხვ. მოგვიანებით ამ უხუცესების

მანეთისაგან გასამიჯნავად შემოდის ტერმინი „ვაზირი“, რომელიც ერთ-ერთი უწყების ხელმძღვანელი იყო. თუ აღმოსავლეთის ქვეყნებში მხოლოდ ერთი ვაზირი იყო, თამარ მეფის ისტორიკოსი მრავლობით რიცხვში ამბობს „ვაზირნი“-ო. საქართველოში „ვაზირი“ მინისტრის ზოგად სახელად იქცა. სავაზირო კი ვაზირთა საბჭო იყო. ამ საბჭოში შემავალი თითოეული ვაზირი ცალკე უწყებას ხელმძღვანელობდა. „ვაზირი“, მართალია, არაბულ-სპარსული წარმოშობის სიტყვაა, მაგრამ ქართული სინამდვილის აღმნიშვნელია, ვაზირი, როგორც მეფის მინისტრის აღმნიშვნელი, გიორგი III-ის დრომდე არ გვხვდება. სავაზირო ექვსი ვაზირისაგან შედგება: 1. მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი. იგი ითვლება პირველ ვაზირად ანუ ვაზირთა შორის უპირველესად. დანარჩენი ხუთი ვაზირი ორ ჯგუფად იყოფა: „სამთა ვაზირთა“ და „ორთა ვაზირთა“ ჯგუფად. სამთა ვაზირთა ჯგუფში შედიოდნენ: 1. ათაბაგი, 2. ამირსპასალარი, 3. მანდატურთუხუცესი. ორთა ვაზირთა ჯგუფებში: მეჭურჭლეთუხუცესი და მსა-ურთუხუცესი. განვიხილოთ თითოეული მათგანი.

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი

დავით აღმაშენებლამდე მწიგნობართუხუცესის თანამდებობა და ჭყონდიდის ეპისკოპოსობა ცალ-ცალკე არსებობდა. მწიგნობართუხუცესი რისკაცი იყო. ამ ორი თანამდებობის შეერთება პირველად სწორედ დავით აღმაშენებლის დროს და მისივე ბრძანებით უნდა მომხდარიყო. ლბათ, 1103-1110 წლებში. დავით აღმაშენებელმა თავისი ერთგული ციქი მწიგნობართუხუცესი ჩაუყენა სათავეში ეკლესიას, რითაც საეკლესიო ხელისუფლება დაიმორჩილა.

მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი ვაზირთა შორის პირველია და მწიგნობარების უფროსია. მწიგნობარი მდივანს, მწვერალს ნიშნავს. თანამდებობა მმართველობის ყველა დარგში არსებობდა. ივ. სურ-ულაძის მითითებით, მწიგნობარი ადგენდა საქმიან ქალაქებს, ხელ-

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, გვ. 351. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. 2, ნაკ. I, გვ. 125.

მძღვანელობდა დაწესებულების საანგარიშო განყოფილებას... სამეფო კარზე 26 მწიგნობრის თანამდებობა არსებობდა, მაგრამ გამოირჩეოდა საწოლისა და ზარდახანის მწიგნობარი¹. საწოლის მწიგნობარს მეფესთან დაახლოებული პირია, ბუნებრივია, იგი მწიგნობართუხუცესის მიერ წარგზავნილი პირია მეფესთან.

მწიგნობართუხუცესის გარეშე არ წყდებოდა არც ერთი საქმე მაგრამ ეს როლი ნიშნავს იმას, რომ იგი მეფის ნების გარეშე მოქმედებდა, მწიგნობართუხუცესი მონაწილეობას იღებდა სამხედრო საქმეებშიც, იგი მეფესთან ერთად წყვეტდა ომის დაწყებისა თუ არდაწყების საკითხებს. იგი მოიხსენიება როგორც მეფის მამა: „ვეითა მამა არ მეფისა“-ო, იგი სახელმწიფოში მეფის შემდეგ პირველი კაცია, მაგრამ სპეციალურად რომელიმე დარგი მას არ ეხება სამართავად. იგი მმართველობის ყველა დარგზე ახორციელებდა ზედამხედველობას. პროფ. ივ. სურგულაძე მწიგნობართუხუცესს სახელმწიფო კანცლერს, სავაზროს მთავრს ანუ პრემიერ-მინისტრს უწოდებს². სხვა ვაზირებისაგან განსხვავებით, მწიგნობართუხუცესს არავითარი მასალები არ ჰქონია, რადგან იგი საეკლესიო მოხელე იყო — არც მემკვიდრეები არ გააჩნდა და ამდენად, არ იყო დაინტერესებული ქონებითა თუ მიწისმფლობელობით.

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს როგორც საეკლესიო მოხელეს სასულიერო საქმეები ექვემდებარებოდა. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით „მონასტერნი და ეკლესიანი, ზუცენი და მონაზონნი და რაც საეკლესიონი დასნი არიან, ყველა ჭყონდიდელის და საწოლის მწიგნობარის სახელოსნა“.

როგორც ზემოთაც აღინიშნა, მწიგნობართუხუცესისა და ჭყონდიდელის თანამდებობა ერთ სახელოდ დავით აღმაშენებელმა გააერთიანა ამით ეკლესია დაიმორჩილა. „ეგრის-აფხაზეთის მეფეები ცდილობდნენ ბერძნული ეკლესიისათვის საყრდენი გამოეცალათ დასავლეთ საქართველოში და ამიტომ მთელი X საუკუნის მანძილზე ახალ-ახალ საეპისკოპოსოებს აარსებენ. ერთ-ერთი ასეთი საეპისკოპოსო იყო ჭყონდიდი, რომელიც კათედრა დავით აღმაშენებელმა ხელთ მისცა მწიგნობართუხუცესს და ამით ეკლესიაზე განავრცო ცენტრალური ხელისუფლების გავლენა“.

¹ ქართული სამართლის ძეგლები. ტექსტი მოამზადა, ლექსიკონი და სამიტილი დაურთო ი. სურგულაძემ, თბ., 1970.

² იქვე, გვ. 23.

ათაბაგი

ათაბაგი სამთა ვაზირთა ჯგუფში შედის ამირსპასალარსა და მანდატურთუხუცესთან ერთად. იგი „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ მოიხსენიება მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის შემდეგ და პატივით უთანაბრდება ამირსპასალარსა და მანდატურთუხუცესს.

ათაბაგობა ქართული სამოხელეო დაწესებულება არ ყოფილა 1212 წლამდე. იგი აღმოსავლური სახელოა (თანამდებობაა). აღმოსავლეთის ქვეყნებში ათაბაგი უფლისწულის გამზრდელის (ალზრდის) ფუნქციას ასრულებდა.

ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, „ათაბაგობა საქართველოში შემოხვევით იყო შემოღებული და განსაკუთრებით ივანე მხარგრძელის პირადი პატივმოყვარეობის დასაკმაყოფილებლად იქნა დაწესებული“. კერძოდ, თამარ მეფემ ზაქარია ამირსპასალარის გარდაცვალების შემდეგ მის ძმას ივანეს ზაქარიას პოსტი — ამირსპასალარობა შესთავაზა. პატივმოყვარე ივანემ კი არ ინდომა გარდაცვლილი ძმის თანამდებობა, თამარს ათაბაგობა სთხოვა. ათაბაგობა უცხო რამ იყო ამ პერიოდის საქართველოში, მაგრამ, როგორც ჩანს, მეფეს დაუკმაყოფილებია ივანე მხარგრძელის თხოვნა. პროფ. ივ. სურგულაძის მითითებით ივანე მხარგრძელს ათაბაგობის თანამდებობის მიღებით სურდა პრემიერ-მინისტრს ანუ მწიგნობართუხუცესს გათანაბრებოდა ან გაესწრო უფლებებითა და პატივით, რადგან აღმოსავლეთის (სელჯუკიანთა) სახელმწიფოებში ათაბაგი მეფესთან ყველაზე დაახლოებული პირი იყო, როგორც მეფის შვილის, ტახტის მემკვიდრის აღმზრდელი.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ათაბაგობის წარმოშობის საკითხზე არ არის აზრთა ერთიანობა. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, „როდესაც თამარ მეფემ ათაბაგობა შემოიღო, საქართველოში ლაშა მოსაყდრედ იჯდა, თანაც დედა ცოცხალი ჰყავდა და ამის გამო „ახალ ათაბაგს, რასაკვირველია, არ შეეძლო ისეთი გავლენა მოეპოვა, როგორც ათაბაგებს სელჩუკიანთა სამეფოსა და სპარსეთში ჰქონდათ“¹. პროფ. ივ. სურგულაძე კი საპირისპიროს ადასტურებს, რომ „ათაბაგობა სელჯუკიანთა სამეფოში იყო გავრცელებული და იგი ტახტის მემკვიდრის მეურვედ ითვლებოდა. ასეთი ფუნქცია ჰქონდა დაკისრებული საქართველოშიც“.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. ტ. VI, გვ. 312.

ივანე მხარგრძელი მსახურთუხუცესი იყო, ე.ი. სასახლის ხელმძღვანელი მოხელე. გიორგი-ლაშა მისი ამ მოხელეობის დროს დაიბადა და აღიზარდა, ასე რომ, მეფის მემკვიდრის აღზრდის საქმესთან მარტორც მსახურთუხუცესს, ხელი მართლაც მიუწვდებოდა ფაქტობრივად. ამავე დროს, ქართული სახელმწიფო სამართლის მიხედვით მეფის მემკვიდრის აღზრდის ფუნქციები მეფის შემდეგ პირველ პირს ეკუთვნოდა¹.

ახლა გავარკვიოთ რა მონაცემები გვაქვს ათაბაგობის შესახებ „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ მითითებულია, რომ ათაბაგი დიდ და საპატიო ვაზირია. ვაზირობის დროს იგი ჭყონდიდელის ქვემოთ ამირსპასალართან ერთად არის. აქედან ჩანს, რომ მას ვერ მიუღწევია პირველი ვაზირობისათვის, იგი მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის შემდეგ იხსენიება და პატივით „სამთა ვაზირთა“ ჯგუფში შედიხარ. ამირსპასალარსა და მანდატურთუხუცესთან ერთად, მაგრამ თუ მწიგნობართუხუცესზე დაბლა დგას – სხვა მოხელეებზე უფრო მეტად დაწინაურებულია, თვით ამირსპასალარსაც კი გაუსწრო.

ამრიგად, ათაბაგი გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში გვევლინება მეტად საპატიო ვაზირად. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით მას საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეობასთანაც რაღაც კავშირი უნდა ჰქონოდა. სხვა ადგილზე იგივე ავტორი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ ათაბაგობა შეიძლება სხვა თანამდებობასთანაც ყოფილიყო შეერთებული მაგალითად, ამირსპასალარის თანამდებობასთან.

ამირსპასალარი

ამირსპასალარი სამხედრო უწყების ხელმძღვანელია. დღევანდელი ტერმინოლოგიით – იგი სამხედრო მინისტრია იყო. ტერმინი „ამირსპასალარი“ არაბული წარმოშობის სიტყვაა და ნიშნავს ჯარის წინამძღოლს. ამირსპასალარი პირველად ქართულ წყაროებში თამარის ისტორიკოსის თხზულებებში იხსენიება. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებით, სამხედრო საქმის მეთაურს საქართველოში XII საუკუნეში ეწოდა ამირსპასალარი², როგორც ცნობილია, საქართველოს მეფე ომის დროს უშუალოდ ხელმძღვანელობდა ჯარს, მაგრამ იმ შემთხვევაში

როდესაც მეფე ომში არ იღებდა მონაწილეობას, ჯარის მთავარსარდლობა ამირსპასალარს ევალებოდა¹. ამირსპასალარს ემორჩილებოდა მთელი ჯარი, მას ევალებოდა ლაშქრობის გეგმის შედგენა. „ლაშქრობა და ლაშქრობის ვეზირობა ამირსპასალარის ხელთ არის, მას წინათ არაფერ იტყვის“ – აღნიშნულია „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“.

ვაზირობის დროს, თუ ომის საკითხი იხილებოდა, პირველ სიტყვას ამირსპასალარი ამბობდა. ამირსპასალარის ქვემდებარე ჯარი შედგებოდა: (1) სამეფო სპა, ანუ საქართველოს ცალკეული კუთხებიდან გამოყვანილი მოლაშქრენი; (2) ყივჩაღთა ჯარი; (3) კავკასიის მთიელთა და სხვა ყმადნაფიც ქვეყნებიდან „სამსახურში“ გამოყვანილი ჯარი; (4) მონა-სპა, ანუ მეფის პირადი მცველი ჯარი (დავით აღმაშენებელს ასეთი ხუთი ათასი კაცი ჰყოლია).

ამირსპასალარს ექვემდებარებოდნენ შემდეგი მოხელეები: ამირახორი, მეაბჯრეთუხუცესი, ზარდახანის უხუცესი, აჩუხჩი, ამირჩქარი და მერემეთუხუცესი. განვიხილოთ ისინი.

ამირახორი – ამირსპასალარის მოადგილე იყო, იგი ვაზირებს (მეჭურჭლეთუხუცესსა და მსახურთუხუცესს) უტოლდებოდა უფლებებით, თუმცა სავაზიროს სრულუფლებიანი წევრი არ იყო. იგი სათათბირო ხმის უფლებით სარგებლობდა დარბაზობის დროს. ამირახორის ფუნქციას შეადგენდა ცხენოსანი ლაშქრის ხელმძღვანელობა. აკი, ვხვდებით „ვეფხისტყაოსანში“ ასეთ გამოთქმას: „ამილახორო, მოასხი რემა, ცხენი და ჯოგია“.

მეაბჯრეთუხუცესისა და ზარდახანის უფროსის ხელში იყო სამეფო აბჯარ-იარაღის საწყობი. ისინი ამილახორის ხელქვეითნი იყვნენ.

აჩუხჩი – სამხედრო უწყების მსხვილი მოხელე და მეფის დაცვის უფროსი უნდა ყოფილიყო.

ამირჩქარ-ის შესახებ ჯერჯერობით ზუსტი ცნობები არა გვაქვს. მერემეთუხუცესს – ჩაბარებული ჰქონია საგანგებო დაწესებულება – სარემო.

ამირსპასალარის უფლებებიდან ყურადღებას იპყრობს მისი უფლება, რომ უიძისოდ მეფე მიწას ვერ გაცემდა, ვერც დასახლებულსა და ვერც დაუსახლებელს. ამირსპასალარის ეს უფლება ძალზე მნიშვნელოვანია, რადგან მიწის ოდენობაზე იყო დამოკიდებული

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ივ. სურგულაძის რედაქციით, თბ., 1970, გვ. 25

² ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. ტ. VI, გვ. 283.

როგორც სახელმწიფოს, ისე ცალკეული საერისთავოებისა თუ ერისთავების სიძლიერე. ის, რომ მიწა ამირსპასალარის ნებართვის გარეშე გაიცემოდა — ამ თანამდებობის მეტად ფართო უფლებამოსილებას მეტყველებს, რადგან ფაქტობრივად მიწას უკავშირდებოდა ქვეყნის შემოსავალი და სიძლიერე. ივ. სურგულაძის აზრით, ამირსპასალარისთვის ეს უფლება მოგვიანებით — თამარის დროს უნდა მიენიჭებინათ, როცა თამარის წინააღმდეგ აჯანყებულებმა გარკვეულად შეზღუდვები შეიღობეს¹.

ამირსპასალარი სამთა ვაზირთა ჯგუფში შედის. იგი ათაბაგის შემდეგ მოიხსენიება.

მანდატურთუხუცესი

მანდატურთუხუცესი პირველად გიორგი III-ს პერიოდში მოიხსენიება. მაგრამ ეს სახელო უფრო ადრე — XI საუკუნიდან უნდა არსებობდეს. სახელწოდება „მანდატურთუხუცესი“ ორი ნაწილისაგან შედგება — მანდატურებისა და მისი უხუცესებისაგან. ვინ არიან მანდატურები? ლათინურად „მანდატ“ — დავალებას ნიშნავს. „მანდატორ“ ბერძნულ-ლათინური სიტყვაა და ნიშნავს დავალების შემსრულებას. ტერმინი „უხუცესი“ შეესაბამება ბიზანტიურ „პროტოსერტიანად კი — „პროტომანდატორს“, რაც ნიშნავდა კეისრის სეულაშქრისა და მონა-სპის უფროსს. ივ. ჯავახიშვილი, მეორე მხრივ ამ თანამდებობას ამსგავსებს ობერცერემონიისტერს².

განვიხილოთ თუ რა უფლებამოსილება ჰქონდა მანდატურთუხუცესს.

მანდატურთუხუცესი ვაზირია და შედის საპატიო ვაზირთა სამეულში. პატივით უთანაბრდება ათაბაგსა და ამირსპასალარს. მანდატურთუხუცესი სხვადასხვა ფუნქციას ასრულებდნენ. ისინი გვევლინებიან მფიცის-მცველებად როლში, სავაზიროს სხდომის დროს ისინი წესრიგს იცავენ. ზოგჯერ მანდატურთუხუცესები და ზედამხედველობდნენ მეფის ვენახების უშაფხბს. ზოგიერთ შემთხვევაში მანდატორები საპატიო კაცის გამოსვლას უზღვევდნენ მორეულ მგზავრობაში. ისინი ომსა და ლაშქრობაში

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ივ. სურგულაძის რედაქციით, თბ., 1970 წ. გვ. 26.

² ივ. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. VI, გვ. 313.

არ მონაწილეობდნენ და სამეფო კარზე რჩებიან როგორც წესრიგის დამცველები — თვით მანდატურთუხუცესი დარბაზობის დროს მთავარი განმკარგულებელი ყოფილა, მისი მითითებით სრულდებოდა დარბაზობის განაწესი.

მანდატურები სამოხელეო ნიშანს — არგანს ატარებდნენ, თვით მანდატურთუხუცესი კი — ოქროს არგანს. „ხელმწიფის კარის გარეგების“ მიხედვით მანდატურები დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოში სამასი სახელო ყოფილა. აქედან სამი გვარია მხოლოდ აზნაურისა, დანარჩენი გლეხები არიან.

მანდატურთუხუცეს ჰყავს მოადგილე — ამირეჯიბი. ეს მეტად საპატიო თანამდებობაა. „ხელმწიფის კარის გარეგებაში“ მითითებულია, რომ ამირეჯიბს მეფესთან შესვლა, მეფის ნახვა ყოველთვის შეეძლო. იგი აქტიურად მონაწილეობდა დარბაზობის დროს — როგორც მანდატურთუხუცესის დაქვემდებარებული მოხელე. იგი ესწრება სავაზიროს სხდომას და ისეთივე პატივი აქვს, როგორც ვაზირებს. მას ემორჩილებიან მოხელეები — ეჯიბები, გამგეთუხუცესი და მესტუმრე.

ეჯიბი — არაბული სიტყვაა და ნიშნავს მეკარეს, კარისკაცს. ეჯიბები საქართველოში ჰყოლია არა მარტო სამეფო კარს, არამედ სხვა დიდებულ მოხელეებსაც.

მესტუმრე — უძველესი თანამდებობა ყოფილა საქართველოში. მას ევალებოდა მოციქულთა დახვედრა, მეძღვნეთა დასაჩუქრება-დაპურება.

მერიგე — ვაზირობას ვერ დაესწრებოდა, იგი სიგელების მიცემისას გარკვეულ მოვალეობას ღებულობდა.

განმეთუხუცესი — ღირსებით ამილახორსა და ამირეჯიბზე დაბლა იდგა. მას უფლება არ ჰქონდა ვაზირობას დასწრებოდა. სავაზიროში მამინ შედიოდა, თუ მეფე ან ვაზირები უხმობდნენ, მას ვადა ქვეშევრდომი მოხელეები: საგანმგეოს უფროსი, მეჯამეთუხუცესი და სარემოს ნაცვალი.

მეჯამეთუხუცესის გამგებლობაში შედიოდა ნიგოზი, ზეთი, სახელო, მუზაფარი, წაველა, მეკირე, ხმელი თევზი, ტყემალი, მუხუტო, ყოველი მეკამბეჩე დიხსახლისი, კარავი, სამზარეულოსა და უერცხლო ჭურჭელი, სპილენძის ჭურჭელი, შემის საკითხები.

მეჭურჭლეთუხუცესი

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით მეჭურჭლეთუხუცესი ძველი ვაზირია. ამასთან, იგი საპატიო ვაზირიცაა. ათაბაგობის მოღვაწედ მეთხვე ვაზირი ყოფილა. იგი შედის ვაზირთა „ორი ჯგუფში“. როგორც სახელწოდებაც მიგვანიშნებს, მეჭურჭლეთუხუცესი „მეჭურჭლეთა“ უფროსი და „საჭურჭლეს“ უზენაესი გამგე იყო. მეჭურჭლეთუხუცესს ჰყოლია მოადგილე, მას ეწოდებოდა „ნაცვალი“ მეჭურჭლეთუხუცესისა, ზოგჯერ უწოდებდნენ „ნაცვალი საჭურჭლისა“. „საჭურჭლე“ ჭურჭლის საწყობს ნიშნავდა. ჭურჭელ შემდგომში განძისა და სიმდიდრის ზოგადი მნიშვნელობა მიეცა გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში საჭურჭლე სახელმწიფო ხაზინას ერქვა, სადაც ინახებოდა ფული, ძვირფასი ჭურჭელი, მეფის სათვის ნაჩუქარი (შემოდგუნებული) ძვირფასი განძეულობა, თვალმარგალიტი და ოქრო-ვერცხლის ჭურჭელი.

საჭურჭლისაგან განსხვავებულია სალარო. სალაროში ინახებოდა არაყოველღიურად სახმარი ოქრო-ვერცხლის ჭურჭელი, ე.ი. საჭურჭლისაგან განსხვავებით სალაროში ინახებოდა არაყოველღიურად სახმარი ნივთები თუ სამკაულობა. სალაროში ასეთი ნივთები „უხმარებლად შეკრული“ იდგა. მხედველობიდან არ უნდა გამოგვრჩეს, რომ სალარო მეჭურჭლეთუხუცესს არ ექვემდებარებოდა, არამედ მსახურთუხუცესს.

საჭურჭლეში მსახურობდნენ შემდეგი მოხელეები: 1) საჭურჭლის ნაცვალი; 2) მუშრიბი; 3) საჭურჭლის მუქიფი; 4) მეჭურჭლეთუხუცესის მუშრიბი — არაბული სიტყვაა და ნიშნავს ზედამხედველს. მას ყველაფერი უნდა სცოდნოდა სასახლის ქონების შესახებ. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, საქართველოში მუშრიბი ფინანსთა სამინისტროს ანუ მეჭურჭლეთუხუცესის დაქვემდებარებული მოხელე იყო. მას ბაჟისა და სავაჭრო გადასახადების ფუნქცია ჰქონდა და დავალებული.

საჭურჭლის მუქიფი — იგივე მეძღვნე ანუ ძღვენთა გამგე მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდა რა საჭურჭლე, ბუნებრივია, საჭურჭლეში მომუშავე ყველა მოხელე მისი ხელქვეითი იყო. მეჭურჭლეთუხუცესს საკუთარი ბეჭედი ჰქონდა. მაგრამ გაურკვეველია როგორი იყო ეს ბეჭედი ან ვისგან ღებულობდა მას.

მეჭურჭლეთუხუცესს — როგორც ფინანსთა მინისტრს ექვემდებარებოდა ასევე: ძველი ქალაქები, ვაჭარნი, ქალაქის ამირანი,

„მეჭურჭლენი ქალაქისანი“, სავაჭრო გადასახადები და ბაჟი; მასვე ეკითხებოდა აღებ-მიცემობის საკითხები. მეჭურჭლეთუხუცესი, მასვე დროს, შეიძლება მსხვილი მემამულეც ყოფილიყო, მაგალითად, ერისთავთერისთავი.

მსახურთუხუცესი

მსახურთუხუცესი გიორგი III-ს დროიდან გვხვდება ქართულ ისტორიო წყაროებში, მაგრამ იგი უფრო ძველი სახელო უნდა იყოს. „ხელმწიფის კარის გარიგებიდან“ ჩანს, რომ იგი ვაზირი არ იყო, და რუსუდან მეფეს გაუხდია ვაზირად და სავაზირო საბუღალტროს წევრად. იგი მეჭურჭლეთუხუცესთან ერთად „ორთა ვაზირთა“ ჯგუფში შედიოდა.

მსახურთუხუცესს ექვემდებარებოდა „სალარო, საწოლი“, მეწილეთუხუცესი, მოლარეთუხუცესი, ციცხვთუხუცესი, მეწილეთუხუცესი. მსახურთუხუცესს ებარა ასევე მეფის პირადი მეურნეობა, სხვადასხვა „საფარეშონი“ — ფარეშთუხუცესი, ციცხვთუხუცესი, ცხვარი და საქონელი.

სალარო, როგორც უკვე აღინიშნა, ის დაწესებულება იყო, სადაც ინახებოდა საგანძური, არაყოველღიურად სახმარი საჭურჭლე. არსებობდა ორი სახის სალარო: უძრავი და მოძრავი. სალაროს მთავეში იდგა მოლარეთუხუცესი, ვისაც ექვემდებარებოდა ყველა სალარო. მას ბეჭედი ჰქონდა, რაც მისი თანამდებობის ნიშანიც იყო. მისი ბეჭედი „თვალადი“ ანუ თვლიანი ყოფილა, რომელსაც დასვამდა მუშრიბი. მოლარეთუხუცესს მოლარენი ექვემდებარებოდნენ.

ფარეშთუხუცესის გამგებლობაში შედიოდა საფარეშო და მუშრიბი. საფარეშონი — შინაური მეურნეობისათვის განკუთვნილი დაწესებულება და საწყობები იყო. მაგალითად, სანთლისა და შანთებისათვის — ცალკე საფარეშო იყო. არსებობდა სამკერვალო ფარეშო, სამრეცხაო საფარეშო და სხვ.

მეწილეთუხუცესს ექვემდებარებოდა სახილე და მეხილეები. ციცხვთუხუცესი — ფარეშთუხუცესის ქვემდებარე მოხელე იყო, თუ არა, ცნობილი არ არის. მის ქვემდებარე მოხელეებს ეწოდებოდა ციცხვნი. ციცხვნი განაგებდნენ სასახლის საჭურჭლეს, შინაგან სხვადასხვა ჭურჭელს, აბანოს გათბობას, სახლის დაგვას, მისი დაჩეხვას, ცეცხლის დანთებას, წყლის ზიდვას, ყოველგვარი

საფენების დაფენას, ოთახების სხვადასხვა ნივთებითა და მანდილები მოკაზმვას. გარდა ამისა, ფარეშთუხუცესი და ფარეშნი ეხმარებოდნენ დილით ფეხზე ამდგარ – საწოლიდან გამოსულ მეფეს.

გამართიანებული საქართველოს ადგილობრივი მმართველობა

როგორც უკვე აღინიშნა, მმართველობის ორგანოთა სისტემის ძალზე მნიშვნელოვანი როლი მიეკუთვნებოდა საქვეყნოდ გამორჩეულ მოხელეებს ანუ ქვეყნის ცალკეულ ტერიტორიულ ერთეულებში მთავრებსა და სამეფო კარის ნება-სურვილისა თუ პოლიტიკის განმხორციელებელ მოხელეებს. ამდენად, ჩვენ საქვეყნოდ გამორჩეულ მოხელეებს ადგილობრივი მმართველობის ორგანოთა სისტემას ვაკუთვებით.

ადგილობრივი მმართველობის საკითხის სწორად გასარკვევად აუცილებელია დაზუსტდეს როგორი იყო ქვეყნის ადმინისტრაციული ტერიტორიული დაყოფა. როგორც ზემოთაც აღინიშნა, საქართველო ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ დაყოფას საფუძვლად ედო ძველი აგან – ჯერ კიდევ გვაროვნული წყობილების პერიოდში ჩამოყალიბებული ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინციები, რაც ქართველური ტომების ეთნიკურ საზღვრებს ემთხვეოდა. საქართველოში ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეულები პროვინცია იყო საერისთავო.

საერისთავო ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული იყო, რომელიც საც განაგებდა ერისთავი. ერისთავის ფუნქციებში შედიოდა: ადმინისტრაციული, სამხედრო და სასამართლო. საქართველოში რამდენიმე საერისთავო იყო. თამარის დროს რვა საერისთავოა საქართველოში:

ა) დასავლეთ საქართველოში: 1) სვანთა (ერისთავი ბარამ ვარანისძე); 2) რაჭისა და თაკვერის (კახაბერ-კახაბერისძე); 3) ცხუმის (ოთალო შარვაშიძე); 4) ოდიშისა (ბედიანი); ბ) აღმოსავლეთ საქართველოში: 1) ქართლის (ერისთავი რატი სურამელი); 2) კახეთის (ერისთავი ბაკურ ძაგანისძე); 3) ჰერეთის (ასათ გრიგოლისძე); 4) სამცხის (ბოცო ჯაყელი)¹. ამას უნდა დაემატოს ანისისა და დღემდე შემოერთებული ტერიტორიები, სადაც ქალაქების მმართველებად გვხვდებით ანისისა და დღემდე შემოერთებული ტერიტორიები, სადაც ქალაქების მმართველებად გვხვდებით ანისისა და დღემდე შემოერთებული ტერიტორიები.

ერისთავი სრულუფლებიანი მემამულე იყო თავის სამფლობელოში

¹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 33-34, გვ. 137.

და ყოველნაირად ცდილობდა საერისთავოს გადაცემას მემკვიდრეობით თავისი შთამომავლობისათვის.

ქართული წყაროებიდან ჩანს, რომ ზოგჯერ რამდენიმე საერისთავო ერთადაა წარმოდგენილი და ეწოდება მას საერისთავთ-საერისთავო. ერისთავს ჰქონდა სასამართლო თუ ადმინისტრაციული ფუნქციები. იგი თავის სამთავროს საფინანსო უწყებასაც განაგებდა და, ამავე დროს, ხელმძღვანელობდა ჯარსაც.

საერისთავოებში უფრო პატარა ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული იყო ხევი. იგი ჯავახიშვილის მითითებით ხევებად დაყოფა გვხვდება მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოში, ასევე სამხრეთ საქართველოში. დასავლეთ საქართველოში ამ ტერმინს ვერ ვხვდებით და არც ვიცით რა ეწოდებოდა ხევის შესატყვის საგამგეო ერთეულს¹. ხევის უფროსს ხევისთავი ეწოდებოდა, იგი ხევის სრულუფლებიანი, ყველაზე მაღალი მოხელე იყო.

ქართულ წყაროებში საგამგეო ერთეულად გვხვდება ასევე თემი. ეს ტერმინი გვხვდება XII საუკუნიდან და იმავე ცნების აღმნიშვნელია და იმავე საგამგეო ერთეულის სახელია, როგორც „ქვეყანა“. იგი ჯავახიშვილის აზრით, თემი ახალი საგამგეო ერთეული არ არის. იგი ხან ქვეყნის, ხან ქობის მაგივრად არის ნახმარი. შემდგომში კი თემი გამოხატავდა ერთი ტომით დასახლებულ განსაზღვრულ გეოგრაფიულ საგამგეო ერთეულს².

მმართველობის ადგილობრივ ორგანოთა ყველაზე დაბალი და მცირე ერთეული იყო საცინისთავო და ციხე, რომელიც ხევის ან თემის შემადგენლოში შედიოდა. საცინისთავოში აუცილებლად არსებობდა ციხე. სწორედ ციხე იყო საცინისთავოს ცენტრი, რომელშიც იჯდა ცინისთავი.

წყაროების უქონლობის გამო ჭირს როგორც საერისთავოების, ისე სახევისთავოებისა თუ საცინისთავოების არა მარტო საზღვრების დადგენა, არამედ მათი გამგებლების უფლებამოსილების გარკვევაც. ერთი კი დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ თითოეული მათგანის გამგებელი ხელისუფალი აღჭურვილი იყო ადმინისტრაციული, სამხედრო, სასამართლო და საფინანსო ფუნქციებით.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. ტ. VI, გვ. 185.

² იქვე, გვ. 186.

გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფო მმართველობაში მეტად მნიშვნელოვანია მონაპირის ინსტიტუტი. მონაპირისთვის მიცემული ჰქონდა გარკვეული ტერიტორია — მასზე დასახლებული მოსახლეობით, ქალაქებითა და ციხეებით იგი უახლოვდებოდა საერისთავოს. მაგრამ მონაპირე ტერიტორიის ხელისუფალი განირჩევა ერისთავისაგან ფუნქციების განსხვავებით. სანაპირო საერისთავოს ხელისუფალის ფუნქციებში ჭარბობს სამხედრო ფუნქცია. სახელმწიფო იწოდება „მონაპირე“ წარმოდგა სახელმწიფოს განაპირა ტერიტორიისაგან, სასაზღვრო ოლქისაგან, რომელიც შემოემატა სახელმწიფოს ამ ტერიტორიიდან ხდებოდა მოსაზღვრე ქვეყნებზე მეთვალყურეობა საქართველოს სამხრეთით არსებობდა შემდეგი სანაპირო საერისთავოები:

- 1) გაგი (ტერიტორია მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე შამქორამდე);
- 2) ჰერეთი (ცენტრი გიში);
- 3) ზორაკერტ ტაშირი - (ჩრდ. სომხეთი);
- 4) ჯავახეთი (ცენტრი თმოგვი);
- 5) არტაანი;
- 6) შავშეთი;
- 7) კარი.

თამარის ისტორიკოსის — ბასილი ეზოსმოდვრის მითითებით, მონაპირეთ უნდა სცოდნოდათ: ასალები ციხეები, მოახლოებული მტერი და საპყრობი ქალაქები, რის შესახებაც უნდა ეცნობებინათ მეფისათვის მეფე კი სათანადო გადაწყვეტილებას იღებდა. იმავე ისტორიკოსის აზრით, მონაპირე ინფორმაცორადაც გვევლინება, მაგრამ ამით არ ამოიწურებოდა მისი ფუნქციები. ხშირად იგი უშუალოდ ახორციელებდა საომარ ფუნქციებს, იცავდა ქვეყნის საზღვრებსა და ქვეყანას. ამასთან, მონაპირე როდი იყო დამოუკიდებელი ხელისუფალი, იგი მეფის ნების გარეშე მის საწინააღმდეგოდ ვერ იმოქმედებდა. სანაპირო საერისთავოებს მნიშვნელობა ენიჭებოდა სტრატეგიული თვალსაზრისით.

გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფო მმართველობაში ყურადღებას იპყრობს დაპყრობილი და შემოერთებული ქვეყნებისა თუ ტერიტორიების მმართველობა. ასეთი ქვეყნებისა ტერიტორიების მიმართ საქართველოს ხელისუფალნი ატარებდნენ ორგანიზაციას: 1) მთლიანად იერთებდა აღნიშნულ ტერიტორიას საქართველოს საზღვრებში აქცევდა, რასაც ეწოდებოდა „სამეფო ჭერა“, 2) დაპყრობილ ტერიტორიას თავის ქვეყანას არ ეერთებდა მაგრამ ყმადნაფიცის ან-მონარკის მდგომარეობაში აყენებდა¹. მმართველობაში

¹ ნიშანდობლივია, რომ დაპყრობილი ქვეყნების ამგვარი წესით მართვა სცოდნობდა ჯერ კიდევ ადრე, ურარტუს სახელმწიფოში (860-590 წწ. ჩვ. წ. აღ-მდე).

ბის პირველი წესი გულისხმობდა დაპყრობილი ტერიტორიის ჩაბარებას ადგილობრივი წრიდან გამოსული ფეოდალისათვის. საქართველოში მმართველობის ამგვარი წესია ანისისა და დვინის ოლქებისათვის. იმ შემთხვევაში, თუ დაპყრობილ ტერიტორიას არ ჩააბარებდნენ ადგილობრივ ფეოდალს, მაშინ ამ ტერიტორიას მეფე იჭერდა და ამ მოვლენას ეწოდებოდა „სამეფოს ჭერა“. ამ შემთხვევაში დაპყრობილი ტერიტორიიდან აკრეფილი ხარკი სამეფო საზინაში შედიოდა, მაშინ, როდესაც ერისთავისათვის ჩაბარებული ტერიტორიიდან ხარკს თვით ერისთავი კრებდა და უხდიდა სამეფო ხელისუფლებასაც.

დაპყრობილი ტერიტორიის ინკორპორაცია ანუ საქართველოს შემადგენლობაში შეყვანა და ჩართვა, ბევრად იყო დამოკიდებული ამ ტერიტორიის ეთნიკურ და რელიგიურ კუთვნილებაზე. თუ დაპყრობილ ტერიტორიაზე ქრისტიანული მოსახლეობა ჭარბობდა, მაშინ ხდებოდა მისი სრული ინკორპორაცია ანუ საქართველოსათვის მიერთება¹. გარდა ზემოთ აღნიშნულისა, დაპყრობილი ქვეყნების მიმართ საქართველო ატარებდა ორგვარ პოლიტიკას: მონარკეობასა და ყმადნაფიცობას. ყმადნაფიცობა ნიშნავდა იმას, რომ საქართველოს ხელისუფლებამ დაპყრობილი ტოვებდა დაპყრობილი ქვეყნის მმართველობას, მაგრამ აკისრებდა ვალდებულებას საქართველოს სახელმწიფოს მიეცა „ნიჭი და პატრონს ანუ საქართველოს მეფეს. თავის მხრივ, საქართველოს მეფე იცავდა მას როგორც საკუთარ ყმას. ყმადნაფიცის სტატუსით დაპყრობილი საქართველოსადმი ისეთი ტერიტორიები და ალხები, როგორიცაა: შარვანი, დარუბანდი და ჩრდილოეთ კავკასიის რეგიონები: ღუნქნი, ოვსნი, ქაშაგნი, დიდონი, ღურბუკნი, ლეკნი. ქართუ-საინსტორიო წყაროების მიხედვით საქართველოს მეფე არ ერევა მდგომარეობაში, მათ ამ საქმეში სრული დამოუკიდებლობა აქვთ, რაც შეეხება საგარეო ურთიერთობას — აქ საქართველო გამოდიოდა მის დამხმარედ და დამცველად. მონარკეობა როგორც ტერმინიდანაც ჩანს, გულისხმობდა დაპყრობილი ქვეყნებისაგან საქართველოს სასარგებლოდ ხარკის მუდმივად, ყოველწლიურად გადახდას, რაც სახელმწიფოს საზინაში შედიოდა.

¹ ნადარეიშვილი, სსრკ სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია, თბ., 1986, გვ. 14.

მონღოლთა შემოსევა და ქართული სახელმწიფოებრიობის დაშლა-დაქვეითება

თამარ მეფემ თავის თანამოსაყდრედ სიცოცხლეშივე დაისვა წლის ლაშა-გიორგი. იგი 1213 წელს უკვე 20 წლის იყო, როდესაც საქართველოს სრულუფლებიანი მეფე გახდა. ლაშას გამეფებისთანავე საქართველოს ყმადნაფიცმა სამთავროებმა გადაწყვიტეს განთავისუფლება. პირველი განძის ერისთავი განუდგა საქართველოს და ხარკი გადახდა შეწყვიტა. გიორგი-ლაშამ გადაწყვიტა განძის ათაბაგისათვის „ჭკუის სწავლება“, რათა სხვა ყმადნაფიცებს არ მიეხამათ მისთვის. გიორგი-ლაშას ღონისძიებანი მის მიერ დაშვებული შეცდომების უხედავად, წარმატებით დამთავრდა. მას ხელმეორედ მოუხდა განდგომილი ყმადნაფიცების შემობრუნება „საქართველოს სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთის სანაპიროებისაკენ გალაშქრებით ორტონისა და სხვა იმ ციხეების ასაღებად, ნახჭევანამდის. შემდგომ ხლათის სულტანის ყმადნაფიცობის აღდგენაც და კარნუ-ქალაქის წინანდებურა მომტკიცებაც მოხერხდა“¹. ქვეყნის შიგნით წესრიგის დამყარებაც შემდეგ გიორგი-ლაშა აპირებდა მონაწილეობა მიეღო ევროპულ ქრისტიანთა ჯვაროსნულ ლაშქრობაში (ეს წინადადება მას რომის პაპის მისცა), მაგრამ 1220 წელს საქართველოს საზღვრებზე გამოჩნდნის სრულიად უცნობი დამპყრობლები — მონღოლები, რამაც შეუძლებელი გახადა საქართველოს ლაშქრის გაგზავნა ჯვაროსნულ ომში მონღოლთა შემოსევა უფრო ინტენსიური ხდება გიორგი-ლაშას და დაცვალების (1222 წ.) შემდეგ. სამეფო ტახტზე ადის ისევ ქალი **რუსუდანი**, რადგან გიორგი-ლაშა დაუქორწინებლად გარდაიცვალა (თუმცა მას დარჩა უკანონო შვილი დავითი). რუსუდანი არ თამარ მეფის მსგავსი სახელმწიფო ხელმძღვანელობის მონაცემებით შემკული. საქართველოს სამეფოს მესვეურებმა გადაწყვიტეს რუსუდანი დაქორწინება არზრუმის მფლობელის შვილზე — **მულასედინ**. რომელიც გამოირჩეოდა არა მარტო გარეგნობით, არამედ იმითა, რომ ქრისტიანობა მიიღო. ქორწინება შედგა. რუსუდანი მულასედინთან შეეძინა ორი შვილი თამარი და დავითი (ნარინი).

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია, XI-XV საუკუნეები, თბ., 1946 გვ. 99.

ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ მონღოლები პირველად 1220 წელს გამოჩნდნენ საქართველოს საზღვრებზე, მაგრამ ისინი საქართველოს დასაპყრობად კი არ იყვნენ მოსული, არამედ თავის მტერს — ხვარაზმშაპ მუჰამედს მისდევდნენ. მუჰამედის გარდაცვალების შემდეგ კი მონღოლები ბრძოლას განაგრძობენ მისი შვილის ჯალალედინის წინააღმდეგ, რომელიც ირანში გამაგრდა და იქიდან აპირებდა მონღოლთათვის ანგარიშის გასწორებას. სწორედ ეს ჯალალედინია, რომელიც საქართველოს მოსვენებას არ აძლევს 1220-1230 წლებში. ამ პერიოდში ჯალალედინის რაზმებმა არაერთგზის ილაშქრეს და დაარბიეს არა მარტო საქართველო, არამედ მისი ყმადნაფიცი ქვეყნებიც. თვით რუსუდანი მეფე იძულებული შეიქნა თბილისს გაცლოდა და სამეფო რეზიდენცია ქუთაისში გადაეტანა. იგი თბილისს ბრუნდება 1231 წლისათვის, მას შემდეგ, რაც ჯალალედინი საქართველოდან გაიქცა მონღოლთა შემოსევის შიშით.

მონღოლები ფართო ფრონტით შემოდიან საქართველოში. პირველად ისინი საქართველოს სანაპირო ქვეყნებსა და ციხეებს იპყრობენ. მათ ჯერ ქალაქი ბარდავი აიღეს, შემდეგ განძას მიადგნენ, აქედან შანქორისაკენ გაემართნენ. შანქორის შემდეგ აიღეს ქალაქი გარდაბანი.

საქართველოს მთავრობა მონღოლთა მოახლოებისთანავე ტოვებს თბილისს და გადადის ქუთაისს. თბილისის დაცვა თბილისის ციხისათვის დაევალა. ამასთან, რუსუდანი დაუბარა, რომ საჭიროების შემთხვევაში მას ქალაქი დაეტოვებინა და გასცლოდა მონღოლებს.

მონღოლები საქართველოში მხოლოდ აღმოსავლეთიდან როდი შეტევდნენ, ისინი სამხრეთიდანაც შემოვიდნენ და მისწვდნენ ამირსპასალარის საჯღომ ქალაქსა და ციხეს — ლორეს. ამ ხანებში ლორე მანდატურთუხუცეს **შანშე მხარგრძელს** ეკუთვნოდა, რომელსაც არც უზრუნია ამ ციხის დაცვაზე. მონღოლებმა ადვილად ჩაიგდეს იგი ხელთ. სულ მალე მონღოლებმა აიღეს ქალაქი **დმანისი**. ერთ-ერთი ციხე-ქალაქი, რომელსაც შეეძლო წინააღმდეგობის გაწევა, იყო სამშვილდე, მაგრამ მონღოლებს არც აქ შეხვედრიათ წინააღმდეგობა.

მონღოლთა წარმატებას ხელი თვით საქვეყნოდ გამრიგე მონღოლებმა შეუწყვეს — ისინი ან მიატოვებდნენ თავიანთ სახელისუფლოს ან ციხეებში ჩაიკეტებოდნენ და ასე ლამობდნენ თავდაცვას. მაგალითად, ავაგ სპასალარი კაენის ციხეში ჩაიკეტა. კიდევ მეტი — საქართველოს ამირსპასალარმა, რომელსაც უნდა დაერაზმა და ეხელმძღვანელა ჯარისათვის, ნებაყოფლობით დამორჩილება გადაწყვიტა.

მან მონღოლთა სარდალს მოციქული გაუგზავნა და დამორჩილებული ალუთქვა, თუ მის საგამგეო ტერიტორიასა და ქონებას მონღოლები შეეხებოდნენ. ამავე გზას დაადგა შანშე მანდატურთუხუცესი ვარამ გაგელიც. ასეთივე პირობით დამორჩილნენ მონღოლებს ჰერეკახეთის, ქართლისა და ჯავახეთის ერისთავთ ერისთავები. გამონღლის წარმოდგენდა ყუარყუარე ჯაყელ-ციხისჯვარელი, რომელიც მედგრად ებრძოდა მათ, მაგრამ უკიდურეს გაჭირვებაში ჩავარდნილი, იგი მინც არ დაემორჩილა მონღოლებს რუსუდან მეფის ნებართვის გარეშე. თვით რუსუდან მეფე და მასთან ერთად მონღოლებით დაზავებული ქართველი ხელისუფალნი გამოსავალს ეძებდნენ. მიმედის თვალი რომის პაპს მიაპყრეს. რუსუდან მეფემ რომის პაპს გრიგოლ IX-ს ეპისტოლე გაუგზავნა, რომელშიც ატყობინებდა მონღოლების შემოსევას, ქვეყნის აღმოსავლეთი ნაწილის დაპყრობას, სთხოვდა დასავლეთ ევროპის ქრისტიან სახელმწიფოებს აღმოეჩინათ მისთვის დახმარება. წერილმა რომის პაპამდე, როგორც ჩანს, გვიმიაღწია. საპასუხო ეპისტოლე რუსუდანმა ძალზე გვიან – 1240 წელს მიიღო, რომელშიაც აღნიშნული იყო, რომ თვით დასავლეთ ევროპელებში არსებული შინაური აშლილობა საქართველოს დახმარებასაშუალებას არ იძლეოდა. საქართველოს უკანასკნელი იმედიც გაუცრუვდა. სწორედ ამის გამო საქართველოს სახელმწიფო მესვეურთა წინადადება ალტერნატივა: 1) აღმოსავლეთ საქართველო მონღოლთათვის დაეტოვებინათ მანამდე, ვიდრე არ მომაგრდებოდნენ და დაკარგული ქვეყნის ნაწილის დაბრუნებას შეძლებდნენ; 2) გამოენახათ მონღოლებით შეთანხმების, დაზავების გზა.

პირველი გზა რუსუდანისა და საქართველოს მთავრობისათვის უღებელი აღმოჩნდა, რადგან ეს იყო ფაქტობრივად აღმოსავლეთ საქართველოზე უარის თქმა, მისი დათმობა და სახელმწიფოს გასლეჩა ნაწილად. ამიტომაც გადაწყდა მონღოლებთან მოლაპარაკების გამართვა მოსალაპარაკებლად რუსუდანმა წარგზავნა: ამირსპასალარი შანშე მანდატურთუხუცესი, ვარამ გაგელი და შოთა კუპრი. რუსუდანი არ ენდო მონღოლთა ადგილობრივ სამხედრო ხელისუფალთ და ამიტომაც მოლაპარაკება უშუალოდ მონღოლთა ერთან – ბათოსთან დაიწყო. ყაენთან მოლაპარაკების შედეგად დაწყდა: საქართველო ცნობდა მონღოლთა ყაენის უზენაესობას, ამასთანავე აღმოსავლეთ საქართველოში მონღოლთა ყაენის წარმომადგენლები

ჯარიმ დარჩებოდა საქართველოს ხელისუფლებასთან ერთად. დასავლეთ საქართველო კი, რომელიც მონღოლებს დაპყრობილი არ ჰქონდა, წინანდელ მდგომარეობაში დარჩებოდა, მაგრამ ამისათვის საქართველო იხდიდა 50000 ოქროს პერპერას. მონღოლთა ყაენი დავით რუსუდანის ძეს საქართველოს მეფედ დაამტკიცებდა. მართლაც, დავით IV რუსუდანის ძემ მეფედ დასამტკიცებლად მონღოლთა ურდოში წარგზავნეს, რასაც 2 წელი დასჭირდა. 1245 წელს გარდაიცვალა რუსუდანი. საქართველოში უმეფობის ხანა დადგა, რადგან რუსუდანი გარდაიცვალა და დავითი კი არსად ჩანდა. იგი გარდაცვლილი ეგონათ.

ინტერესს იწვევს მონღოლთა ბატონობის პერიოდის სახელმწიფო მმართველობა.

XIII საუკუნის დამდეგისათვის მონღოლები გვაროვნული წესწყობილებიდან ფეოდალურზე გადასვლის სტადიაში იყვნენ. სამხედრო წყობილება სამოქალაქოზე მალა იდგა. საქართველოში კი, პირიქით, სამხედრო ხელისუფლება სამოქალაქოს ემორჩილებოდა. მთავრობის სათავეში მწიგნობართუხუცესი – „ვაზირთა უპირველესი“ იდგა. სხვა ვაზირებთან ერთად მას ამირსპასალარიც ემორჩილებოდა.

საქართველოში დამკვიდრების შემდეგ, მონღოლები საქართველოს იმავე წესით მოწყობას შეუდგნენ, როგორც თვითონ ჰქონდათ. მათ ქვეყანა დუმნებად (მონღ. 10000-ს დუმანი ეწოდებოდა) დაყვეს, რომლებსაც შესაბამისი რაოდენობის მოლაშქრე უნდა გამოეყოთ ლაშქრობის დროს.

ჟამთააღმწერლის ცნობით, მთელი საქართველო მონღოლებმა 8 დუმნად დაჰყვეს: I დუმანს ჰერეთ-კახეთი და მის აღმოსავლეთით მდებარე თემები შეადგენდა. ამ დუმნის უფროსად ევარსლან ბაკურციხელი დაინიშნა. II დუმანს – ქვემო ქართლი და მისი აღმოსავლეთით მოსაზღვრე თემები შეადგენდა და მას ვარამ გაგელი ხელმძღვანელობდა. III დუმანი სომხური თემებისაგან შედგებოდა, მის უფროსად მანდატურთუხუცესი – შანშე მხარგრძელი ჩააყენეს. IV დუმანი – შიდა ქართლი, გრიგოლ სურამელს ექვემდებარებოდა. V – ჯავახეთის სამხედრო ძალას, გამრეკელი თორელი ხელმძღვანელობდა. VI – სამცხისა და მესხეთის დანარჩენი ნაწილი ციხისჯვარელ ჯაყელს მიენდო. დასავლეთი საქართველო მონღოლებმა ორ დუმნად დაყვეს: ცოტნე დადიანს – ეგრისი და გურია, რაჭის ერისთავს ლიხთიმერეთის აღმოსავლეთის მხა-

რე დაუმორჩილეს. რამდენადაც დასავლეთ საქართველო მონღოლთა დაპყრობილი არ ჰქონდათ, იქ მონღოლების უზენაესობა მხოლოდ ნებაყოფლობით დამყარდა.

აღსანიშნავია, რომ მონღოლთა სამხედრო-საგამგეო სისტემა საქართველოში მალე მოისპო და მნიშვნელოვანი კვალი არ დაუტოვებდა. სამაგიეროდ სამხედრო წესების უზენაესობის პრინციპმა საქართველოს სახელმწიფო წყობილებაზე ძლიერი გავლენა მოახდინა.

მონღოლთა გაბატონების ადრეულ პერიოდთანვე შეიძინეა ქართულ სახელმწიფო მმართველობის უგულებელყოფა. საქმე ის იყო, რომ დამოუკიდებლობის პერიოდში მეფე და სავაზრო განაგებდა მმართველობის ყველა სფეროს — უმეფობის ხანაში დაწინაურდნენ საქვეყნოდ გამრიცხველები — მათ შორის ეგარსლან ბაკურციხელი, რომელსაც მონღოლებმა პირველი ღუმანი ჩააბარეს. ეგარსლან ბაკურციხელი

ჭიერი და, ამასთან, მჭევრმეტყველი ადამიანი ყოფილა. იგი მონღოლებთან ძალზე დაახლოებულა და საქართველოს ყველა მთავრების ღირსი იყო. 1254 წელს მონღოლებმა აღწერა ჩაატარეს. საქართვე-
ან შედარებით უპირატესობა მოუპოვებია. მემკვიდრე ცნობით, ეგარსლანის მონღოლთა მიერ დაპყრობის შემდეგ კი საგადასახადო კანონი გამოსცეს, რომლის ძალითაც შემოდე-
საქართველოს მთელი ხელისუფლების ხელში ჩაგდება მოინდომა. სწორედ იქნა სხვადასხვა სახის გადასახადი: 1) მალი, ანუ სასოფლო-
რედ ამის გამო დაირაზმა მის წინააღმდეგ საქართველოს დიდმოხელეთა მთელი კლასი; 2) ყაფჩერი ანუ ყუფჩერი — იგივე სა-
და ფეოდალთა ჯგუფი, რომელთაც შეურაცხყოფას აყენებდა შთამბრალხვად გადასახადი იყო. მისი ოდენობა უდრიდა 100 სულ პირუ-
მავლობითა და ღირსებით მათი თანასწორის განდიდება და უფროსებისადმი კიდევ 1 სულს; 3) სავაჭრო გადასახადი — დამლა. ასი თეთრის
გახდომა. მათ გადაწვიტეს გამოენახათ საქართველოს სამეფო ტახტის მემკვიდრეების ნასყიდობაზე — სამი თეთრი ანუ 3%; 4) სამოხელე-
ტის კანონიერი მემკვიდრე. ასეთი პიროვნება იყო ლაშა-გიორგის უკანონოდ განკუთვნილი გადასახადი ანუ ულუფა — ეძლეოდა მონ-
შვილი დავითი. დავით V მართლაც გაიგზავნა მონღოლთა ურდოში, რომელთა ათასეულის უფროსს ანუ ნოინს — ყოველი სოფლისაგან
დასამტკიცებლად, მაგრამ აღმოჩნდა, რომ დავით IV, ანუ დავით კრავი და ერთი დრაჰკანი, ხოლო ათიათასეულის უფროსი-
რუსუდანის ძე ცოცხალი იყო. მოულოდნელად საქართველოს ტახტისათვის ანუ ღუმენ-ნოინისათვის — ერთი ცხვარი და ორი დრაჰკანი;
ორმა პრეტენდენტმა მოიყარა თავი. თუ ვინ უნდა გამხდარიყო მეფე — არსებობდა ასევე ბეგარაც. მაგალითად, სალაშქრო ბეგარა
ამ საკითხზე შეთანხმება შეუძლებელი შეიქნა. გაჩაღდა ბრძოლა ორნივე ყალანი, ასევე საიამე. ბეგარა საიამე ნიშნავდა იმას, რომ
ბანაკს შორის, თითოეული ამტკიცებდა თავისი პოზიციის მართებულობის, ელჩების, მოციქულებისა და სხვა მონღოლი მოხელეები-
ბას. საკითხის გადასაწყვეტად საქმე მონღოლთა ყანამდე მივიდა. თავის უნდა გაემზადებინათ ცხენები, სადგომი და უნდა მომსახურე-
დავით გიორგი-ლაშას ძის ჯგუფი თავისი პოზიციის მართებულობაზე დაეხმობინათ. საიამე მარტო ბეგარა არ იყო, იგი იყო როგორც
იმით ასაბუთებდა, რომ ქალის მემკვიდრესთან შედარებით, მამაკაცის მემკვიდრითი, ისე ნატურით ვალდებულია; 6) სატუზღუე — ტუზღუე
მემკვიდრეს უნდა მისცემოდა უპირატესობა. ხოლო დავით რუსუდანი კრიბებოდა სოფელში — იგი ძვირფასეულ ნივთებს ან ქსოვილებს
ძის მომხრე ჯგუფი იშველიებდა ქართულ სამეკვიდრეო სამართლებრივი უნდობდა. ზოგჯერ ამ ქსოვილებისა თუ ნივთების შესაძენად
პრინციპს, რომ უკანონო შვილს არათუ მეფობა, მემკვიდრეობაც არ უნდა ეძლეოდა ფული. ტუზღუე მიერთმეოდა მობრძანებულ, მაღალი თან-

ამდებობის პირს ან მის ოჯახის წევრს; 7) თაღარა — ჯარი შესანახი გადასახადი იყო, ძირითადად საკვები პროდუქტების სახით; 8) ნემარი — არარეგულარული გადასახადი იყო, რომელსაც სსსს ელმწიფო კრებდა მაშინ, როცა მას დამატებითი ხარჯი ან ფულს ესაჭიროებოდა; 9) თარხი — ვალდებულება იყო. სახელმწიფო მოუსაღიანი წლებში აიძულებდა მოსახლეობას ხაზინისათვის მიეყიდა და ბალ ფასებში პროდუქტები ან, პირიქით — მოსახლეობას შეეყიდა ხაზინიდან „თარხი“ მაღალ ფასში; 10) თერნაგირი — მისი ნაარსი ზუსტად არაა ცნობილი. იგი საქალაქო კარის ბაჟი უნდა ყოფილიყო; 11) საელჩო — იყო მონღოლი მოხელის ელჩის სსსს ჭიროებისათვის დაწესებული ულაცისა და ულუფის გადასახადი; 12) ბაჟი — საგზაო გადასახადი იყო; 13) ბეგარა — შრომით ვალდებულებების სხვადასხვა სახე — იძულებითი სამუშაოები მშენებლობაზე, გზების, არხების, ტყეების გაჩეხვის, თიბვის, მწყემსობისა და სხვა სახით; 14) ჯიზია — შემოდებულ იქნა ყაზან ყაენი დროს 1295-1304 წლებში. იგი სულადი გადასახადი იყო.

მონღოლთა მიერ გაზრდილ, უზომო ექსპლუატაციას ხალხი უკმაყოფილება და აჯანყებები მოჰყვებოდა. 1259 წელს დაიწყო მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყება, რომელსაც დავით IV-ნარინი მეთაურობდა მოგვიანებით აჯანყებულთა შორის აღმოჩნდა დავით V-ულუც. მონღოლთა წინააღმდეგ მოწყობილი აჯანყებები მარცხით დამთავრდა ორივე მეფე იძულებული იყო ქუთაისს გადასულიყო და ერთად ემეფა და ეცხოვრათ. 1264 წელს დავით ულუ აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოღის მონღოლებთან შესარიგებლად: მონღოლებმა დავით ულუ შეირიგეს და მონღოლთა ჯარის წინა რიგებში განაწესეს ჩრდილოეთიდან მოსული მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად.

მონღოლთა ბატონობამ უკიდურეს გაჭირვებაში ჩააგდო საქართველოს მოსახლეობა. ეკონომიკური კრიზისიდან გამოსასვლელად საერო ხელისუფლებამ ეკლესიის მიწების გამოყენება სცადეს, რასაც ეკლესიასა და საერო ხელისუფლებას შორის განხეთქილება მოჰყვა. ამ დაემატა 1266 წელს სამცხის გამოყოფა საქართველოს ერთიან ელმწიფოდან და ხასინჯუდ ანუ ულუსად ქცევა. ეს მოვლენა სსსს მიზეზებთან ერთად უნდა აიხსნას გიორგი ლაშას მის მალმრწამოებით, რომელმაც შესძინის ნიადაგზე დააპატიმრა სამცხის მთავარსარგის ჯაყელი, რომელიც მონღოლებმა გაათავისუფლეს და მამ

ლიც ულუსად უბოძეს, ანუ სამცხე მონღოლთა გამგებლობას დაუმორჩილეს. ამრიგად, XIII საუკუნის 70-იანი წლებისათვის საქართველოს ერთიანი სახელმწიფო სამ სამეფოდ დაიყო: 1) დასავლეთ საქართველო — სადაც გამგებლობდა დავით რუსუდანის ძე ნარინი; 2) აღმოსავლეთ საქართველო — დავით ლაშა-გიორგის ძე V; 3) სამცხის სამთავრო, რომელიც ულუსად, ანუ ყაენის მიერ ნაბოძებ მიწად იქცა და მას სარგის ჯაყელი განაგებდა. ასე გრძელდებოდა ვახტანგ II-ის გამეფებამდე, ე.ი. 1289 წლამდე. ვახტანგ II, როგორც ვიცით, დასავლეთ საქართველოს მეფის, დავით რუსუდანის ძე ნარინის უფროსი ვაჟიშვილი იყო, რომლის ერთიან საქართველოს ტახტზე დასმა გადაწყვეტილი იყო, რომ მონღოლთა ყაენს ვახტანგ II-ის ტახტზე აყვანით სრულიად არ აინტერესებდა საქართველოს გაერთიანება, არამედ მას არ სურდა, რომ მის მიერ სიკვდილით დასჯილი დემეტრე II-ის მემკვიდრეები კვლავ აღზევებულიყვნენ და, მეორე მხრივ, დასავლეთ საქართველოზეც აგრძელებდა თავის გავლენას, რომელიც არც ფაქტობრივად და არც იურიდიულად მონღოლთა ბატონობას არ ემორჩილებოდა. ყაენმა — არღუნმა ვახტანგ II მეფედ დაამტკიცა და ცოლად თავისი დაც შეირთო. ხანმოკლე აღმოჩნდა საქართველოს ერთიანობა, რადგან ვახტანგ II-ის ტახტზე ასვლიდან სამი წლის შემდეგ — 1292 წელს გარდაიცვალა.

1293 წელს მონღოლთა ყაენმა აღმოსავლეთ საქართველო დავით VI-ს (დემეტრე თავდადებულის შვილს) ჩააბარა. ცხადია, დავით VI არ იყო ერთიანი საქართველოს მეფე. დავით VI დემეტრეს ძემ საქართველოს გაერთიანებისათვის პირველი ნაბიჯი გადადგა — სამცხის ერისთავი სარგის ჯაყელის მემკვიდრე ბექა თავისთან იხმო, მაგრამ ბექა ჯაყელი დავით VI-სთან არ გამოცხადდა, თავისი ვაჟიშვილი წარუზავნა და დემეტრე თავდადებულისაგან მიბარებული ქონებაც მიართვა. ამგვარად, დავით VI-მ ვერ შეძლო სამცხის შემოერთება.

დავით VI-ს უსიამოვნებები ჰქონდა მონღოლების ხანთან ყაზან ყაენთან, რომელიც 1295 წელს გახდა ხანი. მან 1297 წელს თავისთან იხმო დავით VI, მაგრამ დავითი — დარბაზის რჩევის მიუხედავად — არ ეახლა ყაზან ყაენს და ჟინვალს გადავიდა, საიდანაც საიდუმლო მოლაპარაკება გამართა ჩრდილოეთში გაბატონებულ ოქროს ურდოს ხანთან. განრისხებულმა ყაზან ყაენმა 1299 წელს აღმოსავლეთ

საქართველოში დავით VI-ს უმცროსი ძმა გიორგი გაამეფა. ცოლად შეირთო მისი შვილი, 1302 წელს გიორგი მცირეწლოვნების გამო ფაქტობრივად ვერ მეფობდა, ყაზან ყაენმა აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე ვახტანგ III (დავითისა და გიორგის ძმა) დასვა. ამრიგად, ქვეყნის უფრო დაქუცმაცდა. აღმოსავლეთ საქართველოში ფაქტობრივად მეფე იჯდა - დავით VI და ვახტანგ III. გიორგის შესახებ კი უცნობი აღარაფერი იხმობდა. ვახტანგ III 1308 წელს გარდაიცვალა, ხოლო დავით დემეტრეს ძე VI - 1311 წელს.

სამცხის სამთავროს სახელმწიფო წყობილება XIII-XVI საუკუნეებში

XIII საუკუნიდან ერთიანი საქართველო იშლება და მის ადგილზე წარმოიშობა რამდენიმე პოლიტიკური ერთეული, მათ შორის ნახევრად სუვერენული - სამცხის სამთავრო.

XIII საუკუნის დასასრულიდან სამცხე წარმოადგენდა ისევე როგორც პოლიტიკურ ერთეულს, რომელსაც სახელმწიფოებრიობის ყველა ნიშანი გააჩნდა: საკანონმდებლო და აღმასრულებელი ხელისუფლების ორგანოები, საკუთარი ადგილობრივი მმართველობა, თავისი ნონმდებლობა, დამოუკიდებელი სასამართლო ორგანოები და საკუთარი სასულიერო ორგანოები თუ საეკლესიო მოხელეები.

სამცხის მთავრები (ათაბაგები) სამშვიდობო თუ სხვა სახის საგარეო ფუნქციებს დამოუკიდებლად ახორციელებდნენ საქართველოს სხვა ხელისუფალთა გარეშე.

სამცხე ერთიან საქართველოს 1266 წლიდან გამოეყო და უკუერთდა ანუ საუფლისწულო მამულად იქცა. მასში საქართველოს სახელმწიფოს დიდი ტერიტორია შედიოდა: ტაშისკარიდან მოყოლებული კარნუ ქალაქამდე. უფრო ზუსტად: სამცხე, აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი, ტაო, კოლა, არტაანი, ჯავახეთის ნაწილი. ასევე დიდი ტერიტორია შედიოდა სარგისის შვილის ბექას მმართველობის ჩვენთვის ცნობილია, რომ სამცხე მონღოლებს უშუალოდ ემორჩილებოდა, მაგრამ რა დამოკიდებულებაში იყო იგი აღმოსავლეთ ან დასავლეთ საქართველოსთან? სრულიად მოსწყდა იგი საქართველოს თუ რაიმე პოლიტიკური კავშირით ითხოვდა კვლავ რჩებოდა? ივ. ჯავახიშვილი

საქართველოში დაპყრობები ამ საკითხს და იმ დასკვნამდე მისულა, რომ სამცხეს საქართველოსთან მთლიანად არ გაუწყვეტია კავშირი. სამცხის გამგებლები იწოდებიან როგორც სპასალარებად, ისე მანდატურთუხუცესებად, მეჭურჭლეთუხუცესებად და სხვ. რასაც აღმოსავლეთ საქართველოს მეფის ნებართვის გარეშე ვერ მიიღებდნენ. ეს ფაქტი ადასტურებს, რომ მას საქართველოსთან პოლიტიკური კავშირი მთლიანად არ გაუწყვეტია და გარკვეული ურთიერთობა კვლავ რჩებოდა. სარგის ჯავახის შემდეგ კი, მისი მემკვიდრის ბექა მანდატურთუხუცესის დროს და შემდეგ შიაც მესხეთის გამგებლები ხარაჯას იხდიან და მონღოლებს ლაშქრით ეხმარებიან.

სამცხემ გარკვეულ წარმატებას მიაღწია ბექა მანდატურთუხუცესის დროს. იგი ქვეყნის უნარიანი მმართველი გამოდგა, მოახერხა როგორც გარეშე მტრის მოგერიება, ისე თავის სამფლობელოში მშვიდობიანობის დამყარება. ბექას მოუწვევია საკანონმდებლო კრება, აქ მათ შეუდგენიათ და მიუღიათ იმ პერიოდისათვის მეტად მნიშვნელოვანი სისხლის სამართლის საკანონმდებლო ძეგლი: „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველთავე ანუ დანაშაულობათა წიგნი“. ეს ძეგლი ქართული სამართლის მნიშვნელოვანი ნიმუშია.

როგორც უკვე აღინიშნა, სამცხე პოლიტიკური ერთეულია, რომელსაც თავისი სახელმწიფო ორგანოები გააჩნია. სახელმწიფოს უმაღლესი ხელისუფალია სამცხის მთავარი, რომელსაც ათაბაგი ეწოდება. ათაბაგის უფლებამოსილება ძალზე ფართოა. იგი გვევლინება როგორც ქვეყნის უმაღლესი მთავარსარდალი. იგი უმეტეს შემთხვევაში პირადად ხელმძღვანელობდა საომარ მოქმედებებს, ჯარს, ზრუნავდა ქვეყნის სამხედრო ძლიერებისათვის.

ათაბაგის სხვა ფუნქციებიდან აღსანიშნავია „ათაბაგის შეწყობა-შერისხვის“ ფუნქცია. ათაბაგი უპირველესად თვითონ არის მიწის ყველაზე მსხვილი მესაკუთრე და, აქედან გამომდინარე, მას აქვს მიწების ფლობა-განკარგვის უფლება. ათაბაგს, რომელსაც საეკლესიო ხელისუფლებაც ემორჩილება (მაწყვერელი), ხელი მიუწვდებოდა ეკლესია-მონასტრების ქონებაზე. ათაბაგი მის ქვეშევრდომ მოხელეებს სამსახურისათვის მფლობელობის უფლებით აძლევდა მიწას, რომლის მსხვილების უფლება მათ არ ჰქონდათ. ასეთივე უფლებით ეძლეოდათ მიწები ცენტრალური ხელისუფლების მოხელეებსაც.

სამცხის ათაბაგის ფუნქციებიდან აღსანიშნავია მისი საგარეო

ურთიერთობის მოწესრიგების ფუნქცია. ათაბაგს ჰყავდა საკუთარი წარმომადგენლები, ელჩები, ჰქონდა გერბი, დროშა და აწარმოებდა მოლაპარაკებებს როგორც დამოუკიდებელ, ისე მოხარკე ქვეყნებთან. ქვეყნის საგარეო ფუნქციის განხორციელებისას სამცხის ათაბაგს ევროპულ წყაროები მეფედ მოიხსენიებენ, ხოლო მის მეუღლეს — დედოფლად. სამცხის ათაბაგი უზენაეს კანონმდებლად და უმაღლეს მოსამართლედ გვევლინება. ამის დამადასტურებელია სამცხის მთავრების ბექასა და ალბულას წარმატებული საქმიანობა კანონშემოქმედების სფეროში — მათ შეიმუშავეს და მიიღეს ისეთი საკანონმდებლო ძეგლი, როგორცაა „სამართალი ბექასი“ და „სამართალი ალბულასი“ ანუ „სამართალი კაცთა შეტოდებისა ყოველსავე“.

ათაბაგს უზენაესი მართლმსაჯულების განხორციელების უფლება ჰქონდა. იგი შეუზღუდავი იყო ამ სფეროში, მას შეეძლო ბრალდებულისათვის მიესაჯა ყოველგვარი სასჯელი, მასვე ჰქონდა შეწყალების ანუ შეწყნარების უფლება.

სამცხის სახელმწიფო წყობილებიდან ყურადღებას იპყრობს „ათაბაგის საბჭო“ (დარბაზი). ეს ორგანო სამცხეში ერთიანი ფეოდალური საქართველოს მიბაძვით ჩამოყალიბდა, რაც გამოხატულებას პოულობს დარბაზის ფუნქციების განხორციელებაში: ომისა და ზავის კანონმდებლობის, უზენაესი მართლმსაჯულების დარგში. აღსანიშნავია რომ სამცხის დარბაზი საკანონმდებლო საკითხების განხილვისას უბრალოდ სასულიეროდ სფეროს წარმომადგენლებს ეყრდნობოდა.

სამცხის სახელმწიფო წყობილების განხილვისას ყურადღებას იპყრობს მისი „ცენტრალური მმართველობის აპარატი“. აქ მმართველობას ახორციელებენ ისეთი მოხელეები, როგორცაა: სახლთუხუცესი. იგი არის მმართველობის დარგში მთავრის შემდეგ პირველი პირი. მას ევალებოდა საფინანსო-სამეურნეო საქმეები, ყოველგვარი გადასახადები, იჯარა, ბაჟი, წყალობის, სახელის ბოძების, მოხელეთა საქმიანობის ხელმძღვანელობა და კონტროლი. სახლთუხუცესს ათაბაგის სახელით მოქმედებდა.

სახლთუხუცესთან ერთად მეტად მნიშვნელოვანი სახელო იყო „მსახურთუხუცესის“ უწყება. იგი გვევლინება როგორც ათაბაგის ქონებისა და მეურნეობის მმართველი, სალაროს გამგებელი, ეს სახელი ერობითი ფეოდალური საქართველოს დროინდელი მსახურთუხუცესის ანუ ვაზირის ინდენტური იყო.

სამცხის სამთავროს სხვა მოხელეებიდან აღსანიშნავია: „ამ

ლახორი“ (იგი სამხედრო უწყების ხელმძღვანელის ამირსპასალარის თანაშემწეა), „მოლარეთუხუცესი“, „მდივანი“ (იგი სამდივნოს ანუ კანცელარიას განაგებდა), „მესტუმრეთუხუცესი“ (იგი ხელმძღვანელობდა მოციქულების, სტუმრების, მეძღვნეთა მიღება-დახვედრას, დაპურებასა და გაცილებას), „მეღვინეთუხუცესი“, „გალატოზთუხუცესი“ (აღმშენებლობითი საქმიანობის მეთაური).

სამცხის სამთავროს მმართველობის სისტემაში წარმომადგენელი იყვნენ ასევე „სასახლის წვრილი მოხელენი“, მათ შორის „ციცხენი“ (აბანოს, გათბობის, სახლის დაგვის, შეშის მომზადების, ცეცხლის დანთების მოხელენი), „მეჯინიბე“, „ბაზიერი“ (ნადირობის საქმიანობის მოხელე), „მეთოფე“ (ათაბაგის დაცვის უწყების მოხელე), „ჯვრის მტვირთველი“ (მას, როგორც სასულიერო მოხელეს მხოლოდ ჯვრის ტარება ევალებოდა).

სამცხის სამთავროს ადგილობრივი მმართველობის მოხელეთაგან აღსანიშნავია: „ერისთავთ-ერისთავი“ (მას ათაბაგი ნიშნავდა და იგი ესაგვსება გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს შესაბამის მოხელეს), „ერისთავი“ (ათაბაგის მორჩილი მოხელე, საკუთარი საერისთავოს უფროსი მოხელე), „ამირთ-ამირა“ (ქალაქების უფროსი და გამგებელი მოხელე), „ამირა“ (იგი იყო ქალაქის მმართველი, ასევე შემოერთებული ქალაქის გამგებელიც, რომელსაც ათაბაგი ნიშნავდა), „მოურავი“ (ციხის, სოფლის ან ქალაქის გამგებელი, რომელსაც ათაბაგი ნიშნავდა), „მამასახლისი“ (აქ იგულისხმება საერისთავოს მამასახლისი), „ციხისთავი“ (იგი ერისთავების ქვეშევრდომი მოხელეა, რომელსაც ციხის დაცვა ევალებოდა თავისი ხელქვეითურთ), „მეზაჟე“ (იგი ქალაქის ეკონომიკური საქმიანობის ხელქვეითი მოხელე იყო).

სამცხის სამთავროს პოლიტიკური წყობილების გვერდით ყურადღებას იპყრობს აქაური „სასამართლო ორგანიზაცია“. სამცხეში არსებობდა ათაბაგის სასამართლო. იგი უზენაესი სასამართლო ინსტანცია იყო, რომელსაც ათაბაგი ედგა სათავეში. ათაბაგი როგორც უზენაესი მოსამართლე: იხილავდა დიდებულთა დავის საქმეებს, მას ჰქონდა სიკვდილით დასჯის უფლება, შეწყალების უფლება, ათაბაგს შეეძლო ნებისმიერი საქმის განხილვა-გადაწყვეტა.

სამცხის სამთავროს სასამართლო სისტემაში აღსანიშნავია „მაწყვერელი“ სასამართლო. მაწყვერელი სასულიერო პირია, ხშირად იგი საქმეებს იხილავს ათაბაგთან ერთად (მაგალითად, სამ-

მოზლოს ღალატი, ორგულობა, სალაროს გატეხა, ხატის დამტყვევება (საყდრის გატეხვა). მაწყვერელს დამოუკიდებლად შეეძლო საქმეების განხილვა, მაგალითად, გრძნეულება, მკითხაობა და სხვ. აღსანიშნავია, რომ სამცხეში სასულიერო ხელისუფლება საერო ხელისუფლებას ექვემდებარებოდა. ეს ჩანს იქიდანაც, რომ ათაბაგს შეეძლო მაწყვერელის დასჯა და შეწყალება.

სამცხის სასამართლო ორგანოთა შორის აღსანიშნავია ბჭის სასამართლო. ბჭე როგორც შუაგაცი, მედიატორი, ზოგჯერ მხარეთა მიერ ირჩეოდა, ზოგჯერ იგი ათაბაგის დავალებით იხილავდა საქმეებს.

საქართველოს კვლავ გაერთიანება ბიორბი ბრწყინვალეს დროს

ბექა მანდატურთუხუცესის დროიდან თავი იჩინა საქართველოსთვის ერთმა არასასიამოვნო გარემოებამ: მესხეთში დაიწყო თურქთა შემოსევა. ბექა მანდატურთუხუცესი თავისი ჯარით მედგარ წინააღმდეგობას უწევდა თურქთა შემოსევას, მაგრამ მას მხოლოდ 12 ათასი ჯარისკაცის გამოყვანა შეეძლო. ბექა მანდატურთუხუცესი აქტიურად ჩაერთო ტრაპიზონის საკეისროს ქართული ორიენტაციისათვის ბრძოლის საქმეში. საქმე იმაში მდგომარეობდა, რომ ტრაპიზონის მიმხრობას მის დამორჩილებას აქტიურად ცდილობდა ბიზანტია, ამიტომ მისი დანათესაების, დამოყვრებისათვის იბრძოდა, მაგრამ ქართველმა ხელისუფლებამ დაასწრეს ბიზანტიელებს და ტრაპიზონის კეისარი მანდატურთუხუცესის ასულზე დაქორწინდა. ამ ნაბიჯით ტრაპიზონში საქართველოს მომხრე პოლიტიკურმა ორიენტაციამ გაიმარჯვა, ამის წყალობით ტრაპიზონის საკეისრომ თურქთა შემოსევის ალაგმვაც მოახერხა და ზღვის სანაპიროზე მეკობრეობაც მოსპო.

XIII საუკუნის დასასრულსა და XIV საუკუნის დასაწყისში საქართველო არ წარმოადგენდა ცენტრალიზებულ სახელმწიფოს. პროგრესული ძალების მრავალგზის ცდის მიუხედავად ქვეყნის გაერთიანება არ მოხერხდა. ქვეყნის გაერთიანებას ხელს უშლიდა მონღოლთა მძიმე უღელი.

როგორც აღინიშნა, ირანის ილხანთა (მონღოლთა) უკანასკნელი მმართველი იყო ყაზან ყანი. მისი გარდაცვალების შემდეგ მონღოლთა ურდო იშლება, ბოლო ედება მათ ბატონობას დაპყრობილ ქვეყნებზე.

საქართველოს კვლავ გაერთიანება მონღოლთა დასუსტებას ემთხვევა. ამ დროს აღმოსავლეთ საქართველოში სამეფო ტახტზე აღის ავირთა გიორგი V - შემდგომში ბრწყინვალედ წოდებული (1314-1346 წწ.). გიორგი V ბრწყინვალე უაღრესად ნიჭიერი პოლიტიკოსი გამოდგინდა ბრძნულად გადაწყვიტა, რომ მონღოლებთან აჯანყებას აზრი არ ჰქონდა, რადგან მონღოლებს დასუსტების მიუხედავად კიდევ უწყველად იმდენი ძალა, რომ საქართველო დაემარცხებინათ, ამიტომაც გიორგი სხვა გზას დაადგა. იგი მოხერხებულად დაუახლოვდა მონღოლთა გამგებელს ჩობან ნოინს და მასთან სიახლოვე საქართველოს გასაერთიანებლად გამოიყენა. თვით ჩობანი დიდად აფასებდა გიორგის ნიჭსა და ჭკუას. საქართველოს ჯარი ჩობანისათვის ერთგვარ საყრდენს წარმოადგენდა. გიორგი ბრწყინვალე ჩობანის იმედით სჯიდა ჩრდილოეთის რეგიონებში. 1327 წელს კი თვით მონღოლებმა ჩობანი და მისი ვაჟი დახოცეს. მონღოლთა ურდოში არეულობა დაიწყო, რაც ხელისუფლების აღსასრულის მომასწავებელი იყო.

გიორგი ბრწყინვალემ ქვეყნის შიგნით წესრიგის დამყარება ოსთის თარემის ალაგმვით დაიწყო. მან ალყა შემოარტყა გორს, სადაც მუსულმანები იყვნენ გამაგრებულნი. სამი წლის ბრძოლის შემდეგ გორის მთა მოახერხა და ოსების განდევნა შეძლო.

მეორე ამოცანა მთავართა თვითნებობისა და განდგომილების მოსპობა იყო. გიორგი ბრწყინვალემ ჰერეთ-კახეთისა და სომხეთის მთავრნი, რომლებიც მონღოლურ ორიენტაციას მისდევდნენ, კათოლიკოს, ცივის მთაზე სადარბაზოდ მიიწვია და ამოწყვიტა. ეს იყო იდურესი ზომა ცენტრიდანული ძალების წინააღმდეგ.

1329 წელს გიორგი ბრწყინვალე დასავლეთ საქართველოში გადავიდა ქუთაისი აილო. ამით ფაქტობრივად საქართველოში ორმეფობა მოსპო.

1334 წლისათვის გიორგი ბრწყინვალემ მესხეთის სამთავროც მოიერთა.

საქართველოს ტერიტორიული ერთიანობის გარდა გიორგი ბრწყინვალემ დიდი ყურადღება დაუთმო საკანონმდებლო საქმიანობას, განსხვავებით კულტურას.

გიორგი ბრწყინვალეს დროს იქნა შედგენილი საქართველოს მთლიანობისათვის „მეგლის დადება“. მის დროს უნდა იყოს შედგენილი

სახელმწიფო სამართლის უნიკალური ძეგლი „ხელმწიფის კარგის“ ლაშქრობის დროს. შეიძლება ითქვას, რომ თემურლენგზე გარიგება“. გიორგი ბრწყინვალემ საკუთარი ფულიც მოჭრა, რაფორ ვერაგი და სასტიკი მტერი საქართველოს არ ჰყოლია. თემულიც გიორგაული თეთრის სახელითაა ცნობილი. „XIV საუკუნეში თემურლენგის რვა ლაშქრობის შედეგად დასუსტდა ქვეყანა. „ქვეყნის პირველი ნახევრისათვის საქართველომ გიორგი ბრწყინვალეს სამხედრო ბრძოლის გარდა, დიდძალი ხალხის დაღუპვამ, საქართველო ისე დაანოჭისა და სახელმწიფოებრივი სახელგანთქმულობის აღდგენა იმეორეს, რომ საუკუნეთა განმავლობაში ამ სისხლის დენის შედეგად ნად შეძლო, რომ მისი ძლიერების ხმამ ეგვიპტემდისაც მიადგინა. ამოკეთება ვეღარ შეძლო. იმ დროს აოხრებული მრავალი ადგილი XV-იმდროინდელი არაბული წყაროებიდან ვიცით, რომ საქართველო XVI საუკუნეებშიც კი საკმაო მოსახლეობის უქონლობის გამო, გაუკაც-შინ დიდ ქვეყანად ითვლებოდა, ძლიერ სახელმწიფოდ იყო მიჩნეული იქნებოდა“¹.

რომის პაპსაც სცოდნია, რომ საქართველოს სახელმწიფოში ბევრი ივ. ჯავახიშვილი აფასებს ქართველ მეფეთა პოლიტიკას თემურის ხალხი ცხოვრობდა; ეგვიპტის მთავრობამაც იცოდა, რომ მასინდელ მემოსვეის პირობებში და მცდარად მიიჩნევს მათ აქტიურ ბრძოლას საქართველოში მტკიცე სახელმწიფოებრიობა იყო დამყარებული. „საზარმაზარი იმპერიის წინააღმდეგ; „დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად საქართველოს ჯარის მამაცობისა და ქრისტიანობის მტკიცე ბრძოლა სრულებით კანონიერაცაა და ბუნებრივც იყო საქართველო-ცველობის სახელგანთქმულობა ხომ ეგვიპტის სულტნებსაც ჰქონათ, მაგრამ გიორგი მეფეს გათვალისწინებული არ ჰქონდა, რა დათ გაგონილი“¹. გიორგი ბრწყინვალეს მეფობის პერიოდში ძალიან ბრძოლებში იყო აქტიური პოლიტიკის წარმოება შესაძლებელი და რა გაიზარდა საქართველოს ავტორიტეტი საერთაშორისო მასშტაბის ბრძოლებში უკვე ასეთი მოქმედება მიზანშეწონილ ნაბიჯად არ შეიძლება ამაზე მეტყველებს გიორგი ბრწყინვალეს მიერ წაყენებულ ულტიმატუმში ჩინური ყოფილიყო. სანამ ისეთი დიდი სამფლობელო, როგორც ჩრდი-ტუმთა დაკმაყოფილება არაბთა ხელისუფლების მიერ.

საქართველოს სახელმწიფოებრიობა XIV საუკუნის შუა ხანებიდან XV საუკუნის დასასრულამდე

გიორგი ბრწყინვალეს გარდაცვალების შემდეგ – 1346 წლიდან პოლიტიკის გეზი მიზანშეწონილი არ შეიძლება ყოფილიყო“². 1386 წლამდე ასე თუ ისე მიმდინარეობს ქვეყნის ეკონომიკური და თემურლენგის ლაშქრობების დამთავრების შემდეგ საქართველოს მავლობა, მაგრამ 1386 წლიდან საქართველოს მოველინა ახალი მტერი – მონღოლთა ჭრილობები უნდა მოეშუშებინა და ამის პარალელურად საქართვე- – თემურლენგი, რომელმაც რვაჯერ ილაშქრა საქართველოში: პირლოს საზღვრებიდან განედევნა მონღოლთა ჯარის ნაშთები. საბედნი- ლად – 1386 წელს, მეორედ – 1387 წელს, მესამედ და მეოთხედ ებრძოდა, თემურლენგის ლაშქრობების შედეგად, საქართველოში არც პოლი- 1394 წელს, მეხუთედ – 1399 წელს, მეექვსედ – 1400 წელს, მეშვიშევი მდგომარეობა შეცვლილა და არც ტერიტორიულად შემცირებუ- ელ – 1402 წელს, მერვედ – 1403 წელს. სამცხეში თემურლენგმა ქვეყანა მცირე გამონაკლისების გარდა, კერძოდ, საქართველოს ჯარი ხუთჯერ შეიჭრა (1386, 1394, 1400, 1402, 1403 წლებში) სასაზღვროდ და აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორიები, რომლებიც წინათ თრიალეთში ოთხჯერ (1386, 1394, 1400 და 1403 წლებში). საქართველოში შედიოდა, თემურლენგის შემოსევის შედეგად ხელიდან საკუთრებით სასტიკი ხასიათისა იყო თემურლენგის შემოსევები „შე-

1 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია, X-XV საუკუნეები, თბ., 1949, გვ.

222.

1999

1999

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია, XI-XV საუკუნეები, თბ., 1949, გვ. 199.

გამოეცალა. ასეთი იყო: შანქორი და გაჩინი, ანუ ხაჩენი, ყოველივე
კი საშიშროებას ქმნიდა საქართველოს აღმოსავლეთის საზღვარზე,
განაც ისედაც ღია, ძნელად დასაცავი მხარე საქართველოს დასავლეთ
ჩრდილოეთ თუ სამხრეთ საზღვრებთან შედარებით, სრულიად თავის
ფალი, მომშველელი აღმოჩნდა. თემურლენგის შემოსევის შედეგად
მეტად საზიანო გახდა ჩრდილოეთ კავკასიაში ქრისტიანობის ნაცვალ
მუსულმანობის დამკვიდრება, რამაც საქართველოს გარშემო შეიქმნა
მუსულმანური გარემოცვა, და რაც ოსმალთა მიერ 1453 წელს
სტანტინოპოლის აღებით დასრულდა.

XV საუკუნეში ტარდება ღონისძიებები ქვეყნის აღდგენისათვის
ამ პოლიტიკას წარმატებით ახორციელებს ალექსანდრე I (1412-14
წწ.). მან პირველი ნაბიჯები ქვეყნის მთლიანობის აღსადგენად გა
დგა. 1414 წელს დასავლეთ საქართველოში გადავიდა ჯარით
იქაური თავნება მთავრები ალაგმა. ასევე დაამარცხა 1415 წელს
განდგომილი ივანე ათაბაგი. ალექსანდრე I-მა გაატარა ღონისძიებები
მტრისაგან მიტაცებული მიწების დასაბრუნებლად. მას 1413 წელს
აუღია ლორე, რომელიც გიორგი ბრწყინვალეს დროს საქართველო
ეკუთვნოდა და თემურლენგის ლაშქრობების პერიოდში, კერძოდ, 1387
1387 წლებში დაიკარგა იგი თითქმის ნახევარი საუკუნით. 1434-14
წლებში შემოერთებულ იქნა სივნიეთის ანუ ახლანდელი ყარაბაღი
და მისი მიმდებარე ტერიტორია. ამ უკანასკნელის შემოერთებას დი
მნიშვნელობა ჰქონდა სამხედრო თვალსაზრისით, რადგან ირან
მფლობელნი საქართველოს უშუალოდ ვეღარ მოადგებოდნენ.

ალექსანდრე I-მა ფართო სამუშაოები ჩაატარა დანგრეული ტერიტორი
ტაძრების აღსადგენად და დაცარიელებული, უკაცრიელი ადგილები
დასასახლებლად. მას მთიდან გადმოუსახლებია მოსახლეობა ბარ
დაცარიელების გამო. ასევე დაცარიელებული აღმოსავლეთ საქართვე
ლოს შესავსებად დასავლეთ საქართველოდან მომხდარა კოლონიზაცი
არის ცნობა იმის შესახებ, რომ ამ პერიოდის საქართველოში ხდებო
უცხო ტომთა კოლონიზაცია. კოლონიზაციის მიზანი გაპარტახებულ
მეურნეობის აღდგენა იყო. გადმოსახლებულთა შორის ბევრი იყო სომეხ
რომლებიც საქართველოში პოულობდნენ თავშესაფარს¹.

აღდგენითი სამუშაოები წარმატებით ხორციელდებოდა, მაგრამ

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, გვ. 729.

1440 წლისათვის საგარეო და საშინაო გართულებებმა ქვეყნის წინ-
სვლა კვლავ შეაჩერა. კერძოდ, 1440 წელს საქართველოს შემოესია
აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ჩამოყალიბებული შავბატკინანთა სახელ-
მწიფოს გამგებელი ჯეჰან შაჰი. მან ცეცხლსა და მახვილს მისცა
აღმოსავლეთი საქართველო. „როგორც ამ ამბის დაწვრილებით აღმ-
წერი თომა მეწოფელი ამბობს, ეს დღე აღდგომა ყოფილა. მაშინ
მტერს არავინ ელოდა და წინააღმდეგობაც ვერ გაუწიეს. მტერმა
ბევრი დახოცა და ბევრი ტყვე იშოვა. ჯეჰან შაჰმა ქ. სამშვილდე
აიღო და თავისი გამარჯვების აღსანიშნავად, გადმოგვცემს სომეხი
ისტორიკოსი, აქ 1664 მოჭრილი თავისაგან მინარა დაადგმევინა;
ტყვეები 9400-ს აღწევდალ...“¹. ამის შემდეგ მტერს თბილისი აუღია
და მოსახლეობას საშინელი სიმხცევით გასწორებია.

შავბატკინანთა სახელმწიფოს შემოსევას დაემატა სამეფო კარ-
ზე ჩამოვარდნილი უთანხმოება, რის დამადასტურებელიც ალექსანდრე
მეფის ტახტიდან გადადგომა და ბერად აღკვეცა იყო.

საქართველოს მდგომარეობა კიდევ უფრო უარესდება XV სა-
უკუნის მეორე ნახევარში. ამ პერიოდში აშკარად გამოიკვეთა შინა-
ფეოდალური აშლილობა და ქვეყნის პოლიტიკური დაქუცმაცება. ალექ-
სანდრე დიდის შემდეგ გამეფდა მისი ძე ვახტანგ III (1442-1446 წწ.),
რომელიც მალე გარდაიცვალა და ტახტზე ავიდა მისი ძმა გიორგი
VIII (1446-1466 წწ.). იგი საქართველოს ერთმმართველ მეფედ იხს-
ენიება, მაგრამ უშუალოდ იმერეთი, ქართლი და კახეთი ემორჩილება.
ქვეყნის დაქუცმაცება კი ასე დაიწყო: ყველაზე ადრე სრული განკერ-
ძობის გზას დაადგა სამცხის სამთავრო. უკვე 1451 წლიდან სამცხის
სამთავრო აღარ ცნობდა საქართველოს არც საერო და არც საეკლეს-
იო ხელისუფლების უმაღლესობას. კიდევ მეტი, 1462 წელს სამცხის
მთავარმა ყვარყვარემ ომი დაიწყო გიორგი VIII-ის წინააღმდეგ. ყვარყ-
ვარეს ეხმარებოდა ირანის მბრძანებელი უზუნ ჰასანი და გაიმარჯვა
კიდევ, ხოლო 1465 წელს მეფის დაპატიმრებაც მოახერხა. ამ პე-
რიოდისა და სამცხის მთავრებს ეწოდათ ათაბაგები, ხოლო სამთავროს
„სამცხე-საათაბაგო“. ეს სამთავრო გადაჭიმული იყო ბორჯომის ხეობ-
იდან ჭოროხის ხეობამდე. ამ სამთავროს პოლიტიკური წყობილების
შესახებ ზემოთ უკვე ვისაუბარეთ.

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, გვ. 731.

1463 წელს მეფეს აუჯანყდა ქუთაისის ერისთავი ბაგრატი. მემოზა. გაბატონებული კლასი კი თავისას არ იშლიდა — ადიდებდა დაამარცხა მეფე, მაგრამ ვერ შეძლო ქუთაისის მტკიცედ შემოერთება. საგადასახადო გამოსაღებებს, აწესებდა ბევარს. ქვეყანას მუსრს 1470-1475 წლებში ცალკე პოლიტიკურ ერთეულს შეადგენდა სხვადასხვა სახის ინფექციური დაავადებები — მათ შორის საბელდიანო. მასში შედიოდა: გურია, სამეგრელო, აფხაზეთი და შავი ჭირი (1475 წ.).

მისი ქალაქები იყო: ცხუმი, ფოთი, ქაჯთა ციხე (ახლანდელი ცხინვალის რაიონი) და ბათუმი. მიუხედავად იმისა, რომ საბელდიანო იურიდიულად ისევ ერთიანი საქართველოს შემადგენელ ნაწილად ითვლებოდა, მას საკუთარი მართვა-გამგეობა ჰქონდა, ჰყავდა სამეგრელოს მთავარი „ბელდიანი“, იგივე „დადიანი გურიელი“, ჰყავდა საკუთარი ჯარი, ჰქონდა საკუთარი საზღვრები.

XV საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოსათვის (არა მარტომ, არამედ მთელი ქრისტიანული სამყაროსათვის) მნიშვნელოვანი მოვლენები დადგინდა. ესენია: კათალიკოსი, ეპისკოპოსები და სხვა წარჩინებულები ეს-დიდ საფრთხედ იქცა ოსმალთა მიერ კონსტანტინოპოლის დაპყრობის შემდეგ. დარბაზს უარი უთქვამს ომის გზით საქართველოს გა-მზადდებოდა ჯვაროსნული ომი ოსმალების განსადევნად კონსტანტინოპოლიდან და მის გასათავისუფლებლად, რომელშიაც მათი მეთავენიანთ მეფეებს¹. ამის შემდეგ დარბაზს საზავო გადაწყვეტილება ტიურ მონაწილეობას ღებულობდა საქართველოც. საქართველოში მხოლოდ კონსტანტინე დაზავებია კახეთის მეფეს, იმერეთის მეფესა მოდიან დასავლეთ ევროპის წარმომადგენლები, რომლებიც საქართველოში სამცხის ათაბაგს, დაუდგენიათ სახელმწიფო საზღვრებიც². ფაქ-თველოს მეფეს აცნობენ ბრძოლის გეგმებს. ამ კამპანიამ საქართველოში მნიშვნელოვანი ცვლილებები გამოიწვია. მალე — 1491-გარკვეული კეთილმოყოფილი გავლენა მოახდინა იმ მხრივ, რომ 1492 წლებში საქართველოს დაშლა იურიდიულადაც გაფორმდა, განკერძოების მომხრე სამეფო-სამთავროები დროებით დაუზავდნარაღან მეფეებმა და სამცხე-საათაბაგოს მთავრებმა ხელი მოაწერეს მეფეს, მაგრამ 1461 წლისათვის ჩაიშალა ოსმალეთის წინააღმდეგ საზავო ხელშეკრულებასა და სახელმწიფო საზღვრებიც დააწესეს. გაერთიანებული ბრძოლის გეგმა და საქართველოს ერთიანობის დასწორედ ასეთ ვითარებაში, XV საუკუნის დასასრულს, ჩნდება იდეა ღვევის ჩარხი მთელი სისწრაფით უკულმა დატრიალდა.

მას შემდეგ, რაც ანტიოსმალური კოალიციის შედგენა დასრულდა, თურქებმა დიდი საფრთხე შეუქმნეს ქრისტიანულ ქვეყნებს, მათ შორის იტალიას. სწორედ იტალიის მეთაურობით მზადდებოდა ახალი ანტიოსმალური კოალიცია. ამ გეგმის მიხედვით, თურქები გაგზავნა. ასე დასრულდა საქართველოსათვის XV საუკუნე. XVI ქეთის დასამარცხებლად თავდასხმა უნდა დაწყებულიყო აღმოსავლეთ საქუენეს ქვეყანა დასუსტებული და დაშლილ-დაქუცმაცებული შეხვდა.

სავლეთიდან — ირანიდან, ჩრდილოეთიდან უნდა შემოსულიყო ო-როს ურდო, ხოლო ზღვიდან — ვენეცია. მაგრამ გეგმა მეორედა ჩაიშალა. ირანის მეფემ უზუნ ჰასანმა არ ინდომა კოალიციის დასრულება. სამაგიროდ იწყო საქართველოს არაერთგზის დალაშქრება. 1473 წელს, 1477 წელს 35000-40000 ლაშქრით.

ქვეყნის შიგნით პოლიტიკურმა დესტაბილიზაციამ სოციალურ-ეკონომიკური სიძნელეები გააღრმავა, მოისრა ვაჭრობა — ალებ-

ქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, გვ. 750.
ფუმცა ეს იდეა ქართული პოლიტიკური ერთეულებისათვის ახალი როდია. ამასვე მეტყველებს VI საუკუნის კოლხეთის პოლიტიკური ორიენტაცია. იხ. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. III, გვ. 33-35, თბ., 1936.

საქართველოს სახელმწიფოებრიობა XVI საუკუნის პირველ ნახევარში

მდგომარეობა XVI საუკუნის პირველ ნახევარში

როგორც აღინიშნა, XV საუკუნის დასასრულს დამთავრდა საქართველოს დაყოფა სამეფო-სამთავროებად. მაგრამ დაქუცმაცებმა პროცესი ამაზე არ შეჩერებულა, ქვეყანა უფრო წვრილ პოლიტიკურ ადმინისტრაციულ ერთეულებად იყოფოდა. XVI საუკუნიდან უმეტეს ყალიბდება სათავადოები — ქსნისა და არაგვის საერისთავოები, შალვაძეების აშილახორო, საციციანო, საბარათიანო. „კახეთში ყველაზე ძლიერ თავადები ჩოლოყაშვილები იყვნენ, სამცხე-საათაბაგოში — შალიაშვილები. იმერეთის სამეფოში, სამეგრელოსა და გურიის მმართველები ნახევრად დამოუკიდებლად ეჭირათ თავი, ხოლო XVI საუკუნის შუა წლებში თითქმის სრული დამოუკიდებლობა მოიპოვეს¹.

XVI საუკუნიდან საქართველოს მდგომარეობას ართულებს სხვა გარეო ფაქტორიც. დაბეჯითები შეიძლება ითქვას, რომ საგარეო ფაქტორმა უფრო მეტი გავლენა იქონია ქვეყნის დასუსტება-დაცემის საქართველოს დაქუცმაცების საქმეში აქტიურად ერევთან უცხოელ დამპყრობლები. ბუნებრივია, მათ ხელს არ აძლევთ ამიერკავკასიის ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს არსებობა.

ცნობილია, რომ XV საუკუნის მეორე ნახევრიდან ძალზე ძლიერდება ოსმალეთის (თურქეთის) სახელმწიფო, რომელმაც ჯერ კონსტანტინოპოლი დაიპყრო, ხოლო შემდეგ ტრაპიზონის სახელმწიფო. XVI საუკუნეში მის შემადგენლობაში შედიოდა: მთლიანად მცირე აზიის საბერძნეთი, ბულგარეთი, სერბია, ალბანეთი, ბოსნია, ჰერცეგოვინა, მესოპოტამია, სირია, ჰიჯაზი, ეგვიპტე, ალჟირი და სხვ. 1475 წლიდან ოსმალეთის ვასალი გახდა ყირიმის სახანო. აი, ასეთი „ვეშაპი“ დაიპყრო ზობლდა საქართველოს, რომელიც ჩაყლაპვით ემუქრებოდა ქვეყანას საქართველოს აღმოსავლეთით XV-XVI საუკუნეების მიჯნაზე ჩამოყალიბდა სეფიანთა ირანის ძლიერი სახელმწიფო, რომელიც თავიდან ქართული სამეფოების დამორჩილების პოლიტიკას ატარებდა. კახეთის სამეფო კარი მორჩილება-ვასალობის გზით ცდილობდა თავის გადარჩენას.

ნას. მისგან განსხვავებით, ქართლის სამეფო კარი არ ურიგდებოდა სეფიანების სახელმწიფოს ვასალობას და დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად იბრძოდა. სეფიანთა ირანის აგრესიული პოლიტიკა დასავლეთისაკენ — თურქეთის ინტერესებს შეეჯახა, რომელსაც ასევე სურდა ამიერკავკასიისა და საქართველოს დაპყრობა. „ირან-ოსმალეთის ომები (XVI-XVIII სს.) უმთავრესად ამიერკავკასიისა და, კერძოდ, საქართველოს დაუფლებისათვის წარმოებდა“¹.

1501 წელს ირანის გამგებელმა ისმაილმა ნახჭევანის მახლობლად გამარჯვება მოიპოვა, ხოლო ერთი წლის შემდეგ აზერბაიჯანი (აღერბეჯანი) დაიპყრო და სატახტო ქალაქად თაერიზი გაიხადა. ამის შემდეგ მისი წინსვლა დასავლეთისაკენ აღარ მოხერხდა, იმის გამო, რომ მეტად გაძლიერებულმა თურქეთმა არაერთგზის დაამარცხა ირანი (1513 წ., 1514 წ.) და თურქეთის ძლევამოსილი გამგებელი 1515 წელს ირანის სატახტო ქალაქშიაც კი შევიდა. 1538 წლიდან ყიზილბაშებმა დაიპყრეს შირვანი, 1551 წელს — შაქი.

რასაკვირველია, ძლევამოსილი ოსმალეთი არც საქართველოს დააყრდნობდა ხეირს. ოსმალებმა იწყეს შეტევა ჭანეთზე (ლაზისტანი), გურიასა და სამცხე-საათაბაგოზე, ტრაპიზონისა და არზრუმის მხრიდან. ოსმალები ასევე ცდილობდნენ ჩრდილოეთიდანაც შემოეტევათ, რადგან მათ ამ დროს დაპყრობილი ჰქონდათ აზოვისა და შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთი რაიონი, ასევე ღონის შესართავი და აზოვი. ყირიმისა და ქერჩის სრულით თურქეთი თანდათან მოიწვედა წინ ჩრდილოეთ კავკასიისაკენ.

1500-1515 წლებში სამცხეს განაგებს მზეჭაბუკი, რომელმაც თურქული ორიენტაცია აიღო, დაუზავდა თურქეთს და მისივე თანხმობითა და მხარდაჭერით გაილაშქრა გურიაზე. მან მოახერხა ჭანეთისა და აჭარის მიერთება სამცხე-საათაბაგოსათვის. მზეჭაბუკის გარდაცვალების შემდეგ ათაბაგი გახდა ყვარყვარე III. იგი თურქული ორიენტაციის წინააღმდეგი იყო და ირანთან კავშირში მოქმედებდა. ტახტის პრეტენდენტი მანუჩარი კი თურქეთის მომხრეობას ქადაგებდა. სამეფო კარზე ატეხილმა ბრძოლამ ყვარყვარე III ირანს გააქცია, საიდანაც 1516 წელს ირანის ჯარი შემოიყვანა, თმოგვის ციხესთან გამართულ ბრძოლაში ირანელებმა გაიმარჯვეს და ყვარყვარეს ათაბაგობა დაუბრუნეს.

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 86.

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 92.

ამ პერიოდის ქართლში მეფობს დავით X (1505-1525 წწ.) სამეფო ძალზე დასუსტებულია. ამით ისარგებლა იმერეთის ალექსანდრემ, შეესია ქართლს და ხელში ჩაიგდო გორისციხე. ქართლის მთელი ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი მდ. ლიახვამდე – იმერეთის სამეფოს ხელში გადავიდა, მაგრამ არა დიდი ხნით – იმერეთსაც თურქეთი შემოესია, დაიპყრო და ააოხრა ქუთაისი, წვა და დაანგრია გელათი.

რა მდგომარეობაა კახეთის სამეფოში? მიუხედავად იმისა, რომ კახეთი ცდილობს მშვიდობიანი პოლიტიკით გადაირჩინოს ირანისაგან თავი – ქვეყნის შიგნით როდია სიმშვიდე. ალექსანდრე I-ის მემკვიდრე ავგიორგი სამეფო ტახტის დაუფლების სურვილით კლავს თავი მამას – მეფე ალექსანდრეს, თვალებს დასთხრის ძმას და კახეთიდან გააძევებს. სწორედ ამიტომ ხალხმა მას ავგიორგი უწოდა. ავგიორგი მუდამ იმის ცდაში იყო, რომ ქართლის ტერიტორია დაეპყრო, აეწიო ბინა და დაერბია მოსახლეობა. ერთ-ერთი ლაშქრობის დროს, 1511 წელს იგი დააპატიმრეს ბაგრატ მუხრანბატონის მეთაურობით ძალიან ხევში და ციხეში მოაკვლევინეს. მისი გარდაცვალების შემდეგ – 1513 წელს ქართლი იპყრობს კახეთს. 1513-1518 წლებში ქართლს კახეთი ერთ სამეფოდაა გაერთიანებული, მაგრამ არა დიდი ხნით. 1518 წლისათვის კახეთის ტახტზე ლევანი ადის. კახეთის შემოსაერთებლად ქართლის მეფე არაერთგზის აწყობს ლაშქრობებს, მაგრამ ამაოდ. ლევანის მეფობის პერიოდში (1518-1574 წწ.) არის ერთგვარი ცდა კახეთის დამოუკიდებლობის მისაღწევად, მაგრამ დაახლოებით 1521 წლიდან იგი ირანის ვასალი ხდება და ასე გრძელდება 1574 წლამდე, ე.ი. ლევან მეფის გარდაცვალებამდე.

რაც შეეხება ქართლს, იგი ენერგიულად იბრძვის დამოუკიდებლობის შენარჩუნებისათვის. სწორედ ამიტომ ირანის შაჰი ისმაილი 1521 წელს ქართლის დასამორჩილებლად შემოიჭრა, ააოხრა ქვეყანა, დაიპყრო დედაქალაქი თბილისი. 1524 წელს შაჰი ისმაილი გარდაიცვალა გამეფდა მისი 10 წლის ვაჟიშვილი თამაზი. ამით ისარგებლა ქართლი მეფემ დავით X-მ და იმავე წელს თბილისი დაიბრუნა. 1524 წელს დავითი ბერად აღიკვეცა. სამეფო ტახტი მის მემკვიდრეს ლუარსაბ უნდა დარჩენოდა, მაგრამ დავითის ძმა გიორგი IX დაჰპატრონებდა მის თემცა მცირე ხნით – 1524-1526 წლებში. 1527 წლიდან ქართლის მეფე ხდება ლუარსაბი (1527-1556 წწ.). იგი თითქმის 30 წლის მანძილზე ხელმძღვანელობდა ქართლის ბრძოლას ყიზილბაშების (ირანის) წინააღმდეგ.

ლუარსაბის მეფობის პერიოდში ირანის შაჰი თამაზი ოთხჯერ შემოიჭრა საქართველოში, მაგრამ ვერ დაიმორჩილა უშიშარი და გულადი მეფე. კიდევ მეტი – თვით ლუარსაბი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებსაც კი ეხმარებოდა დამპყრობლების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ლუარსაბ მეფე ცდილობდა საქართველოს მეზობელი ძალების გაერთიანებას. მას კარგი დამოკიდებულება ჰქონდა კახეთის მეფესთან, ხოლო იმერეთის მეფესთან ნათესაურ კავშირში იმყოფებოდა.

ქართლის მეფე ლუარსაბი ძალზე მოხერხებულად სარგებლობდა ირანსა და ოსმალეთს შორის არსებული წინააღმდეგობებით და ისეთ ღონისძიებებს ატარებდა, რომ არც ერთ სახელმწიფოს არ დაეპყრო საქართველო.

რა მდგომარეობაა იმერეთის სამეფოში. აქ მეფობს ბაგრატ III (1510-1565 წწ.). იგი, ერთი მხრივ, ცდილობს გაუმკლავდეს მოძალბებულ გარეშე მტრებს, მეორე მხრივ – შეინარჩუნოს ქვეყნის შიგნით სტაბილურობა, დაძლიოს ცენტრიდანული ძალების წინააღმდეგობა, მოიგერიოს მეზობელთა შემოსევა.

იმერეთის სამეფოს მოსვენებას არ აძლევს თურქეთი. თურქეთის აგრესია წარმოებდა როგორც სამხრეთიდან, ისე ჩრდილო-დასავლეთიდან. ჩრდილო-დასავლეთიდან ოსმალები ჯიქებს იყენებდნენ. ჯიქები ძარცვავდნენ და იტაცებდნენ, შემდეგ ტყვედ ყიდდნენ ოსმალეთის ბაზრებზე აფხაზეთის, სამეგრელოსა და გურიის სოფლებში მოტაცებულ ყმებს.

1533 წელს იმერეთის მეფე ბაგრატ III-ის მეთაურობით გურიისა და სამეგრელოს მთავრები ლაშქრობას აწყობენ ჯიქეთში. პირველი წარმატებების მიუხედავად, მოკავშირეთა შორის უთანხმოების გამო – ლაშქრობა წარუმატებლად დამთავრდა.

1535 წელს ბაგრატ III სამეგრელოსა და გურიის მთავრებთან ერთად სამცხე-საათაბაგოს შემოსაერთებლად ლაშქრობას აწყობს სამხრეთ საქართველოში. ლაშქრობა წარმატებით დამთავრდა. ტყვედ ჩაიგდეს ათაბაგი ყვარყვარე III. სამცხე-საათაბაგოს თავადებმა დახმარებისათვის თურქეთს მიმართეს. 1536 წელს სულთანის ლაშქარი საქართველოში შემოვიდა. მართალია, ამ შემოსვლით სამცხე-საათაბაგო მთლიანად არ ჩაუგდიათ ხელში, მაგრამ თურქებმა იწყეს აქ ფეხის მოკიდება. 1543 წელს სულთანის ბრძანებით არზრუმის მმართველი მუსა ფაშა 22-ათასიანი ლაშქრით იმერეთს მიაღწა. ბაგრატ III-მ მოატყუა მუსა-ფაშა, აღუთქვა მას მორჩილება, მაგრამ როცა უკან გაბრუნდა, დაეწია და ერთიანად ამოხოცა მისი ჯარი.

1545 წელს სულთანმა დიდძალი ჯარი შემოუსია ბაგრატ III-ს სამეფოს. ამ ომში ბაგრატის მხარდამხარ იბრძვის გურიელიცა და ქართლის ლაშქარიც. მაგრამ ქართველთა ჯარი დამარცხდა. დამარცხებულ მიზეზთა შორის ასახელებენ როგორც სამეგრელოს, ისე მესხების მიერ ბრძოლის ველის დატოვებას¹. ოსმალებმა სამცხე-საათაბაგოს ათაბაგი ქაიხოსრო III დასვეს (1545-1573 წწ.). ამ პერიოდიდან ოსმალეთმა მტკიცედ მოიკიდა ფეხი სამცხე-საათაბაგოში.

იმერეთის სამეფოს დაშლა სამეგრელოს (დადიანის) განდგომით დაიწყო. სამეგრელოს სამთავროს გამგებელი დადიანი სისტემატურად გაურბოდა იმერეთის მეფის ბაგრატ III-ის მიერ მოწყობილ ლაშქრობებსა თუ თავდაცვით ომებში მონაწილეობას. ბაგრატ III დაავდა სამეგრელოს განდგომას და ცდილობდა როგორმე მის მორიგებას. 1548 წელს ბაგრატ III-მ დააპატიმრა სადარბაზოდ მრევული დადიანი. ასევე ცდილობდა ბაგრატ III გურიელის დამორჩილებასაც, მაგრამ ვერ მოახერხა.

ბაგრატ III-ის წინააღმდეგ გამოდის ათაბაგი ქაიხოსრო III, რომელმაც გაათავისუფლა დატყვევებული დადიანი და ახალციხეში ჩაიკვანძო.

XVI საუკუნის შუა ხანებისათვის იმერეთის სამეფო დაიშალა. ამ სამეფოს გამოაკლდა და ცალკე პოლიტიკურ ერთეულებად მოყალიბდა: სამეგრელოს სამთავრო, გურიის სამთავრო, სემნეთი და მესხეთ-ჯავახეთი.

1554 წელს მოლაპარაკება დაიწყო და 1555 წლის 29 მაისს მცირე აზიაში ქ. ამასიაში საზავო ხელშეკრულება დაიდო ირანსა და ოსმალეთს შორის. დამპყრობლებმა ამიერკავკასია გაინაწილეს. თურქებმა უნდა მიკუთვნებოდა იმერეთის სამეფო სამეგრელო-გურიის სამთავროებითა და სამცხე-საათაბაგოს დასავლეთი ნაწილი — ტაო, შავშეთი, კლარჯეთი (ჭოროხის აუზი), აფხაზეთი, ლაზეთი, ხოლო ირანს მთელი აზერბაიჯანი და სომხეთის აღმოსავლეთი ნაწილი (სომხეთის სავაე დასავლეთი კი თურქეთს დარჩა), ქართლისა და კახეთის სამეფოები, სამცხე-საათაბაგოს აღმოსავლეთი ნაწილი, მტკვრის აუზი „საქართველოს შესახებ დადებული შეთანხმება საქართველოს დაუკუთმავად მოხდა და დაზავებულმა მოწინააღმდეგეებმა ერთიმეორეს მისაწყეს ის, რაც მათ ჯერ რეალურად მანძი არ ეკუთვნოდათ“².

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 107.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. IV, გვ. 249.

საქართველოს სახელმწიფოებრიობა XVI საუკუნის მეორე ნახევარში

ა) ქართლი

საქართველოს დაყოფას ირანსა და ოსმალეთს შორის გავლენის სფეროებად ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა სამეფო-სამთავროები სხვადასხვანაირად განიცდიდნენ. ერთნი შეეგუვნენ კიდევაც ამ აზრს. უშიშარ, დაუმორჩილებელ პოზიციას იჭერდა ქართლის სამეფო. ქართლის მეფე ლუარსაბი შეებრძოლა ირანელ დამპყრობლებს, დაიბრუნა კიდევაც ციხე-სიმაგრეები. მეფე ლუარსაბი და მის ირგვლივ შემოკრებილი ქართველი პატრიოტები პატრიზანულ ბრძოლებს აწარმოებდნენ. 1556 წელს ლუარსაბ მეფე ყიზილბაშებთან ბრძოლაში დაიღუპა ხრამის ხეობაში. მისმა შვილმა სიმონ I-მა (1556-1560; 1578-1600 წწ.) მრავალი შემოსევა მოიგერია — 1561 წელს, 1567-1568 წლებში. 1569 წელს კი ტყვედ ჩავარდა. მის მაგიერ შაჰმა ქართლის მეფედ დასვა სიმონის გამაჰმადიანებული ძმა — დავითი ანუ დაუდ-ხანი. 1578 წელს სიმონი კვლავ დააბრუნა შაჰმა ქართლის მეფედ. 1578 წელს დაწყებულ ირან-ოსმალეთის ომში აღმოსავლეთ საქართველო თურქეთის წინააღმდეგ გამოდის. სიმონ I 1578 წლიდან სიცოცხლის დასასრულამდე თურქეთის წინააღმდეგ იბრძვის; ცნობილია, რომ ამ პერიოდში საქართველოში იწყება თურქთა მძლავრობა. XVI საუკუნის 80-იანი წლებიდან ოსმალეთი თითქმის მთელ ამიერკავკასიას ეუფლება. 1588 წელს ირანსა და ოსმალეთს შორის დაზავება ხდება. სიმონ I უზავდება ოსმალეთს შემდეგი პირობით: ოსმალეთი ცნობდა სიმონ I-ს ქართლის მეფედ და არ ჩაეროდა მის საშინაო საქმეებში. სამაგიეროდ ქართლის მეფეს ხარკი უნდა ეხდა თურქეთისათვის ყოველწლიურად.

ირანი ამ პერიოდისათვის თანდათან სუსტდება. შაჰ-აბას I რუსეთსაც კი სთხოვდა დახმარებას ოსმალების წინააღმდეგ ბრძოლაში, მაგრამ რუსეთისაგან დახმარება ვერ მიიღო. 1590 წელს დასუსტებულმა ირანმა საქართველო ოსმალეთის სამფლობელოდ ცნო.

ბ) კახეთი

როგორც ზემოთ აღინიშნა, სეფიანთა ირანის სახელმწიფოს ჩამოყალიბებისთანავე კახეთმა იკისრა მისი ვასალობა და ამ გზით სამეფოში მშვიდობიანობა დამყარდა. კახეთი ნაკლებად ერეოდა საქართველოს სხვა კუთხეების საქმეებში და მხოლოდ საკუთარი ინტერესებით მოქმედებდა. მაგრამ 1555 წლის ირან-ოსმალეთის ზავის შემდეგ კახეთს ჩრდილოეთიდან უჩნდება მტერი დაღესტნელი ფეოდალების სახით, რომლებსაც თურქეთის მხარდაჭერა ჰქონდათ. კახეთის მეფე ლევანს მონაწილეობა არ მიუღია ყიზილბაშთა ლაშქრობებში, როდესაც ეს უკანასკნელნი ქართლს აოხრებდნენ. ამიტომაც შიშობდა, რომ მიზეზად არ გამოეყენებინა სპარსეთის შაჰს და ერთგულების დასამტკიცებლად თავისი შვილი იესე გაუგზავნა დიდი ძღვენით. როგორც ცნობილია, ამ პერიოდში ძლიერდება რუსეთი. რუსეთმა 1552 წელს ყაზანის, ხოლო 1556 წელს ასტრახანის სახანოები დაიპყრო. 1561 წელს კახეთის მეფე ლევანი ელჩებს გზავნის მოსკოვში დახმარების სათხოვნელად. მართლაც, კახეთში ჩამოვიდა რუსეთის ჯარი, რომელიც კახეთის ციხესიმაგრეებში ჩააყენეს. ამ აქტმა თურქეთის პროტესტს გამოიწვია და ლევან მეფე იძულებული გახდა დაეთხოვა რუსეთის ჯარი. 1574-1605 წლებში კახეთს განაგებდა მეფე ალექსანდრე I, რომელიც მეტად ფრთხილი იყო. იგი საომარ მოქმედებას ძღვენსა და მშვიდობიან პოლიტიკას ამჯობინებდა. იგი გარკვეულ ნაბიჯებს დგამდა რუსეთისაკენ.

1586 წელს ალექსანდრე II რუსეთის მეფეს კახეთისათვის დახმარებას სთხოვს. ერთი წლის შემდეგ რუსი ელჩები კახეთში ჩამოდიან. ალექსანდრე II ხელს აწერს ფიცის წიგნზე. ამ წიგნით რუსეთის მეფე კახეთის სამეფოს თავის მფარველობაში ღებულობდა და კახეთის მეფეც მის მორჩილებას კისრულობდა. 1590 წლიდან მეფე თევდორე თავის თავს „ივერიის ქვეყნისა და ქართველი ხელების ხელმწიფეს“ უწოდებდა. რუსეთ-კახეთის კავშირი იმდროინდელი XVII საუკუნის დასაწყისში.

კახეთის სამთავროს არაფერი სასიკეთო არ მოუტანა რუსეთთან კავშირმა. ამაზე მეტყველებს კახეთის მეფის საუბარი რუს დესპანებთან: „წინათ საქართველო ყიზილბაშთა სახელმწიფოსთან, ან სპარსეთთან იყო დაკავშირებული და სპარსეთთან ერთად ოსმალეთის

და სხვების წინააღმდეგ მოქმედებდა, მაგრამ ცოდვათა ჩვენთა სიმრავლისათვის ჩვენს ქვეყნებში ოსმალეთი გაძლიერდა, სპარსეთსა და ჩემს სიძეს სვიმონს ბევრი ციხე-ქალაქი წაართვა და ჩემს სამეფოსაც ხარკი დაადვა. ეხლა კი სპარსეთის შაჰი თავის ელჩებს მიგზავნის და მთხოვს, რომ მასთან ვიყო ერთად ოსმალეთის წინააღმდეგ. ამავე დროს ოსმალეთის სულტანიც დიდს მუქარას მითვლის, ამ ზაფხულსავე თავისი ლაშქრის ჩემს წინააღმდეგ გამოგზავნა უნდა და ჩემს ქვეყანაში ციხეების აგება სურს იმიტომ, რომ მას გადუღეჭი და რუსთა ხელმწიფეს მფარველობა ვთხოვე... მე დღესდღეობით მოლაპარაკებას ვაგრძელებ იმ იმედით, რომ შამხალის წინააღმდეგ რუსთა მეფის ჯარი გამოჩნდება... მეოთხე წელიწადია კიდევ, რაც თქვენმა ხელმწიფემ ჩემი მფარველობა იკისრა, მაგრამ ჯერაც მისი ლაშქარი არ მინახავს“.

გ) დასავლეთი საქართველო

1555 წელს ირან-ოსმალეთის ზავის შემდეგ დასავლეთი საქართველო იძულებული გახდა ოსმალეთის ვასალობა მიეღო და ხარკი ეხდა. ყველაზე საშინელი „სენი“, რომელიც ამ დროს დასავლეთ საქართველოს მოედო, იყო ტყვეებით ვაჭრობა. ამ მოვლენას ხელს უწყობდა ოსმალეთი. მაგრამ ქვეყნის პროგრესულმა ძალებმა თავს იდევს მის წინააღმდეგ ბრძოლა, რადგან ჩანაგდებოდა მწარმოებელი კლასი. XVI საუკუნის შუა წლებში მოწვეულ იქნა საეკლესიო კრება, რომელმაც სიკვდილით დასჯის სასჯელი დააწესა დამნაშავეთათვის, ე.ი. ტყვის მოტაცებისა და გაყიდვისათვის, მაგრამ ასეთი მოქმედებები კიდევ დიდხანს გრძელდებოდა. 1565-1583 წლებში იმერეთის ტახტზეა გიორგი II. მისი მეფობის მთელ პერიოდში ადგილი ჰქვს ბრძოლას იმერეთსა და სადადიანოს შორის, იმერეთსა და გურიას შორის. ამივე კუთხეს შორის. მეგრძოლი მხარეები ზშირად უცხო სახელმწიფოს (თურქეთს) მიმართავდნენ დასახმარებლად, რაც კიდევ უფრო დაბაჟდა სიტუაციას და ხელს უწყობდა დაქუცმაცებას. ზოგჯერ დასავლეთ საქართველოს ხელისუფალნი (დადიანი, გურიელი) და იმ-

ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, ტ. IV, გვ. 315-316.

ერეთის მეფე დაზავდებოდნენ ხოლმე. ასე მოხდა XVI საუკუნის 70-იან წლებში, მაგრამ დაზავება არც მყარი იყო და არც ხანგრძლივი. მათ შორის ბრძოლა 80-იანი წლების დასაწყისში კვლავ განაგრძობდა. ერთმანეთს ებრძვიან სამეგრელო და გურია, იმერეთში კი ტახტის მემკვიდრეობისათვის სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლა გაჩაღდა. ქართლის პროგრესულად მოაზროვნე ადამიანებს აწუხებდა დასავლეთ საქართველოში ასეთი ანარქია. სიმონ ქართლის მეფემ სცადა დასავლეთ საქართველოს (იმერეთის) შემოერთება, მაგრამ ეს ცდაც უშედეგოდ დამთავრდა.

დ) სამცხე-საათაბაგო

როგორც ზემოთ აღინიშნა, 1555 წელს ირან-ოსმალეთის ზავით სამცხე-საათაბაგო გავლენის სფეროებად დაიყო ირანსა და ოსმალეთს შორის. ტაო-კლარჯეთსა და შავშეთს ოსმალეთი განაგებდა, ხოლო მისი აღმოსავლეთი ნაწილი ირანს „ერგო“. ირანის ტერიტორიას მოსვენებას არ აძლევდნენ ოსმალები. ირანის ში“ მყოფი ათაბაგი ქაიხოსრო ამოდ ელოდა ყიზილბაშთა დახმარებას, მას ლოდინში აღმოხდა სული 1573 წელს. მისი გარდაცვალების შემდეგ ირანის სამცხე-საათაბაგოში ათაბაგი ხდება ყვარყვარე რომელმაც მთელი თავისი ძალა და ენერჯია განდგომილ თავადებთან — შალიკაშვილებთან ბრძოლას მოახმარა. 1578 წელს ოსმალეთს ირანს შორის კვლავ ომი ატყდა. ოსმალები ირანის ცდილობდნენ საქართველოს — მათ შორის სამცხე-საათაბაგოს ენებას. ისინი მოხერხებულად იყენებდნენ აქ გაჩაღებულ შინაფეოდალურ ომებს. ოსმალები, ირანის წინააღმდეგ საბრძოლველად მიმავალ სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიას ანადგურებენ და ციხესიმაგრეებს იღებენ. 1578 წელს თურქეთსა და ირანს შორის ბრძოლა გამარჯვებით დამთავრდა. მოტყუვდა სამცხე-საათაბაგოს მომლოდინე მანუჩარი, რომელსაც ეგონა, რომ ოსმალები მას მთქვეყანას მისცემდნენ. ოსმალებმა საათაბაგო სანჯაყებად დაყვეს მანუჩარს მხოლოდ ხახულის სანჯაყი არგუნეს. ოსმალებმა ახალციხეც დაიკავეს. 1579 წლის 25 ივნისს, ოსმალეთის სულთან ბრძანებით, სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობილ ტერიტორიაზე

(ახალციხის) საფაშო დაარსდა. მანუჩარი გამაჰმადიანდა, მას ქრისტიანთა ეწოდა და იგი ახალციხის ფაშად დაინიშნა. ამავე წელს ოსმალები თბილისსაც იკავებენ და საფაშოდ გამოაცხადეს ეს ქალაქი. აქ თავისი ფაშა დანიშნეს. ოსმალებს კახეთის მეფეც დაემორჩილა. კახეთის მეფეს ოსმალებმა უბოძა ბეგლარ-ბეგობის ანუ კახეთის მმართველის ტიტული. თავის მხრივ, კახეთის მეფეს ყოველწლიურად უნდა ეძღვია 30 იუქი აბრეშუმი, 20 ქალ-ვაჟი, 10 ფრთა შევარდენი და 10 ფრთა მიმინო. მალე ოსმალებმა მთელი აღმოსავლეთი საქართველო დაიპყრო.

თურქეთსა და ირანს შორის 1578 წელს დაწყებული ომი 1590 წელს ზავით დამთავრდა. ზავის პირობებით საქართველო ოსმალეთს გადაეცა. საქართველოში მყარდება თურქული მმართველობა. ეს მმართველობა შედარებით კარგად ჩანს სამცხე-საათაბაგოს მაგალითზე.

ოსმალებმა სამცხე-საათაბაგოში თავისი მმართველობის შემოღებად ტერიტორია და მოსახლეობა აღწერეს და შეადგინეს გურჯისტანის დიდი დავთარი. დიდ დავთარს წინ უძღოდა „კანონ-ნამე“, ანუ კანონთა წიგნი, რომელშიაც მოცემულია მოსახლეობის უფლებები და მოვალეობები.

გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი სამცხე-საათაბაგოს რვა სანჯაყად ყოფდა: ახალციხე, ხერთვისი, ახალქალაქი, ჩილდირი, ფოცხოვი, პეტარა, ფანაკი და დიდი არტაანი¹. რვა სანჯაყში ქ. ახალციხე იყო ვილაიეთის გამგებლის რეზიდენცია. ვილაიეთი იმართებოდა თურქი მოხელეების მეშვეობით.

გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის მიხედვით ქართველი მოსახლეობა მიწას შეინარჩუნებდა თუ ის მხედარი გახდებოდა, ხოლო მხედარი აუცილებლად მუსულმანური სარწმუნოების მქონე უნდა ყოფილიყო. დავთარი ასახელებს მუსულმანური მიწათმფლობელობის შემდეგ სახეებს: ხასი, ზიამეთი, თიმარი, ვაკუფი, მულქი-მოურუსი, თავისუფალი თიმარი, ჩიფლთიქი და სხვ.²

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 151.

² იქვე, ტ. IV, გვ. 152.

საქართველოს სახელმწიფოებრიობა
XVII საუკუნეში

1590 წელს დადებული ზავი ირანსა და ოსმალეთს შორის მეტად მძიმე იყო ირანისათვის, მაგრამ იგი იძულებული იყო ამ დასდგომოდა, რადგან აღმოსავლეთიდან მას უზბეკთა შემოსევები უნდა მოეგერიებინა, ასევე უნდა მომზადებულიყო თურქეთთან ომისათვის.

XVII საუკუნის დამდეგისათვის ირანი მეტად გაძლიერდა. აქ ტარდა სხვადასხვა სახის რეფორმები, მათ შორის სამხედრო რეფორმა და ირანი ძლიერი სამხედრო პოტენციის ქვეყანად იქცა. შაჰი თურქეთთან შეტაკებისათვის მოკავშირეებს ეძებდა. იგი მოკითხვის წერილებს უგზავნიდა ქრისტიან მეფეებს და თურქეთის წინააღმდეგ სამხედრო კავშირებს სთავაზობდა. 1603 წელს შაჰი ომს იწყებს თურქეთის წინააღმდეგ, რომელიც 1639 წლამდე გრძელდება. ომის მთელი სიმძიმე ამიერკავკასიის ხალხებს დაატყდა თავს. შაჰ-აბასმა თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში მოხერხებულად ჩააბა და გამოიყენა ქართლის მეფე გიორგი და კახეთის მეფე ალექსანდრე. თურქეთი უომრად იხევდა უკან, მარცხდება და შაჰი იმარჯვებს. 1613 წელს შაჰ-აბასსა და თურქეთს ხონთქარს შორის ზავი იდება. ამ ზავით აღდგენილ იქნა 1555 წელს ზავის პირობები. ოსმალეთმა ცნო ქართლის დაქვემდებარება ირანისადმი. ასევე ირანს გადაეცა კახეთი და სამცხე-საათაბაგოს აღმოსავლეთ ნაწილი. ირანის ხელში გადავიდა აზერბაიჯანიცა და სომხეთიც. ამასთან შაჰი მეტად ჩქარობდა საქართველოს საბოლოოდ დამორჩილებას, ყიზილბაშური წყობის შემოტანას, ქრისტიანობის გაუქმებასა და მხარეთა გაათავისუფლებას, რადგან იცოდა, რომ სწორედ საქართველოში „ინასკვებდა და ის საერთაშორისო გართულებები, რომლებიც სამი ქვეყნის – ირანის, რუსეთისა და ოსმალეთის ურთიერთობაში იყო“¹. ირანის შაჰი მაცოფილო იყო იმით, რომ ქართველები (კახეთი) ხელს უწყობდნენ რუსეთის გავლენის ზრდას ამიერკავკასიაში, მათთან დიპლომატიური ურთიერთობას აწარმოებდნენ და მოკავშირეობის საკითხს სვამდნენ. 1613 წლის ზავის შემდეგ შაჰმა საქართველოსათვის „მოიცალა“ „ანგარიშსწორებისათვის“ სამზადისს შეუდგა.

1612 წელს შაჰმა თეიმურაზი და ლუარსაბი ნადირობის მოთხოვნით თავისთან დაიბარა. მაგრამ მეფეები არ ენდვნენ ვერაგ შაჰს და წავიდნენ. ეს კი ირანის შაჰისადმი დაუმორჩილებლობას ნიშნავდა.

1613 წელს ირანის შაჰი დიდი ჯარით საქართველოსაკენ დაიძრა. ქართველი მეფეები არ ელოდებოდნენ შაჰის საქართველოში შემოსვლას. ამიტომ შაჰიც კონსპირაციულად ინიღბებოდა და ირწმუნებოდა, რომ ოსმალეთის წინააღმდეგ საბრძოლველად მიდიოდა. შაჰი კახეთში 1614 წლის გაზაფხულზე შემოიჭრა. მან დაიპყრო კახეთი. იგი კახეთის 50 დღის განმავლობაში აოხრებდა თავისი ჯარით, რის შემდეგ ქართლში გადავიდა. შაჰ-აბასი ჯიუტად მოუხმობდა თავისთან ქართლისა და კახეთის მეფეებს, რომლებიც იმერეთში იყვნენ გაქცეულნი. ქართლის მეფე ლუარსაბი შადიმან ბარათაშვილმა ჩამოიყვანა. და შაჰთან მივიყვანა. შაჰმა იგი ირანში წაიყვანა, გამაჰმადიანება მოსთხოვა. ლუარსაბმა ამაზე მტკიცე უარი განაცხადა. 1615 წელს შაჰ-აბასი საქართველოში შემოიჭრა, მაგრამ ქართლი არ დაურბევია. ამ გარეობას გიორგი სააკაძის მოხერხებულობით ხსნიან¹.

1615 წელს განახლდა ირან-ოსმალეთის ომი. ამჯერად ოსმალეთი ომს იწყებს ირანის წინააღმდეგ. იმერეთს გადახვეწილი კახეთის მეფეს მიეცა, იგი თურქეთის მეშვეობით ცდილობს კახეთის განთავისუფლებას. 1615 წელსვე იწყება კახეთის აჯანყება ირანის ბატონობის წინააღმდეგ. აჯანყებას თეიმურაზ მეფე ხელმძღვანელობს. თავდაპირველად აჯანყებულებმა დიდ გამარჯვებას მიაღწიეს, მათ გაანადგურეს ალი-ხანის 15000-იანი არმია, მაგრამ შაჰმა მოძღვენო წელს – 1616 წლის გაზაფხულზე შური იძია. იგი უზარმაზარი ჯარით შემოიჭრა საქართველოში, დაიპყრო და გაანადგურა ჯერ ქართლი, ხოლო შემდეგ კახეთი. განსაკუთრებით სისასტიკე გამოიჩინა შაჰმა კახეთის იმართ, აქ არა მარტო ამოწყვეტა მოსახლეობა, არამედ დაანგრია და დაწვა შენობები, ეკლესიები, აჩეხა ხეხილი და ვენახები. თეიმურაზი იმერეთს გაიქცა. შაჰმა დაცარიელებულ კახეთში თურქმანები ჩაასახლა. შაჰის შემოსევების შედეგად 1614-1617 წლებში კახეთმა მოსახლეობის ორიმესამედი დაკარგა, 100000 ათასამდე ბრძოლაში დაიღუპა, ხოლო 200000 ირანში გადაასახლეს (ამ გადასახლებულების შთამავლები დღესაც ცხოვრობენ ფერეიდანში).

¹ დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1965, გვ. 28.

ირანის წინააღმდეგ გამოსვლები არ შენელებულა. 1625 წელს ირანის წინააღმდეგ გამოსვლა მოეწყო, რომელსაც გიორგი სააკაძე ხელმძღვანელობდა. ამ აჯანყების შედეგად ძალზე დასუსტდა ირანის გავლენა საქართველოზე. კიდევ მეტი — გიორგი სააკაძე თუ ოსმალები სარდლების დანშარებას მიიღებდა, ირანში შეჭრას ფიქრობდა ირანის სახელმწიფოს დამორჩილებასაც ვარაუდობდა, მაგრამ ამ მას განხორციელება არ ეწერა¹.

გიორგი სააკაძის ღალატით აღშფოთებული შაჰი ამავე წელს ზაფხულში შემოიჭრა საქართველოში თითქოს მოურავის აჯანყება ჩასაქრობად და საქართველოს საქმეების მოსაწესრიგებლად, სინდვილქში კი მისი გეგმა ვერაგული იყო — მას სურდა ქართლ-კახეთის მთლიანად მოსპობა. შაჰ-აბასის შემოსევას ქართველი ლისუფალნი ელოდნენ და სათანადოდ მოემზადნენ, მაგრამ ბრძოლაში დამარცხდნენ. „სამშობლოს-თავისუფლებისათვის ღუპულთა შორის იყვნენ გმირი სარდლები და რაინდები — ჯანდიერი, თეიმურაზ მუხრანბატონი, ალათანგ ხერხეულიძე, ბაადციციშვილი, ეპისკოპოსები — რუსთველი და ხორჯაშენელი, ცხრა ხერხეულიძე, ცხრა მაჩაბელი, შვიდი ჩოლოყაშვილი და სხვა მრავალი“². ქართველთა აჯანყება ამით არ დამთავრებულა. გიორგი სააკაძის და სხვა მხედართმთავრები პარტიზანულ ომს უმართავდნენ ბაშებს და სისხლიდან ცლიდნენ მათ. სულ ამ აჯანყებაში დაიღუპა 60000 მოლაშქრე დაკარგეს. შაჰ-აბასი იძულებული გახდა თავი გაენებებინა ქართლ-კახეთის დაპყრობის გეგმისათვის.

1625 წელს გიორგი სააკაძე სამცხეს გადავიდა და სულთან გამართა მოლაპარაკება ყიზილბაშებთან ერთობლივი ბრძოლის სატარებლად. სააკაძემ სულთანისაგან დახმარება ვერ მიიღო. შემდეგ იგი მოლაპარაკებას აწარმოებს იმერეთისა და სამეგრელოს (ოდიშის) მმართველებთან, რომლებიც დაჰპირდნენ ყიზილბაშებს წინააღმდეგ ბრძოლაში დახმარებას. 1626 წლიდან გიორგი სააკაძე უკვე ქართლშია და კახეთის მეფე თეიმურაზთან ერთად ყიზილბაშებთან ერეკება. მან თითქმის შეძლო აღმოსავლეთ საქართველოდან

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 281-282.

² იქვე, გვ. 285.

განდევნა და ქართლ-კახეთის გაერთიანება. ამის შემდეგ კი შეუდგა სრულიად საქართველოს გაერთიანებას, მაგრამ მის წინააღმდეგ გამოდის კახეთის მეფე თეიმურაზ I. თუ გიორგი სააკაძე თეიმურაზზე გაიმარჯვებდა, საქართველო ერთიანდებოდა, რადგან სააკაძე ფიქრობდა იმერეთის მეფის მემკვიდრის ალექსანდრეს ტახტზე დასმას. სრულიად საქართველოს მეფედ, მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, კახეთის მეფემ თეიმურაზმა ჩაშალა საქართველოს გაერთიანების ეს გეგმა, მან ბაზალეთის ტბასთან, 1626 წელს დაამარცხა სააკაძე, რითაც ფაქტობრივად შეწყდა ეს ისტორიული საქმე. ბაზალეთის ომს ქართველი ხალხის ტრაგედიას უწოდებენ¹. ეს მართლაც ტრაგედია იყო, რადგან ჩაიშალა ქვეყნის გაერთიანების საქმე, რომელიც რამდენიმე საუკუნეს გრძელდებოდა. გიორგი სააკაძე იძულებული გახდა ქართლი დაეტოვებია. იგი 1629 წელს მოკლეს ოსმალეთში თავის ატთან და ორმოცამდე მხლებელთან ერთად.

ბაზალეთის ომის წარმატებით დამთავრების შემდეგ თეიმურაზ მეფემ მოახერხა ქართლის დამორჩილება. მან დადესტნელ ლეკებსაც შეუტია და ერთგვარი მშვიდობიანობა დაამყარა სახელმწიფოში. თეიმურაზის გეგმები — განემტკიცებინა ქვეყნის შიგნით წესრიგი — არ განხორციელდა იმის გამო, რომ მას ქართველი ფეოდალები აეშალნენ. ირანმა სასტიკად დაამარცხა ქართლ-კახეთი და 1632 წელს ქართლის მეფედ წარმოგზავნა როსტომ ხანი (იგივე ქაიხოსრო ბატონიშვილი). თეიმურაზი იძულებული იყო დასავლეთ საქართველოში გაქცეულიყო. როსტომ ხანის საქართველოში გამეფების შემდეგ ირანმა ცნო ქართველ ბაგრატიონთა მეფობა — მაგრამ მეფე მაჰმადიანი უნდა დასველიყო და ირანის მოხელედ უნდა ელიარებინა თავისი თავი. ასეთი დგომარეობა გაგრძელდა თითქმის 100 წელი². ქართლის მეფე ირანის მსალის გახდა და ეწოდა მას გურჯისტანის ვალი. რაც შეეხება კახეთს — იგი ირანის სახანოდ იქცა.

როსტომ ხანის მეფობის პერიოდში (1632-1658 წწ.) ქართლმა დიდ წარმატებას მიაღწია. თვით როსტომი უაღრესად ჭკვიანი და ამოცდილი კაცი იყო. იგი 67 წლისა გამეფდა. მართალია, როსტომი

საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 290.

იქვე, ტ. IV, გვ. 314.

ირანში გაიზარდა, იქ მოღვაწეობდა, აღზრდილი იყო მუსულმანურ სულისკვთებით, მაგრამ ქართლში გამეფებისთანავე მასში ეროვნულმა გენმა გაიღვიძა და იწყო ზრუნვა სამშობლოს კეთილდღეობისათვის. როსტომი მშვიდობიანი გზით ცდილობდა ურჩი ფეოდალების ორიგებას. მან ცოლად შეირთო დადიანის და, რითაც კავშირი გასამეგრელოსთან. როსტომ ხანს მოსვენებას არ აძლევდა გადგეწილი თეიმურაზ I. როსტომ ხანმა მტრულად განწყობილ ქართლ-ფეოდალებზე გამარჯვებას იმით მიაღწია, რომ მან ხელი არ ახდინა ქართულ ეკონომიკურ სისტემას, არ დაუპირისპირა ყიზილბაშთა ქართველობას, მიუხედავად იმისა, რომ გაატარა რეფორმა და საფოკალივე ეს ირანის შაჰს მხედველობიდან არ გამოჩინა. სწორედ წაგებდა ქართული სახელმწიფო მმართველობის შეცვლას. როსტომმა გადაწყვიტა კახეთის სამაგალითოდ „დასჯა“. ირანის შაჰის ხანმა ვერაფერი გააწყო თეიმურაზ I-თან. ასევე ეურჩებოდნენ არაგვის ერისთავები. 1636, 1638, 1642 წლებში არაერთგზის მოეწიეს როსტომის წინააღმდეგ ბრძოლები, მაგრამ შეთქმულები ყოველთვის ასაგებად (ალავერდი, ბახტრიონი და ყარაღაჯი). ციხეების აგების მარცხდებოდნენ. თეიმურაზი არ ცხრებოდა, იგი მოკავშირეს ეძებდა. მემკვიდრე კახეთის ბარში ჩასახლეს 80000 თურქმანი. კახეთის მოსახროგორც რუსეთის, ისე ოსმალეთის სახით, მაგრამ უშედეგოდ. ლეობას დიდი საფრთხე დაემუქრა. საფრთხე ემუქრებოდა ასევე საქართვე-1648 წელს თეიმურაზსა და როსტომს შორის მოხდა გადგეწილი მოსახლეობას, რომელიც სარჩოს ბარიდან იღებდა. ქვეყწყვეტი ბრძოლა, რომელშიაც თეიმურაზ I დამარცხდა. იგი ირანსა და ყოველთაო უკმაყოფილებამ მოიცივა. 1659 წელს აჯანყებამ იფლებული გახდა მეუღლე მიეგზავნა როსტომთან და იმერეთში წიქთა, რომელიც ისტორიაში შესულია როგორც კახეთის აჯანყება. რიგი და მშვიდობა დაემყარებინა. როსტომ მეფემ თეიმურაზზე აჯანყებაში მონაწილეობდნენ არ მარტო კახელები, არამედ ქართლისა არჯვების შემდეგ იწყო ქართველ ფეოდალთა შემორიგება. ამისათვის საქართველოს მთიანეთის მოსახლეობა. აჯანყებულთა მიზანი იყო ქართველ თავადებს შაჰთან აგზავნიდა. შაჰი უმტკიცებდა მათ ყმურქმანთა განდევნა-ამოყლელა. აჯანყება წარმატებით წარიმართა. ამ მამულებს, სიმდიდრეს, ამავე დროს, ასაჩუქრებდა. ქართველი ფეოდალები აჯანყებით კახეთი ფიზიკურ გადაშენებას გადაურჩა, მაგრამ ირანის შაჰის თიულდარები¹ ხდებოდნენ. მაგრამ როგორც სპეციალურ ლიტატონობა მთლიანად ვერ აღმოიფხვრა.

ერატურაშია მითითებული, ქართველი ფეოდალისათვის მიცემულ როსტომ მეფის გარდაცვალების შემდეგ აღმოსავლეთ საქართიული არ იყო სრულფასოვანი, იგი მკვეთრად განსხვავდებოდა თიქველოს მეფე ვახტანგ V ანუ შაჰ ნავაზ-ხანი ატარებს ერთგვარლის ოფიციალური სახისაგან². ლონისძიებებს მთლიანი საქართველოს აღსადგენად. მას წინააღმდეგობას უწევს ზაალ არაგვის ერისთავი, რომელიც განაგებდა კახეთს, სახელმწიფოს წინსვლაზე, ეჭვი აღუძრა ირანის შაჰს. სწორედ ამიტომ ასევე ეპყრა ერწო-თიანეთი. ზაალ არაგვის ერისთავი ქართლის მეფის მას კახეთი ჩამოართვა 1655 წელს და გადასცა სელიმ-ხანს. როსტომის ტოლის გაუქმების მომხრედაც კი გამოდის და მზად არის პირდაპირ დაემორჩილოს ირანის შაჰს, ოღონდაც თავის საერისთავოში სრული ბატონ-პატრონი იყოს. ვახტანგ V-მ მოახერხა კახეთის მო-

¹ თიულდარი – შაჰის მოხელე.
² დ. კაციტაძე, XVI-XVII საუკუნეთა სპარსული დოკუმენტური წყაროები საქართველოს ისტორიისათვის, კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული, 1970, გვ. 209.

მეფეს მემკვიდრე არ ჰყავდა. ამიტომაც 1653 წელს როსტომის მემკვიდრედ შეარჩიეს ბაგრატიონების გვერდითი შტოს – მუსხრანბატონების წარმომადგენელი ვახტანგი, რომელიც ირანში გაიგზავნა დასამტკიცებლად. ირანიდან გამაჰმადიანებული ვახტანგ (შაჰ-ნავაზი) მუსხრანბატონი ქართლის მეფედ დაბრუნდა. როსტომ ხანი 1658 წელს გარდაიცვალა. XVII საუკუნის 60-იანი წლებისათვის ქართლსა და კახეთში ეროვნულ აღმავლობას აქვს ადგილი. ქართველი ხელისუფალნი ქრისტიანული რუსეთისაკენ იღებენ ორიენტაციას. ამის დამადასტურებელია კახეთის მეფეების მიერ არაერთგზის ელჩების წარგზავნა რუსეთს, ასევე იმერეთის მეფისა თუ თუშ-ფშავ-ხევსურების ელჩობა რუსეთში. სწორედ ეს ირანის შაჰს მხედველობიდან არ გამოჩინა. სწორედ ამიტომ გადაწყვიტა კახეთის სამაგალითოდ „დასჯა“. ირანის შაჰის ხანმა შედიოდა კახეთში ჩაესახლებათ 15000 თურქმანი. შაჰ-აბას II-მ სახსრები არ დაზოგა. მან განკარგულება გასცა კახეთში ციხეების ასაგებად (ალავერდი, ბახტრიონი და ყარაღაჯი). ციხეების აგების შემდეგ კახეთის ბარში ჩასახლეს 80000 თურქმანი. კახეთის მოსახლეობას დიდი საფრთხე დაემუქრა. საფრთხე ემუქრებოდა ასევე საქართვე-1648 წელს თეიმურაზსა და როსტომს შორის მოხდა გადგეწილი მოსახლეობას, რომელიც სარჩოს ბარიდან იღებდა. ქვეყწყვეტი ბრძოლა, რომელშიაც თეიმურაზ I დამარცხდა. იგი ირანსა და ყოველთაო უკმაყოფილებამ მოიცივა. 1659 წელს აჯანყებამ იფლებული გახდა მეუღლე მიეგზავნა როსტომთან და იმერეთში წიქთა, რომელიც ისტორიაში შესულია როგორც კახეთის აჯანყება. რიგი და მშვიდობა დაემყარებინა. როსტომ მეფემ თეიმურაზზე აჯანყებაში მონაწილეობდნენ არ მარტო კახელები, არამედ ქართლისა არჯვების შემდეგ იწყო ქართველ ფეოდალთა შემორიგება. ამისათვის საქართველოს მთიანეთის მოსახლეობა. აჯანყებულთა მიზანი იყო ქართველ თავადებს შაჰთან აგზავნიდა. შაჰი უმტკიცებდა მათ ყმურქმანთა განდევნა-ამოყლელა. აჯანყება წარმატებით წარიმართა. ამ მამულებს, სიმდიდრეს, ამავე დროს, ასაჩუქრებდა. ქართველი ფეოდალები აჯანყებით კახეთი ფიზიკურ გადაშენებას გადაურჩა, მაგრამ ირანის შაჰის თიულდარები¹ ხდებოდნენ. მაგრამ როგორც სპეციალურ ლიტატონობა მთლიანად ვერ აღმოიფხვრა.

როსტომ მეფის გარდაცვალების შემდეგ აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე ვახტანგ V ანუ შაჰ ნავაზ-ხანი ატარებს ერთგვარ ლონისძიებებს მთლიანი საქართველოს აღსადგენად. მას წინააღმდეგობას უწევს ზაალ არაგვის ერისთავი, რომელიც განაგებდა კახეთს, სახელმწიფოს წინსვლაზე, ეჭვი აღუძრა ირანის შაჰს. სწორედ ამიტომ ასევე ეპყრა ერწო-თიანეთი. ზაალ არაგვის ერისთავი ქართლის მეფის მას კახეთი ჩამოართვა 1655 წელს და გადასცა სელიმ-ხანს. როსტომის ტოლის გაუქმების მომხრედაც კი გამოდის და მზად არის პირდაპირ დაემორჩილოს ირანის შაჰს, ოღონდაც თავის საერისთავოში სრული ბატონ-პატრონი იყოს. ვახტანგ V-მ მოახერხა კახეთის მო-

ადმოსავლეთი საქართველო XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში

XVIII საუკუნის ქართლის პოლიტიკურ ცხოვრებაში აშკარად გამოიკვეთა ჩრდილოეთის დიდი ქრისტიანული სახელმწიფოსაკენ თიერთობის გაცხოველება და როსტომ ხანის ირანისტული პოლიტიკა უარყოფა.

1688 წელს ირანის შაჰის დახმარებით ქართლის ტახტს ეპატრონა თეიმურაზ I-ის შვილი – ერეკლე I. მაგრამ 1703 სათვის იგი ირანში გაიწვიეს და ქართლს კვლავ გიორგი XI ეპატრონა. მაგრამ არც იგი დაბრუნებულა სამშობლოში, როგორც გამორჩეულმა სამხედრო სარდალმა დაიმსახურა შაჰის ერთგულება, მიიღო ირანის ჯარის მთავარსარდლობა და თული რაზმებითურთ ავღანეთის მმართველად დატოვეს. ქართლში მეფის მოადგილედ ანუ შემცვლელად (ჯანიშინად) მისივე ძმისწულს ვახტანგ VI, ანუ ვახტანგ ლევანის ძე დანიშნა. 1709 წელს გიორგი XI მუხანათურად მოკლეს. 1712 წელს ვახტანგი ირანში გაემგზავნა მეფედ დასამტკიცებლად. მას თან ახლდა დიდი ამალა, მათ შორს სულხან-საბა ორბელიანიც.

ვახტანგს წინადადება მისცეს მაჰმადიანობა მიეღო, მაგრამ უარი განაცხადა, რისთვისაც ქირმანს გადაასახლეს. ქართლში ირანული ორიენტაციის იესე ალი ყული-ხანი დააყენეს გამგებლად. რომელმაც თავი გამოიჩინა შაჰის წინაშე ქართველთა დაბეზღების მოსახლეობის შევიწროებითა და ექსპლოატაციით. ამას მოჰყვა ალზო მოძრაობა, რომელსაც ვახტანგის ვაჟი ბაქარი ხელმძღვანელობდა. თავით ვახტანგი, მიუხედავად იმისა, რომ ტყვეობაში იმყოფებოდა ცდილობდა მოლაპარაკება გაემართა დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში იგი ახერხებს სულხან-საბა ორბელიანის გაგზავნას დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში, რათა საქართველოსათვის როგორც ქრისტიანულ სახელმწიფოსათვის დახმარება აღმოეჩინათ. სულხან-საბა ორბელიანი 1715 წელს „ხელმოცარული“ დაბრუნდა საქართველოში. გატყვევნილი ვახტანგ VI იძულებულია ისლამი მიიღოს. მიუხედავად ამისა, შაჰმა იგი, მართალია, ქართლის მეფედ აღიარა, მაგრამ ქართლს არ გაუშვა და იქვე ირანში დაიტოვა. ამ პერიოდში ქართლისა ირანის პროვინციებში ძლიერდება დაღესტნელთა თარეში.

მათ აღსაკვეთად და ქვეყნის შიგნით წესრიგის დასამყარებლად გამოუშვა შაჰმა ვახტანგ VI ქართლს 1719 წელს. ვახტანგ VI-ს დაბრუნებას ქართლში კარგი შედეგი მოჰყვა. კვლავ აღდგა ქართლის ხელმძღვანელი როლი და თავისი გავლენის ქვეშ მოაქცია იმერეთისა და კახეთის სამეფოები. ვახტანგ VI სარგებლობდა შაჰის მხარდაჭერით, ბრძოლა დაღესტნელთა შემოსევებს, ამავე დროს, ყოველნაირად ცდილობდა ქართული სახელმწიფოს გაძლიერებას. სწორედ ვახტანგ VI-ს დროიდან დგება საკითხი ქართულ-სომხური ერთიანი სახელმწიფოს შექმნისა, რაც გაათავისუფლებდა ორივე ხალხს ირანის სრული დაპყრობისაგან, რადგან ირანი ამ პერიოდში ძალზე სუსტდებოდა. შედეგად რა ირანის შაჰი ქართლის გაძლიერებასა და მისთვის მოსლოდნელ საფრთხეს – გასცა ბრძანება დაღესტნელებთან ბრძოლის შეწყობისა და ვახტანგ VI-ს უკან გამოწვევისა. ვახტანგ VI-მ საჯაროდ დაიფიცა, რომ აღარ შეასრულებდა შაჰის ბრძანებას. შაჰის შავკრული საქციელით გაბოროტებული ვახტანგი ჩრდილოეთისაკენ იღებს ორიენტაციას. ამ პერიოდის რუსეთი დაინტერესებული იყო კავშირების დასაყრდენი სამხრეთ-კავკასიასა თუ კასპიის ზღვის სანაპიროებზე. რუსეთის მეფე პეტრე I აქტიურად მოქმედებს. იგი გზავნის როგორც ჯარს, ისე დიპლომატებს. რუსეთის ამოცანას წარმოადგენდა საქართველოსა და სომხეთის სამხედრო-პოლიტიკური კავშირის შეკვრა მოსალოდნელ ომებში ირანისა თუ თურქეთის წინააღმდეგ. ქართველი ხელისუფალნი – მათ შორის ვახტანგ VI დარწმუნებული იყო ირანის უძღურებაში და ესწრაფვოდა რუსეთთან კავშირის შეკვრას, რათა ამ გზით საბოლოოდ მოეშორებია ყიზილბაშთა უღელი. რუსეთთან სამხედრო კავშირის დამყარების საკითხი განიხილა ქართლის სახელმწიფო დარბაზში. დარბაზის წევრთა გარკვეულმა ნაწილმა გამოთქვა შიში იმის თაობაზე, რომ სანამ რუსეთი დახმარებას გაუწევდა საქართველოს, მანამდე ყიზილბაშები ააოხრებდნენ ქვეყანას. მაგრამ ვახტანგ VI ჯიუტად იცავდა რუსეთის ორიენტაციის პოზიციას. გაიმართა გარკვეული მოლაპარაკება რუსეთის იმპერატორსა და ვახტანგ VI-ს შორის, თუმცა ამის თაობაზე იურიდიული დოკუმენტი არ შეუდგენიათ. საქართველოსთან ერთად რუსეთის დამხმარედ უნდა გამოსულიყვნენ სომეხი მელიქებიც, რომლებიც აქტიურ მოლაპარაკებას აწარმოებდნენ, ერთი მხრივ, რუსეთთან, მეორე მხრივ, ვახტანგ VI-სთან.

ამ პერიოდში ირანი მეტად დასუსტებული იყო. მას უტყუარად ავლანეთი და ქვეყანა დაცემის პირზე იყო მისული. ირანის მხარე მხოლოდ ქართველთა იმედი ჰქონდა. ქართველი ხელისუფალნი მის მიმართ ორანზროვან დამოკიდებულებას იჩენდნენ. თუ ვახტანგ VI წინააღმდეგი იყო შაჰის დახმარებისა, მისი შვილი ბაქარი ირანის შაჰის გვარდიის უფროსად გვევლინება, მაგრამ მამა არ რთავს ნებას, რომ იგი შაჰს დაეხმაროს.

1722 წლის 20 აგვისტოსათვის ქართველთა და სომეხთა ჯარს რუსეთის ჯარს დარუბანდა და ბაქოს შორის უნდა შეხვედროდა მაგრამ პეტრე I-მა მოატყუა ქართველები და სომეხები და პირ ჩრდილოეთისაკენ იბრუნა. პეტრე I-ის ამ საქციელს ირანის წინააღმდეგ ომში იმ გარემოებით ხსნიან, რომ ამ დროს პეტრე I-ს სურდა ურთიერთობის გამწვავება თურქეთთან, ასევე რუსი ჯარ მოუმარაგებელი აღმოჩნდა, გაჩნდა ეპიდემია და სხვ. საომარი მოქმედება ჩაიშალა და გადაიდო 1723 წლისათვის.

„1722 წლის დამლევსა და 1723 წლის დამდეგს ქართლში მდგომარეობა უადრესად გართულდა: ირანის ახალი შაჰი — თამაზი (თამაზის ძე) ჯარებს აგროვებდა ურჩი ვახტანგის დასასჯელად. ამავე დროს თურქეთიც თავს უყრიდა ჯარებს ქართლის საზღვარზე და იმ შესაჭრელად ემზადებოდა. ქართლის შიგნითაც ყველაფერი რიგზე როდეს იყო. შინაფეოდალური კინკლაობა გრძელდებოდა; ვახტანგ VI-სა და კახეთის მეფეს კონსტანტინეს შორისაც ურთიერთობა გამწვავდა. კონსტანტინე ცდილობდა ესარგებლა ვახტანგის გართულებული მდგომარეობით და ქართლის ტახტისათვის იბრძოდა. ვერაგი კონსტანტინისათვის გეგმას შაჰს უთანხმებდა, რათა ვახტანგის განადგურების საზღვარად ქართლს დაუფლებოდა“¹. ასეთ ვითარებაში კონსტანტინე ქართლში შეიჭრა და დაიპყრო თბილისი. ამავე პერიოდში არზრუმის ფაშა ცხინვალში გადახვეწილ ვახტანგ VI-ს წინადადებას აძლევს ეცნოს სულთანის ხელისუფლებას თუ სურდა შეენარჩუნებინა ქართლის მფლობელობა. ვახტანგ VI-მ და სამეფო დარბაზმა თურქეთის წინადადება მიიღო ამასთან, იმედოვნებდნენ, რომ რუსეთის ჯარი შემოვიდოდა და ქართლს არ დაათმობინებდა, მაგრამ რუსეთის ჯარის შემოსვლის მოლოდინში თურქებმა თბილისი აიღეს. ვახტანგ VI უკიდურეს მდგომარეობაში

აღმოჩნდა და 1724 წელს დიდი ამალით, 1200 კაცით რუსეთს გადაიხვეწა. ქვეყანა უპატრონოდ დარჩა. „ამ გარემოებამ დიდად დააბრკოლა ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ. ბრძოლის ველს გაეცალა კაცი, რომელიც დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა საქართველოსა და მთელ ამიერკავკასიაში... საქართველოდან ვახტანგს წერდნენ, რომ ქვეყანას ბრძოლის უნარი ჯერ კიდევ აქვს, მაგრამ ამ ბრძოლას თაოსანი ესაჭიროებაო“², ამისათვის ურჩევდნენ დაბრუნებას. მაგრამ ვახტანგი რუსეთის მეფის დახმარების ლოდინში 1737 წელს ასტრახანში გარდაიცვალა. ვახტანგ VI საქართველოს ისტორიაში შევიდა არა მარტო როგორც მეფე და პოლიტიკოსი, არამედ როგორც დიდი განმანათლებელი: პოეტი, მთარგმნელი, „მეფისბიბლიოთეკის“ გამომცემელი, ქართული სტამბის დამაარსებელი, დიდი სჯულმდებელი და მეცნიერი. მისი ღვაწლი განუზომელია ქართული კულტურის ისტორიის საქმეში“².

როგორც ცნობილია, 1724 წელს კონსტანტინოპოლში დაიდო შეთანხმება რუსეთსა და თურქეთს შორის. ამ შეთანხმების საფუძველზე თურქეთი ცნობდა რუსეთის მიერ კასპიის ზღვის სანაპიროების შეერთებას და უარს ამბობდა მთელი ირანის დაპყრობაზე. რუსეთმა „უკან დაიხიან“ — ცნო თურქეთის მიერ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის დაპყრობა. ამიერკავკასიის ხალხები რუსეთის იმედზე იყვნენ — იმედოვნებდნენ ირანის უღლისაგან რუსეთის დახმარებით გათავისუფლებას. მაგრამ მწარედ მოტყუვდნენ — ირანის უღლისაგან გათავისუფლების მაგივრად მათ თურქეთის უღელში „წააწყვეს“ თავი. რუსეთ-თურქეთის შეთანხმებით არც ირანი იყო კმაყოფილი. ამიერკავკასიის ხალხები ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლას აჩაღებენ. განსაკუთრებით აქტიურობს ვახტანგ VI-ის ვაჟი ბაქარი, რომელიც აქტიურად ებრძვის თურქებს. მაგრამ ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლას არა აქვს შედეგი. ეს აშკარად ჩანს ვახტანგ VI-ის მიერ მიწერილ წერილში პეტრე I-ისადმი, რომელშიაც აღნიშნავს, რომ ოსმალებმა ააოხრეს ქვეყანა, გადაწვეს სოფლები, დახოცეს ხალხი, გააუკაცრიელეს შიდა ქართლი. ქართლის მმართველად ოსმალებმა ახალციხის ფაშა დანიშნეს და უზომოდ დაბეგრეს ადგილობრივი მოსახლეობა. ოსმალთა საბოლოო მიზანი ოსმალთა საფაშოდ გადაქცევა იყო.

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 419.

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 424.

² ლ. მენაბდე, ვახტანგ მეექვსე, თბ., 1966.

რაც შეეხება კახეთს, ამ პერიოდში მას ძალზე აწუხებდა დღესტენელთა თავდასხმები. 1723 წელს ოსმალთა მიერ დაპატიმრებულ კონსტანტინე ციხიდან გაიპარა და კახეთში გადავიდა. იგი, ერთ მხრივ, თურქებს ებრძვის, მეორე მხრივ, ლეკთა შემოსევას იგერიებდა მესამე მხრივ, რუსეთთან დაკავშირებას ლაშობს. ამისათვის ურიგდბა გახტანგ VI-ს. სამწუხაროდ, კონსტანტინეს მცდელობამ შედეგს ვერ გამოიღო. 1725 წელს ავარებმა და სხვა მთიელებმა კახეთის ციხეები დაიკავეს და კახეთს გამაჰმადიანება დაუპირეს. ლეკებმ ზურგს უმაგრებდნენ ოსმალებს. კახეთის მეფე იძულებული ხდებოდა თურქეთის ბატონობა ეცნო.

XVIII საუკუნის 30-იანი წლებიდან დასუსტებული ირანი დათანხმდებოდა და თურქეთის წინააღმდეგ იბრძვის შირვანში. 1735 წელს განჯის ტრაქტატით რუსეთმა ხელი აიღო ბაქოზე, რუბანდზე. ამიერკავკასიაში (ქართლში) ანტიოსმალური კამპანია იწყება. ქართლის ერისთავები და სხვა ფეოდალები ირანის იმედოვნებდნენ ოსმალთა დაპყრობლებს ერეკებიან. ასეთივე ვითარებაა კახეთშიც. თურქეთის გაძევებას არ მოუტანია ქართლის თავისუფლება. ამჯერად ისევ ყიზილბაშებმა ისარგებლეს და ქართლში კვლავ ყიზილბაშობა დაიწყო. 1736 წელს ირანის შაჰი გახდა ნადირი. ნადირ-შაჰმა მუდამ თან ახლდა კახეთის მეფის თეიმურაზის ვაჟი ერეკლე II-ს როგორც მძევალი. ერეკლემ ნადირ-შაჰთან ყოფნის პერიოდში დიდი სამხედრო და დიპლომატიური გამოცდილება მიიღო. ნადირ-შაჰის ფაქტობრივად დაპყრობით ომებს აწარმოებდა, რაშიაც დიდ ექსპლუატაციურ როლს ასრულებდა ქართლ-კახეთს.

სამართველოს სამეფო-სამთავროების პოლიტიკური წყობილება XVI-XVIII საუკუნეებში

როგორც ცნობილია, XVI საუკუნიდან საქართველო აღარ წარმოადგენდა პოლიტიკურ ცნებას, ის ეთნიკური ცნებაა. „საქართველოს“ ქვეყნის ტერიტორიაზე აღმოცენებული ცალკეული პოლიტიკური ერთეულები, სამეფოებისა და სამთავროებისაგან შედგება¹. XVI საუკუნის დასაწყისისათვის უკვე არსებობს ქართლის, კახეთისა და იმერეთის სამეფოები. მოგვიანებით ხდება ქვეყნის უფრო წვრილ პოლიტიკურ ერთეულებად დაყოფა და სახეზე კიდევ გვაქვს ხუთი სამთავრო: 1) სამცხე-საათაბაგოს (ათაბაგის ტიტულით აქ ჯაყელები გამგებლობენ²; 2) სამეგრელოს (დადიანები), გურიის (გურიელები), აფხაზეთის (შარვაშიძეები), სვანეთის (ჯერ გელოვანები, შემდეგ ლაღველიანები) – სამთავროები. სამეფო-სამთავროებიდან უფრო წვრილი ადმინისტრაციული ტერიტორიული ერთეულები გამოიყოფა: საერისთავოების ანუ სადროშოების სახით.

XVI-XVIII საუკუნეებში საქართველოს ტერიტორიაზე უამრავი საერისთავო ჩამოყალიბდა, ამასთან, საერისთავოები ძირითადად სამეფოების შემადგენელი ნაწილი იყო, მაგრამ ზოგჯერ დამოუკიდებლობასაც იძენდა და პოლიტიკური ერთეული ხდებოდა. ამის მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ რაჭის საერისთავო.

თითოეულ სამეფო-სამთავროს თავისი სახელმწიფოებრივი წყობილება ჰქონდა. როგორც სამართლიანად მიუთითებს პროფ. ივ. სურგულაძე, „ამ სამეფო-სამთავროების სახელმწიფოებრივ წყობილებათა შორის მრავალი რამ საერთო იყო, ძირითადად, სახელმწიფოებრივი წყობილების ინსტიტუტები მსგავსი იყო ყველა ამ სამეფო-სამთავროში, მაგრამ თითოეული სამეფო-სამთავროს სახელმწიფოებრივ წყობილება“.

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 109.

² სამცხე-საათაბაგო სამეფო არ არის, მაგრამ ვერც ჩვეულებრივ სამთავროში ჩაერიცხავთ, ამიტომაც ვუწოდებთ მათ „საათაბაგოს“. თუმცა მას XIII-XIV საუკუნეებში სამეფოს თითქმის ყველა ნიშანი ჰქონდა, მათ შორის საკუთარი კანონმდებლობაც კი.

ბილებას მაინც თავისებურება ჰქონდა. ის გარემოება, რომ ისინი ერთ სახელმწიფოს დაშლის შედეგად წარმოიშვნენ, საუკუნეთა მანძილზე ერთ სახელმწიფოში შედიოდნენ, ერთ ხალხს ეკუთვნოდნენ, ერთ ენა ჰქონდათ, ერთიანი კულტურის თანამონაწილენი იყვნენ, ერთ სარწმუნოებას აღიარებდნენ, ყოველივე ეს საფუძველი იყო იმისა, რომ ამ სამეფო-სამთავროებში ერთგვარი სახელმწიფოებრივი წყობილება ყოფილიყო. გარდა ამისა, თავისი ეკონომიკური განვითარების თაყ საქართველოს ეს ნაწილები დაახლოებით ერთ დონეზე იდგნენ. მაშასადამე, არსებული პირობები განსაზღვრავდა ერთგვარი ინსტიტუტების წარმოშობას, მაგრამ ამასთანავე... თითოეულ სამეფო-სამთავროს ჰქონდა თავისებურება¹. პროფ. ივ. სურგულაძის მითითებით თვით გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოშიც თითოეულ კუთხეში ეს თავისი თავისებურებები ჰქონდა, განსაკუთრებით კი ადგილობრივი მმართველობაში².

XVI-XVIII საუკუნების საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილების შესასწავლად საჭიროა ცალ-ცალკე განვიხილოთ თითოეული სამეფოსა თუ სამთავროს სახელმწიფო წყობილება, რაც დიდი სიმძნელებთან არის დაკავშირებული, იმ მხრივ, რომ ყველა სამეფო-სამთავროს სახელმწიფოებრივი წყობილება როდია ჯერჯერობით შესწავლილი. ამიტომაც აქ ძირითადი ყურადღება გამახვილებული იქნება აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკურ წყობილებაზე.

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 112-113.

² იქვე, გვ. 113.

ქართლის სამეფოს სახელმწიფოებრივი წყობილება XVII-XVIII საუკუნეებში

ქართლის სამეფოს სახელმწიფოებრივი წყობილების გარკვევამდე საჭიროა დავაზუსტოთ მისი პოლიტიკური რუკა განსახილველ პერიოდში.

ქართლის სამეფოს აღმოსავლეთიდან კახეთის სამეფო ესაზღვრებოდა, სამხრეთით მას ერევნის საბეგლარბეგო ეკვროდა, უკიდურესი სამხრეთი საზღვარი კი აზერბაიჯანს ემიჯნებოდა. აქ ქართლის ის ნაწილი მდებარეობდა, რომელიც ბორჩალოს სახელწოდებითაც ცნობილი.

ქართლის ჩრდილოეთი საზღვარი ოსეთისა და დაღესტნის ანკლუს მდებარეობდა. აქ ორ ადგილას ჰქონდა ჩრდილოეთში გადასასვლელი – დარიალსა და დვალეთში. გამოდის, რომ ქართლის ტერიტორიაზე შედიოდა დღევანდელი შიდა ქართლი.

დასავლეთით ქართლს ესაზღვრებოდა იმერეთის სამეფო და სამცხე-საათაბაგო.

აღსანიშნავია, რომ მთელი XV-XVIII საუკუნის მანძილზე ქართლის ზემოთ აღნიშნული პოლიტიკური რუკა მყარი არ იყო, საზღვრები მუდმივად იცვლებოდა. საქმე ის არის, რომ ქართლი ცალკე სამეფოდ XVI საუკუნიდან გამოიკვეთა. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან კი ქართლის სამეფო ცალკე აღარ არსებობდა, არამედ ჩამოყალიბდა – ერთ სამეფოდ გაერთიანდა ქართლ-კახეთი, რომელიც ირანისაგან დამოუკიდებელია, ამიტომაც, როდესაც ქართლის სახელმწიფოებრივ წყობილებაზე ვმსჯელობთ XVI-XVIII საუკუნეებში, მხედველობაში უნდა გვქონდეს, რომ მთელი სამი საუკუნის მანძილზე ქართლი მყარად გამოკვეთილი პოლიტიკური, დამოუკიდებელი ერთეული როდია. არის პერიოდები, როდესაც იგი ირანის ან თურქეთის გამგებლობაშია, ანდა, როცა კახეთთან ერთადაა ან იმერეთი ავიწროებს და სხვ. ყოველივე ამის შესახებ ჩვენ ზემოთ გვქონდა მსჯელობა, როდესაც დაქუცმაცებულობის პერიოდის საქართველოს ისტორიულ მიმოხილვას ვაკეთებდით და აქ მას აღარ ღაუბრუნდებით.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, XVII საუკუნის 30-იანი წლებიდან (1632-1674 წწ.) ქართლი ირანის ვასალია, მას მაჰმადიანი ქართველი

მეფეები განაგებენ. მაგრამ საქართველოში არ მოშლილა ქართული საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილება.

ქართლის მეფე ირანის „ვალა“. მას ამტკიცებს შაჰი, იგი ბარათონთა დინასტიიდანაა, მაგრამ როგორც ირანის „ვალი“, ხელფას შაჰისაგან ღებულობს, შაჰის მოთხოვნის შესაბამისად ვალდებული ირანის სასარგებლოდ გამოიყვანოს ჯარი, საგარეო ურთიერთობებში წარმოება არ შეუძლია ირანის შაჰის გარეშე. ქართლი ირანს უხდიდა ხარკს, მიართმევს ირანის შაჰს საჩუქრებს. სამაგიეროდ, ირანის შაჰს არ ერევა ქართლის საშინაო საქმეებში, არ არღვევს ბაგრატიონთა ტახტის მემკვიდრეობის წესს, ასეა თუ ისე ცნობს ქრისტიანულ საწმინდეობას. პროფ. ივ. სურგულაძის აზრით, ირან-საქართველოს ასეთ ურთიერთობა იურისპრუდენციაში ცნობილია ვასალიტეტის სახელწოდებით¹. „... ყველაზე უფრო მკაფიოდ ქართლის ვასალური დამოკიდებულება ირანთან ჩანს ვაზირის თანამდებობაში... ვეზირი XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნაზე ირანის მოხელე იყო ქართლში. ვეზირის თანამდებობა იმ მხრივ არის საინტერესო, რომ ის, ერთი მხრივ თითქოს უცხო სახელმწიფოს რწმუნებული არის ქართლში და, ამადროს, მეფის მრჩეველი, ე.ი. მას სამეფო საშინაო საქმეებშიც აქტიურწიქები. XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ვეზირის თანამდებობა კარგავს თავის მნიშვნელობას და კიდევ ისპობა“².

XVII საუკუნის 30-იანი წლებიდან XVIII საუკუნის პირველ ნახევარამდე — როცა ქართლი ირანის ვასალი იყო, სამეფოს შიგნით ეროვნულ-პოლიტიკური თუ იურიდიული ინსტიტუტები არ მოშლილა ქართლის სახელმწიფოში ქართული კანონები მოქმედებდა. ცნობილია რომ XVIII საუკუნის დასაწყისში ვახტანგ VI-მ შეადგინა სამართლის წიგნი. სამართლის წიგნის შედგენისას ვახტანგ VI-ს, როგორც ქართლის გამგებელს, არ უთხოვია სპეციალური ნებართვა ირანის შაჰისაგან მან დამოუკიდებლად შეკრიბა „სწავლულ კაცთა კომისია“, რომელთა მეშვეობით შეადგინა კოდიკო, და რომელიც დაამტკიცა დარბაზმა ან სახელმწიფო საბჭომ. ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ირანის ვასალით მიუხედავად, ქართლის სახელმწიფოს ერთგვარი საშინაო სუვერენიტეტი

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 118.

² იქვე.

აქვს, კანონების შედგენისა და დამტკიცების უფლება ხომ ქართლის სახელმწიფოს ხელისუფლების სუვერენიტეტზე მეტყველებს. ვახტანგ VI-ის მიერ შედგენილი სამართლის წიგნი და „დასტურლამალი“ ანუ სამეფო კარის გარიგების წიგნი, ასევე სხვა საკანონმდებლო აქტები საშუალებას გვაძლევენ უფრო ზუსტად გავარკვიოთ ქართლის სახელმწიფოებრივი წყობილება არა მარტო XVIII საუკუნიდან, არამედ უფრო ადრეულ პერიოდში, რადგან აღნიშნული საკანონმდებლო აქტები დაედრდნო როგორც ძველ ანუ ადრინდელ საკანონმდებლო წყაროებს, ასევე ქართულ ჩვეულებით სამართალს, რომელშიაც სახელმწიფო მოწყობის ჩვეულებითი ნორმებიც იგულისხმება.

1723-1735 წლებში ქართლში ოსმალეთის საოკუპაციო რეჟიმი მყარდება. ამ პერიოდში ქართლსა და კახეთს, მართალია, ოსმალეთის მოხელეები განაგებენ, მაგრამ ეს როდი ნიშნავს, რომ მოიშალა ქართული სახელმწიფო-სამართლებრივი ინსტიტუტები. ოსმალთა ძირითად მიზანს ხარკის მაქსიმალურად მიღება და ექსპლოატაცია შეადგენდა, თუმცა, კიდევ ვიმეორებთ, მათ გარკვეული ცვლილებები შეიტანეს ქართლის მართვა-გამგეობის საქმეში.

ოსმალთა ბატონობას 1735 წლიდან კვლავ ირანის ყიზილბაშთა ბატონობა ცვლის. ამავე პერიოდში ერთიანდება ქართლ-კახეთი ერთ სახელმწიფოდ. ისახება სხვადასხვა გეგმები ქვეყნის გასაძლიერებლად და გასაერთიანებლად, პირველ რიგში, მეზობელ მუსულიმანურ სახელმწიფოსაგან თავის დასაღწევად და რუსეთზე ორიენტაციის ასაღებად, რაც 1783 წლის ტრაქტატით მთავრდება.

ქართლის სახელმწიფო XVII-XVIII საუკუნეებში მმართველობის ფორმის მხრივ მონარქიული იყო, ხოლო წყობილების მიხედვით — მარტივი სახელმწიფო.

როგორია ქვეყნის ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა? სახელმწიფოს სათავეში დგას მეფე.

ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოა სახელმწიფო საბჭო ანუ დარბაზი (სახელმწიფო საბჭოს დარბაზი ყოველთვის არ ეწოდება).

(მმართველობის უმაღლესი ორგანოები წარმოდგენილია სამეფო კარის სახით, სადაც შედის:

- ა) მმართველობის ცენტრალური აპარატი;
- ბ) მეფის სამდივნო;
- გ) საპოლიციო აპარატი;

- დ) მეფის დაცვის ორგანიზაცია;
- ე) განსაკუთრებული ხასიათის მოხელენი.

ადგილობრივი მმართველობა:

- ა) საერისთავოები და ერისთავები;
- ბ) სადროშო და სარდალი;
- გ) მოურავი, ნაცვალი, მამასახლისი, მელიქი;
- დ) ხევი;
- ე) სოფელი;
- ვ) საქალაქო წყობილება და მმართველობა.)

ქართლის მეფე და მისი უფლებამოსილება

გვიანფეოდალურ ქართლში სახელმწიფოს მეთაურს „მეფე“ ეწოდება, ისევე, როგორც გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში. ზოგჯერ მეფეს მოიხსენიებდნენ „ბატონის“ სახელწოდებით, რაც მეფის ხელისუფლების დასუსტებიდან გამომდინარეობდა. საქმე ის არის, რომ „ბატონის“ უწოდებენ არა მარტო მეფეს, არამედ მსხვილ ფეოდალებსაც. კი იმის მაჩვენებელია, რომ სამეფოს მეთაური მსხვილი ფეოდალურ რანგშია თავისი სისუსტის გამო.

გვიანფეოდალური საქართველოს მეფის ხელისუფლება სუსტია ამის დამადასტურებელია შესაბამისი პერიოდის სამართლის ძეგლები „საქართველოს მეფენი ბევრჯელ დიდად ამაღლებულნი და ნებისმი თვისისად ბრძანებულან, და ბევრჯელ ჟამთა და დროთა ცვალებით ას დამდაბლებულან, რომე ოდენ სახელი მეფე რქმევია, თორემ მართებულ არა უქნევიანებათ რა, როგორც ყმათ სდომებიან, ისრე უსამართლები და ურიგებიან. ამისი მომსწრეები თვითონ მეცა ვარ და სხვანი ზნ ჩემსა უფროსნი არიან და ისინიც ამგვარს დროს ბევრს შეესწრებენ“ – აღნიშნავს სჯულმდებელი ვახტანგ VI¹. მეფის ხელისუფლები სისუსტის მაჩვენებელია ასევე ვახტანგ VI-ის მიმართვა იმის თაობა რომ თუ მისი კანონი არ მოეწონებოდათ, ან უკეთეს რაიმეს მოიგონებენ, ისიც ჩაეწერათ ამ სამართლის წიგნში².

განსხვავებით გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოსაგან, გვიანფეოდალური ქართლის მეფე მხოლოდ თვითონ როდი აწერდა ხელს სიგელებზე, არამედ მასთან ერთად ხელს აწერდნენ დედოფალი, ბატონიშვილები და სხვა მოხელეები.

გვიანფეოდალური ქართლის მეფის ხელისუფლების სისუსტის მაჩვენებელია ისიც, რომ მეფე არ ზრუნავდა (ზშირად) სისხლის სამართლის სასჯელის სისტემაში მოყვანაზე და მიმართავდა მხარეებს, რომ მათ საქმე მორიგებით დაემთავრებიათ.

ქართლში მეფის ხელისუფლების სისუსტის მიუხედავად, მეფეები ცდილობდნენ თავისი გავლენის გაძლიერებას. ამის დამადასტურებელია ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის უამრავი მუხლი, მათ შორის მუხლები 173-ე, 220-ე, 258-ე და სხვა, რომლებშიაც იმპერატიული მოთხოვნითაა გამოხატული, რომ ზოგიერთი კატეგორიის საქმეები მხოლოდ მეფის ნება-სურვილით უნდა გადაწყვეტილიყო. მაგალითად, ვახტანგ VI კრძალავდა თვითნებურად გადასახადების დაწესებას, სოფლების გაყიდვას მისი ნებართვის გარეშე (იხ. მუხლი 262-ე).

გვიანფეოდალური ქართლის მეფე ყველაზე უფრო მსხვილი მე-საკუთრეა თავის სამეფოში. იგი განაგებს არა მარტო თავის საკუთარ მამულებსა და ყმებს, არამედ მთელ სახელმწიფოსაც (სხვა საკითხი არამდენად ახორციელებს იგი მათ გამგებლობას). მეფის შემოსავალში შედის არა მარტო მის საკუთარ მამულში მოწეული ჭირნახული, სურსათ-სანოვავე, არამედ გადასახადების გზით აკრეფილი სიმდიდრეც.

განვიხილოთ ქართლის მეფის ფუნქციები და უფლებამოსილება. მეფის ფუნქციებიდან ყურადღებას იპყრობს საკანონმდებლო ფუნქცია. როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ქართლის მეფე საკანონმდებლო ფუნქციას ახორციელებდა დარბაზთან ერთად. კანონების შემუშავებასა და მიღებაში მონაწილეობდნენ ასევე საეკლესიო და საერო მსხვილი ფეოდალები. ზოგიერთ საკანონმდებლო აქტს ქართლის მეფე უშუალოდ – სხვების გარეშე ღებულობდა. მაგალითად, „დასტურლამალის“ მიღებაში მეფის გარდა სხვა პირები არ ჩანან.

ქართლის მეფის სხვა ფუნქციებიდან აღსანიშნავია უმაღლესი მმართველობის განხორციელების ფუნქცია. იგი გულისხმობდა: სამეფო კარის მართვას, სამხედრო გამგებლობას, საეკლესიო გამგებლობას, ფინანსების მოწესრიგებასა და ფულის გამოშვებას ანუ საფინანსო მმართველობას, საგარეო ურთიერთობის მოწესრიგებას.

¹ ქართლის სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის რედაქციით, ტ. I, თბ., 1963, გვ. 4

² იქვე.

დასახელებული ფუნქციების განხორციელება მეფის მიერ არ ნიშნავს იმას, რომ სათანადო მოხელეები არ არსებობდნენ და მხოლოდ მეფე ახორციელებდა მათ უშუალოდ. მეფეს თავისი ინიციატივით შეეძლო მოეკიდა ხელი ამა თუ იმ საქმისათვის, უმეტეს შემთხვევაში კი მეფე მმართველობა გამოიხატებოდა სათანადო მოხელეთა დანიშვნასა, მათი საქმიანობის კონტროლში. ასე, მაგალითად: მეფე აწესებდა სახელმწიფო გადასახადებს, ბაჟს და ადგენდა მათი აკრეფის წესებს, ნიშნავდა და სამხედრო საქმის სპეციალისტებს, აკონტროლებდა მათ საქმიანობას. იგივე ვითარებაა სხვა დარგთა მმართველობის ხაზითაც.

სახელმწიფო საბჭო (დარბაზი)

სახელმწიფო საბჭო ანუ დარბაზი გვიანფეოდალური ქართული სამეფოს ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოა. მსგავსად „ხელმწიფოს კარის გარიგებისა“, დარბაზის რიგის მოხელეთა უფლება-მოვალეობები ჩამოყალიბებულია ვახტანგ VI-ის მიერ შედგენილ „დასტურლამალში“.

„დასტურლამალში“ დარბაზის ანუ სახელმწიფო საბჭოს სხდომის ჩატარებას ეწოდება არა დარბაზობა, არამედ მეჯლისი. რა საკითხებს იხილავდა დარბაზი მეჯლისზე – ამის შესახებ „დასტურლამალში“ ზუსტად არ არის მითითებული. მაგრამ ძველიდან ჩანს, რომ მეჯლისი ესწრება მდივანი, სახლთუხუცესი და ნაზირი. მდივნის დასწრება მეჯლისზე კი იმის მაჩვენებელია, რომ აქ განხილული საკითხები უშუალოდ აღეხება მას. „დასტურლამალიდან“ ჩანს, რომ დარბაზობა ანუ მეჯლისის სხდომაზე ადგენდნენ საქმიან საბუთებს ან სიგელებს იხილავდნენ სამეფოს მმართველობის სხვადასხვა საკითხს. მეჯლისი შეიძლება განეხილათ კონკრეტული სასამართლო საქმე. სახელმწიფო საბჭოში მონაწილეებს „დარბაზიელნი“ ეწოდებოდათ.

მეჯლისი სხვადასხვა წესითა და განსხვავებული შემადგენლობით ტარდებოდა. მას რაიმე რეგლამენტი არ გააჩნდა,

მეჯლისის იწვევა მეფე და თავმჯდომარეობდა კიდევაც მას. სახელმწიფო საბჭოს სხდომას ანუ მეჯლისის ესწრებოდნენ: კათალიკოსო, არქიეპისკოპოსი, მიტროპოლიტი, ეპისკოპოსები, წინამძღვრები, მუწურბატონი, არაგვისა და ქსნის ერისთავები, სარდლები, ამილახვარი, მდივანბები და სხვა დარბაზიელნი. მაგრამ დარბაზის ასეთი შემადგენლობა მუდმივი არ იყო და არც ზუსტად განსაზღვრული. დარბაზში მოწვეულთა რაოდენობა და შემადგენლობა განპირობებული იყო იმ საკითხების მიხედვით, რაც უნდა განხილულიყო და გადაწყვეტილიყო მეჯლისზე. ქართლის მეფე დიდი და რთული საქმეების გადასაწყვეტად იწვევდა მსხვილ ფეოდალთა თუ საეკლესიო მოღვაწეთა ფართო წრეს, ხოლო ყოველდღიური მუშაობისათვის მეფეს ჰყავდა მცირე საბჭო¹, რომელიც მეფესთან დაახლოებული პირებისაგან ანუ კარის მოხელეებისაგან შედგებოდა. ეს ერთგვარად გვაფიქრებინებს, რომ გვიანფეოდალურ ქართლში, მსგავსად გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოსი, დარბაზობა ტარდებოდა „დიდი წესით“ და „მცირე წესით“, მაგრამ ასეთი ტერმინები „დასტურლამალში“ არ გვხვდება.

პროფ. ივ. სურგულაძის დაკვირვებით, დარბაზი ქართლის მეფის სათანადო ორგანოცაა, რადგან მეფე ფორმალურად შეუზღუდავია, მაგრამ ფაქტობრივად იგი მსხვილ ფეოდალთა გარეშე ვერ წყვეტს მნიშვნელოვან საკითხებს².

ქართლის სამეფოს მმართველობის უმაღლესი ორგანოები

ქართლის სახელმწიფოში მმართველობის უმაღლეს ორგანოთა სისტემა თავს იყრის სამეფო კარზე. მმართველობის უმაღლეს ორგანოთა სისტემაში შედიოდნენ ორი რიგის მოხელენი: ა) ცენტრალური აპარატის მმართველობის მოხელენი; ბ) საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი. ეს უკანასკნელნი არიან ცენტრიდან ადგილებზე წარგზავნილი მოხელენი ამა თუ იმ დავალების შესასრულებლად, მუდმივად ან დროებით. გარდა ამისა, მმართველობის განმახორციელებელი მოხელეები განირჩეოდნენ იმის მიხედვით, თუ ვინ ვის ემორჩილებოდა. ამ მხრივ, ერთგვარ ეჭვს იწვევს პროფ. ივ. სურგულაძის მოსაზრება იმის შესახებ, თითქოს XVIII საუკუნის მეორე ნახევრამდე სამეფოს მმართველობა დარგებად არ იყო დაყოფილი³. წარმოუდგენელია, როგორ უნდა განხორციელებულიყო მუდმივი არ იყო და არც ზუსტად განსაზღვრული. დარბაზში მოწვეულთა რაოდენობა და შემადგენლობა განპირობებული იყო იმ საკითხების მიხედვით, რაც უნდა განხილულიყო და გადაწყვეტილიყო მეჯლისზე. ქართლის მეფე დიდი და რთული საქმეების გადასაწყვეტად იწვევდა მსხვილ ფეოდალთა თუ საეკლესიო მოღვაწეთა ფართო წრეს, ხოლო ყოველდღიური მუშაობისათვის მეფეს ჰყავდა მცირე საბჭო¹, რომელიც მეფესთან დაახლოებული პირებისაგან ანუ კარის მოხელეებისაგან შედგებოდა. ეს ერთგვარად გვაფიქრებინებს, რომ გვიანფეოდალურ ქართლში, მსგავსად გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოსი, დარბაზობა ტარდებოდა „დიდი წესით“ და „მცირე წესით“, მაგრამ ასეთი ტერმინები „დასტურლამალში“ არ გვხვდება.

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 151.

² იქვე, გვ. 153.

³ იქვე, გვ. 169.

ბულიყო სამეფოს მართვა მმართველობის დარგების არარსებობის გარეშე ქართული სამართლის ძეგლებისა და სხვა საბუთების ანალიზის ირკვევა, რომ გვიანფეოდალურ ქართლში მმართველობის ცენტრალური ორგანოები და მოხელეები გაერთიანებული იყვნენ სამეფოს კარს სამეფო კარის მმართველობის ორგანოებიდან კი „დასტურდნა მალში“ წარმოდგენილია:

- 1) სასახლის ანუ სამეფო კარის მსახურნი და სამეურნეო-საფინანსო აპარატი;
 - 2) მეფის სამდივნო;
 - 3) საპოლიციო აპარატი;
 - 4) მეფის დაცვის ორგანიზაცია;
 - 5) სასამართლო ორგანიზაცია.
 - 6) განსაკუთრებული ხასიათის მოხელენი.
- განვიხილოთ თითოეული მათგანი ცალ-ცალკე.

1) სასახლის კარის მსახურნი და სამეურნეო-საფინანსო აპარატი

ამ კატეგორიის მმართველობის რგოლში სახელო და მოხელე დაახლოებით 35, რომელთა უფლება-მოვალეობების განხილვა ძალში შორს წაგვიყვანდა, ამიტომაც მოკლედ შევეხებით მათ (ამ საკითხს დაინტერესებულ პირებს შეუძლიათ ისარგებლონ პროფ. ივ. სურგულაძის ნაშრომით¹).

სასახლის კარის მომსახურება-ხელმძღვანელობა და, აქედან მომდინარე, სამეურნეო-საფინანსო საქმიანობის გაძღოლა ევალებოდა **სახლთუხუცესს**.

სახლთუხუცესის სახელოს გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში ვერ ვხვდებით, მაგრამ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეს სახელო უფრო ადრეული წარმოშობისა უნდა იყოს, კერძოდ, იმ პერიოდისა, როდესაც საქართველო ჯერ კიდევ არ იყო გაერთიანებული და ქვეყანა შედგებოდა ცალკეული ფეოდალური საერისთავოებისგან, „არ არის გამორიცხული რომ ამ სახელოს კავშირი ჰქონდეს ეზოსმოდღვრის სახელოსთან“².

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიათაგან, თბ., 1952, გვ. 175.

² იქვე.

სახლთუხუცესს ჰქონდა როგორც სამეურნეო ხასიათის, ისე ადმინისტრაციული ფუნქციები: მისი მონაწილეობით დგებოდა მამულის წყალობის წიგნი, გლეხის გაცემა, სახელოს ბოძება, ჯამაგირის საბუთი და სხვა. ასეთ საბუთებს ამზადებდა სახლთუხუცესი, დაუსვამდა თავის ბეჭედს და მოახსენებდა მეფეს. იგი მეფესთან ძალზე დაახლოებული პირი იყო. მას დიდი შემოსავალიც ჰქონდა და ამ მხრივ, ვერც ერთი მოხელე ვერ შეედრებოდა. ამ სახელოს მსხვილი და გავლენიანი ფეოდალები ფლობდნენ. სახლთუხუცესი ლაშქრობაშიც მონაწილეობდა. სახლთუხუცესის ფართო უფლებებზე მეტყველებს ის, რომ იგი განაგებდა სახელმწიფოს მთელ შემოსავალ-გასავალს. სახლთუხუცესის კომპეტანციის მჩვენებელია იმ მოხელეთა ფუნქციები და უფლება-მოვალეობანი, რომლებიც მას ექვემდებარებოდნენ. ასეთებია: **ნაზირი**, **მოლარეთუხუცესი** და **მოლარე**, **თავლიდარი**, **მუშრები**, **თუშმალი** და **სხვები**.

ნაზირი — სამეურნეო-საფინანსო ფუნქციების მქონე მოხელეა. ნაზირები განაგებდნენ საწყობებს, ამარაგებდნენ სამეფო კარს, კრფდნენ გადასახადებს. არსებობდა სხვადასხვა დაწესებულების ნაზირი. ნაზირები სახლთუხუცესის მოადგილეებად ჩანან სხვადასხვა დარგში.

მოლარეთუხუცესი მოლარეების უფროსია. გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოსაგან განსხვავებით, ქართლის მოლარეთუხუცესის საგამგეოში შედიოდა: **ფართლეული** და **ტანისამოსი**, **შესაკერი ნაჭრები**, **საჩუქრები** და **სხვ.**

თავლიდარი სულხან-საბა ორბელიანის მიხედვით **გამგეთუხუცესია** და გვიანფეოდალურ ქართლში სამეურნეო ხასიათის მოხელეა. თავლიდარი ერთი კი არა, რამდენიმე იყო სამეურნეო თუ საფინანსო ხასიათის დარგში. მაგალითად, სალაროს თავლიდარს ებარა სალაროში მოთავსებული ნივთები. იგი საწყობის გამგეა, რომელიც ინახავდა და აწარმოებდა ნივთების მიღებასა თუ გაცემას. თავლიდარს ვხვდებით: ქარხანაში, სალაროში, საღვინეში, სამზარეულოში, საფინანსოში, საფარეოში, საშარბათოში და სხვ. თავლიდარს დიდი შემოსავალი ჰქონდა.

მუშრები — იგივე მწერალი ანუ ადმინისტრაციული, ანგარიშის დამჭერი მუშრებიები მუშაობდნენ სხვადასხვა უწყებებში და გასამრჯელოს ღებულობდნენ როგორც ნატურით, ისე ფულადი სახით.

თუშმალი — სამეფო სასახლის სამზარეულოს მოხელეა. მისი მოვალეობა იყო სამზარეულოსათვის პროდუქტების მიწოდება და მომ-

სახურება მეჯლისის დროს — პურობისას. თუმშალთან ერთად სამრეულოს სხვა მოხელეებიც ემსახურებიან: ყასაბი, წყლის მზიდა, მეშეშე, მუშა ანუ ქვაბების ამწევი, მეთეფშე და სხვ.

სუფრაჩი — სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, სუფრაჩი თურქული სიტყვაა და ქართულად მატაკარანი ჰქვია¹. მატაკარანი კი მზარეულთუხუცესია. დ. ჩუბინაშვილის განმარტებით, სუფრაჩი მეფის სუფრის ზედამხედველი და მეთვალყურეა². „დასტურლამალი“ ირკვევა, რომ სუფრაჩი მეფის სუფრას ზედამხედველობდა და სუფრასთან მეფეს ემსახურებოდა. სასახლის მოსამსახურენი და სამრეულოს მუშაკები სუფრაჩის ბრძანებას ასრულებდნენ მეფის წინაშე იგი მეფესთან დაახლოებული პირია და დიდი გავლენით სარგებლობდა.

საფარეშოს მოსამსახურენი. ასეთ მოხელეთა შორის უნდა დავასახელოთ ფარეშთუხუცესი, მეკარვე, შიგმდეგი, ფარეშის ნის ტარულა, ყალიონ-ყორჩი, ჩაის მოხელე, ყავის მომტანნი, მემაშიე, აბდარი, სუფრაქეში. აღნიშნულ მოხელეთა მოვალეობაში მეფის პირადი მომსახურება შედიოდა. მათ მეფის ორი და დედოფლის ერთი ფარეშთუხუცესი ხელმძღვანელობდა. ფარეშთუხუცესი მეფესთან დაახლოებული პირები იყვნენ. მეკარვეს — მეფის კარაუბარა. შიგმდეგი ის მოხელეა, რომელიც მეფესთან თუ სხვა დაწესებულებაში „შიგ დგას“ და გარკვეულ დავალებას ასრულებს. ფარეშის ნის ტარულა — „დასტურლამალის“ მიხედვით მონაწილეობდა სამეფო სუფრის გაშლაში. ყალიონ ყორჩთა მოვალეობას მეფისა და სხვა საპატიო პირებისათვის ყალიონის მირთმევას შეადგენდა. სულ ოთხ ყალიონ ყორჩი ყოფილა ქართლის სამეფო კარზე, მეჯლისის დროს ორი ემსახურებოდა მეფეს და ორიც სხვა პირებს. ჩაის მოხელე მეფეს ჩაის მირთმევდა. მემაშიეს მოვალეობას შეადგენდა გარედ ჩაისცემელი ფენსაცმლის მირთმევა. აბდარის მოვალეობა იყო მეფისათვის წყლის მირთმევა. გარდა ამისა, სხვა აბდარები იცავდნენ დასალევ წყალს. **სუფრაქეშის** ფუნქციას საჭმლის დარიგება შეადგენდა. სამეფო კარზე ექვსი სუფრაქეში ყოფილა.

მეითარი. გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში არსებულ ეჯიბის ნაცვლად, გვიანფეოდალურ საქართველოში შემოდის მეითარი

¹ სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, თბ., 1949.

² იხ. დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი.

ისევე როგორც ეჯიბი, მეითარიც მეფესთან დაახლოებული პიროვნება ჩანს, ზოგჯერ მეფის საგანგებო დავალებას ასრულებს, ისე კი, იგი ვალდებული იყო ბატონს ანუ მეფეს მუდამ თავს დგომოდა, ხელსახოცი მიერთშია, „შინით და გარეთ ბატონთან გაუყრელობა და შინაყმობა დიდი აქვს“.

მერიქიფეთუხუცესი. მერიქიფე ღვინის ჩამომსხმელი მოხელე იყო. მერიქიფეთუხუცესს ექვემდებარებიან მერიქიფენი და მეღვინეები. გარდა ამისა, მერიქიფეთუხუცესი მეითართან ერთად მეფეს ემსახურება¹.

მეღვინეთუხუცესი. სამეფო კარს ჰქონდა თავისი საღვინე, დღევანდელი ტერმინოლოგიით მარანი, სადაც საქმიანობდნენ: მეღვინეთუხუცესი, მეღვინე, შიგმდეგი, თავლიდარი, პირის მეღვინე და მეტიკისპირე.

მეღვინეთუხუცესის მოვალეობა იყო სასახლის ღვინით მომარაგება. ამისათვის იგი განაგებდა ყოველგვარ საქმიანობას, რაც ღვინის მოყვანასთან, დამზადებასა თუ გახარჯვასთან იყო დაკავშირებული. მას ექვემდებარებოდა მეფის ღვინისა და არყის შემოსავალი. შემოსავალი კი მიიღებოდა როგორც მეფის მამულებიდან, ისე ნატურით გადასახადის სახით. მეღვინეთუხუცესს ანგარიშს აბარებდნენ საღვინეს მოხელენი, თავის მხრივ, მეღვინეთუხუცესი სახლთუხუცესის წინაშე იყო ანგარიშვალდებული.

საღვინეს დანარჩენ მოხელეთა მოვალეობას შეადგენდა ღვინის როგორც სუფრაზე მიტანა, მიწოდება, ისე მისი მოწევა, შენახვა, მომარაგება და სხვ.

ამბარდანი. იგივე „მეკოლისპირეა“. იგი კრეფს პურის გადასახადს როგორც ნატურით, ისე ფულად, ასევე იღებს გადასახადის სახით ქრთამს. ამბარდანს, ალბათ, სპეციალური საცავი, საწყობი ჰქონდა, სადაც პურს ინახავდა.

მუჯირი. იგი ამბარდანთან სიახლოვეს იჩენს, სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, იგი „ხვარბალთა მნეა“, ე.ი. ხორბლის გამგებელია, შესაძლებელია მუჯირს ებარა ხორბლის საწყობი ან ხორბლის გადასახადს კრებდა².

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 205.

² სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, თბ., 1949, გვ. 231.

ხასადირი. მეფის კუთვნილი მიწების ზედამხედველი და მოვლელი ჩანს. იგი გარკვეულად ემსგავსება მოურავსა და ნაცვალ მაგრამ თავისი კონკრეტული ფუნქცია აქვს.

ფეშქაშნავისი — სპარსულია, ქართულად „ძღვენთა მნეა“. მიმოვალეობას შეადგენდა აღრიცხვა, თუ რა საჩუქრები გაიცემოდა ანგარიში ჩაებარებინა წლის ბოლოს.

ქილიფთარი — იგივე მოლარეა, მაგრამ არ მოიხსენიება სალაროს მოხელეებთან, არამედ მას საფარემოს მოხელეთა შორის ეს ვლებით. იგი სამეურნეო ხასიათის მოხელეა, ზოგან კი მას თავლადარის თანამდებობაც უჭირავს.

გადასახადის ამკრეფი მოხელენი შეიძლება ყოფილიყვნენ როგორც ადგილობრივი, ისე ცენტრიდან წარმოგზავნილი მოხელენი ისინი მოქმედებდნენ დადგენილი წესით, რისთვისაც გასამრჯელოდებულობდნენ.

სახაბაზოს მოხელენი: მეგოდრეთუხუცესი, მეგოდრე, ხაბაზი და შიგამდეგი. მეგოდრეთუხუცესი და მეგოდრენი, ალბათ გოდრის სუფრაზე პურს არიგებდნენ მეჯლისის დროს. ხაბაზი კი პურის მცხობელი იყო.

მეშარბათე. იგი საშარბათოს მოხელეა. საშარბათოში ძირითადად ტკბილეულობა მზადდებოდა. თვით შარბათი ტკბილ სასმელონიშნავდა, გარდა ამისა, საშარბათოში ამზადდებდნენ ასევე ყველს მაწონს, მწინლს.

ნაღარაზანის მოხელენი. იგივე მუსიკოსები არიან. მათ შორის მექნარე — 9 კაცი, მენაფირე (მებუკე) — 2 კაცი, მეზურნე — 2 მენალარე — 4.

ალანდარი — დროშის დამჭერი და შემნახავი მოხელეა. „დასტურლამალში“ გათვალისწინებულია 4 ალანდარი.

საჯაბადროს მოხელეთა ვალდებულებას შეადგენდა თოფის წამლის მომზადება-შენახვა. ასევე იარაღის დამზადება-შეკეთება. საჯაბადრო იარაღისა და ტყვია-წამლის შესანახი ადგილია.

სამკერვალოს მოხელენი — სასახლის კარის მსახურთა მოხელეებს ამარაგებდნენ ტანისამოსით.

აუშტარი — სასახლის პროდუქტებით მომმარაგებელი მოხელეაუშტარს ებარა ბრინჯი, თევზი, ერბო და სხვა პროდუქტები.

სანადიროს მოხელენი. ნადირობას მრავალმხრივი დანიშნულება

ლება ჰქონდა. იგი სამხედრო მომზადების, წვრთნის ერთ-ერთი სახე იყო, ასევე სამეურნეო-ეკონომიკური დანიშნულებაც ჰქონდა, დაბოლოს, გართობის საშუალებასაც წარმოადგენდა. გვიანფეოდალურ ქართლის სახელმწიფოში სანადირო მოხელეთა უფროსს ეწოდება **ბაზიერთუხუცესი**. მან შეცვალა აღრიცხველი მონადირეთუხუცესი.

ბაზიერთუხუცესი — შევარდენის მწვერთნელთა უფროსს ნიშნავს, სინამდვილეში კი ნადირობის საქმისა და ყველა მონადირის, მათ შორის ბაზიერთა, მწვეარი ძალების მწვერთნელების უფროსია. „დასტურლამალში“ ცალკე ჩანს „მეძალღეთუხუცესის“ სახელი.

საჯინიბოს მოხელენი. ამ სახელოს მეჯინიბეთუხუცესი ხელმძღვანელობდა. მათ ემორჩილებიან მეჯინიბეები და **ზინდრები**. ზინდარი უნაგირის დამდგმელი, ცხენის შემმკაზმელი მოხელე იყო.

ცხენის მოშენების მოხელენი. ამ სახელოს განაგებდა მეჯოგეთუხუცესი, რომლის მოვალეობას შეადგენდა ცხენის ჯოგის მოვლა, მათი დაცვა სენისაგან, ნამატიის მოვლა, ნადირისაგან მათი დაცვა, ცხენების დადალა და სხვ.¹

2) მეფის სამდივნო

სამეფო კარის მმართველობის უმაღლეს ორგანოთა შორის მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა ქართლის მეფის სამდივნოს. უნდა ითქვას, რომ სამდივნო, როგორც ასეთი, ცალკე დაწესებულებად არ არსებობდა. მას პირობითად ვხმარობთ და სამდივნოში ვგულისხმობთ შემდეგ მოხელეებს: **მდივანი, მწერალი, მირზა, მურდარი.**

მდივნის თანამდებობა გართიანებულ ფეოდალურ საქართველოში არ არსებობდა. მის ადგილზე იყო მწიგნობარი. მდივნის თანამდებობა ყალიბდება XV საუკუნიდან.

მდივანი ნიშნავს მწერალს, რომელიც ადგენს ანუ წერს საქმიან დოკუმენტებს: სიგელებს, გუჯრებს, ბრძანებებსა და სხვ. მდივნობა სპეციალურ მომზადებას თხოულობდა, მათ ენების ცოდნაც მოეთხოვებოდათ.

მდივნებს სახლთუხუცესის სახელოსთან ბევრი რამ ჰქონდათ საერთო. მდივანი და სახლთუხუცესი სამეფოს საფინანსო საქმეებს გა-

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 208.

ნაგებდნენ, ამ შემთხვევაში მდივანი სახლთუხუცესს ექვემდებარებოდა. მდივნები მმართველობის ყველა დარგს ემსახურებოდნენ, მმართველობის ამა თუ იმ დარგის დოკუმენტს მდივნის ხელში უნდა გაეგლო. მდივნები არათუ ადგენდნენ დოკუმენტებს, არამედ მონაწილეობდნენ ამა თუ იმ დოკუმენტის სისრულეში მოყვანაშიაც. მდივნები სხვადასხვა დარგის იყვნენ. აღსანიშნავია სასამართლო მდივანი, რომელიც ჩაწერდა მხარეთა საჩივრებს, მონახავდა სათანადო მუხლებს.

გვიანფეოდალურ ქართლის სამეფოში მდივნები ჰყოლია როგორც მეფეს, ისე დედოფალს. როგორც ირკვევა, გვიანფეოდალურ ქართლში, გარდა ოფიციალური მდივნებისა, ყოფილან არაოფიციალური მდივნებიც, ეს უკანასკნელნი საქმიანი დოკუმენტების შედგენელ სპეციალისტებად გვევლინებიან².

როგორც ცნობილია, გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში მდივნების წინამორბედს მწიგნობართუხუცესი ჰყავდა. ასეთი რამ გვიანფეოდალურ საქართველოში არ ჩანს, ე.ი. მდივანთა შორის უფროს-უმცროსობა არ არსებულა, თუმცა, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ქართლში ჩანს მდივანთუხუცესის თანამდებობა, მაგრამ იგი არ იყო მდივნების უფროსი, არამედ საგარეო საქმეთა მმართველობის უფროსია³.

მწერალი — სამდივნოს მოხელეა, რომელიც მდივნის მსგავსად სიგელს, გუჯარს, განაჩენს, ბრძანებასა თუ სხვა დოკუმენტებს წერდა. მწერლის ფუნქციები მდივნისაზე უფრო ვიწროა, იგი აწარმოებს ზემოთ აღნიშნულ დოკუმენტებს, როცა მდივანი არ არის ან როდესაც სპეციალურ დავალებას მისცემენ, ამა თუ იმ დოკუმენტის გასაფორმებლად.

მირზა — თათრული მოსახლეობისათვის განკუთვნილი მწერალი უნდა ყოფილიყო.

მურდარი — ბეჭდის მცველს ანუ ბეჭდის შემნახველს ნიშნავდა. იგი სამეფო ბეჭედს დასვამდა სხვადასხვა საბუთებზე. მურდარი ჰყოლია მეფესაც და დედოფალსაც. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ქართლსა და კახეთში ორი მურდარი ჩანს.

3) საპოლიციო აპარატი

გვიანფეოდალური პერიოდის ქართლის სახელმწიფოს საპოლიციო აპარატი სახელმწიფო მმართველობის განსაკუთრებულ ფუნქციას ასრულებს. საპოლიციო აპარატის ფუნქციებში შედიოდა ბრძანებისა თუ განაჩენის სისრულეში მოყვანა, ჩხრეკა, გამოძიება, დამნაშავეთა დაკავება, დაპატიმრება, წესრიგის დაცვა და სხვა. საპოლიციო აპარატის საქმიანობას დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა, ამაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ „დასტურლამალი“ იწყება სწორედ საპოლიციო მოხელეთა ანუ ხელჯოხიანთა შესახებ თხრობით.

„დასტურლამალი“ მოცემულია შემდეგი მოხელები: ეშიკადასბაში, ბოქაულთუხუცესი, სოიბათიასაული, ყორიასაული, მეჩანდარი, ყაფიჩი, ჯარიჩი, თალიში, იასაული, შათირი. განვიხილოთ ისინი.

ეშიკადასბაში — გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს გაზირის — მანდატურთუხუცესის მონაცვლეა და XVIII საუკუნის 30-იანი წლებიდან ჩნდება. იგი თურქული წარმოშობის სიტყვაა: ეშიკ — ზღურბლს ნიშნავს, ალა — ბატონს.

ეშიკადასბაშს ექვემდებარებოდა ჩვენ მიერ ზემოთ დასახელებული ცხრა მოხელე, ისინი ასრულებდნენ ეშიკადასბაშის დავალებებს და ანგარიშს აბარებდნენ მას.

ეშიკადასბაში ზოგჯერ სასამართლო განაჩენების აღმსრულებლის ფუნქციის მატარებელია. მას ექვემდებარება ქონების კონფისკაცია, განაჩენის სისრულეში მოყვანა, ყმების აყრა, მათი ჩაბარება მემამულისთვის, რაიმე დავალებით უცხო სახელმწიფოში წასვლა.

ეშიკადასბაშის ფუნქციას შეადგენდა ასევე ამა თუ იმ საქმის გამოძიება, პირის დაპატიმრება, იძულებით მიყვანა და სხვ. მეჯლისის დროს იგი წესრიგს იცავდა. ერთი სიტყვით, ეშიკადასბაშის სახელოში ყოველგვარი საპოლიციო ფუნქცია შედის. ჩვეულებრივ ამ თანამდებობაზე ინიშნებოდნენ მსხვილი ფეოდალები. ეს სახელო მეტად შემო-

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 236.

² იქვე, გვ. 137-138.

³ იქვე, გვ. 238-239.

სავლიანი იყო. ქართლის სამეფოში ორი ემიკადასბაში ჩანს. ასევე ორი ემიკადასბაში ჰყავს დედოფალსაც. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ჩნდება ასევე კახეთის ემიკადასბაშიც.

ბოქაულთუხუცესი — იგივეა რაც იასაულთუხუცესი. ბოქაულთუხუცესი იასაული ანუ მეფის ბრძანებების სისრულეში მომყვანი მოხელეა. ბოქაულთუხუცესს ბოქაულები ექვემდებარებოდნენ. ისინი მეჯლისის დროს წესრიგის დამცველებად გვევლინებიან, იწვევენ სტუმრებს. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ბოქაულთუხუცესი უფრო ძველი თანამდებობაა. ვიდრე ემიკადასბაში და მისი ფუნქციები ბოქაულთუხუცესს ჰქონდა¹.

სოიბათიასაული. სულხან-საბა ორბელიანი ერთმანეთთან აიგივებს ბოქაულს, იასაულსა და მანდატურს. ვახუშტის ცნობით კი სოიბათიასაული იგივე მანდატურია. სოიბათიასაული ძალზე საპატიო საპოლიციო მოხელე ყოფილა. მთელი მისი საქმიანობა საიარალო სამსახურია. მას ზოგჯერ სამეურნეო ფუნქციაც აქვს. „დასტურლამალი“ სოიბათიასაული იხსენიებს ბოქაულთუხუცესთან ერთად. ისინი ერთად ღებულობენ მონაწილეობას მეჯლისის დროს. აღნიშნული თანამდებობა ფეოდალებს ეჭირა.

გარდა დარბაზის მომსახურებისა, სოიბათიასაული სხვადასხვა ბრძანებებსა და განკარგულებებს ასრულებდა. იგი სასამართლოს აღმასრულებლადაც გვევლინება.

ყორიასაული. იგი ხელჯოხიან მოხელეთა თავშია მოხსენიებული. იგი ემიკადასბაშის ქვემდებარე მოხელე უნდა იყოს. XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ჩნდება ყორიასაულები, რომელსაც საგარეო ფუნქციაც აქვს და ხელჯოხიანთა უწყებებში ბოქაულთუხუცესს გაუტოლდა. სეფიანთა ირანში ყორიასაული შაჰის წინ მიდიოდა და გზას ათავისუფლებდა. ასევე არის ცნობა, რომ ყორიასაულები ღამით სასახლის მცველების მოვალეობას ასრულებდნენ, ხოლო დღისით დივანბეგის სასამართლოში წესრიგს იცავდნენ².

მემანდარი. საპოლიციო მოხელეა. მისი ძირითადი ფუნქცია სტუმრების მიღება-გაცილება იყო. ამიტომაც აღნიშნავს ვახუშტი ბატონიშვილი, რომ მემანდარი ადრინდელი მესტუმრეთუხუცესია. „დასტურლამალი“ ორი მემანდარბაში და შვიდი მემანდარია დასახლებული.

¹ ვ. გაბაშვილი. დარბაზის რიგის მოხელენი „დასტურლამალის“ მიხედვით, ენიშკის მოამბე, XIII, 1943, გვ. 188.

² ნ. სურგულაძე, სეფიანთა ირანის ცენტრალური მმართველობა, თბ., 1990, გვ. 152-153.

ყაფიჩი. იგი თურქული სიტყვაა და ქართულად მეკარეს ნიშნავს. ყაფიჩი ხელჯოხიან მოხელეთა ჯგუფში შედის. იგი იასაულზე უფრო მაღლა დგას. ყაფიჩთა ძირითადი ფუნქცია სასახლის კარზე დგომა და მეფის დარბაზის დაცვა ყოფილა. გარდა ამისა, ყაფიჩები ზოგჯერ განჩინის აღმასრულებლებად გვევლინებიან, ზოგჯერ სასახლიდან გატყეპული ბრძანების მათწყებლები არიან.

ჯარჩი. დ. ჩუბინაშვილის განმარტებით, ჯარჩი მეფის ცხენოსანი გზირია¹. ვ. გაბაშვილი აღნიშნავს, რომ ჯარჩი სპარსეთში მყვირალს, ამბის განმცხადებელს, მთავრობის განკარგულების საჯაროდ გამომცხადებელ მოხელეს ეწოდება². პროფ. ივ. სურგულაძის აზრით, „ჯარჩი ირანულ „მყვირალზე“ უფრო საპატიო სახელო ჩანს, ამბის გამცხადებელსა და განკარგულებათა მიტან-მოტანის ფუნქციები ქართულ სამოხელეო წყობილებაში შათირს უნდა ჰქონოდა“³. პროფ. ივ. სურგულაძის დაკვირვებით, ჯარჩს ერთგვარი სამხედრო ფუნქციების გარდა, სამეურნეო და სანადირო ფუნქციებიც ჰქონდა, ისე კი ხელჯოხიანთა რანგში შედიოდა.

თალიში. თალიში ხელჯოხიანთა მოხელეა. იგი იასაულთან და ყაფიჩთან ერთად სასახლის კარისა და მეფის დაცვის საქმეს ემსახურებოდა.

იასაული. იგივე მანდატური, ბოქაული, ხელჯოხიანი მოხელეა. მისი ფუნქცია ძირითადად საპოლიციო სამსახურია და ემიკადასბაშის სახელოს ექვემდებარება. იასაულები ბევრი იყვნენ. ისინი ყველა დარგში იყვნენ საჭირო საპოლიციო სამსახურის შესასრულებლად: დაცვაში, სასამართლოს გადაწყვეტილებების აღსასრულებლად, წესრიგის დასამყარებლად და სხვ. სამეფო „დასტურლამალი“ 23 იასაულს ითვალისწინებდა, სადედოფლო — 17-ს მათთვის სპეციალური საიასაულო სახლი არსებულა.

შათირი. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის მიხედვით, შათირი არაბული სიტყვაა და შიკრიკს ნიშნავს. გვიანფეოდალურ ქართლში ამავე ფუნქციას ასრულებდა შათირი.

¹ დ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი.

² ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რიგის მოხელენი „დასტურლამალის“ მიხედვით, ენიშკის მოამბე, XIII, 1943, გვ. 193.

³ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 283.

4) მეფის დაცვის ორგანიზაცია

ქართლის სამეფოსა და მის მეფეს სპეციალური დაცვა ჰყოლია რომელსაც სპეციალური თანამდებობის პირი ყულარაღასი ხელმძღვანელობდა.

ყულარაღასი — იგივე მეფის მცველთა რაზმების უფროსია, „დასტურლამალის“ მიხედვით, მეფის დაცვა შედგებოდა 120 კაცისაგან. 120-კაციანი რაზმი იყოფოდა 3 ორმოც-ორმოცკაციან რაზმებად. თითოეულის მეთაურს უზბაში ეწოდებოდა. რაზმები მეთოფეებისაგან კომპლექტებოდნენ. მეფის დაცვის ჯარი ფაქტობრივად სასახლის გვარდია იყო. თვით ყულარაღასი უშუალოდ იცავდა მეფეს, ყულარაღასს მეფის დაცვის ფუნქციის გარდა, სასამართლოს ფუნქციაც ჰქონია. მეფის დაცვაში ძირითადად მაღალი წრის წარმომადგენლები შედიოდნენ. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ყულარაღასი კარგავს თავის მნიშვნელობას.

ყორჩიბაში — ოსმალურად ენახი ყორჩი — მხედარი გვამის მცველია, ხოლო ყორჩიბაში კი გვამის მცველთა უფროსი. ყორჩიბაში ექვემდებარებოდნენ ყორჩები, რომლებიც ყულებთან ერთად იცავენ სასახლესა და მეფეს. ისინი, ერთი მხრივ, სამხედრო მოსამსახურები იყვნენ, მეორე მხრივ, მეფეს იცავდნენ. გვიანფეოდალური ქართლის სახელმწიფოს მეთაურის დამცველთა სიაში ყულები და ყორჩები ზოგჯერ ერთი და იგივე პირები არიან. ეს ადასტურებს მათ ორგვარ ფუნქციას.

ამრიგად, მეფის დაცვის ორგანიზაციას განაგებენ ყულარაღასი და ყორჩიბაში, რომლებსაც ექვემდებარებიან ყულები და ყორჩები.

ქეშიკჩიბაში სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს გვამის მცველს. ეს სახელო XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ერეკლე II-ს შემოუღია და მეფის დაცვის ფუნქცია მიუნიჭებია.

ჩვენ გვერდი აუარეთ და მეფის დაცვის მოხელეთა შორის არ დავასახელებთ პროფ. ივ. სურგულაძის მიერ ამ სახელოში შეყვანილი მოხელეები: მინბაში, უზბაში, მეთოფე, ლაშქარნავისი. ვფიქრობთ, ისინი სამხედრო მოხელეები არიან და ჯარის ორგანიზაციაში უნდა განვიხილოთ. თუმცა ამ საკითხს პროფ. ივ. სურგულაძე არსად არ ეხება.

5) სასამართლო ორგანიზაცია

გვიანფეოდალურ ქართლის სახელმწიფოში სასამართლოს ხელი-სუფლება მთლიანად არ არის გამოყოფილი საკანონმდებლო, საექლესიო თუ მმართველობის ფუნქციებისაგან. ამის დამადასტურებელია ის, რომ სასამართლო ფუნქციებს ახორციელებენ როგორც თანამდებობის პირები, სახელმწიფო ორგანოები თუ ეკლესია, ისე სპეციალური სასამართლო ორგანოები.

პროფ. ივ. სურგულაძე სასამართლო ორგანოთა (თანამდებობის პირთა) სტრუქტურას, რომლებიც იხილავენ სხვადასხვა კატეგორიის საქმეებს, ასე წარმოგვიდგება¹:

1. მეფე როგორც მოსამართლე;
2. დარბაზი როგორც სასამართლო ორგანო;
3. განსაკუთრებული შემადგენლობის სასამართლო;
4. მდივანბეგი;
5. ხევისთავი;
6. მედიატორე, ბჭე, მოთემე;
7. საექლესიო სასამართლო.

პროფ. მ. კეკელიძე სპეციალურად შეისწავლა საქართველოს სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი რუსეთთან შეერთების წინ². იგი სასამართლოს რგოლების თითქმის იმავე სტრუქტურას გვთავაზობს, მაგრამ დამატებით იხილავს ისეთ უწყებებს, როგორიცაა:

1. დედოფალი როგორც მოსამართლე;
2. ბატონიშვილების სასამართლო ფუნქციები;
3. მოურავი როგორც მოსამართლე;
4. ფეოდალი როგორც მოსამართლე;
5. მელიქისა და მამასახლისის სასამართლო ფუნქციები;
6. ქელხუდა როგორც მოსამართლე;
7. სასამართლო ფუნქციების მქონე არათანამდებობის პირები.

ზემოთ აღნიშნული სასამართლო ორგანოებისა თუ მოსამართლეთა ფუნქციების ვრცლად განხილვა შორს წაგვიყვანს, ამიტომაც

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 303-361.

² მ. კეკელიძე, სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი საქართველოში რუსეთთან შეერთების წინ, I, თბ., 1970, გვ. 112-258.

მათ ძალზე მოკლედ განვიხილავთ.

სასამართლო ორგანიზაციისა და პროცესის საკითხები უფრო ვრცლად განხილული იქნება ქვემოთ, სპეციალურ თავში, ამიტომ აქ მათ შესწავლას აღარ შევუდგებით.

6) განსაკუთრებული ხასიათის მოხელენი

განსაკუთრებული ხასიათის მოხელეებში პროფ. ივ. სურგულაძე ასახელებს ვეზირსა და მუსტოფს.

ეს მოხელეები განსაკუთრებულია იმდენად, რამდენადაც ისინი ირანის საოკუპაციო ხელისუფლების წარმომადგენლებად უნდა ჩაითვალოს.

გვიანფეოდალურ საქართველოში აღარ არსებობს არც სავაზირო და არც ვეზირები იმ მნიშვნელობითა და შინაარსით, რაც იყო გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში XV საუკუნემდე. ამ პერიოდიდან კი ვეზირი მოხელეობის საერთო აღმნიშვნელი ტერმინია. მეორე მხრივ, გვიანფეოდალურ ქართლში ვეზირი კონკრეტული თანამდებობის პირი ჩანს. სწორედ იგი გვიანტერესებს ჩვენ, რა ფუნქციები ჰქონდა, რა ევალეობდა და სხვ. მანამდე კი უნდა აღინიშნოს, რომ სეფიანთა ირანში არსებობდა დიდვაზირის თანამდებობა, იგი სეფიანთა ირანის პირველი მოხელე იყო XVII საუკუნეში. დიდვაზირი რამდენიმე ფუნქციას ასრულებდა: იგი იყო საფინანსო-სამეურნეო და სამდივნმწიგნობროს მეთაური, იგი ხელმძღვანელობდა ირანის პროვინციებიდან გადასახადების აკრეფას. დიდვაზირის მეორე ძირითადი ფუნქცია ის იყო, რომ იგი გვევლინება ირანის შაჰის სათათბირო ორგანოს — ამირთა საბჭოს თავმჯდომარედ. სახელმწიფოში მის გარეშე არ დაინიშნებოდა არც ერთი მოხელე¹. როგორც ჩანს, ქართლში ვაზირის თანამდებობის შემოღება ირანის დიდვაზირის თანამდებობის ანარეკლი უნდა იყოს.

„დასტურლამალიდან“ ჩანს, რომ ვეზირი კონკრეტული პიროვნებაა, იგი მაღალი თანამდებობის პირია, რაზედაც მეტყველებს მისთვის განკუთვნილი გადასახადი ანუ სარგო. ვეზირმა განსაკუთრებული ავტორიტეტი მოიპოვა ერეკლე I-ის დროს. ამ პერიოდის ვეზირი ირანის წარმომადგენელია ერეკლე მეფის კარზე და მის მრჩეველად ითვლება, მას სამეფო

საქმიანობის ყველა უბანზე მიუწვდება ხელი. იგი მეფის მოადგილედაც კი ითვლება. ირანის მოხელეების როლი სუსტდება თეიმურაზისა და ერეკლე II-ის დროს.

წყაროების ანალიზით ირკვევა, რომ ქართლის სამეფოში ორი ვეზირი ყოფილა: ერთი — სამეფოს ვეზირი, მეორე კი — ქალაქის ვეზირი. „დასტურლამალი“ კი ერთ ვეზირს ასახელებს. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ვეზირის სახელო გაუქმებული არ არის, მაგრამ აღარ „ბრწყინავს“, იგი მნიშვნელობას კარგავს, ეს გამოწვეული იყო საოკუპაციო ხელისუფლების შესუსტებით.

მუსტოფი — ეს სახელოც უცხოური (სპარსული) წარმოშობისაა და ქართლში საოკუპაციო ხელისუფალთა გავლენით დამკვიდრდა. მუსტოფი სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს მონაგარიშეს¹, რომელიც სამდივნოში, ანუ დავთარხანაში მუშაობს და ამტკიცებს დოკუმენტებს ბეჭდის დასმით. სეფიანთა ირანში მუსტოფი მაღალი თანამდებობა იყო. მას ექვემდებარებოდა საფინანსო უწყება და სახელმწიფო კანცელარია: მონაწილეობდა გადასახადების აკრეფაში. სახელმწიფო მოხელეთა დანიშვნაში, მათთვის ჯამაგირების განსაზღვრაში, კონტროლს უწევდა შაჰის სამეურნეო დაწესებულებების ფინანსებს. მასვე ემორჩილებოდნენ პროვინციებში დანიშნული მუსტოფები². მუსტოფის სახელო ვეზირის სახელოს ემსგავსება იმ მხრივ, რომ საოკუპაციო ხელისუფლების წარმომადგენელია და, ალბათ, მისი წარმომგზავნი ქვეყნის ინტერესებს იცავს. მიუხედავად ამისა, იგი ქართლის მეფესთან დაახლოებული პირი ჩანს. იგი დოკუმენტებს ადასტურებს ბეჭდის დასმით, იგივე აწარმოებდა ანგარიშს მეფის მეურნეობის ყველა დარგში, ე.ი. მეფის შემოსავალ-გასავალს აკონტროლებდა, რათა ირანის მთავრობისათვის ეცნობებინა ამის შესახებ. ამ მხრივ მუსტოფი ქართულ სახლთუხუცესს უპირისპირდება. მუსტოფის სახელო გავლენას კარგავს XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან.

¹ იხ. М. А. Гаффаров, Персидско-русский словарь, М. 1974, II, стр. 777.
² ნ. სურგულაძე, სეფიანთა ირანის ცენტრალური მმართველობა, თბ., 1990, გვ. 197-201.

¹ ნ. სურგულაძე, სეფიანთა ირანის ცენტრალური მმართველობა, თბ., 1990, გვ. 180-185.

ადმოსავლეთ საქართველოს ადგილობრივი მმართველობა გვიანფეოდალურ პერიოდში

„ადგილობრივი მმართველობის საკითხი გვიანფეოდალურ საქართველოში ერთ-ერთი უძნელესი საკითხთაგანია. არც საკანონმდებლო არც სხვა ძეგლებში ჩვენ ვერ ვამჩნევთ რაიმე გარკვეულ მითითებას ქართლის, კახეთის ან სხვა რომელიმე სამეფო-სამთავროს ადგილობრივი მმართველობის ორგანიზაციის შესახებ“¹.

გვიანფეოდალურ პერიოდში მოიშალა ერთიანობის ხანის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული — საერისთავო. აღარ ფუნქციონირებდა ერისთავთერისთავის, როგორც საჯარო ხელისუფლების წარმომადგენლის ინსტიტუტი. მართალია, ფორმალურად შემორჩენილი ზოგიერთი საერისთავოები (რაჭის, გურიის), მაგრამ აქაური ერისთავები აღარ იყვნენ საჯარო ხელისუფლებასთან დაკავშირებული, ისინი ფაქტობრივად მემამულეებად ანუ თავადებად და სათავადოებად გადაიქცნენ.

გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს საერისთავოების ნაწილი მეფემ მიითვისა როგორც კერძო მამული, ნაწილი კი ფეოდალების სამკვიდრო მამულად იქცა.

გვიანფეოდალური პერიოდის ადმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ, ქართლში ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულად გვევლინება სადროშო, რომელსაც განაგებს სარდალი. სადროშო ფაქტობრივად სამხედრო დანაყოფი იყო, თუმცა გარდა სამხედრო ფუნქციებისა, ჰქონდა ასევე ადმინისტრაციულ-საფინანსო და სასამართლო ფუნქციები.

XVI საუკუნიდან ქართლი ოთხ სადროშოდ დაიყო: 1) მეწინააღმდეგარე სადროშო — ქვემო ქართლი; 2) მემარჯვენე სადროშო — მოიცავდა ზემო ქართლს; 3) მემარცხენე სადროშო — მასში შედიოდა მუხრანის, არაგვისა და ქსნის ხეობები; 4) მეფის სადროშო — თბილისიდან ტაშისკარამდე, ანუ მტკვრის მარჯვენა ნაპირს მოიცავდა კახეთიც სადროშოებად დაიყო². აქაც ოთხი სადროშო ჩამოყალიბდა მაგრამ სადროშოს მეთაურებად ეპისკოპოსები ინიშნებოდნენ. მიუხედავად სადროშოების არსებობისა, კახეთში ჩამოყალიბდა ასევე სამოურავოები, რომლებსაც მოურავები განაგებდნენ. როგორც მეფის ადგილობრივი მოხელეები, მოურავები მცირე ტერიტორიების მმართველები იყვნენ. ქართლის სამეფოს ადგილობრივი მმართველობის შესწავლის სირთულე იმაშია, რომ მდგომარეობს, რომ სამეფო ერთი პრინციპით არ იყო დაყოფილი. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, სადროშოში იყო როგორც მეფის სამოურავოები, ისე სათავადოები. განსაკუთრებული მმართველობა ჰქონდა ქალაქებს, ეკლესიასა და საქართველოში შემოხიზნულ უცხო ტომებს, თავისი სამფლობელოები ჰქონდა დედოფალსა თუ მეფის ოჯახის სხვა წევრებს, რომლებიც თავისებურად მართავდნენ თავის ღმერთს¹. მიუხედავად ამისა, ქართლის ადგილობრივი მმართველობის შესწავლა მაინც სადროშოთი და სარდლით უნდა დავიწყოთ, ამის შემდეგ განვიხილოთ სამოურავო და მოურავი, მოურავის მოადგილე ანუ ნაცვალი, მამასახლისი, გზირი, ქემხა, ამის შემდეგ კი საქალაქო მმართველობა.

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 384.

² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 238-239.

როგორც მეფის ადგილობრივი მოხელეები, მოურავები მცირე ტერიტორიების მმართველები იყვნენ.

ქართლის სამეფოს ადგილობრივი მმართველობის შესწავლის სირთულე იმაშია, რომ მდგომარეობს, რომ სამეფო ერთი პრინციპით არ იყო დაყოფილი. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, სადროშოში იყო როგორც მეფის სამოურავოები, ისე სათავადოები. განსაკუთრებული მმართველობა ჰქონდა ქალაქებს, ეკლესიასა და საქართველოში შემოხიზნულ უცხო ტომებს, თავისი სამფლობელოები ჰქონდა დედოფალსა თუ მეფის ოჯახის სხვა წევრებს, რომლებიც თავისებურად მართავდნენ თავის ღმერთს¹. მიუხედავად ამისა, ქართლის ადგილობრივი მმართველობის შესწავლა მაინც სადროშოთი და სარდლით უნდა დავიწყოთ, ამის შემდეგ განვიხილოთ სამოურავო და მოურავი, მოურავის მოადგილე ანუ ნაცვალი, მამასახლისი, გზირი, ქემხა, ამის შემდეგ კი საქალაქო მმართველობა.

სადროშოს სარდალი. იგი სამხედრო ხასიათის მოხელეა, ნიშნავს მეფე და გადასცემს სათანადო ნიშნებს ანუ დროშასა და ხმალს. სარდლის შესახებ პროფ. ივ. სურგულაძე აღნიშნავს, რომ „საერთოდ სარდალი მხედართმთავარს ნიშნავს, მაგრამ ამ ცნებას გვიანფეოდალურ საქართველოში სხვაგვარი მნიშვნელობაც ჰქონდა... გარდა ამისა, სარდალი... გარკვეული შინაარსის მქონე ადგილობრივი ადმინისტრაციის მოხელეც იყო“². სარდლის თანამდებობაზე ინიშნებოდა ღიღებულები, რომელიც მდიდარი იყო როგორც მიწით, ისე ყმებით. სადროშოში მრავალი მემამულე შედიოდა, რომლებიც სარდალს ემორჩილებოდნენ. გარდა ამისა, სარდალს ემორჩილებოდნენ სხვა მოხელეებიცა და თანამდებობის პირებიც: ეპისკოპოსები, მოურავები და სხვ. გარდა სამხედრო ფუნქციისა, სარდალს ადმინისტრაციული და სასამართლო ფუნქციებიც ჰქონდა, მაგალითად, სისხლის სამართლის საქმეები მდივანბეგის სასამართლოს სარდლის თანდასწრებით უნდა განეხილა.

გარდა ზემოთ აღნიშნულისა, სარდალი როგორც ადგილობრივი მოხელე, ახორციელებდა მეფის გადაწყვეტილებას სადროშოს ტერიტორიაზე. ამდენად, გვევლინება იგი არა მარტო როგორც სამხედრო მოხელე, არამედ ადგილობრივი მმართველობის განმახორციელებელი მოხელე.

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 387.

² იქვე, გვ. 388.

გვიანფეოდალურ ქართლში ხშირად სარდალს სარდლობასთან ერთად სხვა თანამდებობაც ჰქონდა შეთავსებული, ისეთი, როგორც სახლთუხუცესი, ქალაქის მოურავი თუ მდივანბეგი¹.

სარდალი გარკვეულ შემოსავალს ღებულობდა თავისი ფუნქციების განხორციელებისათვის, კერძოდ: ა) სამხედრო დავლის მეხუთედს; ბ) სადროშოს აღწერისათვის ღებულობდა გადასახადს ან გამასპინძლებას; გ) კომლების აღწერისათვის — მობეგრეს ახდევინებდნენ ორ შაურს, ბოგანოს — შაურს; ქალაქში აღწერისათვის — ორ შაურს, ელის აღწერისათვის — კომლზე სამ აბაზს. სააღმწერლო გადასახადის ნახევარი სარდალს ეკუთვნოდა; დ) სარდლის შემოსავალში შედიოდა ასევე გაყრისათვის დაწესებული გადასახადი; ე) სარდალს ეძლეოდა ჯარიმებიდან აკრეფილი გადასახადები; ვ) სარდალი ღებულობდა სასამართლო გარჩევის გადასახადებს². ზემოთ აღნიშნული გადასახადების აკრეფიდან სარდლის ფუნქციებიც ჩანს, რომელიც უკავშირდება სამხედრო ძლიერების საქმეს, ე.ი. სარდალი პირველ რიგში სამხედრო მოხელეა, მაგრამ თავისი ძირითადი ფუნქციის განსახორციელებლად იგი ადგილობრივი სამოქალაქო ადმინისტრაციული მოხელეცაა.

მოურავი. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, გვიანფეოდალურ პერიოდში აღმოსავლეთ საქართველოში განსაკუთრებით კი კახეთში, მოიშალა საერისთავოები და ჩამოყალიბდა სამოურავოები, რომლებსაც მოურავები განაგებდნენ.

მოურავი გვიანფეოდალური პერიოდის აღმოსავლეთ საქართველოს ადგილობრივი მოხელეა. იგი სადროშოს სარდალს ემორჩილებოდა, ასევე, ემორჩილება მეფეს, მის წარმომადგენელს — სახლთუხუცესს. მოურავები ჰყავდა როგორც მეფეს, ისე ფეოდალებსაც. სამოურავო ტერიტორია განისაზღვრებოდა სოფლების მიხედვით, ასევე მოურავი შეიძლებოდა დანიშნულიყო გარკვეული ფენებისათვისაც. თავის მხრივ მოურავებს ემორჩილებოდნენ ადგილობრივი მოხელეები, ნაცვლები და ადგილობრივი მამასახლისები. რა ფუნქციები ჰქონდა მოურავს? მოურავი „უვლიდა მამულს, კრებდა გადასახადებს, სარდლობდა მის საგამგობო ტერიტორიას, ასამართლებდა მოსახლეობას, სჯიდა ურჩებს და სხვ.“³

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 392.

² იქვე, გვ. 393.

³ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 241.

პროფ. ივ. სურგულაძე ეყრდნობა დავით ბატონიშვილის შრომას და არკვევს მოურავის კომპეტენციას: „წესრიგის დაცვა, სასამართლო საქმეების გარჩევა, მეფისა და ცენტრალური ორგანოების ყოველგვარი განკარგულების ზუსტად შესრულება. მოურავის მოვალეობაა დევნოს ქურდები, ყჩაღები, მტაცებლები, მკვლელები, ცეცხლის წამკიდებლები, მოლაღატები და ისეთი პირები, რომლებსაც კავშირი აქვთ მტერთან ან ჯაშუშობას ეჭვიან ჯარების მდგომარეობის შესახებ, ან კიდევ განზრახვა აქვთ საზღვარგარეთ გაიქცენ, ან ჩაიღინონ დანაშაული მეფისა და სამშობლოს წინააღმდეგ, მონაწილეობა მიიღონ შეთქმულებასა და აჯანყებაში და ა.შ.“⁴.

მოურავს კარგი შემოსავალი ჰქონდა, ამიტომაც ისწრაფვოდნენ ფეოდალები ამ სახელსაკენ. მოურავის შემოსავლის ძირითადი წყარო იყო გადასახადები, რომლებსაც ისინი კრეფდნენ თავისი კაცების მეშვეობით. მისი შემოსავლის ერთ-ერთი წყარო სასამართლო საქმეების გარჩევისათვის განკუთვნილი გადასახადი იყო. „დასტურლამალის“ მიხედვით, მოურავი კრებს პურის, ღვინის, ცხვრისა და ბატკნის, ერბოს, სანთლის, გამწვევი ძალისა თუ ფულად გადასახადს. პროფ. ივ. სურგულაძე მოურავის 15 სახის გადასახადს ჩამოთვლის⁵. რასაკვირველია, ყველა ეს გადასახადი მოურავს არ ეკუთვნოდა, მაგრამ მას გარკვეულად „ხელი მიუწვდებოდა“ ამ შემოსავლებზე. ჩვეულებრივ, მოურავებზე ღირებულებები იყვნენ, გლეხი იშვიათად გვხვდება.

ნაცვალი — მოურავის მოადგილე იყო. მას ისეთივე ფუნქციები ჰქონდა როგორც მოურავს. ნაცვალი მოქმედებდა ან მოურავის დაჯავლებით, ან თავისი ინიციატივით თუ მოურავი არ იყო. ყოველგვარი საქმიანობის შესახებ ნაცვალი ანგარიშს აბარებდა მოურავს. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ნაცვლის თანამდებობაში უფრო მეტი იყო საპოლიციო ფუნქცია⁶.

მამასახლისი. პროფ. ივ. სურგულაძის დაკვირვებით, მამასახლისის თანამდებობა სათავეს იღებს გვაროვნული წყობილების დროს და თვით გვიანფეოდალურ პერიოდშიც კი პირველყოფილი თემური წყობილების გადმონაშთებს ატარებს⁷.

⁴ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 403.

⁵ იქვე, გვ. 407.

⁶ იქვე, გვ. 409.

⁷ იქვე.

მამასახლისი ადგილობრივი მმართველობის მოხელეა სოფლად სამეფო მამულში მას მეფე ნიშნავს, ფეოდალის მამულში კი ფეოდალი. აქედან გამომდინარე, მამასახლისი ანგარიშვალდებული იყო მისი დამნიშნავი პირის წინაშე, ასევე მოურავის წინაშეც. მამასახლისებად ჩვეულებრივ გლეხები ინიშნებოდნენ და თავისუფლებოდნენ გადასახადებისაგან. მამასახლისი ვალდებული იყო დახმარებოდა მოურავს, ეზრუნა სოფლის საჭიროებისათვის. მამასახლისის კომპეტენციაში შედიოდა სამოქალაქო დავების განხილვა. სისხლის სამართლის საქმეებს იგი ვერ განიხილავდა.

მამასახლისის სასარგებლოდ დაწესებული იყო გადასახადები. გლეხები მას უხდიდნენ პურს, ღვინოს, ყაჭს, ღორს, ქათამს, ასევე სადღესასწაულო ძღვენს. მამასახლისი ღებულობდა ასევე საჩუქრებსა (გასათხოვარის გათხოვებისას) და საქერივოს (ქვრივის გათხოვებისას). გადასახადების გარკვეული ნაწილი მას რჩებოდა, ნაწილი კი ზემდგომ ორგანოებსა თუ პირებს მიერთმევოდა.

გზირი — ადგილობრივი მმართველობის მოხელე იყო გვიანფეოდალურ აღმოსავლეთ საქართველოში. მის ფუნქციებში შედიოდა ამა თუ იმ დავების შესრულება, მაგალითად, ბრძანების წაღება, ვინმეს გამოძახება. „დასტურლამალში“ გზირი გათვალისწინებული არაქართული მოსახლეობისათვის განკუთვნილ მოხელედ. გზირი მოურავს ემორჩილებოდა.

ქემზა იგივე ქევზა, იგივე ქეთხუდა არაქართული სოფლების ადგილობრივი მმართველობის მოხელეა, რომლის ფუნქციები უტოლდება და თითქმის იდენტურია ქართული სოფლის მამასახლისის. ქემზა ჰყოლია როგორც სოფელს, ისე ქალაქს. ქალაქის ქემზა მდიდარი ვაჭარი და ავტორიტეტული პირია.

გვიანფეოდალური ქართლ-კახეთის საქალაქო მმართველობა

აღმოსავლეთ საქართველოში საქალაქო ცხოვრება-აღორძინება შედარებით გვიან და ნელი ტემპით მიმდინარეობდა. ასე, მაგალითად, XVIII საუკუნის 70-იანი წლებისათვის აღმოსავლეთ საქართველოში სულ ოთხი ქალაქი არსებულა: თბილისი, გორი, სურამი და ალი. ვახუშტის ცნობით კი ქართლში 14 მნიშვნელოვანი სავაჭრო პუნქტი იყო, რომელთაგან დიდი ქალაქები იყო თბილისი და გორი, დანარჩენი 12 კი პატარა. XVIII საუკუნის დასასრულისათვის სავაჭრო ქალაქები იყო სიღნაღი, თელავი, ახალდაბა ცხინვალი და სხვ.

გვიანფეოდალური პერიოდის ქალაქებში ცხოვრობდნენ ვაჭრები, ხელოსნები, საქონლის წვრილი მწარმოებელნი.

ვაჭრები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ თავისი ეკონომიკური მდგომარეობით და, აქედან გამომდინარე, უფლებრივი სტატუსით. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი მოიხსენიებს ვაჭართა ოთხ კატეგორიას და მიუთითებს მათი სისხლის ფასს¹. აღსანიშნავია, რომ გვიანფეოდალურ ქართლ-კახეთში ვაჭრები ძირითადად სომხები, ბერძნები, თათრები, სპარსელები, ინდოელები, რუსები და ევროპელები იყვნენ. არაქართველი ვაჭრები არ იყვნენ დაინტერესებული ქართული სახელმწიფოს გამლიერებით, მართალია, მათთვის ძლიერი ხელისუფლება მომგებიანი იყო, მაგრამ, ფიქრობდნენ, ასეთი ხელისუფლება დამყარებულიყო რომელიმე დიდი სახელმწიფოს მეშვეობით, თუნდაც საქართველოს დამოუკიდებლობა ამ საქმეს შესწირვოდა².

ხელოსნები ფეოდალებს ემორჩილებოდნენ, ფეოდალი უწევდა მათ ექსპლოატაციას. ისინი ქალაქში ამზადებდნენ სხვადასხვა სახის ნაკეთობებს. ხელოსნები ერთიანდებოდნენ პროფესიების მიხედვით საამქროში. პროფესიულ გაერთიანებას კი ასნაფი ეწოდებოდა³.

მოურავი. მეფე ერეკლე II-ის მიერ შედგენილი დოკუმენტის „ქალაქის მოურავის სარგოს“ მეშვეობით ირკვევა, რომ XVIII საუკუნ-

¹ იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის რედაქციით, ტ. I, გვ. 489, მუხლები 30-ე, 31-ე, 32-ე, 33-ე.

² ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 421.

³ იქვე, გვ. 424

ნის მეორე ნახევარში თბილისში რამდენიმე მოურავი ყოფილა. მანამდე კი ადგილი არ ჰქონია მოურავთა სიმრავლეს. სწორედ ამიტომ ერეკლე II ებრძვის ფეოდალთა მოურავების სახელოს არსებობას.

მოურავი ფაქტობრივად ქალაქის მოხელე იყო, იგი მართავდა ქალაქს. მას ევალებოდა თვალყური ედევნებინა და მოეწესრიგებინა ქალაქში საზოგადოებრივი წესრიგი, საქონლის ნიხრი, გადასახადების საკითხი, სასამართლო საქმეები, ბოროტმოქმედებასთან ბრძოლა, ზომა-წონის დაცვა და სხვ.

მოურავის ფუნქციათა შორის მნიშვნელოვანია სასამართლო ფუნქცია. იგი იზილავდა ყველა საქმეს, რომელიც მდივანბეგს არ ექვემდებარებოდა. სასამართლო საქმეების განხილვისას მოურავს შეეძლო პროცესზე მიეწვია სხვა თანამდებობის პირები: მელიქ-მამასახლისი, ნაცვალი და ქედხუდები. ისინი მოურავს ემორჩილებოდნენ. მოურავის სასამართლო კოლეგიალური იყო, მას შეეძლებოდა დასწრებოდა ქალაქის 3-4 მსხვილი ვაჭარი. მოურავი ან თვითონ იზილავდა საქმეს, ან სხვას გადასცემდა განსახილველად. მოურავის დავალებით საქმეები შეიძლება განეხილა მელიქ-მამასახლისის ან მელიქსა თუ იასაულებს. სასამართლო განხილვისათვის მოურავი ღებულობდა სასამართლო ბაჟს.

მოურავი კრეფდა გადასახადებს თავისი მოხელეების მეშვეობით. იგი ასრულებდა მეფეთა განკარგულებებს ქალაქის მასშტაბით. მოურავს დიდი შემოსავალი ჰქონდა, მის შემოსავლებში შედიოდა სამოურავო გადასახადი, ბაჟი, ძღვენი, ბეგარა, ჯარიმა და სხვ. ამიტომაც ამ თანამდებობას მაღალი კლასის წარმომადგენლები იკავებდნენ.

მელიქი¹ და მამასახლისი მოურავის ქვემდებარე მოხელეები. მელიქი მუდამ მამასახლისთან ერთად იხსენიება. ეს ორი თანამდებობა XVIII საუკუნეში შეერთებულა. მელიქს მეფე ნიშნავდა. ისინი მონაწილეობას ღებულობენ საქონლის ნიხრის განსაზღვრაში. მელიქის სხვა ფუნქციებიდან აღსანიშნავია სასამართ-

¹ მელიქი — არაბული წარმოშობის სიტყვაა და მმართველს, გამგეს ნიშნავს.

ლო, საგარეო ურთიერთობის, სამეურნეო და გადასახადის აკრეფის ფუნქციები და სხვ. მელიქსა და მამასახლისის ქალაქის მართვის ყოველგვარი საქმე ეკისრებოდათ. ქალაქის სხვა მოხელეებიდან აღსანიშნავია ნაცვალი და ქეთხუდა ანუ ქემხა. თბილისში ორი ნაცვალი იყო: ერთი — მეფის, მეორე — მოურავის. ამ ორიდან პირველობა მეფისნაცვალს ეკუთვნოდა. ქალაქის ნაცვალი აქტიურად მონაწილეობდა ქალაქის მართვაში, წესრიგის დამყარებასა თუ დამნაშავეობასთან ბრძოლაში, ნიხრის დაწესებაში, სამეურნეო საქმეების მოგვარებასა და სხვა საქმეებში.

ქემხა ანუ ქეთხუდა აქტიურად მონაწილეობდა საქალაქო მმართველობაში. იგი გამოდის ქალაქის მოხელეების მოურავის, მელიქისა და ნაცვლის დამხმარედ და შემწედ. მას სასამართლო ფუნქციაც ჰქონდა.

დასავლეთ საქართველო XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში

(იმერეთის სამეფო, ოდიშის (სამეგრელოს), გურიისა
და აფხაზეთის სამთავროები)

XVII-XVIII საუკუნეების გასაყარზე დასავლეთ საქართველო ცალსახად თურქეთის პოლიტიკური ზეგავლენის სფეროში მოექცა. როგორც იმერეთის სამეფო, ისე სამეგრელოს, გურიისა თუ აფხაზეთის სამთავროები, მართალია, დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულებს წარმოადგენდნენ, მაგრამ მინც აღიარებდნენ თურქეთის სულთნის უზენაესობას. თურქეთის წარმატებას ხელს უწყობდა ქართული პოლიტიკური ერთეულების მეთაურთა შორის ქიშპი და მტრობა. თურქეთის გარნიზონები ქუთაისსა და ცხუმის ციხეებში იდგნენ.

დასავლეთ საქართველოს ზემოთ დასახელებული პოლიტიკური ერთეულები იურიდიულად არ შედიოდნენ თურქეთის შემადგენლობაში, მაგრამ თურქეთი მათ ფაქტობრივად თავის ვასალ ქვეყნებად თვლიდა და თავისი ფორპოსტების — ტრაპიზონისა და ახალციხის საფაშოების მეშვეობით აქტიურად ერეოდა მის საშინაო საქმეებში. ასე, მაგალითად, დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრებს ტახტზე თურქეთის სულთანის ამტკიცებად, თუმცა ეს წესი ხშირად ირღვეოდა შექმნილი ვითარების მიხედვით. ზემოთ დასახელებულ პოლიტიკურ ერთეულებში ქრისტიანული სასულიერო ხელისუფლება იყო დამყარებული, რომელიც არ ითმენდა და ებრძოდა მაჰმადიანობას. უნდა ითქვას, რომ არც თურქეთის ხელისუფალნი მოითხოვდნენ ქართველ პოლიტიკურ მეთაურთაგან სარწმუნოების შეცვლას, იმ შემთხვევაშიც კი, როცა მათთან ეძებდნენ შემწეობას თუ თავშესაფარს. ქრისტიანობამ და ქართულმა ეკლესიამ მარცხი განიცადა აფხაზეთში.

დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკურ ერთეულთა თურქეთის ვასალობა გამოიხატებოდა თურქეთისათვის ყოველწლიურ მისართმევ ხარკში, რომელსაც ქართველები ქრთამს უწოდებდნენ. ადგილობრივი მოსახლეობისაგან იკრიბებოდა „საური“ ანუ „სათათრო ხარჯი“, რომელიც ხმარდებოდა ქრთამის გადახდას. სათათრო გადასახადში იგულისხმებოდა „ტყვეების“ — ახალგაზრდა ქალ-ვაჟთა მირთმევა, ძვირფასი ნივთები, ქორშეკრები და სხვ. თურქეთის სულთანის ქრთამს საქართველოდან ახალ-

ციხის ფაშას მეშვეობით ღებულობდა. ასეთი ქრთამი საქართველოს მესარკეობას არ ნიშნავდა თურქეთის წინაშე, მაგრამ ძალზე დამამცირებელი იყო.

განსხვავებით აღმოსავლეთ საქართველოსაგან — ქართლ-კახეთისაგან, დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ერთეულების ხელმძღვანელები — იმერეთის მეფე თუ მთავრები არასოდეს ქცეულან თურქეთის მოხელეებად ანუ „ვალებად“ ან ხანებად. თვით თურქები დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკურ ერთეულთა გამგებლებს უწოდებდნენ „მელიქებს“. დასავლეთ საქართველოს არ ევალებოდა თურქეთისათვის ლაშქრით სამსახური.

XVII-XVIII საუკუნეთა მიჯნაზე დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრები ვერ ბედავდნენ ანტითურქულ გამოსვლებს. 1691 წელს არჩილ მეფემ სცადა ასეთი გამოსვლა — ქუთაისიდან თურქთა გარნიზონის განდევნა განიზრახა, რაც არჩილის ემიგრაციით დამთავრდა რუსეთში. გამონაკლის წარმოადგენდა 1703 წელს მოწყობილი ანტი-თურქული აჯანყება, რომელშიც მთელი დასავლეთი საქართველო დაირაზმა (გარდა აფხაზეთისა) და რაც ისტორიოგრაფიაში ახსნილია როგორც მოულოდნელი აჯანყება, როგორც შეცდომა, რომელიც ნაკარნახევი იყო პეტრე დიდის პოლიტიკით, ზოგიერთი რუსი მოხელის წაქეზებითა და მოტყუებით¹.

¹ იხ. საქართველოს ფეოდალური ისტორიის საკითხები, თბ., მეცნიერება, 1972, კვ. 43-72.

ბრძოლა საქართველოს
სახელმწიფოდ გაერთიანებისათვის XVIII
საუკუნის 40-80-იან წლებში

როგორც აღინიშნა, XVIII საუკუნის 40-იან წლებში ძლიერდება ირანის სახელმწიფო. 1738 წლისათვის აღდგა ირანის ტერიტორიული მთლიანობა, ხოლო 40-იანი წლებისათვის ნადირ-შაჰის სახელმწიფო ერთ-ერთი უძლიერესი გახდა.

ამ დროს ქართლის მეფეა თეიმურაზ II. იგი შაჰს შეურიგდა. შაჰი თეიმურაზზე ამყარებდა იმედებს ქართლ-კახეთის მორჩილებაში მოსაყვანად. თეიმურაზი ქრისტიანად დარჩა, მან არ მიიღო მუსულმანობა. მიუხედავად ამისა, შაჰი თეიმურაზს თავის ერთგულ კაცად თვლიდა. თეიმურაზის მეშვეობით ნადირ-შაჰი აქტიურ ბრძოლას აწარმოებდა თურქების, ლეკებისა თუ სხვა ორგულთა წინააღმდეგ. თეიმურაზმა შაჰის დიდი ნდობა და შეღავათები დაიმსახურა.

1744 წლიდან თეიმურაზმა ქართლის ტახტი აღადგინა და თვითონ გამეფდა, ხოლო კახეთში თავისი ვაჟი ერეკლე II დასვა მეფედ. ქართველი მოსახლეობა სიხარულით შეხვდა ამ ამბავს. ყველაზე სასიამოვნო მოსახლეობისათვის ის იყო, რომ ქართლსა და კახეთს ქრისტიანი მეფეები განაგებდნენ, რასაც ადგილი არ ჰქონია უკვე ერთი საუკუნის განმავლობაში. მაგრამ ხანმოკლე აღმოჩნდა ქართველთა სიხარული. 1747 წელს ნადირ-შაჰი თავისთან იბარებს ერეკლე II-ს თეიმურაზმა მოარიდა თავისი მემკვიდრე გამძვინვარებულ შაჰს და თვითონ წავიდა მასთან. ფიქრობდა, რომ ამ ვიზიტით შაჰის კიდევ უფრო დიდ ნდობას მოიხვეჭდა. თეიმურაზი გზაში იყო, რომ ირანის შაჰი ნადირი შეთქმულებმა მოჰკლეს 1747 წელს, მის ნაცვლად ირანში ჩასულ თეიმურაზს შაჰად დახვდა ალი ყული-ხანი. იგი თეიმურაზის სიძე იყო. თეიმურაზი ორ წელს დარჩა ირანის შაჰის კარზე, რითაც ხელს უწყობდა ერეკლეს წარმატებას ქართლ-კახეთში. საჭი იმ არის, რომ თეიმურაზის წასვლისთანავე ქართლში დინასტიური ბრძოლა გაჩაღდა. ტახტისათვის ბრძოლა დაიწყო როგორც ვახტანგ VI-ს მემკვიდრე ბაქარმა, ისე ვახტანგ VI-ს ძმისშვილმა, გამაჰმადიანებულმა აბდულ-ბეგმა. ერეკლე II, მართალია, ვახტანგის შვილიშვილი იყო, მაგრამ ქალის მხრიდან და, ამდენად, სამეფო ტახტზე მისი იურიდიული უფლება არ არსებობდა. სამაგიეროდ, მოსახლეობა

ერეკლე II-ს უჭერდა მხარს. ერეკლე II-მ გამარჯვებას მიიღწია აბდულ-ბეგსა და მის მომხრეებზე. ასევე სასტიკად დაამარცხა ლეკთა მრავალრიცხოვანი ჯარები, თბილისში გამაგრებულ ყიზილბაშთა გარნიზონი და სხვ. ერეკლე II-ის მეფობის პერიოდში ქართლ-კახეთი ძალზე გაძლიერდა, მაგრამ ირანისაგან სრული სეპარატიზმი მაინც საზიფათო იყო. ქართლ-კახეთის მეფე კვლავ რჩებოდა „გურჯისტანის ელის“ ტიტულით და შესაფერის მომენტს ელოდებოდა სრული დამოუკიდებლობის მისაღწევად. მიუხედავად იმისა, რომ ქართლ-კახეთის მეფე ირანის შაჰის ვასალად რჩებოდა, მას დიდი გავლენა ჰქონდა მთელი ირანის სახელმწიფოში. გამოთქმულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ერეკლე II-ს ირანის ტახტის აღებაც კი შეეძლო, მაგრამ საზიფათო იყო, რადგან ქრისტიანი იყო და, გარდა ამისა, მას ოსმალეთის იმპერიაც დაუპირისპირდებოდა¹. 1749 წელს ერევნის სახანო, მისთვის აღმოჩენილი დახმარების შემდეგ — ქართლ-კახეთის მფარველობაში შევიდა. სომეხი ხალხი ამ აქტს კმაყოფილებით შეხვდა. ქართლ-კახეთში შევიდა ასევე ნახიჩევანის სახანოც. 1750 წელს ერეკლე II იბრძვის განჯისა და ყარაბაღის წინააღმდეგ. ეს ომიც წარმატებით დასრულდა, რის შემდეგაც ქართლ-კახეთის საზღვრებმა აღმოსავლეთით გადაინაცვლა.

მიუხედავად ქართლ-კახეთის ასეთი გაძლიერებისა, XVIII საუკუნის 50-იანი წლებიდან დაღესტნელთა შემოსევები ისევ აქტიურდება. დაღესტნელებს თურქ-ოსმალთა იმედი ამოძრავებდათ. 1750 წელს ლეკთა დიდი ლაშქარი კახეთს შემოესია და დაარბია. იორ-ალაზნის შესართავთან მომხდარ შეტაკებაში ერეკლეს ჯარებმა ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვეს. 1752 წელს კი განჯის ომში ქართლ-კახეთის ჯარი დაამარცხა, ზარალიც დიდი იყო. შეირყა თეიმურაზისა და ერეკლეს ავტორიტეტი. ერეკლეს თანდათან განუდგნენ ქართლ-კახეთის ვასალური სახელმწიფოები. ამიტომ იძულებული ხდება რუსეთისათვის დახმარება ეთხოვა. რუსეთმა დახმარება არ აღმოუჩინა. თეიმურაზი და ერეკლე იძულებული გახდნენ მომხვედურ მტერს საკუთარი ძალებით გამკლავებოდნენ. 1752 წელს ქართველებმა დაამარცხეს შაჰის ხანის ჯარი, სამაგალითოდ დასაჯეს მოღალატენიც. ერეკლე-თეიმურაზის ავტორიტეტი კვლავ აღდგა. 50-იანი წლებიდან არაჩვეულებრივად გაიზარდა ერეკლე II-ის ავ-

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 613.

ტორიტეტი ახლო აღმოსავლეთსა და ევროპაში. სწორედ ამ დროს დაისტამბა ფრანგი კომერსანტის – პეისონელის წიგნი, რომელიც 1755 წელს გერმანულ ენაზედაც გამოქვეყნდა მაინის ფრანკფურტში. ევროპა გაეცნო ერეკლეს, როგორც ეპოქის გამოჩენილ სარდალსა და სახელმწიფო მოღვაწეს. ცნობილი გერმანელი მწერლის გ. ლესინგის ერთი დრამიდან ჩანს, რომ გერმანელი მხედრები, რომლებიც სახელის მოპოვებაზე ოცნებობდნენ, გერმანიიდან გამოპარვას აპირებდნენ, რომ „მის უმაღლესობის პრინც ერეკლეს მთავარსარდლობით ერთ-ორჯერ მაინე გაელაშქრათ თურქეთის წინააღმდეგ. ევროპაში ხმა დაირხა, რომ საქართველოს ლომმა თითქოს სპარსეთი დაიპყრო და დღეს თუ არა ხვალ თურქეთის კარიბჭეში შეიჭრებოდა“¹.

ქართლ-კახეთში დიდი ყურადღება ექცევა ციხესიმაგრეების მშენებლობას, სადაც საომარი მოქმედების დროს თავს აფარებდნენ მოსახლეობა. „კახეთში ერეკლეს დროს აშენდა და განახლდა ციხეები და ციხე-გალავნები – ბატონის ციხე, ვახვანიშვილის ციხე, ბოჭორმა, სიღნაღი (1762 წ.), რუისპირი, საბუ, ალავერდი, გრემის გალავნის ზედაფენები, ყვარელი, ლალისყური, ნაფარეული, შიღაღა, იყალთო და ბეერი სხვა“². ზემოთ აღნიშნული იმაზე მეტყველებს, რომ ქართლ-კახეთს მოსვენებას არ აძლევდა მეზობელი მუსლიმანური ტომები. სწორედ ამიტომაც კვლავ დგება ქართლ-კახეთის ხელისუფალთა წინაშე შორეული პოლიტიკის შემუშავების საკითხი ქვეყნის გადასარჩენად და მშვიდობიანი ცხოვრების დასამყარებლად ქართველი პოლიტიკოსნი დარწმუნდნენ, რომ მათი სამეფოს ბუნებრივი მჭიდროდ უკავშირდებოდა ირანსა და თურქეთში მიმდინარე მოვლენებს. სწორედ ამიტომ დგება საკითხი ისევ რუსეთისაკენ ორიენტაციისა. რუსეთის მეშვეობით ცდილობდნენ ქართველი ხელისუფალნი ირანში სასურველი შაჰის აყვანას ტახტზე. მაგრამ ყველაფერი ეს ოცნებად რჩებოდა. თეიმურაზის ელჩობამ რუსეთში შედეგ ვერ მოიტანა. იგი 1762 წელს პეტერბურგში გარდაიცვალა.

1762 წლიდან, როცა ირანის შაჰი ხდება ქერიმ-ხანი, მთელი ირანი ერთიანდება და ძლიერდება. ეს კი ქართლ-კახეთისათვის არ იყო კარგის მომასწავებელი. ქერიმ-ხანი ქართლ-კახეთის დასაპყრობად ემზა-

დება, მაგრამ ეს გეგმა დროებით გადაიდო ირანში დაწყებული შინა-პოლიტიკური ბრძოლის გამო. გარდა ამისა, ირანის მბრძანებლის მიმართ ერეკლე II-ს წარსულში გარკვეული ამაგი მიუძღოდა და ამიტომაც ცნო მან ერეკლე ქართლ-კახეთის მეფედ. მიუხედავად იმისა, რომ ერეკლე II ძლიერი მეფე იყო, მის წინააღმდეგ ადგილი ქონდა ფეოდალურ გამოსვლებსა და შეთქმულებებს, მათ შორის პაატა ბატონიშვილის, დიმიტრი ამილახვარის, ალექსანდრე ამილახვარის. შეთქმულთა წინააღმდეგ ერეკლე II-ს სასტიკი ზომები მიუღია.

ქართლ-კახეთი XVIII საუკუნის 70-80-იანო წლების მიჯნაზე

1768-1774 წლებში ადგილი აქვს რუსეთ-თურქეთის ომს. ამ ომში ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II რუსეთის მხარეზე გამოდის, რამაც საბედისწერო გავლენა იქონია. ერეკლემ საბოლოოდ გადაიმტერა თურქეთი, ირანის ნდობაც თანდათან იკარგებოდა. ამიტომ ერეკლე მეფე ცდილობდა გაეტარებინა მეტად ფრთხილი პოლიტიკა, გადაედგა მეტად მოზომილი ნაბიჯები. მის მიზანს კვლავ შეადგენს არა მარტო ძლიერი ქართლ-კახეთის სამეფოს სტაბილურობა, არამედ მთელი საქართველოს გაერთიანება.

ირანის შაჰი განაწყენებული დარჩა რუსეთის ჯარების შემოსვლით საქართველოში და მოითხოვდა რუსი ჯარის გაყვანას. ერეკლე კი არწმუნებდა ირანის შაჰს, რომ სასარგებლო მომენტი იყო თურქეთზე ერთობლივად საბრძოლველად, მაგრამ ირანის შაჰი თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლას არ აპირებდა. თავის მხრივ, რუსეთი არწმუნებდა ირანს, რომ მისი ჯარი დროებით იდგა აქ. რუსეთ-თურქეთის ომით ერეკლეს სურდა სამცხე-საათაბაგოს დაბრუნება და შემოერთება, მაგრამ რუსეთი თავისი მიზნებით, კერძოდ, ყირიმით იყო დაინტერესებული და არა ერეკლე II-ის მისწრაფებებით. ამდენად, რუსეთისაგან ერეკლემ ვერაფერი ვერ მიიღო და იძულებული ხდებოდა განემტკიცებია წესრიგი თავის სამეფოში და მხოლოდ თავისივე თავის იმედი ჰქონოდა. სწორედ ამ მიზნით ერეკლე II-მ ყურადღება მიაქცია სახელმწიფოს თავდაცვისუნარიანობის გაძლიერებას. მან ჩაატარა სამხედრო რეფორმა. 1774 წელს ქართლ-კახეთში მორიგეობის პრინციპზე დამყარებული მუდმივი

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 625.

² იქვე, გვ. 626.

ჯარი ჩამოყალიბდა. განჩინებაში „მორიგე ჯარის შესახებ“ ჩამოყალიბებული იყო ასეთი ჯარის შექმნის მიზეზები და ამოცანები. განჩინების ძალით აღწერილ იქნა მთელი ქართლ-კახეთის მოსახლეობა. ლაშქრობის შემძლე ყველა მამაკაცი მოვალე იყო ერთი თვით გამოსულიყო ლაშქარში თავისი ხარჯით. სამაგიეროდ გლეხები გადასახადისაგან თავისუფლდებოდნენ. ხელმოკლე გლეხი ფეოდალს უნდა მოემარაგებინა. ამ გზით ქართლ-კახეთის სამეფოს 5000 ჯარისკაცი გამოჰყავდა.

ერეკლე II-ს სამცხე-საათაბაგოს შემოსაერთებლად საიდუმლო მოლაპარაკებაც კი ჰქონია თურქეთთან, რომ იგი შევიდოდა ოსმალეთის მფარველობაში, თუ ახალციხის ფაშა ერეკლეს დაემორჩილებოდა. ამ გეგმას განხორციელება არ ეწერა, რადგან ერეკლეს წინააღმდეგ გამოვიდოდა როგორც რუსეთი, ისე ირანი.

1778 წელს ერეკლე განჯის დასამორჩილებლად იბრძვის, ხოლო 1779 წელს ერევნის სახანოს ლაშქრავს. ერევნის სახანოში ლაშქრობა განპირობებული იყო იმ გარემოებით, რომ ერეკლეს არ სურდა ერევანში ირანის ბატონობა აღდგენილიყო, მეორე მხრივ, ერეკლე გულმოსული იყო, რომ სომეხი პოლიტიკოსები რუსეთთან აწარმოებდნენ ერეკლესაგან დამოუკიდებლად მოლაპარაკებას და ცდილობდნენ ალბანეთსომხეთის დამოუკიდებელი სახელმწიფოს აღდგენას. ერევნის სახანოში ბრძოლის მესამე მიზეზად შეიძლება დავასახელოთ ის გარემოებაც, რომ ერევნის ხანმა ერეკლეს მორჩილებაზე უარი თქვა. ერეკლემ ერევანი დაიპყრო და იქ თავისი გუბერნატორი – იოანე კონსტანტინეს ძე მუხრანბატონი დასვა ერევნის ხანთან ერთად. ერევნის დაპყრობით უკმაყოფილო იყო ირანის შაჰი, მაგრამ იგი 1779 წელს გარდაიცვალა და ქვეყანას ახალი ანარქია დაუფულა.

ერეკლე II-ის წარმატებებს ფარულად ელოებოდა რუსეთი. სწორედ რუსეთის ხელი. ერია იმერეთში ტახტის პრეტენდენტ ალექსანდრე ბაქარის ძის გამოჩენაში. აკად. ნ. ბერძენიშვილის მითითებით, „რუსეთის კარი შემოფოთებულია ერეკლეს პოლიტიკური ნაბიჯებით. უეჭველია, რუსეთი შეეცდება სათანადო ღონისძიებანი მიიღოს, რომ ერეკლეს გეზი შეაცვლევინოს (ჩერქეზ გადმოსახლებულთა დაკავება, ალექსანდრე ამილახვარის გაშვება, ალექსანდრე ბაქარის ძის ფათალი-ხანთან გამოჩენა და თვით ფათალი-ხანის აქტიურობა ერეკლეს

წინააღმდეგ – ყველა ეს რუსეთის მეფის მიერ მიღებული კონტრაზომები ჩანს)“¹. ამ პერიოდის რუსეთის პოლიტიკური ხელისუფალნი ფხიზლად დარაჯობდნენ ამიერკავკასიის ვითარებას, რასაკვირველია, ერეკლეს გაძლიერება ან მისი დაკავშირება თურქეთთან არ აწყობდა რუსეთს. რუსეთი საფრთხეს ხედავდა ერეკლეს საგარეო პოლიტიკაში და ყველაფერს აკეთებდა, რომ საქართველოს ხელისუფალნი მასზე ყოფილიყვნენ დამოკიდებულნი.

ერეკლე II ჭვრეტს ამ ვითარებას და უქმად არ ზის. იგი ელჩებს აგზავნის დასავლეთ ევროპაში და ცდილობს იქიდან მიიღოს დახმარება სამხედრო მიზნებისათვის. იგი წერილებით მიმართავს როგორც ვენეციის რესპუბლიკას, ისე ლუდოვიკო XVI-ს. ერეკლე იახლოებს კათოლიკე მისიონერებსაც, რათა მათი მეშვეობით შექმნას მუდმივი ჯარი, მაგრამ ყოველივე ამან ნაყოფი ვერ გამოიღო.

ამ პერიოდში რუსეთი ამუშავებს ე.წ. „საბერძნეთის გეგმას“, რომლის მიხედვითაც ევროპიდან სრულიად უნდა განედევნათ თურქები, აღედგინათ საბერძნეთის იმპერია, რომელსაც რუსეთის სამეფო სახლის წარმომადგენელი ეყოლებოდა მეფედ.

როგორც ცნობილია, ირანის შაჰის ქერიმ-ხანის გარდაცვალების შემდეგ არეულობა დაიწყო. რუსეთს კარგი საშუალება მიეცა გაეფართოებინა და განემტკიცებინა თავისი გავლენა ამიერკავკასიაში. მას სურდა შეექმნა აქ ორი ბუფერული სახელმწიფო სომხეთისა და ალბანეთის სახით, ხოლო ქართლ-კახეთი მიეღო თავის მფარველობაში. რუსეთი ფარულად თურქეთსაც ებრძოდა და ამ ბრძოლაში ცდილობდა ძირითადად ქართველებსა და სომხებს დაყრდნობოდა. ამიერკავკასიაში რუსეთის წარმატებები იმაზე იყო დამოკიდებული, თუ რა პოზიციას დაიკავებდა ერეკლე II. ამიტომაც გაჩაღდა მუშაობა მის „გადასაყვანად“ რუსეთის ორიენტაციაზე. რუსეთის სახელმწიფოს სამეფო კარზე კარგად იცოდნენ, რომ ამ პერიოდში ერეკლე II ირანის ყველა ხანსა და მფლობელზე ძლიერი და შაჰის შემდეგ ყველაზე ავტორიტეტული პიროვნება იყო, რომ ერეკლეს გავლენა ვრცელდებოდა ერევანსა და ნახიჩევანზე, ხოლო ირანის ხანები ყოველ-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. IV, გვ. 169.

წლიურად ძღვენს უგზავნიდნენ და მოწიწებით ეპყრობოდნენ. ერეკლეს „გადაბირებით“ რუსეთს საშუალება ექნებოდა თავის გავლენის ქვეშ მოექცია ყველა მოწინააღმდეგე ამ რეგიონში.

რუსეთის მთავრობა 1782 წელს წინადადებას აძლევს ერეკლე II-ს დაიწყო მთავარაპარაკება ქართლ-კახეთის რუსეთის მფარველობაში შესასვლელად. ამასთან, რუსეთი ცდილობდა, რომ ინიციატივა საქართველოს მხრიდან წამოსულიყო და ამისათვის წინადადებას აძლევდნენ ერეკლე II-ს დაეწერა ოფიციალური თხოვნა მფარველობაში შესვლის შესახებ. მართლაც, 1782 წლის 21 დეკემბერს ერეკლე II-მ ოფიციალურად წარადგინა თხოვნა ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთის მფარველობაში შესასვლელად. თხოვნაში აღნიშნული იყო, რომ რუსეთს დაეცვა ქართლ-კახეთის თურქეთისა და ირანისაგან, დაებრუნებინა ამ ქვეყნების მიერ მიტაცებული საქართველოს მიწები, საქართველოში ყოფილიყო რუსეთის რეგულარული ჯარის ორი პოლკი.

ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში ერეკლე II-ს თხოვნას როცა იხილავენ, ძირითად ყურადღებას ამახვილებენ იმ გარემოებაზე, რომ ერეკლე II რუსეთის მეშვეობით ცდილობდა აეცდინა თურქეთის უღელის და დადგომოდა განვითარების ევროპულ გზას¹. მაგრამ, ჩვენი აზრით, ერეკლე II-ისათვის მაინც მთავარი იყო რუსეთის მეშვეობით საქართველოს გაერთიანება და დამპყრობელი ქვეყნების მიერ მიტაცებული ტერიტორიების დაბრუნება. რუსეთთან დაკავშირებით ერეკლე II ცდილობდა ერთიანი, მძლავრი ქართული სახელმწიფოს აღდგენას, რაც, სამწუხაროდ, ვერ განხორციელდა.

რუსეთის მთავრობამ განიხილა რა ერეკლე II-ის თხოვნა, მოამზადა ხელშეკრულების პროექტი და გამოუგზავნა ერეკლეს დასამტკიცებლად. ერეკლე II-მ ხელშეკრულების ეს პროექტი დარბაზის სხდომაზე განიხილა, ხოლო მალე, 1783 წლის 24 ივლისს გეორგიევსკის ციხესიმაგრეში ტრაქტატს საქართველოს მხრიდან ხელი მოაწერეს თავადმა გ. რ. ჭავჭავაძემ და ი. კ. მუხრანბატონმა, ხოლო რუსეთის მხრიდან — გენერალმა პავლე პოტიომკინმა.

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 688.

გეორგიევსკის ხელშეკრულება ანუ ტრაქტატი შედგებოდა 13 ძირითადი და 4 სუპარატიული (ცალკე გამოყოფილი ტექსტიდან) მუხლისგან ანუ არტიკულიდან. ხელშეკრულებას თან ერთვისდა ფიცის ტექსტი, რომელიც ერეკლეს უნდა დაედო რუსეთის ერთგულების დასადასტურებლად. ტრაქტატს ერთვისდა ასევე დამატებითი არტიკულის (მუხლის) ტექსტი, რომელიც შეეხებოდა ქართლ-კახეთის მეფედ კურთხევის წესს. ტრაქტატი ანუ „მეგობრობის პირობა“ ძალაში შედიოდა სარატიფიკაციო სიგელების გაცვლის შემდეგ.

ხელშეკრულება იწყებოდა პრეამბულით, რომელშიც აღნიშნული იყო, რომ ძველთაგან რუსეთის იმპერია იყო დამხმარე და დამცველი ერთმორწმუნე ქართველი ხალხისა, რუსეთი მიზნად ისახავდა გათავისუფლებულიყო საქართველო სხვა ქვეყნების დამოკიდებულებისაგან, აღარ დასჭირდებოდა ვაჟებისა და ქალების მირთმევა სხვა სახელმწიფოებისათვის. აქვე აღნიშნული იყო, რომ ერეკლე სთხოვდა რუსეთის მეფეს მფარველობაში შესვლას და ცნობდა იგი რუსეთის ხელმწიფის უზენაესობას. პრეამბულაში ჩაწერილი იყო, რომ ხელშეკრულების დადება რუსეთის მხრიდან მიენდო გრიგოლ პოტიომკინსა და პავლე პოტიომკინს, საქართველოს მხრიდან კი — ივანე მუხრანბატონსა და გარსევან ჭავჭავაძეს.

ტრაქტატის პირველ მუხლში (არტიკულში) აღნიშნული იყო, რომ ქართლ-კახეთის მეფე დღეიდან უარს ამბობდა სხვა ქვეყნებთან დამოკიდებულებაზე, ვასალობაზე, იქნებოდა ეს სპარსეთი თუ სხვა დამპყრობელი და საქვეყნოდ აცხადებდა, რომ, გარდა რუსეთისა, იგი არ აღიარებდა თავის თავზე არავის უმაღლესობას. ერეკლე II აქვე პირობას დებდა, რომ იქნებოდა რუსეთის ტახტის ერთგული და შემწე ყველა ვითარებაში.

ტრაქტატის მეორე მუხლის მიხედვით რუსეთის იმპერატორი თავის მხრივ აღუთქვამდა (აღთქმას დებდა) ერეკლე II-ს, რომ უზაკველად მოწყალებასა და მფარველობას არ მოაკლებდა ქართლ-კახეთის სამეფოს, დაიცავდა მის ერთიანობას და შეეწეოდა მისი დაკარგული საზღვრების აღდგენაში.

მესამე მუხლის მიხედვით ქართლ-კახეთის მეფე აღიარებდა რუსეთის იმპერატორის უმაღლეს ხელისუფლებას და კისრულობდა

ვალდებულებას, რომ ტახტზე ასვლა ეცნობებინა საიმპერატორო რისათვის, ეთხოვა მისგან მეფედ დამტკიცება და სამეფო ნიშნების როგორცაა: სიგელი, დროშა, ხმალი, კვერთხი, მანტია ანუ წამოსასხამი ამ სამეფო ნიშნების მიღების შემდეგ რუსეთის რეზიდენტის თანდასწრებით ქართველ მეფეს ფიცი უნდა დაეღო რუსეთის იმპერატორის ერთგულების დასამტკიცებლად.

მეოთხე მუხლით ქართლ-კახეთის მეფე იზღუდებოდა საგარეო ურთიერთობის დარგში. მას ეკრძალებოდა სხვა სახელმწიფოებთან ურთიერთობის დამყარება რუსეთის რეზიდენტთან შეთანხმების გარეშე. ასევე, საქართველოში ჩამოსულ უცხო ქვეყნის ელჩებსა თუ წარმომადგენლებს პასუხი რუსეთის რეზიდენტთან შეთანხმებით უნდა გასცემოდა.

მეხუთე მუხლის მიხედვით რუსეთის სამეფო კართან ურთიერთობის მოსაგვარებლად ერეკლე II-ს უნდა ჰყოლოდა თავისი რეზიდენტი. იგულისხმება, რომ ასეთივე წარმომადგენლები ეყოლებოდა რუსეთსაც ქართლ-კახეთში.

მეექვსე მუხლით რუსეთის იმპერატორი ქართლ-კახეთის მეფეს ჰპირდებოდა: ა) ქართველთა მტერი მისი მტერი იქნებოდა; ბ) მეფე ერეკლე და მისი შთამომავლები შეინარჩუნებდნენ სამეფო ტახტს, არ დაარღვევდნენ ტახტის მემკვიდრეობის გადაცემის წესს; გ) არ ჩაერეოდნენ ქართლ-კახეთის საშინაო მმართველობისა თუ სამართალწარმოების საქმეებში, გადასახადების გაწერა-აკრეფის საკითხებში. ყოველივე ეს უნდა განხორციელებულიყო ადგილობრივი წესებით.

მეშვიდე მუხლის ძალით ერეკლე II ვალდებულებას კისრულობდა: მზად ყოფილიყო და დახმარებოდა რუსეთს თავისი ჯარით, დაეცვა რუსეთის ქვეშევრდომობა და აესრულებია რუსი მოხელეების დავალებები, დაეცვა საქართველოში მყოფი რუსი მოხელეები რაიმე ან ვისიმე შეურაცხყოფისაგან თუ შევიწროებისაგან. ქართველ მოხელეთა თანამდებობაზე დანიშვნისას მხედველობაში მიეღო მათი დასახურება რუსეთის წინაშე.

მერვე და მეცხრე მუხლების მიხედვით ქართლ-კახეთის კათალიკოსი რუსეთის სინოდის წევრი ხდებოდა. ქართველ თავადაზნაურებს რუსეთის თავადაზნაურთა თანაბარი პრივილეგიები ენიჭებოდათ. რისთვისაც რუსეთის იმპერატორის კარზე უნდა წარედგინათ ქართველ თავადაზნაურთა სია.

მეათე მუხლის მიხედვით ქართველ თავადაზნაურობას უფლება ეძლეოდა გადასახლებულიყვნენ რუსეთში ან თავისუფლად დაბრუნებულიყვნენ უკან, ხოლო თუ ირანიდან ან თურქეთიდან დაბრუნებული ტყვეების საქართველოში გადმოსახლების საკითხი დადგებოდა, საჭირო იყო მათი გამოსასყიდის გადახდა. იგივე უნდა გაკეთებულიყო რუს ტყვეთა მიმართ.

მეთერთმეტე მუხლი ვაჭრობის თავისუფლებას არეგულირებდა. ქართველ ვაჭრებს ეძლეოდათ შეღავათები რუსი ვაჭრების თანაბრად. იგივე იყო გათვალისწინებული რუსი ვაჭრების მიმართ საქართველოში.

მეთორმეტე მუხლის მიხედვით ხელშეკრულება იღებოდა სამილემშიოდ (მუდმივად) ანუ „საუკუნოდ“, მასში ცვლილებების შეტანა დაიშვებოდა მხარეთა ურთიერთშეთანხმების საფუძველზე.

ბოლო მეცამეტე მუხლში გათვალისწინებული იყო ხელშეკრულების რატიფიკაციისა და ძალაში შესვლის წესი. ხელშეკრულება ძალაში შედიოდა მასზე ხელის მოწერიდან ექვს თვეში. ხელმოწერა კი უნდა შემდგარიყო 1783 წელს 24 ივლისს, დაბა გეორგიევსკში, მას ხელს აწერდნენ: პავლე პოტიომკინი და ივანე მუხრანბატონი.

როგორც აღინიშნა, ტრაქტატს ერთვოდა ე.წ. „სეპარატიული მუხლები“, რომლებშიაც არსებითად მხარეთა სამხედრო-პოლიტიკური მიზნები აისახა. პირველი სეპარატიული მუხლით რუსეთის იმპერატორი მეგობრულად ურჩევდა, რომ კეთილი განწყობილება და მეგობრობა ჰქონოდა იმერეთის ბრწყინვალე მეფესთან სოლომონთან და თუ მათ შორის წარმოიშობოდა დავა, არბიტრად რუსეთის იმპერატორი გამოსულიყო. ამ რჩევას ერეკლე II-ც ეთანხმებოდა. მეორე სეპარატიული მუხლით იმპერატორი ვალდებულებას ღებულობდა, რომ ქართლ-კახეთში ჰყოლოდა ფენოსანი ორი სრული ბატალიონი ოთხი ზარბაზნით. მესამე მუხლით ომის შემთხვევაში კავკასიის ხაზის უფროსი ერეკლე II-ს უნდა შესთანხმებოდა. იმ შემთხვევაში, თუ რუსეთი ქართულ ჯარს გამოიყენებდა საქართველოს საზღვრებს გარეთ, ჯარის შენახვის ხარჯები იმპერატორის ხაზინას უნდა გაეღო. მეოთხე სეპარატიული მუხლით რუსეთის იმპერატორი ვალდებულებას იღებდა ომის შემთხვევაში იარაღით დაეცვა ქართლ-კახეთი. დაზავების შემთხვევაში კი ეცდებოდა, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს დაბრუნებოდა მტრების მიერ მიტაცებული მიწები. აქვე აღნიშნული იყო, რომ

სეპარატიულ მუხლებსაც სავალდებულო ძალა ჰქონდა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია სხვადასხვა ხასიათის მოსაზრებები 1783 წლის ტრაქტატის იურიდიული ბუნების შესახებ. მეცნიერთა გარკვეული ნაწილი ამ ხელშეკრულებას მიიჩნევს არა როგორც მხარეთა თანასწორუფლებიან გარიგებას, არამედ რუსეთის მიერ საქართველოზე „პროტექტორატის“ დამყარების დოკუმენტს (მ. ხელუთფლიშვილი, ნ. კორკუნოვი, ბ. ნოლდე, გ. ვეშაპელი). რიგი მეცნიერები, ამ ხელშეკრულებას განიხილავდა როგორც პროტექტორატისა და ვასალიტეტის აქტს¹.

ტრაქტატის იურიდიული ბუნების შესახებ მრავალგვარი თვალსაზრისის გათვალისწინებით უნდა დავასკვნათ, რომ იგი იყო ფეოდალიზმის პერიოდის საერთაშორისო სამართლისათვის ტიპური დოკუმენტი სიუზერენულ-ვასალური დამოკიდებულების დასამყარებლად. იგი არ არის თანასწორუფლებიანობის საფუძველზე დადებული ხელშეკრულება, მასში გამოხატულია როგორც სიუზერენის, ისე ვასალის ინტერესები ურთიერთკონსენსუსის საფუძველზე. ამ დოკუმენტებით რუსეთი ელტვოდა ამიერკავკასიაში თავისი ინტერესების განხორციელებას, ქართლ-კახეთი კი მუსულმანთაგან თავის გადარჩენას, დაკარგული ტერიტორიების კვლავ დაბრუნებასა და ერთიანი ქართული სახელმწიფოს აღდგენას.

რუსეთის წარმატებებს ამიერკავკასიაში შეშფოთებით შეხვდნენ არა მარტო მეზობელი მუსულმანური სახელმწიფოები, არამედ ინგლისი და საფრანგეთიც.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ამ პერიოდის თურქეთის ოფიციალური ისტორიოგრაფია ქართველი ხელისუფლების ამ ნაბიჯს დიდ შეცდომად თვლიდა, მიუთითებდნენ, რომ რუსეთმა მოატყუა საქართველო, ხოლო ქართველებმა თავისი ხელით გააუქმეს საკუთარი სახელმწიფოებრიობა. ოსმალეთის შეშფოთება გასაგები იყო. იგი ხომ თანდათან უთმობდა რუსეთს არა მარტო ყირიმს, არამედ ჩრდილოეთ კავკასიის გარკვეულ ნაწილს, ამჯერად კი უომრად ეუფლებოდა ქართლ-კახეთის სამეფოს. რუსეთის გაძლიერება და მისი „დამე-

¹ ამ საკითხზე უფრო ვრცლად იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 691-693; ასევე, ი. სურგულაძე, История государства и права Грузии, Тб., 1968, стр. 116-118.

ზობლება“ ოსმალეთისთვის საფრთხის მომასწავებელი იყო, ამიტომაც აფრთხილებდა ოსმალეთი სომხეთს, აზერბაიჯანსა და სხვა პოლიტიკურ ერთეულებს არ შეეშვათ რუსეთი თავის ტერიტორიაზე.

ქართლ-კახეთის წინააღმდეგ ოსმალეთის დასაყრდენად იქცა ახალციხის ფაშა, რომელიც მოსვენებას არ აძლევდა ერეკლე II-ს. რუსეთმა არაერთგზის გააფრთხილა ოსმალეთი, რომ ქართლ-კახეთი მისი სამფარველო ქვეყანა იყო და ხელი აელო მის შევიწროებაზე, მაგრამ ოსმალეთი გადამჭრელ ღონისძიებებს არ ღებულობდა და არ ცნობდა რუსეთის შემოსვლის კანონიერებას ქართლ-კახეთში.

რუსეთთან დაკავშირების გამო ერეკლე მეფის ავტორიტეტი თანდათან ეცემოდა არა მარტო ირანისა და ოსმალეთის წინაშე, არამედ მის ყმადნაფიც ქვეყნების წინაშეც. ისინი ამჯობინებდნენ ერეკლეს განდგომოდნენ და ოსმალეთის მფარველობაში შესულიყვნენ. კიდევ მეტი — „ერზრუმის, ყარსისა და სხვა ფაშები მოციქულებს გზავნიდნენ ერევნის ხანთან და მას რუსეთისა და საქართველოს წინააღმდეგ ერთობლივ გამოსვლაში მონაწილეობის მისაღებად მოუწოდებდნენ, მერყეობდა ყარაბაღის ხანიც...“¹. თვით რუსეთს ხელს არ აძლევდა ერეკლეს სიძლიერე, მისი გავლენის ზრდა მეზობელ ხანებზე, ამიტომაც ისეთ პოლიტიკას ატარებდა, რომ ყველა პატარა პოლიტიკური ერთეული ცალ-ცალკე დაკავშირებოდა რუსეთს და არ დაეშვათ მათი გაერთიანება ერეკლეს ირგვლივ.

რუსეთთან მფარველობითი ტრაქტატის დადების შემდეგ ქართლ-კახეთის მდგომარეობა ძალზე გაუარესდა. ამის შესახებ არაერთხელ აცნობეს რუსეთის მთავრობას, თხოულობდნენ რუსეთის მხრიდან დახმარებას, მაგრამ რუსეთი აგვიანებდა სხვადასხვა მიზეზებით. „1786 წ. 8 აგვისტოს რუსეთში მყოფ გარსევან ჭავჭავაძისადმი გაგზავნილ წერილში ერეკლე კიდევ არ კარგავდა იმედს, რომ მას ჯარს მოაშველებდნენ. იგი წერდა: „ნურც ათქმევინებ ვისმე ამასა, რომ დიდის შველებლობით დაიქცა საქართველო“ და შემდეგ: „რა ვქნა, მე ბევრის იმედი მქონდა თქუენისაგან და კიდევ მაქუს, მამ ვისთან მივიღეთ და ვის გამოუცხადოთ ჩვენი ტკივილი, — ოსმალეთთან მივიღე, მიმიშებენ? ყიზილბაშებთან მივიღე — შემიწყნარებენ?

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 699.

დადესტნელებთან მივიღე — მიმიღებენ? მაშ, ვისი სასოება მქონდეს, თუ არა რუსეთის დიდებულის ხელმწიფისა... ვის უნდა მივმართო და ვის უნდა ვაწყინო თავი?!“¹.

გამწვავებულმა საშინაო და საგარეო ვითარებამ ქართლ-კახეთის სამეფო ხელისუფლების წინაშე საგარეო ორიენტაციის კურსის გადასინჯვის საკითხი დააყენა.

1786 წელს 12 სექტემბერს, რუსეთისაგან დამოუკიდებლად, ახალციხის საფაშოსთან სამშვიდობო ხელშეკრულება გაფორმდა. ამ ხელშეკრულებით ერეკლე კისრულობდა, რომ მეტ რუსის ჯარს აღარ შემოიყვანდა, ახალციხის ფაშა კი — სულთნის ჯარებს ქართლ-კახეთის საზღვრებთან აღარ დააყენებდა.

ამავე წელს ერეკლე მოლაპარაკებას აწარმოებდა ალა-შაჰმად-ხანთან — იმედოვნებდა მის საბოლოოდ გამარჯვებას ირანში. მიუხედავად საგარეო ორიენტაციის კურსის კრიტიკული გადასინჯვისა, ამას არ მოჰყოლია საგარეო კურსის შეცვლა — იგი რთული სიტუაციიდან თავდახსნის გზის ძებნა იყო. გარდა ამისა, ქართველი ხელისუფალნი ითვალისწინებდნენ უარეს მომავალს და ამისათვის ემზადებოდნენ.

1787 წელს, სწორედ იმ პერიოდში, როდესაც ერეკლეს აეშაღნენ მეზობელი მუსლიმანური ყმადნაფიცი პოლიტიკური ერთეულები, რუსის ჯარმა ქართლ-კახეთი დატოვა. არ გაჭრა ერეკლეს ხვეწნა-მუდარამ 10 დღით მაინც დაეყოვნებინათ გასვლა.

მიუხედავად იმისა, რომ რუსის ჯარმა დატოვა ქართლ-კახეთი — ამ პერიოდში მაინც ისახება საქართველოს გაერთიანების პერსპექტივა. გაერთიანებას ხელს უწყობდა სამცხე-საათაბაგოს გადახრა ერეკლეს მხარეზე, ასევე იმერეთში ერეკლეს შვილიშვილის გამეფების პერსპექტივა, რისთვისაც აქ დაიწყო საკმაოდ მძლავრი მოძრაობა. ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლები ტახტისათვის ატეხილი ბრძოლის გამო წინადადებას აძლევენ ერეკლე მეფეს, რომ შეერთებინა იმერეთის სამეფო. ერეკლე მეფემ ეს საკითხი სამეფო დარბაზის სხდომაზე გამოიტანა განსახილველად.

მაგრამ აზრთა სხვადასხვაობას ისე დაუძაბავს სიტუაცია, რომ დარბაზის სხდომა ჩაშლილა. საბოლოოდ იმერეთის სამეფოს შემოერთების საკითხი უარყოფითად გადაწყდა. ამ საქმეში უარყოფითი როლი ითამაშა დედოფალმა დარეჯანმა და თვით ერეკლეს გაუბედობამ, რომ შვილიშვილისათვის ტახტი არ წაერთმია. სამაგიეროდ, 1790 წლის ივნისში სოლომონ ლიონიძის ინიციატივით გაფორმდა „ტრაქტატი ივერიელთა მეფეთა და მთავართაგან დამტკიცებულ ქართლისა, კახეთისა, იმერთა, ოდიშისა და გურიისა, აღწერილი სამეფოსა ქალაქსა თფილისს“. ამ ტრაქტატით დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრები ქართლ-კახეთის სამეფოსთან სამხედრო კავშირს ამყარებდნენ და 1783 წლის ტრაქტატს უერთდებოდნენ. მოკავშირეები ერეკლე მეორის უპირატესობასა და მის მფარველობას აღიარებდნენ და მასვე ანდობდნენ რუსეთთან ურთიერთობის დამყარებას.

¹ ციტირებულია საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 707.

ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმება და რუსული მმართველობის შექმნა აღმოსავლეთ საქართველოში

გეორგიევსკის ტრაქტატის შემდეგ ქართლ-კახეთის სამეფო უაღრესად კრიტიკულ მდგომარეობაში აღმოჩნდა. რუსეთს საქართველო თავისი მიზნების განსახორციელებლად აინტერესებდა. ტრაქტატში საკმაოდ გააღიზიანა მეზობელი მუსლიმანური სახელმწიფოებიც. თვით ქვეყნის შიგნით თავი წამოყვეს ტრაქტატისადმი კრიტიკულად განწყობილმა ელემენტებმა, რომლებიც ირან-ოსმალეთთან კავშირის გაწყვეტას საქართველოსათვის სახიფათოდ მიიჩნევდნენ. ამას ისიც ემატებოდა, რომ არ სრულდებოდა ტრაქტატით გათვალისწინებული ვალდებულებები. რუსეთის მთავრობა ხან შემოიყვანდა ჯარს საქართველოში, ხან უკან გაჰყავდა. ირანის შაჰი აღა-მაჰმად-ხანი 1795 წელს თავს დაესხა საქართველოს, გამარცხა და დაანგრია თბილისი. თბილისის ეს კატასტროფა უკანასკნელი გაფრთხილება იყო საქართველოსათვის, იგი საბოლოოდ უნდა დამონებოდა სპარსეთის უღელს ან სასწრაფოდ უნდა მიერთებოდა რუსეთს. ეკატერინე II სასწრაფოდ გზავნის ჯარებს, მაგრამ 1796 წელს იგი გარდაიცვალა. მისმა მემკვიდრე პავლე I-მა კი რუსეთის ჯარები კვლავ უკან გაიწვია.

1798 წელს გარდაიცვალა ერეკლე II. ქართლ-კახეთის ტახტზე აღის გიორგი XII. პავლე I კი საქართველოში ჯარებს აგზავნის და თავის წარმომადგენლად ნიშნავს გრაფ კოვალენსკის. გიორგი XII ხედავს, რომ რუსეთის მთავრობის ძალისხმევა საკმარისი არ არის ამიტომაც თვითონ გამოდის 1783 წლის ტრაქტატის დებულებების შეცვლის ინიციატორად. სწორედ იგი აძლევს წინადადებას რუსეთს ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთისათვის მისაერთებლად, ამასთან, მეფობა და სამეფო ტახტი ძველებურად უნდა დარჩენილიყო, არ მოშლილიყო. ფაქტობრივად ეს იყო ქართლ-კახეთის შესვლა რუსეთის შემადგენლობაში ავტონომიის სახით. რუსეთის მხარე ორჯოფობდა საქართველოს ასეთ წინადადებაზე, საბოლოოდ კი გადაწყდა ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთთან მიერთება როგორც ტერიტორიული ერთეულის. ქართლ-კახეთის სამეფო და მეფობა გაუქმდა. ამას გარკვეულად ხელი შეუწყო ტახტის მემკვიდრეებისათვის ქართველ ბატონიშვილთა შორის ამტყვადრმა დაპირისპირებამ და ბრძოლამ.

გიორგი XII-ის გარდაცვალებიდან (1800 წ. 28 დეკემბერი) 1801 წლის 15 იანვრამდე ქართლ-კახეთის მმართველობაში (18 დღის მანძილზე) შეინიშნება სამეფო ხელისუფლების არსებობა, რადგან საბუთებს ხელს აწერდა იოანე გიორგის ძე ბატონიშვილი, ხოლო 1801 წლის 15 იანვრიდან 6 ივნისამდე ქართლ-კახეთის მმართველად გვევლინება დავით გიორგის ძე ბატონიშვილი, 1801 წლის 6 ივნისიდან 1802 წლის 8 მაისამდე ქართლ-კახეთს მართავს ე.წ. „საქართველოს მთავრობა“.

1801 წლის 18 ივნისს გამოქვეყნდა რუსეთის იმპერატორის მანიფესტი, რომლის მიხედვითაც საქართველო გუბერნიად გამოცხადდა. ეს მანიფესტი საქართველოში გამოცხადდა 16, 17 თებერვალს, რითაც ფაქტობრივად გაუქმდა ქართლ-კახეთის სამეფო და მეფობა. ძალაუფლება ხელში აიღო რუსეთის სამხედრო ნაწილებმა. ახლად შექმნილ საქართველოს მთავრობაში შედიოდნენ: გენერალი ლაზარევი – თავმჯდომარე, წევრები: ზ. ბარათაშვილი, ი. ჩოლოყაშვილი, ე. თუმანიშვილი, ს. თუმანიშვილი, ქალაქის მამასახლისი – დარჩია ბებუთოვი.

ამ დროს დავით ბატონიშვილი გადაყენებული არ არის. კნორინგი კი თავის თავს გენერალ-გუბერნატორს უწოდებს და დავით ბატონიშვილის მმართველობის პერიოდს უარყოფითად ახასიათებს. მართებულად არ ცნობდა გიორგი XII-ის შემდგომ გამოცემულ აქტებს და მხოლოდ იმპერატორის მიერ გამოცემულ აქტებს ენიჭებოდა თურიდიული ძალა, რადგან ქართლ-კახეთის სახელმწიფოებრიობა შეწყდა და მისი ადგილი დაიკავა ახალმა რუსულმა სახელმწიფოებრიობამ.

ახლად ჩამოყალიბებული საქართველოს დროებითი მთავრობა იყო დროებითი დაწესებულება, რომელიც უშუალოდ კნორინგს ემორჩილებოდა. იგი ხელმძღვანელობდა საქართველოს კანონებით. გამონაკლისი იყო სისხლის სამართლის მნიშვნელოვანი საქმეები, რომლებიც უშუალოდ კნორინგს ექვემდებარებოდა.

ქართლ-კახეთში მმართველობის ადგილობრივი ორგანოები იგივე დარჩა, რაც გიორგი XII-ის დროს იყო – საფეოდალოები და სამოურავოები. რაც შეეხება თბილისს – აქ შეიქმნა რუსეთის ქალაქების შუაგასი მმართველობა ანუ ეკატერინე II-ის მიერ შემოღებული საქალაქო მმართველობა. ქალაქის მმართველობა შედგებოდა: ობერ-პოლიცმეისტერის, გოროდნიჩის, პოლიცმეისტერისა და ორი პრისტავისაგან – ერთი სისხლის სამართლის საქმეებისა და მეორე სამოქალაქო საქმეებისათვის.

ქალაქი იყოფოდა 3 ნაწილად. ნაწილებს სათავეში ედგა კერძო პრისტავი. ნაწილები იყოფოდა კვარტლებად, რომლებსაც სათავეში ედგა კვარტლის ზედამხედველი.

ქ. თბილისის ასეთი მმართველობა გრძელდებოდა 1802 წლის მაისამდე. ამ დღეს კი თბილისში შემოღებულ იქნა რუსული მმართველობა, რომელმაც რამდენადმე შეცვალა ადრინდელი მმართველობა. მაგალითად, შემოღებულ იქნა ქალაქის კომენდანტის თანამდებობა, რომელსაც დაექვემდებარა ქალაქი.

საქართველოს დროებითმა მთავრობამ იარსება 1802 წლის მაისამდე და დასრულდა იგი ქართლ-კახეთის, ხოლო მოგვიანებით მთელი საქართველოს რუსეთთან შეერთებით. ცარიზმისათვის მიუღებელი აღმოჩნდა ქართლ-კახეთის სამეფოს შენარჩუნება.

1802 წლის 8 მაისს დილის 7 საათზე გასროლილმა ზარბაზნმა თბილისის მოსახლეობას აუწყა ახალი მმართველობის შემოღება. კავკასიისა და საქართველოს მთავარსარდალად დანიშნული იყო კნორინგი, საქართველოს მმართველად კოვალენსკი. მთავარსარდალი იგივე იყო, რაც მეფისნაცვალი, რომელიც დროდადრო აბარებდა ანგარიშს რუსეთის იმპერატორს.

რაც შეეხება საქართველოს მმართველს, იგი რუსული გუბერნატორის შესატყვისი იყო. იგი ადგილზე ასრულებდა გუბერნატორის მოვალეობას. ამასთან, რუსეთის გუბერნატორები სამხედრო პირები იყვნენ. საქართველოს გუბერნატორი კოვალენსკი კი სამოქალაქო პირი იყო.

გარდა მთავარსარდალისა და მმართველისა, აღმოსავლეთ საქართველოსთვის შეიქმნა საქართველოს უზენაესი მთავრობა და მისი საკრებულო, რომელშიაც შედიოდნენ: მთავარსარდალი, საქართველოს მმართველი და ოთხი ექსპედიცია, საქართველოს უზენაესი მთავრობა იყო მმართველობის უზენაესი ორგანო, რომელიც ოთხი ექსპედიციისაგან შედგებოდა: 1) აღმასრულებელი ექსპედიცია; 2) სახაზინო ექსპედიცია; 3) სისხლის სამართლის და 4) სამოქალაქო სასამართლოს ექსპედიციები.

აღმასრულებელი ექსპედიცია აქვეყნებდა რუსეთის იმპერიის კანონებს საქართველოსათვის და ზრუნავდა მათ შესრულებაზე.

სახაზინო ექსპედიციის ძირითადი დანიშნულება იყო შემოსავალ-გასავლების მართვა-გამგეობა. იგი თვალყურს ადევნებდა გადასახადებისა და სხვა შემოსავლების აკრეფას. იღებდა ზომებს გადასახადების გადაუნდებლობისათვის.

სისხლის სამართლის ექსპედიციის ფუნქციებში შედიოდა სისხლის სამართლის საქმეების გამოძიება, განხილვა, ასევე სასამართლოებზე ზედამხედველობა. ექსპედიცია აწარმოებდა სასამართლოს სტატისტიკასაც.

სამოქალაქო ექსპედიცია აწარმოებდა სამოქალაქო საქმეებს. ამასთან, სამოქალაქო სამართლის საქმეებზე გამოიყენებოდა ქართული ადამ-ჩვევები და კანონები (ვახტანგ VI-ის კანონები).

აღმოსავლეთი საქართველო (ქართლ-კახეთი) ადგილობრივი მმართველობის განსახორციელებლად დაიყო 5 მაზრად.

თითოეულ მაზრას ჰქონდა თავისი მმართველობა ანუ სამაზრო დაწესებულებანი: ა) სამაზრო სასამართლო; ბ) სამაზრო ხაზინადარი; გ) ქვედა საპოლიციო სამმართველო; დ) ბოქაული, მელიქი, მოურავი (ესენიც საპოლიციო მოხელეები იყვნენ).

ქართლ-კახეთის მოსახლეობა უკმაყოფილო იყო რუსული მმართველობით. განსაკუთრებულ წინააღმდეგობას იწვევდა ქართული ენის ნაცვლად რუსულ ენაზე საქმისწარმოება არა მარტო სასამართლოში, არამედ სხვა დაწესებულებებშიაც. საქმეს ართულებდა ადმინისტრაციის ბუროკრატიზმი, მექრთამეობა, ძალადობა, სიცრუე. ამ გარემოებებმა წარმოშვა ხალხის მღელვარება და ადმინისტრაციისადმი დაპირისპირება. ამიტომ რუსეთის მთავრობამ საჭიროდ ცნო გარკვეული ცვლილებები შეეტანა მმართველობაში, რათა ადგილი არ ჰქონოდა ხალხის გამოსვლებსა და რუსეთის მთავრობისადმი დაპირისპირებას.

ამისათვის რუსეთის მთავრობამ 1802 წელს საქართველოს მთავარმართველად დანიშნა წარმოშობით ქართველი გენერალ-ლეიტენანტი ციციანოვი. იგი რუსეთის იმპერატორის უადრესად ერთგული პიროვნება იყო, ამასთან ერთად, ენერგიული და საქმიანი. ალექსანდრე II მას „შუცკვლელ“ პიროვნებად თვლიდა. ციციანოვის მიზანი იყო საქართველოზე თურქეთისა და ირანის გავლენის შესუსტება, მეფის რუსეთის ნდობის დაწინაურება. ციციანოვი ენერგიულად ებრძოდა რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ გამოსვლებს. იგი თავის პოლიტიკას აგებდა დაშინებისა და დარწმუნების მეთოდებზე. ამასთან ერთად, საჭიროდ ჩათვალა ადგილობრივი წეს-ჩვეულებების მხედველობაში მიღება და გამოყენება ადგილობრივი მმართველობის გასაუმჯობესებლად და ხალხის დასამოსმინებლად. მან გარკვეული ცვლილებები გაატარა ადგილობრივ მმართველობაში¹.

¹ აღნიშნული რეფორმების შესახებ უფრო დეტალურად იხ. ი. სურგულაძე, История государства и права Грузии, Тб. 1968, стр. 199-205.

რუსული იმპერატორების უმეორეობა დასავლეთ საქართველოში

აღმოსავლეთ საქართველოში რუსული იმპერატორების პარალელურად ცარიზმი იპყრობს დასავლეთ საქართველოსაც, სადაც არსებობდა იმერეთის სამეფო, გურიის, სამეგრელოს, აფხაზეთისა და სვანეთის სამთავროები. ამასთან, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ამ პერიოდის დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ, ფოთში, ბათუმსა და სოხუმში თურქეთის ჯარები იღვნი. თურქეთი ეწეოდა ამ პერიოდში ქართველი ახალგაზრდების ყიდვასა და გაყიდვას სტამბოლის ბაზარზე.

დასავლეთ საქართველოში არსებული იმერეთის სამეფოსა და სხვა სამთავროების მესვეურნი ფხიზლად ადევნებდნენ თვალს. აღმოსავლეთ საქართველოში რუსეთის დამკვიდრებას და თავის სამოქმედო ტაქტიკას ამუშავებდნენ: ერთნი ფიქრობდნენ რუსეთისათვის დახმარების თხოვნას, მეორენი — რუსეთის მფარველობაში შესვლას, მესამენი მზად იყვნენ დახმარებოდნენ რუსეთს გარკვეული პირობით და სხვ.

პირველი ნაბიჯი რუსეთთან ურთიერთობის დასამყარებლად გადადგა სამეგრელოს მთავარმა დადიანმა, რომელმაც 1801 წლის 22 მაისის წერილით რუსეთის იმპერატორს მფარველობაში შესვლა სთხოვა. მფარველობაში შესვლას ითხოვდა იმერეთის სამეფოცა და სხვა სამთავროებიც, მაგრამ რუსეთის მთავობა ვერ წყვეტდა ამ საკითხს იმის გამო, რომ აქ — დასავლეთ საქართველოში ჯერ კიდევ მყარად ჰქონდა ფეხი გადგმული თურქეთს, რუსეთს კი თურქეთთან ურთიერთობების გაფუჭება არ სურდა. გარდა ამისა, რუსეთს არ სჯეროდა იმერეთის მეფის სოლომონისა, რომელიც ფარულად ცდილობდა დასავლეთ საქართველოს გაერთიანებასა და ძლიერი დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნას.

როგორც აღინიშნა, დასავლეთ საქართველოს რუსეთის მფარველობაში შესვლაზე პირველი ნაბიჯი გადადგა სამეგრელოს მთავარმა დადიანმა, რომელიც სთხოვდა რუსეთს მის მფარველობაში შესვლას, რათა დაეცვა იგი იმერეთის მეფის სოლომონისაგან. დადიანის თხო-

ვნა რუსეთისათვის ძალზე მომგებიანი იყო იმით, რომ სამეგრელოს მიერთებით რუსეთი შავ ზღვაზე გასასვლელს პოულობდა და გზა ეხსნებოდა ყირიმისაკენ. მეორე მხრივ, რუსეთს ეძლეოდა საშუალება ხელი შეეშალა სოლომონის გაძლიერებისათვის.

1803 წლის დეკემბერში დადიანსა და რუსეთს შორის დაიდო ხელშეკრულება, რომლის მიხედვითაც დადიანი შედიოდა რუსეთის ვასალურ დამოკიდებულებაში, რუსეთი კი ვალდებულებას კისრულობდა დაეცვა სამეგრელო გარეშე მტრებისაგან, პირველ რიგში, სოლომონ მეორისაგან. ამ ხელშეკრულების გაფორმების შემდეგ რუსეთის ჯარები სამეგრელოში შევიდნენ. 1804 წლის აპრილში სოლომონ II შეხვდა ციციანოვს და მოლაპარაკების შედეგად დათანხმდა რუსეთის მფარველობაში შესვლას იმ პირობით, რომ რუსეთი არ გააუქმებდა იმერეთის სამეფოს. მაგრამ ეს მოლაპარაკება არ შესრულდა. 1810 წელს რუსეთმა მოახერხა სოლომონის ტახტიდან გადაყენება და იმერეთის სამეფოს გაუქმება. სოლომონ II ამავე წლის 10 თებერვალს თბილისში ჩაიყვანეს. მან თბილისიდან გაქცევა მოახერხა და თავი ახალციხეს შეაფარა. 22 ივნისს იმერეთში აჯანყება დაიწყო, რომელსაც სოლომონ II ხელმძღვანელობდა. იმერეთის მეფეს თურქეთის ჯარიც ეხმარებოდა. იმერეთის აჯანყება რამდენიმე თვეს გაგრძელდა და დამარცხდა. სოლომონ II თურქეთს გაიქცა და იქ გარდაიცვალა. ასე დამთავრდა იმერეთის სამეფოს მიერთება რუსეთთან.

რუსეთის საიმპერატორო ტახტმა საკუთარი იმპერატორის დამყარება იმერეთში. აქ საოლქო იმპერატორობა არ შემოიღო, რაც გაკეთდა აღმოსავლეთ საქართველოში, მაგრამ იმერეთის სამეფო დაყო ოლქად: ქუთაისის, ვაკე იმერეთის, რაჭის, საჩხერის, ჩხარისა და ბაღდადის. თითოეულ ოლქს ჰყავდა თავისი იმპერატორი. ოლქში დაახლოებით 30000 მცხოვრები შედიოდა. საოლქო ცენტრად გამოცხადდა ქუთაისი. საოლქო იმპერატორობაში, რომელსაც ხელმძღვანელობდა იმპერატორი, შედიოდა ასევე სამი ექსპედიცია: 1) აღმასრულებელი ექსპედიცია; 2) სახაზინო ექსპედიცია; 3) სასამართლოსა და გასამართლების ექსპედიცია (ეს უკანასკნელი იყოფოდა სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის ექსპედიციებად).

საოლქო მმართველობაში შედიოდნენ სამი მრჩეველი და ორი ასესორი. სისხლის სამართლის საქმეები განიხილებოდა რუსული კანონების გამოყენებით, სამოქალაქო კი ვახტანგ VI-ის კანონებით.

მიზანშეწონილია აღინიშნოს, რომ ჩვენ მიერ ზემოთ დასახელებული რუსული მმართველობა იმერეთში ფაქტობრივად არ განხორციელდა. ამას ხელი შეუშალა სოლომონ II-ის გაქცევამ, ასევე ეკონომიკურმა სიძნელებმა, შიმშილმა, ეპიდემიებმა, ხალხის მღელვარებამ, ამიტომაც იმერეთის სამეფოს ფაქტობრივად მართავდა მთავარმართებელი ადგილობრივ ზოგიერთ მოხელეზე (მოურავი, მდივანბეგი) დაყრდნობით, რომლებიც ახორციელებდნენ ადმინისტრაციულ, საფინანსო თუ სასამართლო ფუნქციებს.

იმერეთის სამეფოში მმართველობის მოუწესრიგებლობამ უკიდურეს გაჭირვებაში ჩააგდო ადგილობრივი მოსახლეობა, რასაც მოჰყვა 1819-1820 წლების აჯანყებები დასავლეთ საქართველოში. აჯანყებები ჩახშობილ იქნა, მაგრამ მმართველობა თითქმის უცვლელი დარჩა 1840 წლამდე.

რუსული მმართველობის უმეოლება საქართველოს სხვა რეგიონებში

(სამეგრელო, გურია, აფხაზეთი, სვანეთი)

1803 წელს სამეგრელოს მთავარმა ხელშეკრულება გააფორმა რუსეთთან. ამ ხელშეკრულებით დადიანი რჩებოდა სამეგრელოს მთავრად, მისი ხელისუფლება მემკვიდრეობით უნდა გადაცემულიყო შთამომავლობაზე, რუსეთი არ უნდა ჩარეულიყო სამთავროს საშინაო მმართველობაში, რუსეთის ჯარები სამეგრელოში იდგნენ. სამეგრელოს უნდა ერჩინა ეს ჯარი. სამეგრელოს მთავარი რუსეთთან დადებული ხელშეკრულებით ცდილობდა თავის სამთავროს შენარჩუნებასა და იმერეთის მეფის სოლომონ II-გან დამოუკიდებლობის მოპოვებას, ასევე ლენხუმის მაზრის შემოერთებას. 1804 წელს გარდაიცვალა სამეგრელოს მთავარი გრიგოლ დადიანი. სამთავროს ტახტის მემკვიდრე ლევანი 10 წლისა იყო. ამიტომაც მის სრულწლოვანებამდე (20 წელი) რუსეთის იმპერატორის დავალებით სამთავროს მართვა დაევალა ლევანის დედას ნინოს. ამასთან, სამეგრელოში შეიქმნა დროებითი საბჭო. საბჭოს ხელმძღვანელობდა ნინო დადიანი. მის შემადგენლობაში შედიოდნენ: ბესარიონ ჭყონდიდელი, ნიკო დადიანი, ლენხუმის მოურავი და ოდიშის სახლთუხუცესი — გიორგი ჩიქოვანი.

მას შემდეგ, რაც ლევან დადიანი სრულწლოვანი გახდა, მან დაიკავა სამეგრელოს მთავრის პოსტი. ლევან დადიანმა სამთავროს მმართველობაში რეფორმები გაატარა. ამ დროს სამეგრელო დაიყო 8 მაზრად. მაზრებს სათავეში ჩაუყენეს მდივანბეგები, რომლებიც აღჭურვილი იყვნენ ადმინისტრაციული და საფინანსო ფუნქციებით. მაზრები იყოფოდა სამოურავოებად. სამთავროს ფინანსებს განაგებდა სახლთუხუცესი.

სამეგრელოს მთავარი აღჭურვილი იყო უმაღლესი ადმინისტრაციული და სასამართლო უფლებებით. მთავარს ექვემდებარებოდა სისხლისა და სამოქალაქო მნიშვნელობის საქმეები. ამასთან, მძიმე ხარისხის სისხლის სამართლისა და მნიშვნელოვან სამოქალაქო საქმეებს იზილავდნენ რუსეთის სამხედრო ხელისუფალნი.

სამეგრელოს სამთავრო არსებობას განაგრძობს 1857 წლის აჯანყებამდე. სამეგრელოში მომხდარმა ძლიერმა აჯანყებამ საბაბი მისცა რუსეთის მთავრობას გაეუქმებინა სამთავრო და მთავარი და მიერთებინა იგი რუსეთისათვის როგორც ტერიტორიული ერთეული.

დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი სამთავრო, გურია 1804 წლის რუსეთ-იმერეთის ხელშეკრულებით იმერეთის შემადგენელ ნაწილად იქნა მიჩნეული, რამაც გურიის მთავრის მამია გურულის დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია და იწყო მცდელობა დამოუკიდებლად გაეფორმებინა ხელშეკრულება რუსეთთან.

მ. გურიელი დიდ დახმარებას უწევდა რუსეთის სარდლებს ფოთის აღების საქმეში და 1809 წელს წერილით მიმართა რუსეთის სარდლობას, რომ სურდა შესულიყო მის მფარველობაში. მ. გურიელს წინადადება მიეცა წარედგინა თავისი თხოვნა რუსეთის იმპერატორის სახელზე, რომელშიც გათვალისწინებული იქნებოდა რუსეთის იმპერიაში გურიის შესვლის სამართლებრივი პირობები.

რუსეთის სარდლობამ ისე მოაწყო საქმე, რომ გურიელი არათუ გადაიბირა, რუსეთის მხარეზე, არამედ უნარიანად გამოიყენა სოლომონ II-ის წინააღმდეგ ბრძოლაში. მ. გურიელი 1810 წელს თავისი 1000-კაციანი ჯარით რუსეთთან ერთად ებრძოდა სოლომონ II-ს. სოლომონის წინააღმდეგ გამოდიოდა სამეგრელოც. მ. გურიელმა და დედამისმა — მარინე წერეთელმა დიდად შეუწყვეს ხელი რუსებს ფოთის აღების საქმეში. ამიტომაც მათ არ შეხვედრიათ წინააღმდეგობა რუსეთის მფარველობაში შესასვლელად.

მ. გურიელის მიერ რუსეთისადმი წარდგენილი თხოვნა ითვალისწინებდა: 1) გურიის შესვლას რუსეთის მფარველობაში; 2) სისხლის სამართლის საქმეები, რომლებიც შეეხებოდნენ ტყვეებით ვაჭრობას, მკვლელობას, ქურდობას, უნდა დაქვემდებარებოდა იმერეთის მმართველის მიერ დანიშნულ სამხედრო სასამართლოს; 3) რუსეთს უნდა დაეცვა გურია გარეშე მტრებისაგან, რისთვისაც გურიაში უნდა ჰყოლოდა ჯარი, რომლის შენახვაშიაც გურიის მმართველიც მიიღებდა მონაწილეობას; 4) გურიელს უნდა მიეღო ადგილობრივი მადნეულის გადაბეჭდვების შედეგად მიღებული შემოსავლის ნაწილი.

1826 წელს გარდაიცვალა მ. გურიელი. რუსეთის მთავრობამ გურიაში ადგილობრივი მოხელე კი აღარ დანიშნა, არამედ შექმნა „გურიის მმართველების საბჭო“ ექვსი წევრის შემადგენლობით, რომელსაც ხელმძღვანელობდა მამია გურიელის ქვრივი სოფიო. აღნიშნულ საბჭოს უნდა ემართა გურია. იმ შემთხვევაში, თუ ვინმე უკმაყოფილო იქნებოდა საბჭოს გადაწყვეტილებით, შეეძლო საქმის გასაჩივრება იმერეთის მმართველთან.

რუსეთის მთავრობამ ახლად შექმნილ გურიის მმართველობის საბ

ჭოს გარკვეული სამოქმედო დებულებები და გზები დაუსახა: 1) სამთავროს საბჭო იქმნებოდა გურიის მთავრის გარდაცვალების გამო, მემკვიდრის სრულწლოვანებამდე (მემკვიდრე კი რვა წლისა იყო); 2) სამთავროს საბჭოს ხელმძღვანელობდა გურიის მთავრის ქვრივი — სოფიო; 3) ადგილობრივ ადათებზე დაყრდნობით საბჭო იხილავდა სამოქალაქო სამართლისა და ზოგიერთ სისხლის სამართლის ისეთ საქმეებს, როგორიცაა: მკვლელობა, ზიანის მიყენება, ძარცვა, ქურდობა, ტყვეებით ვაჭრობა. მამია გურიელის ქვრივი უკმაყოფილო იყო საბჭოს შექმნით, მას სურდა, რომ თვითონ ყოფილიყო გურიის მმართველი. მას უნდოდა, რომ აღდგენილიყო მისი მეუღლის მოღვაწეობის პერიოდის ორგანოები და მართვის წესი, რომელიც ასე გამოიყურებოდა: სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის საქმეებს განიხილავდა მდივანბეგი ვახტანგ VI-ის კანონებზე დაყრდნობით. მდივანბეგის სასამართლოს გადაწყვეტილებებით უკმაყოფილო პირები საჩივრით მიმართავდნენ გურიის მმართველს, რომლის გადაწყვეტილება საბოლოო იყო. გურიის მმართველის გადაწყვეტილებები სისრულეში მოიყვანებოდა ბოქაულთუხუცესის მიერ. სოფლის მართველობას ახორციელებდნენ მოურავები. გურიელის ქვრივმა ვერ მიაღწია მისი მეუღლისდროინდელი მმართველობის წესების აღდგენას და როგორც კი დაიწყო რუსეთ-თურქეთის ომი, იგი თურქეთში გაიქცა, რის შემდეგაც რუსეთის მთავრობამ გურიის მმართველობას სათავეში ჩაუყენა რუსი ოფიცერი, წევრებად კი რუსეთის ერთგული აზნაურები.

1829 წელს გარდაიცვალა გურიელის ქვრივი სოფიო. 1832 წელს დაბრუნდა მისი ვაჟი, მაგრამ იგი პეტერბურგში გააგზავნეს სამხედრო სასწავლებელში. 1829 წელს გაუქმდა გურიის სამთავრო. იგი შეუერთდა რუსეთს და დამყარდა ისეთივე მმართველობა, როგორიც იყო ქართლში, კახეთსა და იმერეთში.

აფხაზეთი დიდი ხნის განმავლობაში იმყოფებოდა თურქეთის ბატონობის ქვეშ და წარმოადგენდა თურქეთის პლაცდარმს რუსეთის წინააღმდეგ. მაგრამ XIX საუკუნიდან დასუსტებულ თურქეთს აღარ შეეძლო თავისი გავლენის შენარჩუნება აფხაზეთში. აღსანიშნავია, რომ თურქეთის მრავალსაუკუნოვანმა ბატონობამ აფხაზეთს თავისი დალი დასვა, კერძოდ, მოსახლეობის გარკვეულმა ნაწილმა, განსაკუთრებით კი მაღალი წრის წარმომადგენლებმა, მიიღო ისლამის სარწმუნოება, რაც თურქეთის მმართველი წრეების მოწონებას იმსახურებოდა და შეღავათებისა თუ იმუნიტეტის მიღების საშუალებად იქცა თურქეთის მხრიდან. გარდა ამისა, ისლამის მიღება მაღალი წრეების წარმომადგენ-

ლებს უადვილებდა მეზობელ კლანებთან ავტორიტეტის შენარჩუნებას.

XIX საუკუნეში კი, როდესაც დასუსტდა თურქეთის გავლენა, აფხაზეთის მაღალი და გავლენიანი წრის წარმომადგენლებმა მზერა რუსეთისაკენ მიაპყრეს, მაგალითად, აფხაზეთის გავლენიანი წრის წარმომადგენელმა – გიორგი შერვაშიძემ 1809 წელს დახმარებისათვის მიმართა რუსეთს, რათა აფხაზეთის მთავრის პოსტი არ დაეკავებინა თურქეთის ქვეშევრდომს სეფერ ალი ბეის. გიორგი შერვაშიძე რუსეთის მთავრობას მის ვასალურ დამოკიდებულებაში შესვლას სთხოვდა, ამასთან, იგი პირობას დებდა, რომ როგორც თვითონ, ისე მისი შთამომავლობა არ დაზოგავდა ძალასა და ღონეს, ყოველმხრივ მომსახურებოდა რუსეთის იმპერატორს, ოღონდაც რუსეთს აფხაზეთი გარეშე მტრისაგან დაეცვა.

1810 წლის 4 მარტის ბრძანებულებით აფხაზეთის მფლობელი გიორგი შერვაშიძე მიღებულ იქნა რუსეთის მფარველობაში და დაენიშნა ხელფასი 2500 მანეთის ოდენობით. ამასთან, რუსეთმა თავის მფარველობაში მიიღო ასევე გიორგი შერვაშიძის მტერი და მეტოქე სეფერ ალი ბეიც. საინტერესოა ისიც, რომ სოხუმის მმართველად ამავე პერიოდში თურქეთის მიერ დაინიშნა სეფერ ალი ბეის ძმა არსლან ბეი, რომელიც ფლობდა და ფაქტობრივად მართავდა სოხუმს.

ასეთ ვითარებაში 1810 წლის 8 ივლისს რუსეთის ჯარებმა ზღვიდან დაიკავეს სოხუმი, რის შედეგადაც სეფერ ალი ბეი წინააღმდეგობის გარეშე გახდა აფხაზეთის მმართველი.

XVII საუკუნიდან აფხაზეთში რუსეთის მფარველობაში შესვლამდე ასეთი მმართველობა არსებობდა: სამთავროს განაგებდა მთავარი ანუ მმართველი, რომელსაც გააჩნდა უმაღლესი სასამართლო, სამხედრო და ადმინისტრაციული ფუნქციები. მაგრამ აფხაზეთის მთავარს ყოველთვის როდი ემორჩილებოდნენ სხვა ადგილობრივი აზნაურები და ფეოდალები. მათ შორის გაუთავებელი წინააღმდეგობები სუფევდა.

აფხაზეთის მთავარს (მმართველს) თავის დასაყრდენ ორგანოდ შექმნილი ჰქონდა ე.წ. „კერასი“, რომელიც შედგებოდა მთავრის ახლობლების, წვერილი აზნაურებისა და შეძლებული გლეხებისაგან. აფხაზეთის მთავარი კერასს იყენებდა მის მოწინააღმდეგე ფეოდალებთან ბრძოლაში და მშრომელი მასების დასამორჩილებლად. აღსანიშნავია, რომ კერასის მსგავსი დაწესებულება ჰქონდათ აფხაზეთის სხვა მსხვილ ფეოდალებსაც. ამიტომაც აფხაზეთის მთავარი სხვა ფეოდალების სრულ დამორჩილებას ყოველთვის როდი ახერხებდა.

იგი მუდამ ცდილობდა თავისი სამფლობელოს გაფართოებას სხვა ფეოდალების შევიწროების ხარჯზე.

აღსანიშნავია, რომ აფხაზეთში იგივე მდგომარეობა დარჩა რუსეთთან მისი მიერთების შემდეგაც. ამასთან, აფხაზეთის მთავრის (მმართველის) უფლებამოსილება შეიზღუდა საგარეო ურთიერთობების სფეროში, მნიშვნელოვანი სისხლის სამართლის საქმეები, მაგალითად, მკვლელობის, ტყვის მოტაცების, ღალატის – დაექვემდებარა რუსეთის სამხედრო სასამართლოების განსჯადობას. აფხაზეთის მფლობელი ვალდებული იყო ყოველმხრივ დახმარებოდა რუსეთის ჯარს, მიეწოდებინა მათთვის სურსათ-სანოვაგე, საჭიროების შემთხვევაში დახმარებოდა ჯარს.

თავის მხრივ, რუსეთი ვალდებულებას კისრულობდა დაეცვა აფხაზეთი გარეშე მტრებისაგან, მოწინააღმდეგე ურჩი ფეოდალებისაგან, რომლებიც დახმარებას თურქეთში ეძებდნენ. ამ გზით შეძლო რუსეთმა თურქეთის შევიწროება და განდევნა აფხაზეთიდან. საბოლოოდ აფხაზეთის სამთავრო, სხვა ქართულ სამთავროებთან შედარებით გვიან, 1864 წელს გაუქმდა და დამყარდა რუსული მმართველობა.

სვანეთი, როგორც ძნელად მიუვალი რეგიონი, საქართველოს სხვა კუთხეებთან შედარებით დიდხანს ინარჩუნებდა დამოუკიდებლობას, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ იგი საქართველოს შემადგენლობაში არ შედიოდა. სვანეთის მოსახლეობა წმინდად იცავდა ქრისტიანულ სარწმუნოებას, თუმცა თავისი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო, ისლამის ერთგვარ გავლენას განიცდიდა.

სვანეთი იყოფოდა ჩრდილოეთ (ანუ ზემო) და სამხრეთ სვანეთად. ჩრდილოეთი სვანეთი თავისუფალ, უბატონო სვანეთად იწოდებოდა.

სამხრეთ სვანეთში გაბატონებული იყვნენ დადემქელიანები, რომლებსაც სურდათ ჩრდილოეთ სვანეთის დამორჩილება. სწორედ სხვა თავის თანამეტომეთა მორჩილებაში ყოლის მიზნით 1832 წელს დადემქელიანების ერთ-ერთმა „სახლმა“ თხოვნით მიმართა რუსეთის მთავრობას მის მფარველობაში შესვლისა და მოწინააღმდეგე ფეოდალების დამორჩილებაში დახმარების შესახებ. ამასთან, რუსეთს არ აწყობდა ქვემო სვანეთის ერთი „სახლის“ ძალაუფლების ქვეშ გაერთიანება, რადგან ურთიერთდაპირისპირებული ფეოდალების მიდრეკილება რუსეთისადმი და მათი დამორჩილება უფრო ადვილი იქნებოდა. რუსეთმა, მართალია, თანხმობა მისცა მის მფარველობაში შესასვლელად დადემქელიანების ერთ-ერთ სახლს, მაგრამ ფაქტობრივად ვერ შეძლო სვანეთზე თავისი

ძალაუფლების გავრცელება. ამის დამადასტურებელი ის იყო, რომ დაღესტელიანები ძველებურად მართავდნენ სამთავროს. რუსეთის მთავრობა სვანეთის მთლიანად დასაპყრობად უნარიანად იყენებდა სამეგრელოს დადიანებს, რომლებიც უკვე იმყოფებოდნენ რუსეთის მფარველობაში. ამ პერიოდში დაღესტელიანებს შორის ძალზე გამწვავდა ურთიერთობა და ხშირად ადგილი ჰქონდა თავდასხმებს, ბრძოლას. ამიტომაც რუსეთმა გამოიყენა ეს მდგომარეობა და ქვემო სვანეთში ჯარი შეიყვანა.

1857 წელს კი კონსტანტინე დაღესტელიანი ქუთაისში დაიბარა გენერალ-გუბერნატორმა გაგარინმა. კ. დაღესტელიანს, რათა იგი შორს ყოფილიყო სვანეთისაგან, წინადადება მისცა გამგზავრებულყო ერევანში. ამ წინადადების საპასუხოდ დაღესტელიანმა ხანჯლით მოკლა გენერალ-გუბერნატორი და მისი ორი ჩინოვნიკი. დაღესტელიანი დააპატიმრა რუსეთის სარდლობამ და სიკვდილით დასაჯა. ამ მოვლენების შემდეგ რუსეთმა უარი უთხრა დაღესტელიანებს სხვებთან შედარებით რაიმე პრივილეგიების მიცემაზე, რასაც საბოლოოდ 1859 წელს მოჰყვა სვანეთის სამთავროს გაუქმება და რუსეთთან შეერთება. მალე აქ დამყარდა რუსული მმართველობა, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა პრისტავი.

რაც შეეხება ზემო სვანეთს, რუსეთმა მისი დამორჩილება 1875-1877 წლებში მოახერხა.

საქართველოს ცალკეული სამეფო-სამთავროების რუსეთთან შეერთების შემდეგ, ცარიზმი ცდილობდა, რომ კავკასიის ხალხებს დაევიწყებინათ თავისი წარსული, ეროვნული თვითმყოფადობა და მთლიანად შერწყმოდა რუსეთს.

ქართველი ხალხი ვერ ეგუებოდა ვერც გარუსების პოლიტიკასა და ვერც მისთვის უცხო მმართველობას, რუსულ კანონმდებლობას, სასამართლოს და, რაც მთავარია, გაზრდილ ექსპლოატაციას. ამიტომაც ადგილი ჰქონდა აჯანყებებს: იმერეთში, გურიაში, სამეგრელოში, სვანეთში, კახეთსა და საქართველოს სხვადასხვა სოფლებშიაც კი.

საქართველოს მთავარსარდალმა პასკევიჩმა ადგილობრივი ვითარების გათვალისწინებით მოხსენება გაუგზავნა რუსეთის იმპერატორს, რომელშიაც დასაბუთებული იყო ამიერკავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში რეფორმების გატარების აუცილებლობა. რეფორმების ჩატარების მიზანშეწონილობის თაობაზე შეიქმნა კომისია, რომელშიც შევიდნენ ფინანსთა, შინაგან საქმეთა, იუსტიციისა და სხვა სამინისტროების წარმომადგენლები. კომისიამ 1838 წელს წარადგინა თავისი პროექტი კავკასიის მმართველობის გარდაქმნის შესახებ. აღნიშნული

პროექტი განსახილველად გადაეცა რუსეთის სახელმწიფო საბჭოსა და კავკასიის მოწყობის (მართვის) კომიტეტს.

რუსეთის სახელმწიფო საბჭომ ამიერკავკასიაში მმართველობის გაუმჯობესების მიზნით მთელი რიგი ღონისძიებები გაატარა.

1840 წლის 10 აპრილის დებულებით ამიერკავკასია დაიყო ორ ადმინისტრაციულ ერთეულად: 1) ქათლ-იმერეთის გუბერნიად; 2) კასპიის ოლქად.

ქათლ-იმერეთის გუბერნიაში, ქართული პროვინციების გარდა, შედიოდა სომხეთი და აზერბაიჯანის ნაწილი. ამრიგად, აღნიშნულმა პროექტმა მთლიანად უგულებელყო ეროვნული პრინციპი სახელმწიფო მმართველობაში და მის ნაცვლად ტერიტორიულ პრინციპს მიანიჭა უპირატესობა, ამასთან, ერთმანეთს დაუპირისპირდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხის (სამეგრელო, იმერეთი, აფხაზეთი) მოსახლეობა.

ქათლ-იმერეთის გუბერნიის ცენტრად განისაზღვრა ქ. თბილისი. ეს გუბერნია იყოფოდა 11 მაზრად: თბილისის, გორის, თელავის, ბელაქანის ანუ ზაქათალის, ქუთაისის, ელიზავეტპოლის, ალექსანდრეპოლის, ერევნის, ნახჩევანის, ახალციხისა და გურიის. მაზრები თავის მხრივ იყოფოდა უფრო მცირე ერთეულებად — უბნებად. ცენტრალურ მმართველობას რუსეთის მხრიდან ახორციელებდა კავკასიის კომიტეტი და მეფის კანცელარიის VI განყოფილება, რომლებიც პეტერბურგში იმყოფებოდა, ხოლო კავკასიაში, კერძოდ, თბილისში მათი დასაყრდენი ორგანოები იყო მთავარი სამმართველო, საგუბერნიო სამმართველო და სამაზრო სამმართველო.

კავკასიის კომიტეტი შეიქმნა 1840 წელს, რომლის მიზანს ამიერკავკასიის მმართველობის რეორგანიზაცია შეადგენდა. სინამდვილეში ეს ორგანო მუდმივმოქმედ ორგანოდ ჩამოყალიბდა და იარსება 1882 წლამდე. კავკასიის კომიტეტი წყვეტდა როგორც ამიერკავკასიის მმართველობის, ისე პოლიტიკურ საკითხებს, იგი გახდა რუსეთის თვითმპყრობელური ხელისუფლების დასაყრდენი და განმხორციელებელი. ეს ორგანო მოწოდებული იყო აღმოეფხვრა მმართველობის ადგილობრივი თავისებურებანი. ამ კომიტეტის თავმჯდომარედ დაინიშნა სამხედრო მინისტრი ჩერნიშოვი.

აღნიშნული კომიტეტის გვერდით არსებობას განაგრძობდა მეფის კანცელარიის VI განყოფილების „დროებითი კანცელარია“ და შემოღებულ იქნა განსაკუთრებული კანცელარია.

ყოველგვარ საქმეს, როგორც საკანონმდებლო, ისე მმართველობის

დარგში, რომლებსაც ვერ გადაწყვეტდნენ მინისტრები ან მთავარმართებელი, წყვეტდა კავკასიის კომიტეტი. კავკასიის კომიტეტის შემადგენლობაში შედიოდნენ: ფინანსთა, სახელმწიფო ქონების, იუსტიციის, შინაგან საქმეთა მინისტრები. ნიკოლოზ I-ის დროს კომიტეტის შემადგენლობაში შედიოდა ასევე რუსეთის ტახტის მემკვიდრეც.

კავკასიის კომიტეტს ფართო უფლებები ჰქონდა. ეს კომიტეტი ხელმძღვანელობდა კავკასიაში რეფორმების გატარებას. 1861 წლიდან კომიტეტის ფუნქციებში შევიდა ბატონყმობის გასაუქმებლად რეფორმის მოსამზადებელი საქმიანობა.

1862 წლიდან კავკასიის კომიტეტი გაუქმდა, მაგრამ 1865 წელს ალექსანდრე II-ის გადაწყვეტილებით შეიქმნა მინისტრთა კომიტეტი. საბოლოოდ კი კავკასიის კომიტეტი მთლიანად 1882 წელს გაუქმდა.

კავკასიისა და კონკრეტულად საქართველოში რუსული მმართველობის განხილვისას ყურადღებას იპყრობს მეფისნაცვლის ანუ „ნამესტნიკის“ ინსტიტუტი. 1844 წელს კავკასიაში ნამესტნიკად დაინიშნა ვორონცოვი. იგი იყო შორსმჭვრეტელი, განათლებული და ცნობილი სამხედრო სპეციალისტი, ნოვოროსიის გენერალ-გუბერნატორი, მსხვილი ფეოდალი, რუსეთის მეფის ერთგული პიროვნება. ვორონცოვი ჭვრეტდა, რომ კავკასიაში — საქართველოში რუსული მმართველობის შემოღება და დანერგვა შეუძლებელი იყო ძალდატანებით, იძულებით. მისი აზრით, კავკასიაში რუსული მმართველობის დანერგვა იძულებით, შედეგს არ მოიტანდა. ამ საქმეში აუცილებლად უნდა გამოეყენებინათ ადგილობრივი, ქართველი თავადაზნაურობა, მათთვის პრივილეგიების მინიჭების გზით. ამასთან ერთად, ვორონცოვი დიდი სიფრთხილით ეკიდებოდა ქართული ადათ-წესებისა და კანონების ცვლილების საკითხს, ითვალისწინებდა, რომ ქართული კანონების ხელალებით გაუქმება კარგს არაფერს მოიტანდა. ეს ძალზე გაამწვავებდა ურთიერთობას ქართველ თავადაზნაურობასა და რუსეთის ხელისუფალთა შორის.

ვორონცოვი გულისხმიერად ეკიდებოდა ქართველი თავადაზნაურობის მდგომარეობის გაუმჯობესებას. მისი მოღვაწეობის პერიოდში დასრულდა ქართველ თავადაზნაურთა სიების შედგენა-დაზუსტება, რომლებიც უფლებრივად უთანაბრდებოდნენ რუსეთის თავადაზნაურობას. ვორონცოვის ინიციატივით გაიხსნა ამიერკავკასიის სათავადაზნაურო ბანკი, საიდანაც ქართველი თავადაზნაურობა ღებულობდა შეღავათიან, გრძელვადიან კრედიტებს. ასევე გაიხსნა სამხედრო სასწავლებლები, სადაც ხუთასამდე

ქართველი ახალგაზრდა იქნა მიღებული თავადაზნაურთა ოჯახებიდან. ქართველ თავადაზნაურობას მიეცა ასევე სხვადასხვა სახის სამსახური. იხსნებოდა კლუბები. თბილისში გაიხსნა ოპერისა და დრამატული თეატრები, დაარსდა გაზეთები, გაყვანილ იქნა გზები.

ვორონცოვის მოღვაწეობის პერიოდში შეიცვალა კავკასიის მმართველობის წესდებაც. პირველ რიგში, ეს გამოიხატა მეფისნაცვლის ანუ ნამესტნიკის თანამდებობის შემოღებაში, რომელიც მეფის სახელით მართავდა კავკასიის გარკვეულ რეგიონს. საქმე ის არის, რომ ასეთი თანამდებობა არსებობდა არა მარტო რუსეთში, არამედ ევროპის ქვეყნებშიც (გერმანია, ინგლისი, საფრანგეთი). „ნამესტნიკები“ აღჭურვილნი იყვნენ ფართო უფლებებით როგორც ადმინისტრაციული, ისე საფინანსო, სამხედრო თუ მართლმსაჯულების დარგში. მეფისნაცვალს ანუ „ნამესტნიკს“ იგივე გენერალ-გუბერნატორი იყო. იგი კავკასიაში განაგებდა ორ ან რამდენიმე გუბერნიას. მეფისნაცვალს რუსეთის მეფის მიერ ინიშნებოდა. მეფისნაცვლის ანუ „ნამესტნიკის“ თანამდებობა 1844 წლიდან 1881 წლამდე, მოგვიანებით 1905 წლიდან 1917 წლამდე არსებობდა.

ვორონცოვის მოღვაწეობის პერიოდში შეიქმნა ასევე ამიერკავკასიის მთავარი საბჭო, რომელიც ახორციელებდა სამოქალაქო მმართველობას.

რუსეთის მეფის 1846 წლის 14 დეკემბრის ბრძანებულებით ამიერკავკასია დაიყო 5 გუბერნიად: თბილისის, ქუთაისის, შამხის, ღერბენტისა და ერევნის გუბერნიებად.

თბილისის გუბერნია, თავის მხრივ, დაიყო 5 მაზრად: თბილისის, გორის, თელავის, სიღნაღის, ელიზავეტპოლის მაზრებად. ასევე ჩამოყალიბდა სამი ოკრუგი: თუშ-ფშავ-ხევსურეთის, ოსეთისა და გორის. ქუთაისის გუბერნია შედგებოდა 5 მაზრისაგან: ქუთაისის, შორაპნის, რაჭის, ოზურგეთისა და ახალციხის.

თითოეულ გუბერნიას სათავეში ედგა სამხედრო გუბერნატორი, რომელიც სამოქალაქო სასამართლოებსაც განაგებდა: გუბერნიას ჰქონდა თავისი სასამართლო და ჰყავდა გუბერნიის პროკურორი.

მაზრებს სათავეში ედგნენ მაზრის უფროსები, რომლებიც ადგილობრივ პოლიციასაც განაგებდნენ. მაზრები იყოფოდა უბნებად, რომელსაც განაგებდა უბნის რწმუნებული. მის ფუნქციებში შედიოდა პირველდაწყებითი სამმებრო საქმიანობა, მოკვლევა.

რაც შეეხება ადგილობრივ მმართველობას, კავკასიაში შეიქმნა

ტერიტორიული სამმართველოები, რომელსაც სათავეში ედგა მაზრის მმართველი. სამმართველოები თვალყურს ადევნებდნენ გადასახადების აკრეფას, აწარმოებდნენ გამოძიებას ყოველგვარ საქმეებზე, იხილავდნენ მცირე მნიშვნელობის საქმეებს. სამაზრო მმართველობის ძალით 1841 წლიდან საქართველოში ქარული კანონები არ გამოიყენებოდა მცირე გამონაკლისების გარდა, ისიც სამოქალაქო საქმეებზე. მართლმსაჯულებას ახორციელებდნენ სამაზრო სასამართლოები. სასამართლოებში ადგილი ჰქონდა ბიუროკრატიულ, გაჭიანურებულ და უსასრულო წარმოებას, რის გამოც მოსახლეობამ უნდობლობა გამოუცხადა მას და თვითონ ქმნიდა საკუთარ მართლმსაჯულების ორგანოებს. ასეთი იყო სამედიატორო სასამართლოები, რომელსაც ქმნიდა ქართველი მოსახლეობა რუსული მმართველობის დაუკითხავად, მისი გვერდის ავლით. რუსული მართლმსაჯულებისადმი უნდობლობასა და ზიზღს აძლიერებდა უვიცი, ფულისა და ქონების მოსახვეჭად საქართველოში ჩამოსული რუსი მოხელეების მსუნაგობა, გაუმადლობა, მექრთამეობა და, რაც მთავარია, საქმისწარმოება ქართველი ხალხისათვის გაუგებარ რუსულ ენაზე, ე.წ. თარჯიმნების მეშვეობით, რომლებმაც თვითონაც არ იცოდნენ რუსული ენა. რუსული მართლმსაჯულების მანკიერების შესახებ არაერთგზის მიუთითებდნენ ქართველი სამოციანელები: აკ. წერეთელი, ი. ჭავჭავაძე, ნ. ნიკოლაძე...

რუსული მმართველობა საქართველოში 1917 წლის ოქტომბრის რევოლუციამდე გაგრძელდა. ბუნებრივია, ამ ხნის განმავლობაში რუსული მმართველობა უცვლელი არ იყო. ტარდებოდა მმართველობის დარგში სხვადასხვა ხასიათის რეფორმები, მაგრამ რუსული თვითმპყრობელური რეჟიმი და გარუსების პოლიტიკა თანმიმდევრულად ხორციელდებოდა.

1917 წლის ოქტომბერში რუსეთში მომხდარმა სოციალისტურმა რევოლუციამ დაამხო მეფის მთავრობა, რის შედეგადაც რუსეთის იმპერიაში შემავალმა ეროვნულმა ერთეულებმა დამოუკიდებლობა მოიპოვეს. ქართველმა ხალხმა დამოუკიდებლობა 1918 წლის 26 მაისს გამოაცხადა.

კველი ქართული სისხლის სამართალი

კველი ქართული სისხლის სამართალი

ძველი ქართული სამართლის პრობლემების კვლევისას სისხლის სამართლის შესწავლას ერთგვარი უპირატესობაც კი ენიჭება სამართლის სხვა დარგებთან შედარებით, იმ მხრივ, რომ სწორედ სისხლის სამართლის ცალკეულ ნორმებსა თუ ინსტიტუტებში უფრო ნათლად ჩანს საზოგადოების სოციალური სტრუქტურა, კლასობრივი თანაფარდობა, ბრძოლა გაბატონებულ და ჩაგრულ ფენებს შორის.

სისხლის სამართლის ინსტიტუტებიდან უმთავრესია ამ დარგის ისეთი ძირითადი ინსტიტუტები, როგორიცაა: დანაშაულის, სასჯელის, ბრალის, თანამონაწილეობისა და სხვა ინსტიტუტები.

სისხლის სამართლის ზოგადი ინსტიტუტების შესწავლის შემდეგ კი აუცილებლად უნდა იქნეს განხილული ცალკეული სახის, გვარეობითი დანაშაულები: ადამიანის სიცოცხლისა და ჯანმრთელობის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები, სქესობრივი და ზნეობის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები, საკუთრების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები...

აღნიშნული პრობლემების შესწავლა და გადმოცემა გარკვეულ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული. ეს სიძნელეები, პირველ რიგში, ძველი ნორმატიული წყაროების უქონლობას უკავშირდება, მეორე მხრივ, სიძნელეებს ქმნის თვით სისხლის სამართლის პრობლემების მეცნიერულ გამოკვლევათა სიმცირე, რომელთა კომპენსაცია უნდა მოხდეს არაპირდაპირი წყაროებით.

ქართველ მეცნიერთა გამოკვლევებით დასტურდება, რომ შემორჩენილი არ არის ადრეფეოდალური ხანის სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის ნარატიული წყაროები, რომელთა მეშვეობით შეგვეძლო გვემსჯელა ამ პერიოდის (IV-X საუკუნეების) სისხლის სამართალზე. მაგრამ ნარატიული წყაროების ანუ პირდაპირი წყაროების ნაცვლად უნდა მოვიშველიოთ არაპირდაპირი წყაროები, საეკლესიო ხასიათის ძეგლები, საისტორიო ხასიათის თხზულებები, შეძლებისდაგვარად ამოვკრიბოთ იქიდან ჩვენთვის საინტერესო მასალები სისხლის სამართლის ამა თუ იმ საკითხზე.

ძველი ქართული საეკლესიო და ისტორიული წყაროების ანალიზი საშუალებას გვაძლევს გავარკვიოთ სისხლის სამართლის ისეთი ძირითადი ინსტიტუტი, როგორიცაა დანაშაულის ინსტიტუტი.

დანაშაულის აღმნიშვნელი ტერმინები

არაპირდაპირი წყაროების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ დანაშაულის აღმნიშვნელ ტერმინად მხოლოდ დანაშაული როდი გამოიყენებოდა. ამ ცნების აღსანიშნავად რამდენიმე ტერმინია მოცემული და ყველა მათგანი სამართალდარღვევის შინაარსს შეესაბამება.

საეკლესიო წყაროების მიხედვით დანაშაულის (ან დამნაშავის) ცნების გამოსახატავად გამოიყენებოდა შემდეგი ტერმინები: „გარდასვლა“, „გარდახლომა“, „დათრგუნვა“, „უღებებაჲ“ და „უგულებელყოფაჲ საქმისად“ (ეს ორი უკანასკნელი – უმოქმედობით ჩადენილ დანაშაულის გამომხატველი ტერმინებია), „მიშვება“, „წინაღდგომა და დარღვევა კანონისად“, „უკანონობა“, „უწესობა“, „ბრალი“, „ცოდვა“, „შეცოდება“, „დანაშაული“, „ბოროტის მოქმედი“, „ძვირის მოქმედი“. თვით მოქმედებას ანუ გარდასვლას „გარდამავლობითი მოქმედება“ ეწოდებოდა.

დანაშაულის ცნების გამომხატველ ტერმინთა გვერდით ყურადღებას იპყრობს უდანაშაულობის აღმნიშვნელი ტერმინებიც. ასეთებია: „უბრალოება“, „შეუცოდარი“.

გავარკვიოთ დანაშაულის ცნების გამომხატველი ტერმინების შინაარსი:

1. გარდასვლა. დანაშაულის აღმნიშვნელი ეს ცნება წარმოადგენს სჯულის, კანონისა და წესის დარღვევიდან ანუ გარდასვლიდან რადგან სჯულის, კანონისა და წესის დაცვა აუცილებელი და სავალდებულო იყო.

2. გარდახდომა. ეს ტერმინიც ზუსტად იმავე შინაარსის გამოხატველი იყო, როგორც ტერმინი „გარდასვლა“.

3. დათრგუნვა. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, „სამართლის სჯულისა, თუ კანონის დარღვევის გამოსახატავად „დათრგუნვასაც“ ხმარობდნენ ხოლმე“¹. ამის დასადასტურებლად ივ. ჯავახიშვილს მოაქვს ციტატა დავით აღმაშენებლის თხზულებიდან „გალობანი სინანულისანი“, სადაც აღნიშნულია: „სჯულნი დავთრგუნენ წიგნისა და ახალი ბუნებითო“. ამ შემთხვევაში „დათრგუნვა“ დანაშაულის ჩადენას ანუ კანონის დარღვევას ნიშნავდა.

4. „უღებებად და უგულებელყოფად საქმისაჲ“ — ნიშნავდა თანამდებობის პირის უმოქმედობას, რასაც მძიმე შედეგი ანუ დანაშაული მოჰყვა, სხვანაირად ის ქმედება თანამდებობის პირის უმოქმედობით ჩადენილ დანაშაულს უახლოვდება: „უკეთუ მოძღუარმან, გინა დეკანოზმან, გინა იკონომოსმან უღებებად გასცენ თავი თვისი და სენაკთა შინა მოსმურობათა მიდევნებულნი უგულებელს ჰყოფდენ საქმესა მონასტრისასა და გარეშე საჭიროისა მიზევისა ზედაისზედა ეკლესიისა ლოცვასა დააკლდებოდენ, გინა ტრაპეზსა შესლვასა უღებ-ჰყოფდენ“, ასეთი მოხელე ბერები თანამდებობიდან გადაყენებულ იქმნენ“².

5. მიშვება. აღნიშნული ტერმინის დღევანდელი შესატყვისი გვაქვს „მიშნებლობა“. მიშვება ისეთი დანაშაული იყო, რომლის დროსაც თანამდებობის პირი საშუალებას აძლევს ბოროტმოქმედს, დანაშაულის ჩამდენს — თავისი უმოქმედობით, ხელშეშლელილობით საწადელს მიაღწიოს.

6. „წინაღდგომა და დარღვევა კანონისაჲ“ — აღნიშნული ტერმინი გამოიყენებოდა კანონის დარღვევის გამოსახატავად ფართო გაგებით ანუ უკანონობის გამოსახატავად საერთოდ, ისევე, როგორც წესის დარღვევის გამოსახატავად გამოიყენებოდა ტერმინი „უწესობა“. ამდენად, შეიძლება იგი ჩავთვალოთ გარდამავლობითი მოქმედების ანუ დანაშაულის აღმნიშვნელ ტერმინად.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VII, გვ. 189.

² იქვე, გვ. 190.

7. ბრალი — აღნიშნული ტერმინიც დანაშაულის ცნების გამოსახატავად გამოიყენებოდა. მას სულხან-საბა ორბელიანი განმარტავს როგორც „მცირე რამ დანაშაულს“. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ეს განმარტება სწორი არ არის. ამ უკანასკნელის აზრით, ბრალი უფრო უახლოვდება ცოდვას.

8. ცოდვა — ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ეს ტერმინი სამართალდარღვევის ზნეობრივ-სარწმუნოებრივი სახეა. შეცოდება კი დანაშაულებას ნიშნავს. ბექასა და აღბუღას წიგნს ხომ ასე ეწოდება „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველსავე“.

9. დანაშაული — სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, დანაშაული ყოფილა „შეცოდება, ესე იგი, არს შავად ქმნა საქმისა“. დაშვება იგივე ფიზიკური ან ზნეობრივი ზიანის მიყენებას ნიშნავდა. თვით სულხან-საბა ორბელიანის აზრით, „დაშვება“ ხეიბრად შექმნას ეწოდებოდა.

ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, ადრეფეოდალურ ხანაში „დანაშაული“ ვნებისა და ზიანის მნიშვნელობის მქონე ტერმინად უნდა ეთვლებინათ. მაგრამ იმ ხანის ძეგლებში ტერმინი „დანაშაული“ არ ჩანს.

ბოროტისმოქმედი — ეწოდებოდა დამნაშავეს, ვინც სჯულის კანონს არ დაიცავდა ან დაარღვევდა, ე.ი. ბოროტმოქმედი საეკლესიო სამართლის ტერმინია და აქედან შემოვიდა საერო სამართალში.

ძვირისმოქმედი — იმავე ცნების აღმნიშვნელი ტერმინი იყო, რაც ბოროტისმოქმედი. ამავე შინაარსის ტერმინი იყო ძველ ქართულში „ძვირისმოქმედი“. ცოტნე დადიანი მონღოლებს ეუბნება: ჩვენ თქვენის საქმეების მოსაწესრიგებლად ვიყავით შეკრებილნი, თქვენ კი „ძვირის მოქმელთა თანა შეგვრაცხეთ“.

დანაშაულთა კლასიფიკაცია კველ
(ადრეფეოდალური ხანის) ქართულ სამართალში

ადრეფეოდალური სამართლის (საეკლესიო, საერო ხასიათის ძეგლები) ანალიზით ირკვევა, რომ ერთმანეთისაგან არის განსხვავებული დანაშაულობათა სახეები.

სამართალდარღვევათა სახეების განსხვავების ანუ დაჯგუფება-კლასიფიკაციის საფუძვლად ამა თუ იმ ქმედების სირთულე, მრავალსახეობა და არსის გათვალისწინება იყო მიჩნეული.

დანაშაულის კვალიფიკაციისას თუ პასუხისმგებლობის განსაზღვრისას დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა დამნაშავის ასაკს: იოანე მმარხველი თავის „შეცოდებელთა კანონში“ აღნიშნავს: „ყოველი ცოდვაჲ, რომელი უწინარესც ლ: 30 წელისა ჰასაკისა შემთხუეულ ვისდა იყოს, უსუბუქესად განიკანონების“ თუნდაც, რომ დანაშაულობა „მამეთა ცოდვათაგანი იყოს, იმიტომ, რომ ლ: წლამდე უმეცრება გონებისა და „მხურვალებაჲ ხორცთაჲ დიდად მსძლავრობს კაცსა“, ხოლო პირიქით, „ყოველი ცოდვაჲ, რომელი 30 წლის წაღმართ შეემთხუიოს ვის“, თუნდაც „უდარხსთა ცოდვათაგანი იყოს, უმეტესისა (ე.ი. უფრო მკაცრი) კანონისა თანმდებ არის“. იმავე ბერძენი ავტორის მითითებით, დანაშაულის კლასიფიკაციისათვის გათვალისწინებული უნდა ყოფილიყო დანაშაულის ყველა გარემოება როგორც დამნაშავის ფიზიკური და ფსიქიკური მდგომარეობა, ისე დანაშაულის ჩადენის ადგილი, დრო და სხვა პირობები თუ გარემოებები.

ივ. ჯავახიშვილი ამ საკითხის კვლევისას იმ დასკვნამდე მიდის, რომ ადრეფეოდალური ქართული სამართალი, ბერძნული და ბიზანტიური სამართლის მსგავსად, დანაშაულის სამ სახეს იცნობდა, სამსახოვან დაყოფას მისდევდა: „დიდი დანაშაული“, „საშუალო“ და „მცირე“. მაგრამ არც ბიზანტიურსა და არც ბერძნულ სამართალში არ არის მიკვლეული ის კრიტერიუმი, ის საზომი, რაც გვაძლევს დანაშაულის სამ სახედ დაყოფის საშუალებას. ივ. ჯავახიშვილი აქვე მიუთითებს, რომ, მართალია, დანაშაულის სამსახოვან დაყოფა ქართულ სამართალსაც ჰქონდა, მაგრამ თითოეული ჯგუფისათვის განკუთვნილი ზუსტი ტერმინი არც ქართულ სამართალში ჩანს: „შეცოდება და დანაშაული ყველა ჯგუფისათვის განურჩევლად იხმარებოდა, იმგვარადვე, როგორც გარდამავლობითი მოქმედება... ბოროტმოქმედება თავისი შინაარსით დანაშაულზე უფრო მ-

იმე შეცოდების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო...“¹. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, დანაშაულის კლასიფიკაცია დამყარებული ყოფილა ბრალზე. მაგრამ ბრალის შესახებ ზოგადი მოძღვრება გვიან, XVIII საუკუნეში ყალიბდება. სახელოვან ქართველ მეცნიერს ექვთიმე მთაწმინდელს კი ეს მოძღვრება X საუკუნეში შეუქმნია².

ამრიგად, ძველ ქართულ სამართალში დანაშაულის კლასიფიკაციისას აუცილებელ მოთხოვნას წარმოადგენდა ბრალის გათვალისწინება, დანაშაულის გამომწვევი მიზეზები და სხვ.

საინტერესოა ცნობილი ქართველი საეკლესიო მოღვაწის ექვთიმე მთაწმინდელის მოსაზრებანი დანაშაულებათა კვალიფიკაციის საკითხზე. ექვთიმე მთაწმინდელს უსარგებლია ბასილ კესარიელისა და იოანე მმარხველის თხზულებებით (კანონებით) და მიუკვლევა დანაშაულის ზოგადი შინაარსისათვის. ექვთიმე მთაწმინდელი არ მსჯელობს სხვადასხვა სახის დანაშაულებათა ბუნების გასარკვევად, არამედ ეხება მხოლოდ მკვლევლობას, როგორც დანაშაულს და მეტად ღრმამეცნიერულ დასკვნებს აყალიბებს.

მკვლევლობის შინაარსის გასარკვევად, მისი თვისების შესაცნობად ექვთიმე მთაწმინდელი დამნაშავის ნებას აქცევს განსაკუთრებულ ყურადღებას. მისი მითითებით, თუ ვინმემ „ნებისით თვისით და განზრახვით კაცი მოჰკლას“ — ეს იქნებოდა „ნებისითი კაცისკულად“, მაგრამ შეიძლებოდა ვინმეს შემთხვევად „არა თვისითა ნებითა, არამედ უნებლიედ შეემთხუას კაცის კულად“ და ეს იქნებოდა „უნებლიეთი კაცის კულად“, ამასთანავე, „შემთხვევითიც“.

ექვთიმე მთაწმინდელი ამაზე არ ჩერდება. მისი აზრით, ნებისით და უნებლიე მკვლევობები, თავის მხრივ, სხვადასხვა თვისებისა და სხვადასხვა სახისაა.

ნებისით ანუ განზრახვით მკვლევლობის მაგალითად იგი ასახელებს მკვლევლობას მახვილით ან შუბით, ან ცულით: „ნებისით კაცის კულად“ არის თუ ვინმემ „აღიღოს მახვილი და ესრეთ ხელ-ჰყოს შურისგებად“, ან თუ ხელისხელ სცეს მახვილთა“, ... „გინა თუ შეტყორცნებით მოწყლა, ანუ ხელცულითა, ანუ მახრაკითა (ე.ი. ხელშეხებით), ანუ ისრითა“.

გარდა ზემოთ აღნიშნულისა, ნებისით ანუ განზრახვით მკვლევობად

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VII, გვ. 196 (ხაზი ჩვენია, — ვმ).
² იქვე.

თვლის ექვთიმე მთაწმინდელი თუ „მისცემენ წამალთა, ჩვილის მკვლელობა საშოსა შინა“. აქ, ექვთიმეს აზრით, მკვლელები არიან როგორც წამლის მიმცემი, ისე წამლის მიმღები. წამლის მიმცემი იმიტომ, რომ მას გამოცდილება აქვს, რომ ასეთ ქმედებას ჩვილის სიკვდილი მოჰყვება, ხოლო წამლის მიმღები დედა იმისათვის, რომ იგი დათანხმდა ჩვილის სიკვდილს.

ექვთიმე მთაწმინდელი განზრახ, ნებსით მკვლელობად თვლის „უკეთუ ვინ წამალი ვის შეასვას სასიკუდინე“. ისეთ მკვლელობას იგი უწოდებს „ნებსით და ბოროტ“ მკვლელობას, ხოლო რაც შეეხება ასეთ შემთხვევას: თუ ქალმა მამაკაცს შეასვა წამალი სიყვარულის ტრფიალების შესაქმნელად და ამით მამაკაცი გარდაიცვალა, ექვთიმეს აზრით, ასეთი მკვლელობა „კაცის კულათა თანა არის“, ე.ი. განზრახ მკვლელობის სახეა, რადგან წამლის მიმცემის „გულის სიტყვა“, ე.ი. შეყვარების სურვილი „უჯერო და საეშმაკო“ იყო და ამის გამო ნებსითი მკვლელობა.

ექვთიმე მთაწმინდელს მოჰყავს ასევე განზრახვით ანუ ნებსით მკვლელობის სრულიად აშკარა, გამოკვეთილი მაგალითი, როდესაც ავაზაკი მიდის კაცის მოსაკლავად მოხვეჭის მიზნით. ასეთ მკვლელობას იგი „კაცის კულანი ნებსითნი და განზრახვითნი“ უწოდებს.

ექვთიმე მთაწმინდელი მსჯელობს ასევე გაუფრთხილებლობით ჩადენილ მკვლელობებზე. ექვთიმეს მითითებით, შეიძლება, რომ „არა თვისითა ნებითა, არამედ უნებელად შეემთხვას კაცის კულად“ და მისივე სიტყვებით, ეს იქნებოდა „უნებლიეთი კაცის კულად“, ამასთანავე, „შემთხვევითი“. ექვთიმე მთაწმინდელის აზრით, უნებლიე კაცის კვლაც სხვადასხვა სახისა შეიძლება იყოს. ერთ-ერთი ასეთი არის „სრულიად უნებლიე და გარეშე გონებისა და განზრახვისა მოქმედებისა“. ასეთის მაგალითად იგი ასახელებს: უკეთუ სტყორცნის ქვას ან შეშას ძაღლს, ხის ნაყოფის ჩამოსაყრელად და მოხვდეს ქვა კაცს და მოკვდეს იგი. აქ მტყორცნელს არათუ განზრახვა არ ჰქონდა, არამედ ფიქრადაც არ მოუვიდოდა, რომ კაცს მოკლავდა, ამიტომაც ასეთ ქმედებას ექვთიმე უწოდებს „უნებლიეთი და გარეშე გონებისა“.

ზემოთ აღნიშნული უნებლიე დანაშაულის მსგავს დანაშაულად თვლის ექვთიმე მთაწმინდელი ასეთ დანაშაულს: „უკეთუ ვინ სწუართოს მონა თვისი, ან მოწაფე შოლტითა, გინა კუერთხით

არაფიცხლითა და შეემთხვიოს მას სიკუდილი“. აქ უდებება ანუ დაუდევრობა აშკარად, რადგან მკვლელს განზრახვა ანუ გული-სიტყვა არ ჰქონია, ასევე „უზომოდ“ არ უცემია, რადგან მას მიზნად ჰქონდა ყრმის აღზრდა და გამოსწორება.

გარდა ზემოთ აღნიშნული გაუფრთხილებლობისა, ექვთიმე მთაწმინდელი ასახელებს უფრო მძიმე გაუფრთხილებლობას, რომელიც განზრახვას უახლოვდება. „უკეთუ შეემთხვიოს ვიეთმე შფოთი ურთიერთსა და მიათხვიოს, გინათ არგნითა, ან მჯილითა“ ან გასტყორცნოს ქუა, ანუ შეშა მითხვევად მეორისა“ – და დაკოდილი ადამიანი მოკვდეს – ექვთიმეს აზრით, ასეთი ბოროტმოქმედება უახლოვდება განზრახვას ანუ „ნებსითსა კაცის კულას“ იმიტომ, რომ, მართალია, მას განზრახვა ჰქონდა ეცემა ან ზიანი მიეყენებია მეორე პირისათვის, მაგრამ ნების გამომჟღავნება იყო „ნებსითსა მიეახლების“, ე.ი. განზრახვას უახლოვდება, მიესადაგება.

ამრიგად, ექვთიმე მთაწმინდელმა დანაშაულის კლასიფიკაციის საფუძვლად აიღო ნება, განზრახვა და სურვილი, რომელთაგან უპირატესობას ანიჭებს განზრახვას და დანაშაულის სამწევროვანი დაყოფა მოგვცა: დიდი დანაშაული, საშუალო და მცირე დანაშაულები.

სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობისაგან
გათავისუფლება, პასუხისმგებლობის
შემამსუბუქებელი და დამამძიმებელი გარემოებები

ძველ ქართულ სამართალში სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობისაგან გათავისუფლების საკითხი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ბრალთან – განზრახვასა თუ განუზრახველობასთან, ე.ი. დანაშაულისათვის სასჯელის დანიშნვისას მხედველობაში მიიღებოდა დანაშაულის ჩამდენის ნება და ამ ნების ხარისხის მიხედვით დამნაშავეს ან უმსუბუქებოდა სასჯელი ან თავისუფლებოდა პასუხისმგებლობისაგან. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს: „გარდამავლობითი მოქმედებისათვის პასუხისმგებლობის საკითხი ნებსითობასა და განზრახვითობაზე იყო დამოკიდებული. ხოლო რაკი განზრახვა და ნებსითობა ადამიანის გონიერების ნაყოფია, ამიტომ თავისთავად ცხადია, რომ „ვისაც უმეტრება გონებისაჲ“, ან იქნება „ფრიადი

უძლურებად გონებისად“ აქვს, ის უსუბუქესად უნდა ყოფილიყო განსჯილი ანდა იქნებ უბრალოდაც კი ყოფილიყო ცნობილი. აქედან ჩანს, რომ დამნაშავე შეიძლება პასუხისმგებლობისაგან გათავისუფლებულიყო, თუ გონებრივად სრულიად სუსტი, უძლური იყო, ანუ დღევანდელი ტერმინოლოგიით თუ ვიტყვით — იგი ჭკუასუსტი და შეურაცხადი იყო.

ექვთიმე მთაწმინდელი იოანე მმარხველის შეცოდებელთა კანონის განმარტებისას არ იზიარებს ამ უკანასკნელის მოსაზრებას, რომ 30 წლამდე ასაკის პირთა დანაშაულები საერთოდ არ უნდა დაისაჯოს და მიუთითებს, რომ 30 წლის ასაკამდე პირთათვის ყოველგვარი პატიება კი არა, მსუბუქად დასჯა უნდა იქნეს გამოყენებული, თუ მძიმე დანაშაული აქვთ ჩადენილი. ექვთიმე მთაწმინდელი ასე თარგმნის: „ყოველი ცოდვა, რომელი უწინარეს ლ (30) წლისა ჰასაკისა შემთხვეულ ვისდა იყოს, უსუბუქესად განიკანონების, დაღაცათუ მძიმეთა ცოდვათაგანი იყოს, რამემეთუ ვიდრე ლ (30) წლამდე უმეცრებად გონებისად და მხურვალებად ხორცთად დიდად მძლავრობს კაცსა და ამისათვის უსუბუქესად განიკანონების“.

ივ. ჯავახიშვილი აკვირდება ამ ადგილს და გამოთქვამს ეჭვს იმის შესახებ, რომ შეუძლებელია ქართულ სამართალში პასუხისმგებლობა არ ყოფილიყო დაწესებული 30 წლამდე ასაკის პირთა მიერ ჩადენილ სხვადასხვა სახის დანაშაულებისათვის და მხოლოდ მძიმე დანაშაულები ისჯებოდა. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობა ქართულ სამართალში ალბათ 10 წლის ასაკიდან იყო დაწესებული, როგორც ეს ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნშია მოცემული ან 15-16 წლიდან, როცა დგებოდა სქესობრივი მომწიფებულობა ან უკიდურეს შემთხვევაში, 21-22 წლის ასაკიდან, როდესაც პირი სამხედრო და სამოქალაქო საქმეებისათვის სრულასაკოვანი ხდებოდა.

დანაშაულის ჩადენისათვის პასუხისმგებლობის შემამსუბუქებელ გარემოებად ან პასუხისმგებლობისაგან სრულიად გასათავისუფლებელ გარემოებად ითვლებოდა თუ დანაშაული ჩადენილი იყო გამოუვალი მდგომარეობის ანუ იძულების გამო. ასეთ გარემოებებში იგულისხმება: თუ დანაშაულის ჩამდენი მოქმედებდა თავისი უფროსის, მეფის ან სხვა დიდი ხელისუფლის ბრძანების აღსასრულებლად და მათი ბრძანების აღსრულების შიშით ჩაიდინა დანაშაული ან ომიანო-

ბისა თუ თავდასხმის დროს იძულებული იყო თავი დაეცვა და თავდამსხმელი დაეჭირა. იმდროინდელი ქართული იურიდიული ტერმინოლოგია ასეთ მიზეზებსა და გარემოებებს უწოდებს „ჯეროვან მიზეზს“, ზოგჯერ კი „საჭირო მიზეზს“.

რაც შეეხება ბრალეულობის დამამძიმებელ გარემოებებს — ძველ ქართულ სამართალში ასეთი იყო:

1) მეორედ ჩადენილი დანაშაული. იგი უფრო მკაცრად ისჯებოდა როგორც საეკლესიო, ისე საერო სამართლით. ივ. ჯავახიშვილს მოტანილი აქვს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობა დავითის მიერ ლიპარიტის დასჯის შესახებ. კერძოდ, დავითმა ლიპარიტი ორგულობისთვის დააპატიმრა, მაგრამ რამდენიმე ხნის შემდეგ გაათავისუფლა, თანამდებობაც კი დაუბრუნა. მაგრამ გაირკვა, რომ ლიპარიტი კვლავ ღალატს აპირებდა, მაშინ დავით აღმაშენებელმა ხელმეორედ შეიპყრა, ორ წელს საპყრობილეში ჰყავდა, ხოლო შემდგომ საბერძნეთს გააძევა.

2) ბრალეულობის დამამძიმებელ გარემოებად ითვლებოდა ასევე თუ დამნაშავე ცოდვისმოყვარე იყო ან უკრძალველობასა და თავხედ კადნიერებას ამჟღავნებდა.

3) მასობრივი ნათესავისადმი ჩადენილი დანაშაული, მკვლელობა, დაჭრით „ურთიერთას თვისთა და ნათესავთა აღრევად“ ანუ სისხლის აღრევა, მცირეწლოვანთა გახრწნა (როგორც ქალის, ისე ვაჟის).

4) დამამძიმებელ გარემოებად ითვლებოდა თანამდებობის პირთა განუკრძალველობა (მოურიდელობა), მათ მიერ ჩადენილი ბოროტმოქმედება უფრო მკაცრად ისჯებოდა, ვიდრე სხვა რიგითი მოქალაქეებისა.

5) დამამძიმებელ გარემოებად ითვლებოდა დანაშაულის ჩადენა ე.წ. „სამინელ ადგილას“ ანუ „საპატიყო ადგილებზე“. ბექასა და აღბუღას სამართლის წიგნიდან ჩანს, რომ საპატიყო ადგილას ჩადენილი ქურდობისათვის ორივე თვალის ამოთხრა და ხელ-ფეხის მოჭრა იყო დაწესებული. ამ შემთხვევაში საპატიყო ადგილად ნაგულისხმევია დიდი სალარო ან ეკლესია, ან ჯოგი და მათი მითვისება ქურდობით. ასევე დამამძიმებელ გარემოებად ითვლებოდა საკრძალავ ადგილთა შეხება და დაშავება, რასაც შეიძლება ადა-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. 12 ტომად, ტ. VII, გვ. 202.

მიანის დაზიანება ან სიკვდილი მოჰყოლოდა.

სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობის გამომრიცხავი გარემოებების შესახებ საინტერესო და ღრმად მეცნიერული გამოკვლევა აქვს პროფ. ალ. ვაჩიშვილს¹. ამასთან, ალ. ვაჩიშვილი იკვლევს პასუხისმგებლობის გამომრიცხავ გარემოებებს ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის მიხედვით.

პასუხისმგებლობის გამომრიცხველი გარემოებებია:

1) ომის დროს მტრის მოკვლა (თუ ომში კაცი კაცს შემოაკვდეს).

2) თუ მკვლელობა ჩადენილია დაზარალებულის შეუცნობლად, განზრახვის გარეშე, მაგრამ თუ დამნაშავესა და მოკლულს შორის ადრე ქიშპი და მტრობა იყო და ნათესავი წაუყენებს მკვლელს განზრახვი დანაშაულის ბრალდებას, უკანასკნელმა უნდა იმართლოს თავი ან სისხლი უნდა გადაიხადოს.

3) თუ დამხვდური მოკლავს თავდამსხმელს, მომხვდურს. ეს დანაშაული აუცილებელ მოგერიებას ჰგავს, თუმცა ბატონი თუ დაესხა თავის ყმას, ამ შემთხვევას კანონი არ აწესრიგებს, კანონი ამ საკითხზე დუმს.

4) პასუხისმგებლობის გამომრიცხავ გარემოებად ითვლება: „ყმა რომ არ იყოს მისი და ერთმან კაცმან კაცს საკვდავად შეუტეოს და იმ უმცროსმან კაცმან გარიდოს და უფროსმან ხმალი შემოკრას, მეორედ კიდევ შემოსაკრავად მოინდომოს და ახლა იმ უმცროსმან დაასწროს, მოჰკლას თუ დასჭრას, არც მისი სისხლი ითხოვების“ – ამის შემდეგ კანონმდებელს მოჰყავს სხვა შემთხვევები, რაც კაზუისტური ნორმისთვისაა დამახასიათებელი, აქ არ არის ზოგადი ხასიათის ქცევის წესი ჩამოყალიბებული, მაგრამ კაზუისტურადაა ჩამოთვლილი პასუხისმგებლობის გამომრიცხავი გარემოებები.

5) „თუ სწორმან სწორს შეუტია და ხმალს ხელი გაიკრა და იმ მეორემ ამ შემტევებელს უწინ შემოჰკრა და დასჭრა, თუ უნდა კიდევ მოკლას, ვერას შეუა“.

6) „თუ ან ცოლზე ან შვილზე კაცი იყოს თუ ქალი სხვა კაცი დაახელოს და მოკლას“.

¹ ალ. ვაჩიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, ტ. I, თბ., 1946, გვ. 215-219.

7) „თუ მოახლეზე დაახელოს და მოკლას, მაგრამ ამას ცოტა რამ კი გაუჩნდების სამარხივით“.

8) ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით, ყმას აქვს უფლება მოკლას თავისი ბატონი, თუ მან შელახა მისი ოჯახის ცოლქმრული სიწმინდე. ფეოდალური კანონმდებლობისათვის ასეთი მუხლი იშვიათია.

9) ქმარს უფლება აქვს მოკლას მოღალატე ცოლი. კანონის მიხედვით, ასეთი მკვლელობისათვის „არც ძმისგან და არც ნათესავთაგან სისხლი არ ეთხოვების“.

10) ვახტანგის სამართლის წიგნი გამომრიცხავს პასუხისმგებლობას ქურდის მკვლელობისათვის: „რომ კაცს ქურდი შეეპაროს და ის ქურდი მოკლას თავის სახლში“ – პასუხს არ აგებს.

თანამონაწილმოვა

ქართული სამართალი იცნობს ისეთ დანაშაულებრივ ქმედებებს, რომელშიაც მონაწილეობდა არა ერთი, არამედ რამდენიმე პირი.

თანამონაწილეობის ერთ-ერთ სახედ ქართული სამართალი იცნობს ისეთ თანამონაწილეობას, რომელშიაც ორი პირი მონაწილეობდა და ორივეს მიუძღოდა ერთნაირი ბრალი. ასეთ დანაშაულებს ქართული სამართალი უწოდებს „ორკერძოვე დანაშაულს“ და დამნაშავეებს თანაბარი პასუხისმგებლობა ეკისრებოდათ.

ქართული სამართალი ერთმანეთისაგან განასხვავებდა თანამონაწილეთა სახეებს. ასე, მაგალითად, იმ პირს, ვისაც გულში ჰქონდა ჩადებული ბოროტი აზრი და სხვისი დახმარებით ცდილობდა მის განხორციელებას, ეწოდებოდა **განმზრახი**. ბოროტმოქმედთა მოლაპარაკება-შეთანხმებას **შეზრახება** ეწოდებოდა. „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორის სიტყვით, მფის წინააღმდეგ განდგომილების მოსაწყობად „**შეზრახნეს აზნაურნი**“ ქართლელნი და „მათთანა კაცნი“ და „მათ თანა ორმოცდაათნი **აზნაურნი სხუა**“. ჟამთა აღმწერელის ცნობით, „ღალღურ და რაჭის ერისთავი კახაბერი **შეზრახნეს** ურთიერთას, რათა განუღვეს მეფესა“¹. შეზრახების თითოეულ მონაწილეს „**თანამზრახ-**

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. 12 ტომად, ტ. VII, გვ. 207-208.

ველი“ ან „თანაგანზრახნი“ ეწოდებოდა. თუ პირი მოგვიანებით შეუერთდებოდა „თანამზრახველებს“, მას ეწოდებოდა „განზრახვის თანამოწმე“. ხოლო თუ ასეთი პირი მონაწილეობასაც მიიღებდა დანაშაულის ჩადენაში, მას ეწოდებოდა „მიმდგომი ან თანაშემდგომი“. დანაშაულში ყოველგვარ მონაწილეობას „თანადგომა“ ეწოდებოდა. ასევე გამოიყენებოდა მეორე ტერმინიც „ასაბია“, „ასაბიობა“¹. ბოროტმოქმედების განხორციელების მონაწილეს „მეშუელი“ ეწოდებოდა. ასაბია და მეშველი შინაარსით თითქმის ერთნაირი ცნებებია.

ძველ ქართულ სამართალში თანადგომისა და დახმარების აღმნიშვნელი რამდენიმე ტერმინი არსებობდა: „თანაშემწე“, „ძალმცემელი“, „შინათგამცემელი“.

„თანაშემწე“ – თანამოქმედს ნიშნავდა, რომელიც დამნაშავესთან ერთად მოქმედებდა, ჩადიოდა დანაშაულს.

„ძალისმცემელი“ თვითონ არ იყო ბოროტმოქმედების უშუალო მონაწილე, მაგრამ მის განსახორციელებლად რაღაც საშუალებებს აძლევდა.

„შინათგამცემელი“ თანამონაწილე იყო, რომელიც ბოროტმოქმედებს ეხმარებოდა შინაური საიდუმლოს გამჟღავნებით. ზემოთ აღნიშნულიდან ჩანს, რომ ქართულ სამართალში თანამონაწილეობა და თანამონაწილენი ცნობილია, მაგრამ თანამონაწილეობის დღევანდელ კონსტრუქციას არ ემთხვევა.

დანაშაულის სუბიექტი კვილ ქართულ სამართალში

ქართული სამართლის მიხედვით, დანაშაულის სუბიექტის ერთ-ერთი ძირითადი მოთხოვნა იყო ქმედების ჩამდენის სათანადო ასაკი.

ზემოთ, სადაც დანაშაულის დამაზასიათებელ ნიშნებს ვარკვევდით, შევეხეთ დამნაშავის პასუხისმგებლობის საკითხს, კერძოდ, დამნაშავის ასაკს და აღვნიშნეთ, რომ ძველ ქართულ სამართალში ზუსტად არ ჩანს, თუ რა ასაკიდან დგებოდა სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობა. ამასთან, მოვიტანეთ ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამოთქმული საეჭვო

¹ ასაბია არაბული წარმოშობის სიტყვაა „ასაბიუნ“. არაბულად ეს სიტყვა თავისი თანამოგვარის ან თავისი დასის წარმომადგენელს ნიშნავდა. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ტ. VII, გვ. 208.

მოსაზრება იმის შესახებ, რომ იოვანე მმარხველის მიერ დანაშაულის ჩადენაში 30 წლის ასაკიდან პასუხისმგებლობის დაწესება ქართულ სამართალს არ უნდა გაეზიარებინა, და ექვთიმე მთაწმინდელს 30 წლის ასაკს მიღწეული პირის მიერ ჩადენილი დანაშაულის დაუსჯელობის ნაცვლად თარგმანში ჩაუწერია „უსუბუქესად დასჯა“ ანუ მსუბუქად დასჯა¹. სამწუხაროდ, დამნაშავის ასაკის შესახებ მეტი ცნობა ჩვენ არ გაგვაჩნია. ამ ხარვეზს ავსებს ვანტანგ VI-ის სამართლის წიგნი. კერძოდ, სამართლის წიგნის 187-ე მუხლში მოცემულია დამნაშავის 10 წლის ასაკიდან პასუხისმგებლობის საკითხი. „ათს წლამდის ყმაწვილის ნაქნარის საქმისა რასაც ფერის, ავის კაცის ნაქნარს ავს საქმესთან არ ჩაიგდების, თავის ტოლს უზამს, თუ უფროსს ყმაწვილობით და უჭკუობით უქნია, საფათერაკოსავით არის; მისგან მშობლებმა მისი ყმაწვილობისაგან მკუდარს სამარხი მისცეს და დაჭრილსა და დასნეულებულსა სააქიმო მისცეს, სხვას ვერას შეუა“². ამ მუხლის ანალიზით ირკვევა, რომ 10 წლამდე ასაკის ბავშვებისათვის სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობა არ დაიშვება, მათი მოქმედება გათანაბრებულია შემთხვევასთან ანუ „ფათერაკთან“² და დაზარალებულს ეძლევა ქმედების ჩამდენის მშობლებისაგან სამარხი ან დაჭრილს სააქიმო. ამრიგად, დანაშაულის სუბიექტისათვის აუცილებელი იყო სათანადო ასაკი და ეს ასაკი შეადგენდა 10 წელს, 10 წლიდან წესდებოდა სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობა.

დანაშაულის სუბიექტის მეორე მოთხოვნა ანუ დამაზასიათებელი ნიშანი იყო შერაცხადობა. ძველი საეკლესიო კანონებიდან ჩანს, რომ შეურაცხადი პირი პასუხისმგებლობისაგან თავისუფლდებოდა. შეურაცხადობა გამოიხატებოდა ტერმინებით: „უმეცრებად გონებისა“ ანუ შეუგნებლობა, ე.ი. დანაშაულის ჩამდენის ისეთის მდგომარეობა, როცა მას არ ესმის თავისი მოქმედების საშიშროება და შედეგები. ასევე „ფერიადი უძღურებად გონებისასაჲ“ ანუ ფსიქიკური დაავადება, ანუ სულით ავადმყოფობა. ამრიგად, ძველი ქართული სამართლის მიხედვით, დანაშაულის სუბიექტებად არ ჩაითვლებოდნენ პირები, რომელთაც გონებრივი განუვითარებლობის ან სულით ავადმყოფ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. 12 ტომად, ტ. VII, გვ. 200.

² ფათერაკი ამ შემთხვევაში არ ემთხვევა კაზუსს, იგი გაუფრთხილებლობასთან უფრო ახლოსაა, რადგან მშობლებს აკისრებს ქონებრივ პასუხისმგებლობას.

ფობის გამო არ შეეძლოთ შეეფასებინათ თავიანთი ქმედება და ამ ქმედებით დამდგარი შედეგის საშიშროება — როგორც დანაშაული.

ამდენად, სისხლის სამართლის სუბიექტისათვის აუცილებელ მოთხოვნას წარმოადგენდა დანაშაულის ჩამდენი პირის შერაცხადობა.

სამწუხაროდ, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში ვერ ვპოულობთ შერაცხადობის მოთხოვნას დანაშაულის ჩამდენის სუბიექტისათვის. ამ საკითხს თავის დროზე ყურადღება მიაქცია პროფ. ალ. ვაჩიშვილმა¹, რომელში აღნიშნავდა: „ძნელი დასაჯერებელია, რომ ვახტანგ VI-ის დროინდელი სამართლისა და სასამართლო პრაქტიკისათვის ეს ცნება შეურაცხველობისა სრულიად უცნობი რამ ყოფილიყო. საეკლესიო სამართალი მას მკაფიოდ განსაზღვრავდა და უნდა ვიფიქროთ, რომ ვახტანგ VI და მართლმსაჯულების პრაქტიკული მოღვაწენიც მასვე იცნობდნენ და მით ხელმძღვანელობდნენ... თუ გავითვალისწინებთ ვახტანგ VI-ის ხანას, მის კულტურულ დონეს, არ შეგვიძლია დაუშვათ ისეთი მდგომარეობა მართლმსაჯულების სფეროში, როცა სულით ავადმყოფი ვითომც ბრალეულად ითვლებოდა და მას დაკისრებული ჰქონდა სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობა“¹.

სამართალსუბიექტის საკითხთან დაკავშირებით ისმება კითხვა: როგორ წყვეტდა ქართული სამართალი საკითხს სიმთვრალეში ჩადენილი დანაშაულის შესახებ, უფრო კონკრეტულად — ითვლებოდა თუ არა მთვრალი პიროვნება სისხლის სამართლის სუბიექტად ანუ ეკისრებოდა თუ არა მას სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობა. ამ საკითხს ეხება ვახტანგ VI-ის სამართლის 93-ე მუხლი: „ღვინოში რომ კაცმა ან კაცი მოკლას, ან დაჭრას, თუ რაც უყოს მთელს სისხლზე თუ არა მეტი, ნაკლები არ მიეცემის...“. ამავე მუხლს იქვე ახლავს ახსნა თუ რისთვის ინიშნება მთვრალი პირის მიმართ ასეთი მკაცრი სასჯელი და კანონმდებელი მიუთითებს, რომ, რადგან დამნაშავემ იცის, რომ ღვინოში აჩქარებულია, რატომ სვამს იმდენს, რომ დანაშაულამდე მივიდეს. კანონმდებლის მიხედვით, დამნაშავეს თავი უნდა შეეკავებინა, არ უნდა მიეღო ღვინო. ამ მუხლიდან ჩანს, რომ სიმთვრალე არ ჩაითვლება პასუხისმგებლობის გამომრიცხავ თუ გამაქარწყლებელ გარემოებად. მთვრალი ადამიანი დანაშაულის სუბიექტია, იგი შერაცხადია, აქ შეურაცხადობას ადგილი არა აქვს.

¹ ალ. ვაჩიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, I, თბ., 1946, გვ. 207.

ამრიგად, ქართული სამართლის მიხედვით, დანაშაულის ჩამდენი პირი შეიძლება იყო გარკვეულ ასაკს მიღწეული შერაცხადი პირი.

საინტერესოა საკითხი: იცნობს თუ არა ქართული სამართალი სისხლის სამართლის სუბიექტად იურიდიულ პირებს?

ჩვეულებრივ, შუა საუკუნეების კანონმდებლობა და იურიდიული პრაქტიკა სისხლის სამართლის სუბიექტებად მიიჩნევდა როგორც ფიზიკურ პირებს, ისე გაერთიანებებს, ქალაქებს, თემებს, კორპორაციებს — დღევანდელი ტერმინოლოგიით — იურიდიულ პირებს. უძველესი პერიოდიდან ცნობილი იყო მთელი თემის პასუხისმგებლობა მისი წევრის მიერ ჩადენილი დანაშაულისათვის. საფრანგეთში, დიდი რევოლუციის დროს, გამოიცა კანონი, რომელიც თემს აკისრებდა პასუხისმგებლობას მის ტერიტორიაზე ჩადენილი მარცვისათვის ან აქ მოწყობილი დანაშაულებრივი ყრილობისათვის.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის ზოგიერთ მუხლში შემონახულია სისხლის სამართლის კოლექტიური პასუხისმგებლობის მანქნებელი მაგალითები. ასეთებია ოჯახის წევრთა სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობა ოჯახის უფროსის მიერ ჩადენილი დანაშაულისათვის.

ქართული სამართლის მკვლევარი ნ. ურბნელი მიუთითებდა, რომ საათბაგოში სისხლის დაურევის მოვალეობა ეკუთვნოდა პირდაპირ დამნაშავეს თუ არა და მის სახლობას¹.

პროფ. ალ. ვაჩიშვილი თავის ნაშრომში ეხება რა დამნაშავეს ოჯახის წევრთა პასუხისმგებლობის საკითხს დამნაშავეს მიერ ჩადენილი ქმედებისათვის, მიუთითებს, რომ ვახტანგის კანონები რამდენიმე მუხლში იხსენიებენ ისეთ შემთხვევას, რომლებიც ნათესაურ საწყისთან არიან დაკავშირებული, და ასახელებს რამდენიმე მუხლს. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 39-ე მუხლში მოცემულია დამნაშავეს გადასახდელი თანხის დაკისრება ოჯახისათვის, კერძოდ, დამნაშავე სისხლის ფასის გადაუხდელობის შემთხვევაში (ფულის არქონის გამო) ცოლ-შვილით უნდა გადაეცეს მეორე მხარეს. ამ შემთხვევაში დანაშაულის სუბიექტად გამოდის როგორც დამნაშავე, ისე მისი ოჯახი, რადგან ოჯახიც მიეცემა ვალში.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 75-ე მუხლის ძალით მკვლელი (გლეხი) თავის ცოლ-შვილით გადაეცემა დაზარალებულს —

¹ ნ. ურბნელი, ათბაგნი ბექა და ალბულა და მათი სამართალი, 1892, გვ. 258-259.

უფროს კაცს. აქაც დანაშაულის სუბიექტად მთელი ოჯახი გამოდის ოჯახის უფროსთან ერთად.

ვახტანგის VI-ის სამართლის წიგნის 151-ე მუხლით გათვალისწინებულია ქურდის პასუხისმგებლობა დაზარალებულის სასარგებლოდ, რომ ქურდმა უნდა გადაუხადოს დაზარალებულს ნაქურდალის შვიდმაგი ღირებულება, ასევე, „ნახევარ-ნახევარი სისხლი სხვა გარდაუხადოს“. „თუ ვერ აუვიდეს, ქურდი თავისი ცოლ-შვილით, საქონლით და ნასყიდით მიეცეს დაზარალებულს“. ამ მუხლში პასუხისმგებლობის სუბიექტად ქურდთან ერთად მისი ცოლ-შვილიც გამოდის.

XVIII საუკუნეში, კერძოდ, 1786 წელს ერეკლე II-ს მიუღია სპეციალური დადგენილება, რომელიც ითვალისწინებდა პასუხისმგებლობის გაძლიერებას გლეხის მკვლელობისათვის. ჩვენ ეს დოკუმენტი გვიანტერესებს იმ მხრივ, რომ აქ მოცემულია არა მარტო დანაშაულის სუბიექტის პასუხისმგებლობა, არამედ დამნაშავის ნათესავებისა და მთელი მისი სოფლის პასუხისმგებლობაც: „მველად გლეხის მკვლელობისათვის დაწესებული იყო 12 თუმანი; ჩვენ, თავის მხრივ, დავადგინეთ 24 თუმანი, და ვინაიდანაც არც ამან იქონია გავლენა და მკვლელობები არ წყდება, ახლა ვაწესებთ 30 თუმანს თუშის, ან წუხის და ქართლელის მოკვლისათვის. თუ მკვლელი დაიძალა, პასუხს აგებენ მისი ნათესავები და მისი სოფელი“. აქედან ჩანს, რომ სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობის სუბიექტად გამოდიან დამნაშავის ნათესავები და მთელი მისი სოფელიც.

დანაშაულის სუბიექტური მხარე ქართულ სამართალში

დანაშაულის სუბიექტური მხარე სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობის ერთ-ერთი აუცილებელი საფუძველია. ბრალის, ბრალეულობის განსაზღვრა აუცილებელია პასუხისმგებლობის დასაწესებლად. ბრალის პრობლემა იურისპრუდენციის კარდინალური პრობლემაა. იმის მიხედვით, თუ როგორ არის, რა დონეზეა დამუშავებული ბრალის პრობლემა ამა თუ იმ ხალხში, გაიზომება ამ ხალხის იურიდიული

¹ ციტირებულია ალ. ვაჩიშვილის წიგნიდან: ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, I, თბ., 1946, გვ. 59.

კულტურის დონე! ბრალის პრობლემის მეტ-ნაკლები სიღრმით დამუშავება მაჩვენებელია ამა თუ იმ ხალხის კულტურული დონისა². ადამიანთა საზოგადოებას, კაცობრიობას მრავალი საუკუნე დასჭირდა არაბრალეულობის ანუ ობიექტური შერაცხვის პრინციპიდან რომ გადასულიყო პასუხისმგებლობის სუბიექტურ პრინციპზე. სისხლის სამართლის ისტორია ორ დიდ პერიოდს მოიცავს ბრალის ცნების განვითარების თვალსაზრისით. პირველი ის პერიოდია, როდესაც საზოგადოებას არ აინტერესებდა მოქმედების შინაგანი განწყობილება, დამნაშავის სულიერი დამოკიდებულება, ფსიქიკური განწყობა თავისი მოქმედებისა თუ შედეგისადმი, საზოგადოებას აინტერესებდა მხოლოდ მოქმედების გარეგანი სახე, მოქმედების შედეგი, მიყენებული ნივთიერთი ზარალი და მისი ანაზღაურება. ამ პერიოდს ეწოდება ობიექტური შერაცხვის პერიოდი. ობიექტური შერაცხვის პრინციპიდან გამომდინარე, უარყოფილია დამნაშავის ვინაობა თუ ქმედების შინაგანი ფსიქიკური შინაარსი. ამიტომაცაა, რომ ობიექტური შერაცხვის პრინციპიდან გამომდინარე, ხშირად ჰქონია ადგილი ცხოველთა თუ საგანთა გასამართლებას.

ობიექტური შერაცხვის პრინციპს ცვლის სუბიექტური შერაცხვის პრინციპი. პირველისაგან განსხვავებით, სუბიექტური შერაცხვის პრინციპის მიხედვით, პასუხისმგებლობის საკითხი არ წყდება მარტო დამდგარი შედეგის მიხედვით, არამედ აუცილებელი ხდება დამნაშავის პიროვნების, მისი შინაგანი, სულიერი მდგომარეობის გარკვევა დანაშაულის ჩადენისას თუ სასჯელის გამოტანისას. სასჯელის შესაფარდებლად აუცილებელი ხდება გაირკვეს შეგნებული ჰქონდა თუ არა დამნაშავეს თავისი ქმედების მნიშვნელობა ან მოსალოდნელი თუ დამდგარი მავნე შედეგი.

აღსანიშნავია, რომ სუბიექტური შერაცხვის პრინციპის დამკვიდრებაც უცბად არ მომხდარა, მას დიდი დრო დასჭირდა. პირველად შემოღებულ იქნა განზრახვის ცნება, ე.ი. იმის გარკვევა, სურდა თუ არა ბოროტმოქმედს დამდგარი შედეგი და ითვალისწინებდა თუ არა მას. ამის შემდეგ მუშავდება დამნაშავე პირის სუბიექტური დამოკიდებულების სხვა ფორმებიც, გაუფრთხილებლობა თუ თვითიმედოვნება.

¹ Фельдштейн Г. С. Учение о формах виновности в уголовном праве, 1902, стр. 55.

² Франц Фон-Лист, Учебник уголовного права. общ. ч. 1903, стр. 169.

ბრალეულობის პრინციპი აისახა უძველესი პერიოდის მონათმფლობელური სამართლის ძეგლებში, ხოლო მოგვიანებით — ფეოდალური სამართლის ძეგლებში, განსაკუთრებით კი კანონიკური სამართლის ძეგლებში. კანონიკური სამართალი კი უზვად სარგებლობდა რომის სამართლიდან, სადაც ბრალეულობის პრინციპი სხვა ქვეყნებთან შედარებით უფრო სრულად დამუშავდა.

რაც შეეხება ქართულ სამართალს — ბრალეულობის პრინციპი თავდაპირველად აისახა საეკლესიო ლიტერატურაში, თუმცა საერო ხასიათის ძეგლებშიაც გვხვდებით ბრალეულობის პრინციპის გამოძახილსაც. მაგალითად, ჟამთააღმწერელი დიმიტრი თავდადებულის ღალატის გამოძიების შესახებ დასძენს: „ვერა ბრალი პოვეს“.

ქართულ სამართალში ბრალის პრობლემის გარკვევისას გვერდს ვერ ავუვლით ექვთიმე მთაწმინდელის ნაღვაწს. ექვთიმე მთაწმინდელმა თარგმნა მეექვსე მსოფლიო საეკლესიო კრების სჯულის კანონი, ასევე იოვანე მმარხველის „კანონი შეცოდებულთანი“. კანონმდებლობის ეს ძეგლები მოქმედი სამართალი იყო საქართველოში. ექვთიმე მთაწმინდელმა თარგმანი კომენტარებით გაამდიდრა და, შეიძლება ითქვას, რომ გადმოქართულა ეროვნული მოთხოვნების ყაიდაზე.

ძველი ქართული სამართალი იცნობდა ბრალის ორივე ფორმას — განზრახვასა და გაუფრთხილებლობას. ეს დასტურდება ექვთიმე მთაწმინდელის ნათარგმნი თხზულებებით. მკვლელობის მაგალითის ანალიზზე ექვთიმე მთაწმინდელი აყალიბებს ბრალის ფორმებს: „ნებისით თვისით და განზრახვით ჩადენილი“ და „არა თვისით ნებითა ჩადენილი მოქმედება“ ანუ „უნებლიე“ მოქმედება. ამრიგად, ე. მთაწმინდელი განზრახვას უკავშირებს ნებას და აღნიშნავს, რომ განზრახვი მოქმედება არის თავისი ნებით ჩადენილი მოქმედება. ბრალის მეორე ფორმას იგი უწოდებს „არა თავისი ნებით“ ჩადენილ მოქმედებას, ანუ უნებლიე მოქმედებას. ამრიგად, ძველმა ქართულმა სამართალმა იცის ბრალის ორი ფორმა: 1) განზრახვა, ანუ თავისი ნებით ჩადენილი ქმედება; 2) გაუფრთხილებლობა, ანუ არა თავისი ნებით ჩადენილი მოქმედება ანუ უნებლიე, ანუ განზრახვის გარეშე მოქმედება.

ექვთიმე მთაწმინდელი არ კმაყოფილდება ასეთი ზოგადი დაყოფით და ცდილობს გვიჩვენოს განზრახვისა და უნებლიე მოქმედების ცალკეული სახეები. მას მოჰყავს მკვლელობის კონკრეტული შემთხ-

ვევა, როცა მკვლელი არის ავაზაკი, ბრძოლით მიდის უდანაშაულო ადამიანზე, რათა გაძარცვოს იგი. ე. მთაწმინდელი ყურადღებას ამახვილებს ავაზაკზე ანუ ჩამოყალიბებულ დამნაშავეზე, რეციდივისტზე, რომელსაც ხელობად გაუხდია გაძარცვა და თავდასხმა: ავაზაკნი ანგარებით, საფასეთა მოხვეჭის მიზნით, ძალადობით („ბრძოლით“) მიდიან მსხვერპლზე, კლავენ მას. ასეთი მკვლელობა, ექვთიმეს აზრით, „სახსებით“, ე.ი. სრულიად ნათლად ჩანს, რომ ეს განზრახვი მოქმედებაა, ამაში ეჭვის შეტანა შეუძლებელია.

მკვლელობის დანაშაულის დასახასიათებლად ექვთიმეს მოაქვს მეორე მაგალითი: „... უკეთუ ვინ წამალი ვის შეასუას სასიკუდინე, კაცის მკვლელი არს ნებისით და „ბოროტი“. მოწამვლით მკვლელობა, მისი აზრით, არის „ნებისით“, მეორე მხრივ — „ბოროტიც“.

ექვთიმეს მოჰყავს მოწამვლის სხვა სახეც: ქალმა მამაკაცს სიყვარულის წამალი შეასვა, ქალის „გულის სიტყვა“ იყო, რომ მამაკაცში „სიყვარულის ტრფიალი“ აღედრა, ამის ნაცვლად კი ამ წამლით მამაკაცი მოკვდა. ექვთიმე წერს, რომ ამ შემთხვევაში მკვლელს მკვლელობის განზრახვა „გულის სიტყვა“ არ ჰქონია, პირიქით, სურდა რომ მამაკაცში სიყვარულის ტრფიალი აღედრა, იმიტომ, რომ თვითონაც უყვარდა იგი. მაშ, რატომ არის აქ განზრახვი მკვლელობა? ექვთიმეს განმარტებული აქვს, რომ წამლის მიძემს, მართალია, მკვლელობის განზრახვა არ ჰქონია, მაგრამ საშუალება, რითაც იგი მოქმედებდა, არის „უჯერო“, „საეშმაკო“. ამიტომაც აღწერილი ქმედება „ნებისითა კაცის-კულათა თანა შეგვირაცხავს“, ე.ი. ასეთი დანაშაული უახლოვდება განზრახ მკვლელობას.

ექვთიმე მთაწმინდელს აღწერილი აქვს კიდევ დანაშაულის ასეთი სახე: მუცლის მოსაშლელად ორსულ ქალს აძლევენ წამალს. ექვთიმეს აზრით, „კაცის მკვლელნი არიან მიმცემელნი იგი წამლისანი და „მიმღებელნი მისნი“. ორივე დამნაშავეა იმიტომ, რომ ჩვილის მოკვლა სურდათ. გარდა ამისა, წამლის მიძემს მრავალგზის გამოცდილებით უნდა სცოდნოდა, რომ ასეთ ქმედებას მოჰყვებოდა ჩვილის სიკვდილი და ზოგჯერ დედის სიკვდილიც. ექვთიმემ კარგად იცის, რომ წამლის მიძემს დედის სიკვდილი არ სურდა, მას ბავშვის მოწყვეტის განზრახვა ამოძრავებდა, მიუხედავად ამისა, ექვთიმეს აზრით, ასეთი მოქმედება „კაცის კულისა კანონსა ქუეშე არიანო“, ე.ი. ასეთი ქმედება უახლოვდება განზრახ ჩადენილ მკვლელობას.

ნებსითა და განზრახვით ჩადენილ მკვლელობად მიიჩნევენ ექვთიმე თუ კაცი კაცს პირდაპირ შეეტაკება და მოკლავს მასვილით, ცულით, შეშით თუ სხვა იარაღით. ასეთი შემთხვევები ექვთიმეს განმარტებული აქვს როგორც განზრახი მკვლელობები. ექვთიმე ცდილობს გვაჩვენოს, რამდენად აშკარადაა სახეზე ნების ხარისხი, რათა გადაწყვიტოს პასუხისმგებლობის საკითხი. თუ ნება, განზრახვა სახეზეა, დანაშაულებრივი ქმედებები უფრო მკაცრად უნდა დაისაჯოს. ექვთიმეს მოჰყავს დანაშაულის ასეთი სახეც: ჩხუბის ან შფოთის დროს მოჩხუბარი აღელდა, ჯოხი ან ხელი ისე ძლიერად, ან ისეთ ადგილზე დაარტყა, რომ მოწინააღმდეგე მოკვდა. დანაშაულის ჩამდენის „გულის სიტყვა“ იყო, რომ „ატკინოს და მოსწყლას“, მაგრამ აღელვების გამო ვეღარ მოზომა და მოწინააღმდეგე შემოაკვდა. აქ, ექვთიმეს აზრით, დამნაშავემ მაინც უნდა აგოს პასუხი მკვლელობისთვის, რადგან ადგილი ჰქონდა განზრახვის მსგავს მოქმედებასთან „ესე საქმე მახლობელი არს ნებსითსა კაცის კულასა“. ექვთიმეს აზრით, განზრახვა იმიტომაა, რომ აქ კაცმა „ურიდად ჰცა“, ე.ი. მოუზომავად დაარტყა, მას უნდა სცოდნოდა, რომ ასეთ ქმედებას სიკვდილი მოჰყვებოდა.

ექვთიმეს კიდევ მოჰყავს ასეთი მაგალითი: „ვინმე ქვა ან ჯოხი ესროლა ვინმეს, იმისათვის, რომ „აენოს ოდენ“, მაგრამ ამ ქმედებას მოჰყავს მკვლელობა. ასეთი შემთხვევა, მისი აზრით, განზრახვასთან მიახლოებულია, დამნაშავე უნდა დაისაჯოს როგორც განზრახი მკვლელი.

ამრიგად, ექვთიმე მთავრად მთავრად მთავრად ასახელებს სრულიად აშკარა, გამოკვეთილ განზრახვას და განზრახვასთან მიახლოებულ მოქმედებებს. დღევანდელი ბრალის ფორმების გამომხატველი ტერმინები ექვთიმეს არ უხმარია, მაგრამ პირდაპირ და არაპირდაპირ განზრახვას გულისხმობს.

გარდა განზრახვისა, ექვთიმე მთავრად მთავრად იცნობს საპირისპირო მოქმედებებსაც, რომელსაც უწოდებს „უნებლიეს, გარეშე გონებისა და განზრახვისა“. დღევანდელი ტერმინოლოგიით, რომ ვთქვათ, გაუფრთხილებელ ბრალს ექვთიმე მთავრად მთავრად უწოდებს არაგანზრახ, გონების გარეშე, უნებლიე მოქმედებას. ექვთიმეს მოჰყავს ამის მაგალითი: ადამიანს სურდა ხის ნაყოფი ჩამოეყარა, ან ძალი გაეგლო და ამისათვის ესროლა ქვა ან ჯოხი, რომელიც „იშობრივ მიემთხვია“ კაცსა და მოკლა იგი. ამ შემთხვევაში ექვთიმე ხმარობს სიტყვას „სრულიად უნებელი“ და „იშობრივი“, ამიტომაც ქმედების ჩამდენი პასუხს არ აგებს ამისათვის.

ექვთიმეს მოჰყავს უნებლიე კაცის კვლის სხვა შემთხვევა: მასწავლებელი ასწავლის მოწაფეს, ხელოსანი წვრთნის შეგირდს, ბატონი წვრთნის ყმას, მონას, მსახურს ჯოხით ან შოლტით, ან კერტხით. მწვრთნელს შემოაკვდა ბავშვი ანუ „განსაწურთნელი“, მისი განზრახვა არ იყო სიკვდილი, არამედ სწავლა, მაგრამ ამ განზრახვას მოჰყავს სიკვდილი. ექვთიმეს აზრით, ასეთი მოქმედება არის „უნებლი“. ექვთიმეს „უნებლიე“ — გაუფრთხილებლობას ნიშნავს. ჩვენ მიერ ზემოთ მოყვანილ ექვთიმეს მაგალითშიაც უნებლიე მოქმედებაზე იყო ლაპარაკი, მაგრამ ექვთიმე მათ ერთმანეთისაგან განასხვავებს: პირველ მაგალითში საუბარი იყო სავსებით უნებლიე მოქმედებაზე, რომელსაც ფათერაკიც ვუწოდეთ, ხოლო მეორე მაგალითში „ფათერაკი“ ნახსენები არ არის, ამიტომაც პირველი შეიძლება ჩავთვალოთ შემთხვევად ანუ **casus**, ხოლო მეორე გაუფრთხილებლობად.

ამრიგად, ექვთიმე მთავრად მთავრად მოძღვრების მიხედვით ღრეფეოდალურ საქართველოში ბრალის შემდეგი ფორმებია ცნობილი:

1. ნებისმიერი ანუ განზრახი ბრალი.

2. უნებლიე — უნებური.

ნებისმიერი, თავის მხრივ, იყოფოდა:

ა) სავსებით გამოკვეთილი განზრახვა.

ბ) განზრახვასთან მიახლოებული მოქმედება.

უნებლიე ბრალი, თავის მხრივ, შეიძლება დაიყოს სხვადასხვა სახედ: ა) უნებური მოქმედება, რომელიც პასუხისმგებლობას არ იწვევს; ბ) უნებური მოქმედება, რომელიც გაუფრთხილებლობას შეესაბამება და მისთვის პასუხისმგებლობაა გათვალისწინებული.

ყოველივე ზემოთ აღნიშნული ბრალის პრობლემის შესახებ შეესებოდა ძველ ქართულ სამართალს. რაც შეეხება ბრალის პრობლემას, შემდგომი პერიოდისა და გვიანყოფილურ საქართველოში, იგი უნდა გავიხსენოთ ვახტანგ VI-ის კანონმდებლობით. ამის გაკეთება შესაძლებელია და ობიექტურ სურათსაც მივიღებთ იმიტომ, რომ ვახტანგ VI-ის კოდიკოში შეტანილია XIV, XV, XVI, XVIII საუკუნეების კანონები.

მანამდე, სანამ უშუალოდ გადავიდოდეთ საკანონმდებლო ძეგლების ანალიზზე, ბრალის პრობლემის გასარკვევად, უნდა აღინიშნოს, რომ მონღოლთა შემოსევის დროიდან ფერხდება საქართველოს

კულტურული განვითარება და მათ შორის სამართლებრივი კულტურის წინსვლა. ამის შესახებ მწუხარებით აღნიშნავდა ივ. ჯავახიშვილი: „ექვთიმე მთაწმინდელის „მცირე სჯულის კანონიდან“ ჩანს, რომ უკვე XI საუკუნის დამდეგისათვის ქართული სამართლის ზოგადი მოძღვრება ნებსითსა და უნებლიე მკვლევლობას ერთმანეთისაგან მკვეთრად არჩევდა, ხოლო შემთხვევით მომხდარს, დანაშაულებად კი არ თვლიდა. XIV საუკუნის პირველ ნახევარში აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთისათვის შედგენილ „ძეგლის დადებაში“ მკვლევლობა დანაშაულებრივ მოქმედებად არის უკვე მიჩნეული იმ შემთხვევაშიც, თუნდაც ასეთი საქმე ვისმე „უბრალოდ დაემართოს“, ე.ი. უნებლიეთ ჰქონდა ჩადენილი და მაშინაც კი, როცა მკვლევლობა უცაბედად მოხდებოდა. ამგვარად, იქ ფათერაკისთვისაც კი სასჯელია დაწესებული. ამავე თვალსაზრისით დამახასიათებელია, რომ ბექა მანდატურთუხუცესის დროს შედგენილ საკანონმდებლო ძეგლშიც მოკლული დიდებული ოჯახის წევრთა მხრივ დადებული მკვლელის წინააღმდეგ თვითნებური მტრობა და მისი ქონების გადაწვაც კი მართებულ და არადანაშაულებრივ მოქმედებად ითვლება, ვიდრე ქვეყნის უზენაესი გამგისაგან გამოგზავნილი სათანადო მოხელე და მაწყურელებისაგან წარმოვლენილი ხატი ჯერ ამ მკვლევლების საქმეში ჩარეული არ იყო, „მანამდის დაწუა და თუ რასაც ემატეროს“ მოკლულის ნათესაობა მკვლელის „იგი სისხლსა შიგან (ე.ი. დანაშაულებისათვის დაწესებულ სასჯელში) არა მიეფასოს“, ამრიგად, სამართალი ადამიანის ენებათაღელვით გამოწვეული ძალადობისა და შურისძიების მთლიანად აღკვეთას უკვე მიზნად ვეღარ ისახავდა, არამედ მისი მხოლოდ შეძლებისამებრ შეზღუდვა და აღამება სწავდა¹. ივ. ჯავახიშვილი იქვე აღნიშნავს, რომ უამთაადმწერელს მოსწონდა მონღოლთა ისეთი ველური ჩვეულება, როგორც იყო დანაშაულზე წასწრებულის გამოუძიებლად და გაუსამართლებლად მოკვლა². ერთი სიტყვით, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ერთ დროს მაღალი იურიდიული კულტურის მქონე ქვეყანა დაქვეითებას

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, III, 1914, გვ. 164.

² იქვე.

განიცდის, სუბიექტური შერაცხვის ადრინდელი პრინციპი ირღვევა და ამის მიზეზად მონღოლთა მიერ ქვეყნის დაპყრობას მიიჩნევს.

გიორგი ბრწყინვალეს „ძეგლისდადება“, მართალია, არ უარყოფს დანაშაულის სუბიექტურ მხარეს, მაგრამ ძალზე შეზღუდულად იხსენიებს მას. ამ კანონის მხოლოდ ორი მუხლი ეხება სუბიექტური ბრალეულობის საკითხს. კერძოდ, „ძეგლისდების“ მე-3 მუხლში მითითებულია „და თუ ერთს კაცს ფათერაკოს გამგებელი, კაცი გაიპატიჟოს და მამულისგან გაიძიოს, და შეუნდობლად მამული სასეფოდ დაღვას“¹. ამ მუხლიდან ჩანს, რომ თუ კაცმა ფათერაკით, ანუ გაუფრთხილებელი მოქმედებით მოჰკლა გამგებელი, იგი უნდა დაისჯოს, გაძევებულ უნდა იქნეს, ხოლო მისი მამული სასეფოდ ან სამეფოდ უნდა გადაეცეს. ამავე მუხლის მეორე ნაწილში აღნიშნულია, რომ გადახვეწა და მამულის ჩამორთმევა არ კმარა, საჭირო იყო ასევე სისხლის ფასის გადახდაც. და თუ მეფათერაკეს არ შეეძლო სისხლის ფასის გადახდა, მაშინ მისი მამული გამგებლის ოჯახს გადაეცემოდა, თუ არადა თვით მეფე გადაიხდიდა სისხლის ფასს და მამული სასეფოდ დაიდებოდა. აქ ჩვენთვის საინტერესო ის არის, რომ გაუფრთხილებლობით ანუ ფათერაკად ჩადენილი მკვლევლობა ისჯება.

ამავე კანონის მე-12 მუხლში საუბარია ხევისბერის მიერ ერისკაცის მკვლევლობაზე მამულის დასაკუთრების მიზნით: „თუ ხევისბერმა მოკლას ჰეროვანი მამულის ნდომისათვის, ერთს წელიწადს მამულისაგან განიძოს“². აქ მნიშვნელოვანი ის არის, რომ მკვლევლობა ანგარებით – „მამულის ნდომისათვის“ ხდება, დაისჯება „ერთს წელიწადს მამულისაგან განიძოს“, ე.ი. განზრახი ბრალისათვის წესდება მამულიდან გაძევება. ამავე მუხლის მეორე ნაწილში ლაპარაკია ფათერაკით მკვლევლობაზე „და თუ ფათერაკოს, დაიურვოს ისრე, ვით ზემოთ გაგვიჩინა“, ზემოთ კი ნათქვამი იყო, რომ ფათერაკით მკვლევლობისათვის მკვლელს უნდა დაეკისროს სისხლის ფასი, გაძევებულ უნდა იქნეს და მამული სასეფოდ დაიდვას. აქაც ბრალეული პასუხისმგებლობაა მოცემული.

რაც შეეხება ქართული სამართლის მეორე ძეგლს, ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნს, აქ ბრალეულობის პრინციპია აღიარებული. ამის-

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, ი. დოლიძის რედაქციით, გვ. 404, მუხლი მე-3.

ათვის საჭიროა ყურადღება მივაქციოთ 38-ე, 97-ე და სხვა მუხლებს.

ბრალეული პასუხისმგებლობის გასარკვევად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება საკუთრივ ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნს. ეს ძეგლი სხვადასხვა სახის დანაშაულებს ყოფს ორ ჯგუფად: 1) განზრახვი დანაშაულები, 2) განზრახვის გარეშე ჩადენილი დანაშაულები. კანონმდებელი განზრახვის გამოსახატავად იყენებს სხვადასხვა ტერმინს: „ნდომით“ და „უნდომით“, განზრახ და „უცნობლად“. ზოგჯერ განზრახვის გამოსახატავად გამოყენებულია ტერმინი „იმედულად“. კანონი განასხვავებს განზრახვას და ფათერაკს. სამწუხაროდ, ვახტანგ VI-ის სამართალი არ იძლევა არც განზრახვისა და არც გაუფრთხილებლობის ზოგად ცნებებს, მათ შინაარსს კანონმდებელი კაზუსების მეშვეობით არკვევს.

განზრახვის შესახებ მიგვანიშნებს ამ ძეგლის 24-ე მუხლის ბოლო მეექვსი პუნქტი: „აგრე კიდევ დარბაისელთა პატივი დაედების გასინჯვით, თუ როგორი საქმე არის: ნდომით მომხდარა ის საქმე, თუ უნდომლად, კარგად გამოჩნება უნდა“ (ხაზი ჩვენია, — ვ.მ.).

სამართლის წიგნის 42-ე მუხლის მეორე ნაწილი მიუთითებს პასუხისმგებლობის გამომრიცხველ გარემოებებზე, კერძოდ, თუ ომში თავისი არმიის წევრი შემოაკვდა განზრახვის გარეშე, ბრალდებულმა ან თავი უნდა იმართლოს, დაუმტკიცოს რომ ის მართალია, თუ ვერ დაუმტკიცა — საზღაური უნდა გადაიხადოს. აქ ყურადღებას იპყრობს ის ადგილი, სადაც ლაპარაკია „განზრახვით მოჰკალიო“, აქვეა მეორე ტერმინი „უცნობლად“ ანუ არა განზრახვით მკვლელობა.

ვახტანგის სამართლის წიგნი ერთმანეთისაგან ასხვავებს განზრახვასა და ფათერაკს. ქართული სამართლის მეცნიერებაში ფათერაკად გულისხმობენ შემთხვევას, რისთვისაც პასუხისმგებლობა არ ინიშნება. მაგრამ ვახტანგის სამართლის წიგნში ფათერაკს ასეთი ზუსტი მნიშვნელობა არ ენიჭება. ხშირად ფათერაკად უფრო ფართო შინაარსის ქმედებაა მოცემული, რომელიც უპირისპირდება განზრახვას და გაუფრთხილებლობის ყველა სახეს აერთიანებს. ეს კარგად ჩანს ვახტანგის სამართლის წიგნის 92-ე მუხლიდან: „თუ ფათერაკად კაცს კაცი შემოაკუდეს ან შემოეჭრას, ან დაშავდეს, რისაც ფათერაკით, რომ იმ კაცს არ ნდომოდეს, ცხენით თუ იარაღით, ასე რომ, ან ცხენმა თავი წაართვას და შეეძგეროს, ან გავარდნაში შეიძგერნენ, ან ნადირს

თუ თოფი ან ისარი შესტყორცნოს და კაცს მოხუდეს, ან თამაშობაში აწყინოს რამე, ბევრი ფათერაკი სხვა არის, ამისი ასრე არის. ...თუ ნადირს შესტყორცოს და კაცს მოხუდეს ან ფრინველს შესტყორცოს, და კაცს მოხუდეს და ყაბახს ესროლოს და ისარი კაცს დაეცეს, ამგვარს ყველას ფათერაკი ჰქვინან... ამაებს მთლად არა, საფათერაკო სისხლი უნდა მიეცეს“. აქედან ნათლად ჩანს, რომ ფათერაკი ზოგჯერ გაუფრთხილებლობას გულისხმობს და ზოგჯერ კაზუსის შინაარსს გამოსახატავს. ვახტანგის სამართლის წიგნში ფათერაკით ჩადენილ დანაშაულს რამდენიმე მუხლი ეძღვნება, კერძოდ: 183-ე, 187-ე, 188-ე, 192-ე, 193-ე, 194-ე, 252-ე მუხლები.

183-ე მუხლში საუბარია ნადირის გამომრეკის მიერ (მესახუნდრე) გაუფრთხილებლობით ჩადენილ მკვლელობაზე: „...სახუნდარში ერთმანეთს ნასროლი თოფი მესახუნდრეს მოხვდეს, თუ ფათერაკად (ხაზი ჩვენია, — ვ.მ.) მოხვდა, ის სხვა არის და თუ ამას იტყვიან მკვლარის პატრონი ქიშპი იყო და ამიტომ იყო, მაგისი მოსამართლეც გასინჯოს...“.

187-ე მუხლის ძალით: „ათს წლამდის ყმაწვილის ნაქნარის რასაც ფერის საქმისა, ავის კაცის ნაქნარს ავს საქმესთან არ ჩაიგდების. თავის ტოლს უზამს თუ უფროსს, ყმაწვილობით და უტყუობით უქნია, საფათერაკოსავით არის (ხაზგასმა ჩვენია, — ვ.მ.), მისმა მშობელმან, მისი ყმაწვილობისაგან მკუდარს სამარხი მისცეს და დაჭრილსა და დასნეულებულს სააქიმო მისცეს სხვას ვერას შეუა“. ამ მუხლში მცირეწლოვნის მიერ ჩადენილი ქმედება გათანაბრებულია გაუფრთხილებლობით მკვლელობასთან და არა კაზუსთან, რადგანაც ეს მუხლი აწესებს ქონებრივ საზღაურს და პასუხისმგებლობისაგან მთლიანად არ ათავისუფლებს მცირეწლოვნის მშობლებს.

188-ე მუხლში საუბარია პირუტყვის მიერ სხვისი ნათესებისა თუ ყანის გაფუჭებისათვის ამ პირუტყვის პატრონის ქონებრივ პასუხისმგებლობაზე. კანონმდებლის აზრით, თუ მოპასუხე ვერ დაამტკიცებს, რომ მისმა პირუტყვმა მოპასუხის სურვილით გააფუჭა ყანა, წანახედისთვის პასუხი უნდა აგოს „საფათერაკოს“ წესით, ე.ი. როგორც გაუფრთხილებლობით ჩადენილი ქმედება: „იქნების, რომ პატრონი გვერდით არ უდგას და მემამულე რჩომის პატრონს ედავებოდეს, განზრახ შემოლაღეო და ქიშპობით წამინდინეო და გვერდით აღარ მოუდევო“.

მაშინ ჯერი უყოს, რომ მისი ნება არ ყოფილიყოს, და საფათურაკოს (ხაზგასმა ჩვენია, — ვ.მ.) წესი და წანახედის პასუხი მისცეს, იმიტომ რომე, იმთონი რჩომა უკაცოდ რატომ გაუშვა“. ამ მუხლიდან ნათლად ჩანს, რომ მოპასუხე პასუხს აგებს, თუ ვერ დაამტკიცა, რომ მისმა პირუტყვემა ყანა გააფუჭა მოსარჩელეს მოპასუხის განზრახვით, განზრახვა კი გამოხატა მოპასუხის სურვილში, რომ გაეფუჭებინა ყანა, ასევე პირუტყვის მიუხედაობაში.

დასკვნის სახით კიდევ ერთხელ შეიძლება გავიმეოროთ, რომ ვახტანგ VI-ის კანონმდებლობა ფათურაკს ზოგჯერ უწოდებს შემთხვევას, უმეტეს შემთხვევაში კი არაგანზრახ დანაშაულს, უნებლიეთ ჩადენილ დანაშაულს, ანუ გაუფრთხილებლობას.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნმა ფეოდალიზმის პერიოდის საკანონმდებლო ძეგლთა შორის იმითაც მიიქცია ყურადღება, რომ იგი იცნობს გაუფრთხილებლობის ცნებას, რომ ადამიანს ევალებოდა თავისი მოქმედების მავნე შედეგის გათვალისწინება და თავიდან აცილება, მაგრამ დაივიწყა ეს მოვალეობა. ვახტანგის სამართლის წიგნში გაუფრთხილებლობის ცნებებია ასახული: 195-ე, 196-ე, 210-ე, 211-ე, 230-ე მუხლებში.

195-ე მუხლში აღნიშნულია: „კაცმან თუ ორმოს პირი ახდელი გაუშვას და ამაში ან კაცი, ან პირუტყვი ჩავარდეს წმინდა თუ უწმინდური, ის უნდა ნახონ, თავის ნატამალშია, თუ სასოფლოს ადგილს ან ის ჩავარდნილი კაცი, თუ ღედაკაცი ბრმა ყოფილა ან მთურალი, მოსამართლემ გამოიკითხოს, თუ თავის ნატამალში ყოფილა ნახევარ სისხლს შეუვა კაცისას, თუ პირუტყვისას, თუ სასოფლო ადგილს ყოფილა, მთელი ეთხოვების, ამიტომ, რომ იცოდა გზა იყო, რად არ დაბურა“. ამ მუხლიდან ჩანს, რომ პიროვნება ისჯება იმის გამო, რომ შეეძლო თავიდან აეცილებინა ეს შედეგი, მაგრამ არ გაითვალისწინა იგი, ე.ი. პასუხისმგებლობა დადგა დაუდევრობისათვის, პიროვნებამ თავისი მოვალეობა არ შეასრულა, თუმცა შეეძლო კი მისი შესრულება.

იმავე შინაარსისაა 196-ე მუხლი. აქ აღნიშნულია, რომ თუ ვინმეს ჰყავს მრჩოლედი პირუტყვი და მეზობლები აფრთხილებენ მის პატრონს, რომ ამ პირუტყვემა შეიძლება დააზიანოს ვინმე, ხოლო პირუტყვის პატრონი არ იღებს სათანადო ზომებს, რის შედეგადაც პირუტყვემა დააზიანა ან მოკლა ვინმე, პირუტყვის პატრონი პასუხს

აგებს დაუდევრობისათვის, მას უნდა გაეთვალისწინებინა მოსალოდნელი შედეგი, მაგრამ არაფერი გააკეთა ამისათვის, რის გამოც პასუხს აგებს თავისი მოვალეობის შეუსრულებლობისათვის. აქაც გაუფრთხილებლობას აქვს ადგილი. გარდა ჩვენ მიერ განხილული მუხლებისა, კიდევ არის რამდენიმე მუხლი, რომლებშიაც მდიდარი მასალა მოიპოვება სუბიექტური შერაცხვის პრინციპის მიხედვით პასუხისმგებლობის პრინციპის არსებობის დასასაბუთებლად ვახტანგის სამართლის წიგნში, მაგრამ, ვფიქრობთ, მათ გარეშეც შეიძლება დასკვნების გაკეთება.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში ვხვდებით ნორმებს, რომლებშიც დანაშაულის მოტივზეცაა საუბარი. ასეთია მუხლი 65-ე.

65-ე მუხლში აღნიშნულია: „თუ ცოლმან ქმარი მოკლას ან წამლით, ან სხვა რითამე, გასინჯეთ რისთვის მოუკლავს, თუ ასეთი რამ უქნია, რომ ემართლებოდეს თქვენ იცით და თუ უბრალო მოკლა, ეგეც თქვენ იცით...“.

დასასრულ, დანაშაულის სუბიექტური მხარის ანალიზისას, საჭიროდ მიგვაჩნია მოვიყვანოთ პროფ. ა. ვაჩიშვილის დასკვნა, რომელმაც ღრმად შეისწავლა ეს პრობლემა: „... სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობის დადგენის დროს სასამართლოს უნდა გამოერკვია არა მარტო დანაშაულის მოქმედებით მიყენებული ზიანი, არამედ აგრეთვე ის სუბიექტური განწყობილება, რომელიც ჩადენილ მოქმედებაში გამოამჟღავნა. ქართული სამართალი იცნობდა განზრახვასა და გაუფრთხილებლობას — ბრალეულობის ორ ძირითად ფორმას — და სხვადასხვა იურიდიულ შედეგებს უკავშირებდა მათ. ეს ფაქტი უეჭველად მოწმობს, რომ ამ მთავარ საკითხის დარგში ჩვენი ეროვნული სამართალი კულტურული განვითარების მაღალ საფეხურზე იდგა. თუ ეს განვითარებული საწყისი მთლიანად, ყველა შემთხვევაში არ იყო გატარებული, თუ ჯერ კიდევ მაინც არსებობდა ზოგიერთი ნაშთი ძველი ადათებისა და ინსტიტუტებისა და, მაშასადამე, საწინააღმდეგო საწყისი მთლიანად დაძლეული არ იყო, ამის ახსნა უნდა ვეძიოთ იმდროინდელ საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ ვითარებაში. გარდა ამისა, არ უნდა დავივიწყოთ, რომ სუბიექტური ბრალეულობის სრული სახით მიღება და მისი თანმიმდევრულად გატარება, ვერ შეძლო ფეოდალური პერიოდის ვერც ერთმა

კანონმდებლობამ. თვით შემდგომი ისტორიული პერიოდის კოდექსებშიც კი მოიპოვება ისეთი ნორმები, რომლებიც მათი შინაარსით ძველ ობიექტურ შერაცხვას მოგვაგონებენ...¹.

სასჯელის მიზნები და სახეები ქართულ სამართალში

აღნიშნული საკითხის გასარკვევად ჩვენ ორ ეტაპს უნდა შევხვით: ა) როგორია სასჯელი უძველესი პერიოდიდან მონღოლთა შემოსევამდე, ბ) როგორია ეს ინსტიტუტი შემდგომ პერიოდში. პირველი პერიოდის გასარკვევად დიდად გვეხმარება ივ. ჯავახიშვილის შრომები, ხოლო მეორე პერიოდის შესახებ ვსარგებლობთ რამდენიმე ქართველი ავტორის, მათ შორის ალ. ვაჩიშვილის გამოკვლევებით².

X საუკუნემდე საერო სასიათის საკანონმდებლო ძეგლები ჩვენამდე შემორჩენილი არ არის, ამიტომ აუცილებელი ხდება სხვა სახის ძეგლების მოშველიება და ამ გზით სასჯელის მიზნებისა და აღნიშნულების გარკვევა.

ჩვენ არაერთგზის აღვნიშნეთ ექვთიმე მთაწმინდელის ღვაწლი ქართულ სამართალში. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, ექვთიმე მთაწმინდელს „სამართლის სფეროში ზოგადი თეორიული მსჯელობის ნიჭი მცირე სჯულის კანონისა და შეცოდებულთა კანონების თარგმნა-გამოცემაში აღბეჭდილა“³. ექვთიმე მთაწმინდელის მიერ გადმოქართულებული იოვანე მმარხველის ნომოკანონში „კანონნი შეცოდებულთანი“ მოცემულია ცნობები სასჯელის სახეებზე, მათ წარმოშობა-განვითარების შესახებ, ხოლო შემდგომ შეპირისპირებულია ქრისტიანული ეკლესიის მსოფლმხედველობასთან და სასჯელის წარმოშობა თუ არსი ახსნილია როგორც ღმერთის ნება. კერძოდ, აქ

¹ ალ. ვაჩიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, I, თბ., 1946, გვ. 202.

² იქვე.

³ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. 12 ტომად, ტ. VII, გვ. 197.

ჩამოყალიბებული თვალსაზრისის მიხედვით, ღმერთს სურს არა ადამიანის ტანჯვა და სიკვდილი, არამედ მისი გამოსწორება. ამიტომაც იყო, რომ ღმერთის ნებისა და მისი მცნებების დამრღვევ ადამიანებს ღმერთმა ჯერ სამოთხიდან განდევნა მიუსაჯა, რათა გამოსწორებულიყვნენ და ისე დაბრუნებულიყვნენ სამოთხეში, მაგრამ ადამიანმა დაკარგა ღმერთის შიში და ღმერთი იძულებული იყო მოეკლინა წარღვნა, ცეცხლით დაეწვა რამდენიმე ქალაქი. ღმერთმა ნახა, რომ არც ამ ღონიძიებებმა გასჭრა, არ იქნა ცოდვის ჩამდენთა გამოსწორება — მისცა კაცობრიობას ძველის სჯული ანუ მოსეს რჯული, რითაც დააწესა ხორციელი სასჯელი იმ პირთა მიმართ, ვისაც დანაშაულებისაკენ, ცოდვისკენ ჰქონდა მიდრეკილება ანუ „წარმდებობაჲ“. ამით ფიქრობდა ღმერთი ადამიანთა მოქცევას სიბოროტიდან სიკეთისაკენ. პროფ. ალ. ვაჩიშვილის მითითებით, ზემოთ აღნიშნული დებულებები „საუკეთესოდ გამოხატავენ რელიგიურ კონცეფციას სისხლის სამართლის სფეროში: დანაშაული განხილულია როგორც დუთაბრივი ნებისყოფის, მის მიერ გადმოცემულ მცნებათა გადალახვა, ხოლო სასჯელი როგორც დუთაბრივი განგებით დადგენილი „ხორციელი ტანჯვა“; სასჯელის მიზნად მიჩნეულია დამნაშავის დაშინება და გამოსწორება“.

ივ. ჯავახიშვილმა ამომწურავად გამოიკვლია სასჯელთა მიზნების შესახებ მოძღვრება თუ მოსაზრებანი ძველ ქართულ მწერლობასა და საეკლესიო სამართალში. ივანე ჯავახიშვილი ასახელებს ოთხ მიზანს სასჯელის დანიშნულებისას:

1) დამნაშავის დასჯის დროს სასჯელის მიზანი იყო მისი ზნეობრივი გამოსწორება. სწორედ ამ თვალსაზრისზე იდგა ექვთიმე მთაწმინდელი. იგი სასჯელის დანიშნულებად თვლიდა „წვრთნას“. ექვთიმე მთაწმინდელის ცხოვრების აღმწერი გიორგი მთაწმინდელი მიუთითებს, რომ მამა ექვთიმე დასჯილ ბერებთან მივიდოდა ხოლმე და ნუგეშს სცემდა, სიტყვითა და საქმით ეხმარებოდა მათ, ექვთიმეს წესად ჰქონია, რომ სასჯელის მოხდის შემდგომ „წრთუის

¹ ალ. ვაჩიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, ტ. I, 1946, გვ. 83.

შემდგომ“, თუ მას წინანდელი დანაშაულის მსგავსი აღარაფერი ემჩნეოდა, ნუგეშს სცემდა და ასაჩუქრებდა ყოფილ დამნაშავეს ან ჩოხით, ან საბეჭურით, ან სხვა რაიმეთი, რათა მას გულში მტრობა არ დარჩენოდა.

საეკლესიო სამართლის ეს მოძღვრება და სასჯელის დანიშნულების ეს პოლიტიკა ქართულ საერო სამართალსაც ჰქონდა შეთვისებული. ამის მაგალითად შეიძლება გამოდგეს დავით აღმაშენებლის მიდგომა ლიპარიტ ამირასადმი. ისტორიკოსის მითითებით, ლალატის განზრახვისათვის მეფემ მოინდომა ლიპარიტის გამოსწორება ანუ „გაწურთუა“, რისთვისაც რამდენიმე ხნით დააპატიმრა კიდეც და ფიქრობდა, რომ ეს დრო საკმარისი იყო მის გამოსასწორებლად, რის შემდეგაც მეფეს ლიპარიტისათვის მისი წინანდელი თანამდებობაც კი მიუცია, რითაც ამტკიცებდა განდგომილისა და მოლაღატისადმი კეთილ განწყობილებასა და ჩადენილი დანაშაულის დავიწყებას. ივ. ჯავახიშვილი სასჯელის ამ პრინციპის ანუ „გაწურთნის“ შესახებ ასეთ დასკვნას აკეთებს: „ამგვარად ცხადი ხდება, რომ სასჯელთა სისტემის ქვაკუთხედად დამნაშავეთა წურთნისა და მოქცევა-გამოსწორების მიზანი ყოფილა დასახული“ (ხაზი ჩვენია, — ვ.მ.).

2) სასჯელის მეორე მიზანს როგორც საეკლესიო, ისე საერო სამართალში წარმოადგენდა დამნაშავე პირთა მიმართ ხორციელი და ფიზიკური ვნების მიყენება. ამ სახის სასჯელები გამოიყენებოდა იმ ბოროტმოქმედთა მიმართ, რომელთა გამოსწორება არ ხერხდებოდა წვერთნით ანუ ჰუმანური აღზრდის მეთოდებით. ქართული საეკლესიო და საერო მწერლობაში ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ ასეთი სასჯელების გამოყენება შეიძლება უკიდურეს შემთხვევაში, როცა არ ხერხდება სხვა მეთოდებით დამნაშავეს აღზრდა, მათივე სიტყვით, თვით ღვთაებაც იძულებული ყოფილა ასეთ პირთა მიმართ ხორციელი და სატანჯველი დაეწესებინა. ძველი ქართული საეკლესიო სამართლიდან ირკვევა, რომ იყენებდნენ დამნაშავე ბერების მიმართ „ღველითა მიმთხვევას“. საერო სამართლისათვის დამახასიათებელი იყო ტაჯგანაგით ცემა და სხვ. ამ სახის სასჯელს დაშინების მნიშვნელობაც ჰქონდა.

3) თუ დამნაშავეს დანაშაულისადმი მიდრეკილება (წარმღებობა) ჰქონდა ან დანაშაულისადმი მიდრეკილება „გვარისაგან-

ცა მოაქენდათ“, ასეთი პირებისადმი დამნაშავეს „წურთნა“ და გამოსწორების ხორციელი თუ სატანჯველი სასჯელები ეფექტს არ იძლეოდა — მათ მიმართ გამოიყენებოდა ექსორია და გაძევება (ამ უკანასკნელს გამოიყენებდა საკორპორაციო სამართალი, ხოლო პირველს — საერთო სამართალი). ამ სასჯელის მიზანი იყო საზოგადოებრივი მშვიდობიანობის დაცვა¹. დავით აღმაშენებელმა ლიპარიტ ამირა ერთხელ შეიპყრო, შემდგომ შეინდო და ძველ უფლებებში აღადგინა, მეორეჯერ იმავე დანაშაულისათვის „ორ წელს ჰყრობილ იყო და საბერძნეთს გაგზავნა“ ექსორიად. რაც შეეხება გაძევებას — ამ სასჯელს სახელმწიფოსა თუ დაწესებულებათა მშვიდობიანობაზე ზრუნვა და მავნე ელემენტებისაგან გათავისუფლება შეადგენდა. გიორგი მთაწმინდელის ცნობით, ექვთიმე მთაწმინდელმა ტყუილი ამბის მიტანისათვის „მრავალნი ძმანი მონასტრისგან გაასხნა, რათა კრებული მშვიდობით იყოს“. ამრიგად, გაძევება ამა თუ იმ დაწესებულებიდან პირის მოშორებას ნიშნავდა, ექსორია კი — ქვეყნიდან მოკვეთას, გადასახლებას სხვა ადგილზე. ასეთ სასჯელს მიზნად ჰქონდა საზოგადოებრივი მშვიდობიანობის დამყარება, დამნაშავე პირთაგან საზოგადოების გაწმენდა.

4) სასჯელის მიზნების, დანიშნულების შესახებ შედარებით გლობალურად მსჯელობს ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე და მეცნიერი ეფრემ მცირე. მისი აზრით, თუ ადრეულ ეტაპზე სასჯელის მიზანი და დანიშნულება სამაგიეროს მიზღვა იყო, განვითარებულ სახელმწიფოში მისი მიზანი და დანიშნულება უნდა იყოს კანონიერებისა და სამართლიანობის დაცვა.

პროფ. ალ. ვაჩიშვილის მითითებით, „აღნიშნული პერიოდის იურიდიულ მწერლობასა და მოქმედ სამართალშიც ცნობილი იყო ის თეორიები, რომელთაც თანამედროვე მეცნიერება პრევენციის თეორიებს უწოდებს. პრევენციის თეორიები ხასიათდება იმით, რომ სასჯელის მიზანს ისინი ზედავენ დანაშაულის ჩადენის წინასწარ აცილებაში... მოძღვრებები პრევენციის შესახებ უკვე ძველი დროის მწერლობაში გვხვდება...“². იგი მიუთითებს, რომ პრევენციის და-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, თხზ. 12 ტომად, ტ. VII, გვ. 380.

² ალ. ვაჩიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, I, თბ., 1946, გვ. 83.

მუშავებულ ცნებას ვხვდებით პლატონის თხზულებებში, არისტოტელეს შრომებში, რომელ მწერლობაში და აქედან აზრი სასჯელის პრევენციულობის შესახებ შევიდა საეკლესიო მწერლობაში და ეკლესიამ მისცა მას თეოლოგიური დასაბუთება. პრევენციის დანიშნულების აზრი აითვისა რომის სამართალმაც და გამოიკვეთა როგორც ზოგადი, ისე კერძო პრევენციის დანიშნულება.

პროფ. ალ. ვაჩიშვილი დიდ ყურადღებას უთმობს საკითხს – ჰქონდა თუ არა ქართულ სამართალში სასჯელს სამაგიეროს მიზნის დანიშნულება და ამ საკითხზე დადებითად უპასუხებს, რომ ქართული „მისაგებელი“ (მაგ., რაჭის ერისთავის „მიეგო მისაგებელი ბოროტი“) სამაგიეროს მიზლვაა.

სასჯელის შესახებ საინტერესო მოსაზრებები აქვს გამოთქმული გ. ნადარეიშვილს¹. იგი მსჯელობს კერძო და საჯარო სასჯელების შესახებ. გ. ნადარეიშვილის მითითებით გამოთქმა „კერძო სასჯელი“ გულისხმობს, რომ დამნაშავემ უნდა დააკმაყოფილოს კერძო ინტერესების ხელყოფისათვის დაზარალებული მხარე, ე.ი. კერძო სასჯელის ძირითადი მიზანი და დანიშნულებაა კერძო ინტერესების დაკმაყოფილება. გარდა კერძო სასჯელებისა, ქართული სამართალი იცნობს საჯარო სასჯელებსაც ანუ სახელმწიფოს მიერ დაწესებულ იძულებით ღონისძიებებს დანაშაულის ჩადენისათვის. ამასთან, გამოთქმა „კერძო სასჯელი“ პირობითია, არ არსებობს აბსოლუტურად წმინდა სახის კერძო სასჯელები, რადგანაც მძიმე სამართალდარღვევების დროს დამნაშავე სისხლის ფასსაც ანაზღაურებდა და საჯარო ანუ სახელმწიფო სასჯელსაც იხდიდა, ვინაიდან სასჯელი სახელმწიფოს ნებართვით და დასტურით ხორციელდებოდა.

გ. ნადარეიშვილი ეხება სასჯელის აღმნიშვნელ ტერმინებსაც. მისი მითითებით, „სისხლის ცნება“ არ ამოწურავდა სასჯელის ცნებას. „სისხლი“ ქართულ სამართალში ნიშნავდა „სისხლის ფასს“ და ქონებრივ საზღაურს წარმოადგენდა, რომელიც დამნაშავეს კანონით განსაზღვრული სასჯელის გარდა დაზარალებულის ან მისი მემკვიდრეების

სათვის უნდა გადაეხადა. გ. ნადარეიშვილის მტკიცებით, „სისხლი“ ქონებრივი სასჯელია, ქონებრივი გადასახდელია, ამისათვის მოიშველიებს ივ. ჯავახიშვილის ციტატას: „ქონებრივი საზღაურის სახითაც „სისხლი“ მკვლელობისა და დაჭრისათვის სასჯელს კი არ წარმოადგენდა, არამედ მხოლოდ მიყენებული ზარალის ანაზღაურებას. თვით დანაშაულისათვის დამნაშავეს კანონით თავისი სასჯელი ჰქონდა დანიშნული, რომელიც აუცილებლივ უნდა მოეხადნა“¹ (ხაზი ჩვენია, – ვ.მ.).

გ. ნადარეიშვილის მითითებით, ადრეფეოდალური ხანის ბარის საქართველოში და შემდეგ განვითარებული ფეოდალიზმის ეპოქაში „სისხლი“ კანონით დაწესებული ან აღიარებული ქონებრივი სასჯელია, ხოლო საჯარო სახის სასჯელს მაშინ „პატიჟი“ ეწოდებოდა. ამასთან ერთად, უნდა აღინიშნოს, რომ სახელმწიფოებრიობის განვითარების ადრეულ ეტაპზე დანაშაული განიხილებოდა როგორც კერძო პირის უფლების დარღვევა და ამ დარღვევისათვის დაწესებული იყო ქონებრივი საზღაური. შემდგომში კი დანაშაულად განიხილებოდა ქმედება, რომელიც მიმართული იყო საზოგადოებრივი მშვიდობიანობის, წესრიგის წინააღმდეგ და მის ჩამდენს სასჯელს სახელმწიფო აკისრებდა. მრავალი საუკუნის განმავლობაში „სისხლი“ და „პატიჟი“ ერთდროულად არსებობდა, საბოლოოდ კი საჯარო სასჯელის გამოყენება-შეფარდება სახელმწიფომ აიღო ხელში.

ქართული სამართლის ძეგლებში საჯარო სასჯელები რელიეფურად არ ჩანს. სწორედ ამან აფიქრებინა უცხოელ მკვლევარებს – ჟოზეფ კარსტსა და ფ. ჰოლდაკს, რომ ქართული სამართალი თითქოს არ იცნობდა ან ნაკლებად იცნობდა საჯარო სასჯელებს. ამის შესახებ გ. ნადარეიშვილი მიუთითებს: „ქართული სამართლის წიგნებსა და მათ ფრაგმენტებში, როგორც ჩანს, „სისხლის“ გვერდით თავისთავად იგულისხმებოდა „პატიჟის“ შეფარდების შესაძლებლობაც, მეფის ან სათანადო ორგანოების განკარგულებით“². კერძო და საჯარო სასჯელის ერთდროულად არსებობის (შეფარდების) შესახებ საინტერესოა ეწ. „შუიდეულის“ ისტორია ანუ ნაქურდალის შეიღმაგად ზღვევების

¹ გ. ნადარეიშვილი, კერძო და საჯარო სასჯელები ფეოდალურ საქართველოში, იხ. აღმანახი, № 14, 2000, გვ. 100-128.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. ტ. VII, გვ. 358.

² გ. ნადარეიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 105.

წესი, რომლის მიხედვითაც, ქურდს უნდა დაებრუნებინა ნაქურდალი, გარდა ამისა, ხელისუფლებისათვის უნდა გადაეხადა ნაქურდალის შვიდმაგი ღირებულება. შვიდმაგი ღირებულება საჯარო სასჯელია, ხოლო თვით ნაქურდლის დაბრუნება — კერძო. ქართულ სამართალში დანაშაულისათვის კერძო სასჯელის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა ასევე „ზღვევა“. მაგალითად, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 151-ე მუხლის მიხედვით ქურდმა ნაქურდალი შვიდეულად უნდა ზღოს ნივთის პატრონის სასარგებლოდ, ზოგჯერ კი (მაგალითად, ღამით, ცოლსა და ქმარს ერთად მწოლარეს თუ ქურდი შეეპარა და მოპარა ქალს სამკაული ან ტანსაცმელი) ქურდმა უნდა ზღოს ნაქურდალის შვიდმაგი ღირებულება და ნახევარ-ნახევარი სისხლი კიდევ დამატებით. აქ — ნახევარ-ნახევარი საჯარო სასჯელია, ხოლო „შვიდმაგად უნდა ზღოს“ — ზღვევინება — კერძო სასჯელია.

საჯარო სასჯელების დამკვიდრება (გამარჯვება) შედარებით გვიან ხდება. საშუალო საუკუნეებში საჯარო სასჯელებად გამოიყენებოდა არა მარტო ქონებრივი ანაზღაურება, არამედ ტანჯვის მიყენება, ცემა, წამება, სხეულის ნაწილების მოკვეთა, დაზიანება და სხვ. ასეთი სასჯელების ცნების გამოსახატავად კი შემოვიდა ტერმინი „ტანჯვა“, „სატანჯველი“, „პატიჟი“ და სხვ.

საზოგადოების განვითარების ადრეულ ეტაპზე სასჯელი გველნიება სისხლის აღების, შურისძიების ფორმით. მაგრამ შედარებით გვიან, როდესაც გაძლიერდა სახელმწიფო ხელისუფლება, სისხლის აღებისა და შურისძიებების ფუნქცია კერძო პირთა (გვარების) ხელიდან სახელმწიფოს ხელში გადავიდა. ქართული სამართლის ძეგლები საჯარო სასჯელის აღსანიშნავად იყენებს ტერმინებს: „პატიჟი“ და „სისხლი“ (ერთდროულად).

ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, ძველ ქართულ მართლმსაჯულებას სასჯელთა მთელი სისტემა ჰქონდა: „სასჯელთა ერთი ჯგუფი ქონებრივი თვისებებისა იყო, მეორე ჯგუფი დამნაშავეს თავისუფლების აღკვეთისათვის იყო განკუთვნილი, მესამე — გვემითი იყო, რომლის დანიშნულებას ფიზიკური და ზნეობრივი ზემოქმედების მიყენება შეადგენდა, მეოთხეს — ასოთ-მოღება, ანუ განპატიჟება ეკუთვნოდა და მეხუთესა და უმაღლეს სასჯელთა ჯგუფს დამნაშავეს სიცოცხლის მოსპობა ჰქონდა გათვალისწინებული“.

ახლა განვიხილოთ სასჯელთა სახეები, ანუ სასჯელთა სისტემა

გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში მონღოლთა შემოსევამდე ასეთი სასჯელებია:

1. სიკვდილით დასჯა;
2. სხეულის დამასახიჩრებელი სასჯელები;
3. ექსორია და გაძევება;
4. თავისუფლების აღკვეთა;
5. მტკივნეული სასჯელები;
6. ქონების კონფისკაცია („მამულის დაჭირვა“);
7. მოქალაქეობრივი უფლებების დროებითი და სამუდამოდ ჩამორთმევა;

8. ქონებრივი საზღაური სახელმწიფოს, ფეოდალის ან სასამართლოს სასარგებლოდ;

9. დაკრულვა და სხვა საეკლესიო სასჯელები..

1. სიკვდილით დასჯა, მისი სხვადასხვა სახეებით, მათ შორის თავის მოკვეთა, „ძელსა ზედა ჩამორჩობა“, „ძელსა ზედა აღმამა“. სიკვდილით დასჯა უაღრესად შეზღუდულად გამოიყენებოდა განსახილველ პერიოდში. იგი შეეფარდებოდა მხოლოდ სახელმწიფოს ლატიისათვის, მეფის პირადი შეურაცხყოფისათვის, მეკობრეობისათვის.

ქართული საისტორიო და სხვა წყაროებიდან ცნობილია, რომ XI-XII საუკუნეებში ქართული სამართალი მეტად ჰუმანური იყო. სასჯელთა ჰუმანიზაცია ნაყოფი იყო არა რომელიმე მეფისა თუ მთავრის ზნეკეთილობისა, არამედ ქართული სახელმწიფოებრივი ცხოვრებისა და ქართული კულტურის აღმავლობით, რაც IX-X საუკუნეებიდან დაიწყო და მონღოლთა შემოსევებამდე გაგრძელდა. საქართველოში მწვავე კლასობრივი ბრძოლების დროსაც კი (XII ს. I ნახევარი) მკაცრ სასჯელებს ზომიერების ფარგლებში იყენებდნენ და იშვიათ შემთხვევაში მიმართავდნენ სიკვდილით დასჯას. ჩვენთვის ცნობილია, რომ ბაგრატ IV-ის მეფობიდან (1027-1072 წწ.) გიორგი III-მდე, მართალია, გამოიყენებოდა მკაცრი სასჯელები, მათ შორის სიკვდილით დასჯაც, მაგრამ ძალზედ იშვიათად. მაგალითად, გიორგი III-მ ოთხი მეტად საშიში დანაშაულისათვის სიკვდილით დასჯა შემოიღო. მაგრამ თამარის გამეფებისთანავე სახელმწიფომ სასჯელთა ჰუმანიზაციას მიმართა და სიკვდილით დასჯა თითქმის გააუქმა. თამარის ისტორიკოსის „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ ავტორის მითითებით, თამარ მეფეს, ბრძენსა და დიდი ჭკუის პატრონს, თავისი მეფობის მანძილზე

მისი განკარგულებით მათრახის ცემითაც კი არავინ დაუსჯია, არც ტაჯგანაგი გამოუყენებია, მისთვის უცხო იყო ისეთი სასჯელები, როგორცაა დასახიჩრება ან დაბრმავება. იმავე ავტორის თქმით, თამარი არ იყენებდა არც მტანჯველ სასჯელებს და სიკვდილით დასჯაც გაუუქმებია. მისი მეფობის წლებში არ იყო მომძლავრებული გაჭირვებული, არც მეკობრე და მტაცებელი, არც მპარავი. ამავე ისტორიკოსის მითითებით, მართალია, თამარმა აკრძალა სხეულის დამაზახიჩრებელი სასჯელები, მაგრამ ერთ დამნაშავეს მაინც ამოწვეს თვალები. თამარის მეორე ისტორიკოსი კი მიუთითებს: „დღეთა შინა თამარისათა არავინ გამოჩნდა მომძლავრებული მეცნიერებითა მისითა, არც ვინ დასჯილი, თვინიერ ძველისა სჯულისა, რომელ ძეს ავაზაკთა ზედა, ძელსა ზედა ჩამორჩობა. ვითა არცა ვის ღირსსა სიკუდილისასა და არცა პატიჟისასა მიეხადა თანანდები, არცა ვინ ბრძანებითა მისითა ასომოკუეითლ იქმნა, და არცა სიბრძნითა დაისაჯა, თვინიერ გუზან, ღირსნი სიკუდილისა, რომელ ორგულებით განდგა და კოლას სადმე მათათა შინა ავაზაკობდა, მალვით ესე შეიძყრეს მთიბავთა თივისათა და დავით მეფისა წინაშე მოიყუნეს. ხოლო მან იცოდა დიდი მოწყალება თამარისა, ამისათვის მისსა შეკითხვამდის თვალნი დასწუნა, ნაცვლად მრავალთა სისხლთა ქრისტიანეთსა“¹.

როგორც ჩანს, ეს იყო გამონაკლისი შემთხვევა, რასაც სხვა წყაროც ადასტურებს „მისსა სამეფოსა შინა ერთიცა მსახურნი არ გააპატიჟებულა, თუნიერ გუზან ტაოსკარელისაგან: მას თუალნი დასწუნეს“². ისტორიკოსთა თქმით, თამარის მეფობის პერიოდში ავაზაკობის შემთხვევები თითქმის არ იყო. ამ დროს „ქარაევანსა ვერვინ ძარცვიდა ამერი და იმერი, ძუელი სამეფო მათი აფხაზეთისა დაწყნარებით ჰქონდა, რომელ ერთიცა ქათამი არსად მოიკვლოდა: მპარავი, ავის მოქმედი, აღარ იყო. თუ ნაპარევი ვინმე პოვის, კართა ზედა მიიღოს და დროშათა ქუეშე დადვის. ოვსმან, მთიულმა და ყივჩაღმან და სუანმან ვერ იკადრიან პარვა“. სასჯელთა ასეთი ჰუმანიზაცია და დანაშაულობათა აღმოფხვრა, მეცნიერთა აზრით, განპირობებული იყო თამარის ბრძნული მმართველობით, სახელმწიფო პროგრესული ღონისძიებების გატარებით. ცნობილია, რომ არცთუ ისე

¹ „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, 1959, გვ. 141.

² „ქართლის ცხოვრება“, ანა დედოფლის ნუსხა, თბ., 1942, გვ. 240.

შორეულ წარსულში საქართველოში მკაცრი სასჯელები ყოფილა, მაგალითად, მეფის შეურაცხყოფისათვის ჯერ ენის მოჭრა და მერე სიკვდილით დასჯა გამოიყენებოდა. თამარის მეფობისას კი ასეთი სასჯელები საერთოდ აღარ გამოიყენებიათ.

2. **სხეულის დამაზახიჩრებელი (დამაზახიჩრებელი) სასჯელე-ბი და ასოთმოკვეთა.** როგორც ზემოთ აღინიშნა, გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოს სასჯელთა სისტემაში შედიოდა ისეთი სასჯელები, როგორიცაა სხეულის დამაზახიჩრებელი (დამაზახიჩრებელი) სასჯელები და ასოთმოკვეთა, მათ შორის დასაჭურისება, თვალთა დაწვა ანუ დაბრმავება, ენის მოჭრა, ხელისა თუ ფეხის მოჭრა.

ივ. ჯავახიშვილი „ქართველი ერის ისტორიაში“ მიუთითებს, რომ დავით ნარინის მეფობის პერიოდში რაჭის ერისთავი კახაბერ კახაბერის ძე სახელმწიფო დანაშაულისათვის (ღალატისათვის) „სისხლის სამართლის ძველი კანონის თანახმად იქნა დასჯილი: მას თვალთა დაწვა, ერთი ხელისა და ფეხის მოკვეთა მიუსაჯეს, მის შვილს კი საქართველოდან კონსტანტინოპოლში ექსორია ყვეს“.

როგორც აღინიშნა, თამარის მეფობის პერიოდში ძალზე შეიზღუდა დამაზახიჩრებელი სასჯელები, მაგრამ გამონაკლისის სახით ერთ დამნაშავეს მაინც დაბრმავება მიუსაჯეს.

3. **ექსორია და გაძევება (გასახლება).** ექსორიის სახეები იყო მუდმივი და დროებითი, რაც ძირითადად სახელმწიფო დანაშაულებისათვის გამოიყენებოდა, მაგრამ ვხვდებით მათ გამოყენებას სისხლის სამართლის დანაშაულისთვისაც. ექსორია განსხვავდებოდა გაძევებისაგან იმით, რომ ექსორიის დროს დამნაშავეს კონკრეტულ ქვეყანას, კონკრეტულ სახელმწიფოს მიუჩინდნენ საზღვარგარეთ. ქართული წყაროების მიხედვით, ექსორიის ადგილად ხშირად ჩანს მაკედონია და კონსტანტინოპოლი. რაც შეეხება გაძევებას ანუ გადასახლებას — ამ დროს დამნაშავეს მოაშორებდნენ თავის საცხოვრებელ ადგილს სხვაგან გაძევებით, მაგრამ კონკრეტული ადგილი გასახლები-სა არ იყო მითითებული.

4. **თავისუფლების აღკვეთა.** ამ სასჯელის შესახებ ძალზე მწირი ცნობები გვაქვს. ვინაიდან გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში უფრო იშვიათად გამოიყენებოდა სხეულის დამაზახიჩრებელი სასჯელები, ლოგიკურია, მათ ადგილს დაიჭერდა თავისუფლების აღკვეთა, როგორც იძულებითი სასჯელის სახე. ფეოდალიზმის ეპოქაში თავისუფლების აღკვეთის, როგორც სასჯელის სახის გასარკვევად,

ვიყენებთ სულხან-საბას განმარტებას საპყრობილეების შესახებ. ამ დროს საპყრობილის სამი სახე არსებობდა: დილეგი, საკანი და საპატიმრო. დილეგი საპყრობილის ის სახეა, სადაც ბორკილგაყრილი პატიმრები არიან მოთავსებულნი, საკანი კი საპყრობილის ქვედა სართული, ბნელი ადგილია, ხოლო საპატიმრო არის საპყრობილე სახლი, სადაც დაკავებული პირი უჯაჭვოდ იმყოფება. გარდა ამ ცნობებისა, თავისუფლების აღკვეთის შესახებ მიგვანიშნებენ ქართულ ისტორიულ წყაროებში არსებული ცნობები: ციხესა და საპყრობილესა „შეყენების“ შესახებ ანუ მოთავსების შესახებ.

5. მტკივნეული სასჯელები ანუ გვემითი სასჯელები. ასეთი სასჯელები გამოიყენებოდა ფიზიკური ტანჯვის მიყენების მიზნით. მტკივნეული სასჯელები ხორციელდებოდა ჯოხის ცემით, მათრახით, ტაჯგანაგითა და სხვა იარაღებით. მონასტრებში გამოიყენებოდა მტკივნეული სასჯელები. თასმით ცემას მიმართავდნენ დანაშაულის სიმძიმის შესაბამისად – სამ ხარისხად: მსუბუქი შფოთისათვის ბერს თასმას 30-ჯერ დაარტყამდნენ, უფრო სერიოზული დანაშაულისათვის 40-ჯერ, ხოლო კიდევ უფრო მძიმე დანაშაულისათვის მას 60-ჯერ გადაუჭირებდნენ მათრახს ანუ თასმასა თუ ღვედს¹.

6. ქონების კონფისკაცია ანუ „მამულის დაჭირვა“. სასჯელის ეს სახე მოცემულია გიორგი ბრწყინვალეს სამართალში. იგი გამოიყენებოდა გამგებლის მოკვლისათვის.

7. მოქალაქეობრივი უფლებების დროებითი ან სამუდამოდ ჩამორთმევა და გამაწილებელი სასჯელები. ქართული სამართლის მიხედვით, მოქალაქეთა უფლებების ჩამორთმევაში იგულისხმებოდა „ლაშქართა შიგან არ შეშვება“ ანუ არმიაში მონაწილეობის აკრძალვა. დამნაშავეს, რომელსაც აეკრძალებოდა ომში მონაწილეობა, ფაქტობრივად თავის თანამომხებთან თანასწორობის ჩამორთმევა იყო. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, „ლაშქართა შიგან არ შეშვება“ მიესჯებოდა მათ, ვისაც ეკლესიამ შეუფარდა საეკლესიო სასჯელი „დაკრულვა“. ასეთი სასჯელი მკვლელობისა და სამშობლოს ღალატისათვის იყო დაწესებული და იგი ფაქტობრივად „სამოქალაქო სიკვდილს“ მოასწავებდა. ამავე რიგის სასჯელები იყო: თავზე ლაფის დასხმა, გაპარსვა, გატიტვლება და ყელზე თოკობამული გატიტვლებული დამ

¹ გ. ნადარეიშვილი, კერძო და საჯარო სასჯელები ფეოდალურ საქართველოში, იხ. აღმანახი № 14, 2000, გვ. 100-128.

ნაშავის ქურჩა-ქურჩა ტარება, თავზე ნაცრის დაყრა, ვირზე შესმა, თავზე წვერის დასხმა, მონად გაყიდვა და სხვ.

8. ქონებრივი საზღაური, დანაშაულის ჩადენისათვის, რომელსაც დამნაშავე უხდიდა დაზარალებულს, სასამართლოს, ფეოდალსა და სახელმწიფოს. ასეთი სასჯელები კარგად ჩანს ქურდობისათვის დაწესებული პასუხისმგებლობისას, სისხლის როგორც ქონებრივი სასჯელის განსაზღვრული ნაწილი ხელისუფლების წარმომადგენლებს ეძლეოდა. პროფ. გ. ნადარეიშვილის მითითებით, ამ მხრივ საინტერესოა ე.წ. „შვიდეულის“ ისტორია. შვიდეულად ზღვევინება, ანუ შეიღმაგი გადახდა ნაქურდალისა, იხსენიება შალვა ქენიფნეველ ერისთავის მიერ 1470 წელს ლარგვისის მონასტრისადმი მიცემულ შეწირულობის წიგნში, სადაც ვკითხულობთ: „და თუ ვინ იპაროს, შვიდ ნაწილად ეზღვიოს“¹.

„შვიდეულის“ მიხედვით დაზარალებულს ნაქურდალი ნივთი ან მისი ფასი უბრუნდებოდა, ხოლო ქურდს ხელისუფლების სასარგებლოდ უნდა გადაეხადა ნაქურდალის შეიღმაგი ღირებულება. ნაქურდალის ღირებულების ან ნაქურდალის დაბრუნებას (ცხენის ქურდობისას) იცნობს ჩინგიზ ხანის დიდი იასა. ამ კანონის მიხედვით, ქურდს უნდა დაებრუნებინა ცხენი და გადაეხადა კიდევ დამატებით ხანის სასარგებლოდ შვიდი ცხენი. თუ ქურდი ვერ შეძლებდა ამის გადახდას, ცოლ-შვილი უნდა გაეყიდა და თუ ცოლ-შვილი არ ჰყავდა, სიკვდილით ისჯებოდა. ზოგიერთი ქვეყნის სამართალი იცნობდა ნაქურდალის ცხრამაგად გადახდას. საქართველოში, გარდა შვიდეულისა, ვხვდებით სამეულსაც და ხუთეულსაც. ამრიგად, საქართველოში XII საუკუნისათვის ქონებრივი სასჯელი დანაშაულის ჩადენისას საჯარო სასჯელად გვევლინება (თუმცა პირადი სასჯელის ნაწილიცაა), ე.ი. ქურდობა განიხილებოდა არა მარტო კერძო ინტერესების, არამედ საჯარო ინტერესების ხელმყოფ ქმედებად, რაც ლახავდა სახელმწიფო ინტერესებსაც.

9. დაკრულვა და სხვა საეკლესიო სასჯელები. საეკლესიო სასჯელები ძირითადად რელიგიური დანაშაულებისათვის ინიშნებოდა. ეკლესია მკაცრად ებრძოდა ქონებრივ დანაშაულებსაც, მაგალითად, ქურდობასა და მკვლელობას. იოანე მმარხველი ჩამოთვლის იმ ძირითად დანაშაულებებს, რისთვისაც ინიშნებოდა საეკლესიო სასჯელები:

¹ გ. ნადარეიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 106.

ხელთ დაცემა (ონანიზმი), მრუშობა, მამათმავლობა, უსასაკოთა გახრწნა, პირუტყვთმავლობა, სისხლის აღრევა, კაცის კვლა.

დაკრულვა. ეს სასჯელი საეკლესიო სასჯელი იყო, მაგრამ მას თან ახლდა საერო ხასიათის სასჯელებიც. ეკლესია ამ სასჯელს იყენებდა სქესობრივი და ზნეობრივი დანაშაულებისათვის, მკრეხელობისა და მკვლელობისათვის. საერო ხელისუფლება დაკრულვილს შერისხავდა, მამულს ჩამოართმევდა და აუკრძალავდა სამხედრო სამსახურს. აკად. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, ეს სასჯელი დამნაშავეს სრულ ქონებრივ გადატაკებასა და ზნეობრივ სიკვდილს უქადდა.

სხვა საეკლესიო სასჯელებიდან აღსანიშნავია: **უზიარებლობა** (განზრახ მკვლელობისათვის, მრუშობისათვის, სისხლის აღრევისათვის, სიძვისათვის), მონასტრიდან მოკვეთა ანუ განდევნა. იგი გამოიყენებოდა მონასტრის წესების სერიოზული დარღვევისათვის. ზოგჯერ მასთან ერთად ქონებრივ სასჯელსაც იყენებდნენ. საეკლესიო წყაროებში დასახელებულია საეკლესიო სასჯელთა ისეთი სახეებიც, როგორცაა: **სისხლი**, **მისაგებელი**, **პატიჟი**, **მტანჯველობა**. ზშირად გამოიყენებოდა ცემა და წამება. საეკლესიო სასჯელთა დანიშნულება ძირითადად საეკლესიო წესების დაცვა იყო¹.

ასეთი იყო სასჯელთა მიზანი, დანიშნულება და სახეები **მონღოლთა შემოსევამდე**.

მონღოლთა შემოსევის შემდგომ პერიოდიდან სისხლის სამართლის დარგში სახელმწიფო საჯარო საწყისი სუსტდება, რადგან თვით სახელმწიფო უძღური ხდება ებრძოლოს დანაშაულს და მის ადგილს იჭერს მხარეთა შორის მორიგება, თვითგასწორება თუ მოლაპარაკება, სასჯელის ძირითად სახედ კი იქცევა დანაშაულის გამოსასყიდი ანუ ქონებრივი ანაზღაურება.

განსახილველი პერიოდისათვის ვიყენებთ ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულს, რომელშიაც შეტანილია XIV საუკუნის სამართლის ძეგლებიც.

უპირველეს ყოვლისა კი, საჭირო ხდება გავარკვიოთ შემდეგი საკითხები: სასჯელთა დანიშნულება და მიზანი ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით, კერძოდ, რა მიზანს ისახავდა სასჯელი?

¹ უფრო ვრცლად იხ. გ. ნადარეიშვილი, სასჯელის მიზნები და ამოცანები საეკლესიო სამართლის მიხედვით, „მაცნე“, ეკონომიკისა და სამართლის სერია, 1983, № 3.

ქონდა თუ არა სასჯელს პრევენციულობა? ცნობდა თუ არა იგი ტალიონის პრინციპს და სხვა საკითხები.

პირველ რიგში, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ვახტანგ VI-ის სამართლის რამდენიმე მუხლი პირდაპირ მიუთითებს სასჯელის მიზანზე, რომ მან უნდა დააშინოს დანაშაულის ჩამდენი და გარეშე პირებიც. მაგალითად, მე-13 მუხლი მიუთითებს, რომ ცრუ მოწმე მკაცრად უნდა დაისაჯოს, რომ იგივე სხვამ აღარ გაიმეოროს.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში მრავალი მუხლი ეძღვნება სასჯელის, როგორც **სამაგიეროს მიზღვის საშუალებას**, კერძოდ, 221-ე, 222-ე, 227-ე, 242-ე, 253-ე, 259-ე მუხლები. ამ მუხლებში **სამაგიეროს მიზღვა კომპოზიციას** როდი ნიშნავს, არამედ ზოგადადაა მოცემული, რომ დამნაშავეს ეკუთვნის დასჯა მის მიერ ჩადენილი ქმედების **სამაგიეროდ**. მაგალითად, 221-ე მუხლში **ლაპარაკია იმ მეციხოვნეზე**, რომელმაც ციხე ან სიმაგრე გასცა „იმის სისხლი არ გაიჩინება, ამისათვის რომე ბევრი სულის მესისხლე არის, რაც გადახდება სამართლით იქნება“, ე.ი. მოღალატე თავის დანაშაულს საზღაურით, ფულით ვერ გადაიხდის, ამიტომაც მის მიმართ როგორი სასტიკიც არ უნდა იყოს სასჯელი, სამართლიანია, რადგან მის მიერ ჩადენილი დანაშაულის **სამაგიეროა იგი**. 222-ე მუხლშიც იგივე პრინციპია გამოხატული: „ვინც კაცმა ქვეყანას და რჯულს უორგულოს, კიდევ ხედვიდეს იმითი რჯული წაზღებოდეს, იმას მიჰყვეს ღუთისა და ბატონისა ორისავე მესისხლე იქნება და ყველა ავი იმაზე მართებული არის“. აქედან ჩანს, რომ ქვეყნისა და რჯულის მოღალატე მკაცრად უნდა დაისაჯოს, კომპოზიცია მისთვის ცოტაა.

სამაგიეროს მიზღვის ერთ-ერთი სახეა ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში მოცემული (მუხლი 222-ე) დაბეზღებისათვის სასჯელი, რომლის ჩადენაშიც აბეზღებდნენ პირს. პროფ. ალ. ვაჩიშვილის აზრით, აქ ტალიონის პრინციპთან გვაქვს საქმე, რადგან ზუსტად იგივე ეფარდება დამნაშავეს, როცა მას სურდა ევნო მეორე პირისათვის¹. პროფ. ვაჩიშვილის აზრით, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 220-ე, 242-ე და 259-ე მუხლებში აშკარად სიმბოლური ტალიონის პრინციპია მოცემული. სიმბოლური ტალიონი კი მატერიული ტალიონის ანარეკლია, იგი ზუსტად არ შეესაბამება ჩადენილ

¹ ალ. ვაჩიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, I, თბ., 1964, გვ. 95, 96.

დანაშაულს და წარმოადგენს მხოლოდ სიმბოლურად რეაგირებას დანაშაულის ჩადენისათვის. სიმბოლური ტალიონით სახელმწიფო და საზოგადოება ახორციელებს სისხლის სამართლის პოლიტიკას, ისინი აფრთხილებენ საზოგადოებას, თავი შეიკავონ ასეთი ქმედებისაგან. მაგალითად, 220-ე მუხლის მიხედვით, ის ლაშქრის კაცი, ვინც მტრის მხარეზე გადავიდა, ფეხის მოკვეთით უნდა დაისაჯოს. ფეხის მოკვეთა აქ სიმბოლური ტალიონია, იგი ფეხით გადავიდა მტრის მხარეზე. მართალია, მან თავისი მოღალატური საქციელით შეიძლება ფეხის მოკვეთაზე მეტი ავნო სახელმწიფოს, მაგრამ სიმბოლურად იგი მხოლოდ ფეხის მოკვეთით ისჯება.

ვახტანგ VI-ის სამართლის 242-ე მუხლი სამნის მომგლეჯს ხელის მოკვეთას ჰპირდება. აქაც სიმბოლური ტალიონის პრინციპია, რადგან მან ხელით მოგლიჯა სამანი. ვახტანგის სამართლის წიგნის 259-ე მუხლშიც სიმბოლური ტალიონის პრინციპი ჩანს. აქ საუბარია იმის შესახებ, რომ „თუ ყმამ ბატონს ჯოხი ჰკრა, ან ხელით სცემოს, ხელი მოკვეთოს, ან იმ კაცს ხელის ფასი წაერთოს: თუ ან გაჯაგრებით პირისპირ შეაგინოს, ენა მოეჭრას, ან ენის ფასი წაერთოს...“. ამ მუხლიდან ჩანს, რომ თუ ხელი ან ენა არ მოეჭრება, მაშინ დამნაშავეს ალტერნატიული ქონებრივი საზღაურის გადახდა უნდა დაეკისროს. აქაც სიმბოლურ ტალიონთან გვაქვს საქმე.

როდესაც ვმსჯელობთ ტალიონის პრინციპის არსებობაზე ქართულ სამართალში, ხაზგასმით უნდა აღვნიშნოთ, რომ ტალიონის პრინციპს იცნობს მხოლოდ საკუთრივ ვახტანგის სამართალი, კრებულში შესული სხვა ქართული სამართლის ძეგლები ტალიონის პრინციპს არ იცნობს¹. ამასთან, გაურკვეველი რჩება საკითხი — ტალიონის პრინციპი ვახტანგმა ისესხა უცხო ქვეყნების კანონმდებლობიდან თუ ადგილობრივი ქართული ადათობრივი სამართლის შედეგია.

ახლა განვიხილოთ სასჯელის ცალკეული სახეები მონღოლთა შემოსევის შემდგომი პერიოდის საქართველოში, რისთვისაც ვიყენებთ ვახტანგ VI-ის კანონებს, პირველ რიგში კი, თვით ვახტანგის სამართლის წიგნს.

სიკვდილით დასჯა. ძველმა ქართულმა სამართალმა იცოდა სიკვდილით დასჯის ორი სახე: **თავის მოკვეთა და ჩამოხრჩობა.** ძველმა

¹ ალ. ვაჩიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, I, თბ., 1964, გვ. 104.

ქართულმა სისხლის სამართალმა არ იცის სიკვდილით დასჯის კვალი-ფიციური სახეები ან შემხარავი და სასტიკი წამების ფორმით სიკვდილით დასჯა, რასაც ყოველ ნაბიჯზე ჰქონდა ადგილი როგორც მეზობელ ქრისტიანულ თუ მუსულმანურ სახელმწიფოებში, ისე თითქმის ყველა ფეოდალურ სახელმწიფოში. ქართული სამართლის ისტორიიდან ცნობილია, რომ გიორგი III-ს 1170 წელს სპეციალური სიგელით უცდია მშვიდობიანობის დამყარება და მკაცრი სასჯელები — სიკვდილით დასჯა — შემოუღია ქურდობისა და ავაზაკობის აღსაკვეთად. თამარ მეფის დროსაც სიკვდილით დასჯასა და დამასახიჩრებელ სასჯელებს მხოლოდ სამშობლოს ღალატისა და მეფის შეურაცხყოფისათვის გამოიყენებდნენ. ამით იმის თქმა გვსურს, რომ ქართული კანონმდებლობა და მართლმსაჯულება მეტად ჰუმანური იყო, იგი იშვიათ შემთხვევაში იყენებდა სიკვდილით დასჯას და ამ სასჯელის კომპენსაციას აღწევდა შეწყალების, პატიების, აღმზრდელობითი ღონისძიებებით.

ამჯერად ჩვენ გვაინტერესებს სიკვდილით დასჯის სასჯელი ვახტანგ VI-ის კანონმდებლობის მიხედვით.

საოცარია, მაგრამ ფაქტია, რომ ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში სიკვდილით დასჯა — როგორც სასჯელი პირდაპირ არ არის დასახელებული¹, მაგრამ ვახტანგის სამართლის წიგნის რამდენიმე მუხლის შინაარსის ანალიზი გვაფიქრებინებს, რომ ამ ქმედებათა ჩადენისათვის სიკვდილით დასჯა გამოიყენებოდა. ასეთებია: მუხლი 33-ე, 81-ე, 82-ე, 221-ე, 222-ე.

33-ე მუხლში მითითებულია სხვადასხვა სოციალური ფენის წარმომადგენელთა სისხლის ფასზე. კანონმდებელი აღნიშნავს: „... მეფისა, კათალიკოზისა და უფლისწულისა არა დაგვიწერია რა“. ბუნებრივია, ამ პირთა მკვლელობა ძალზე მკაცრად დაისჯებოდა და, ალბათ, სიკვდილის სასჯელით, რადგან ფულადი საზღაურით მათი სისხლი არ ფასდებოდა.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 81-ე მუხლში აღნიშნულია, რომ მძის მკვლელის დასჯა არ მოხდება კომპოზიციის წესით ანუ ფულადი გადასახადით: „თუ ძმამ ძმა მოკლას, არც მისი სისხლისა ვიცით, ჩვენთან დიად მძიმე არის, და თქვენ იცით“ — მიუთითებს კანონმდებე-

¹ მსგავსად ამისა, არც ძველი რუსული სამართალი „რუსსკაია პრავდა“ იხსენიებს სიკვდილით დასჯას, მაგრამ სასამართლო პრაქტიკა მოწმობს, რომ ეს სასჯელი გამოიყენებოდა კიევის რუსეთში.

ლი. აქაც, ალბათ, სიკვდილით დასჯა იგულისხმება. 82-ე მუხლში კი დის მიერ ძმის მკვლელობაზე ან ძმის მიერ დის მკვლელობაზე საუბარი: „თუ ძმამ და მოკლას ან დამ ძმა მოკლას, ჩვენ იმისი სამართალი არ ვიცით, მისიცი მეფემ და კათალიკოზმა იციან“.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 221-ე მუხლი ითვალისწინებს ღალატს „ციხიდან და სიმაგრიდან კაცი ან ბატონს, ან ამხანაგს წაუვიდეს და გასცეს, ლაშქარი დაასხას, იმისი სისხლი არ გაიჩინება, იმისათვის რომე ბეურის სულის მესისხლე არის. რაც გარდახდება, სამართლით იქნება“. ამ მუხლითაც სიკვდილით დასჯა იგულისხმება. აქი კანონმდებელი ამბობს: „რაც გარდახდება სამართლით იქნება“. თითქმის ამგვარივე ქმედებაა მოცემული 222-ე მუხლში: „ვინც კაცმა ქუეყანას და ქრისტეს რჯულს უორგულოს, კიდეც ხედევდეს, იმით რჯული წახდებოდეს, იმას მიყუეს, — ღვთისა და ბატონისა ორისავე მესისხლე იქნების და ყოველი ავი იმაზე მართებული არის“. აქაც არ არის მითითებული ქონებრივი თუ სხვა სასჯელი და გამოთქმა „ყოველი ავი იმაზე მართებული არის“ — სიკვდილით დასჯას უნდა გულისხმობდეს.

ამრიგად, საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნი სიკვდილით დასჯას არ ითვალისწინებს, მაგრამ რამდენიმე მუხლის შინაარსი ისეთია, რომ აქ სიკვდილით დასჯის სასჯელის გამოყენების რეკომენდაცია იგულისხმება. რაც შეეხება სხვა ქართული სამართლის ძეგლებს — იქ სიკვდილით დასჯა გათვალისწინებულია.

ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ XII საუკუნის საქართველოში სამეფო ხელისუფლება ზრუნავდა სასჯელთა ჰუმანიზაციაზე, არ არსებობდა სასჯელის კვალიფიკაციური სახეები. სამწუხაროდ, XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან აღვილი აქვს მკაცრ სასჯელებს, მათ შორის მკვლელობის კვალიფიციურ სახეებს. მაგალითად, სიკვდილით დასჯა ხორციელდებოდა თავის მოკვეთითა და ცეცხლზე დაწვით. გურიის სამთავროში ტყვეების გამყიდველებს სიკვდილით სჯიდნენ ცეცხლზე ცოცხლად დაწვით. მეფე ერეკლეს წინააღმდეგ შეთქმულებისათვის ზოგს თავი მოჰკვეთეს და ისე დაწვეს ცეცხლზე.

დამასახინრებელი სასჯელები. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის სასჯელთა შორის ყურადღებას იპყრობს **დამასახინრებელი სასჯელები**, მათ შორის **ნასალი** (ასოთმოკვეთა ანუ ასოთმოლება), რომელიც გამოიყენებოდა ცრუმორწმუნეობისათვის მუხლი მე-2), ტყვის გაყიდვისათვის (მუხლი 96-ე), ქვეყნისა და რჯულის ღალატისათვის

(მუხლი 220-ე), სამნის მოგლეჯისათვის (მუხლი 242-ე), მისნობისა და კუდიანობისათვის (მუხლი 251-ე), ბატონის გაჯავრებისა თუ ხელით ცემისათვის (მუხლი 259-ე). ცნობილია, რომ ერეკლე II-მ შეთქმულებისათვის ალექსანდრე ამილახვარი ცხვირის მოჭრითა და ფეხის ძარღვის გადაჭრით დასაჯა.

ტკივილის მიმყენებელი სასჯელები (ცემა). ასეთი სასჯელები ძალზე ცოტაა და მკრთალადაა მოცემული ვახტანგის სამართლის წიგნში. მაგალითად, მუხლი 65-ე. ამ მუხლში მითითებულია: „თუ ცოლმან ქმარს ან სცეს, ან დაჭრას, ღიდი გვემა და ტანჯვა უყოს კათალიკოზმან“. სხვა ქვეყნების სამართლისაგან განსხვავებით, ქართული სამართალი ფართოდ არ იყენებს არც დამასახინრებელ და არც მტკივნეულ სასჯელებს, განსაკუთრებით მკრთალად ჩანს ტკივილის მიმყენებელი სასჯელები.

თავისუფლების აღკვეთა. აღნიშნული სასჯელიც მეტად მკრთალადაა წარმოდგენილი როგორც ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებში, ისე თვით ვახტანგის სამართალში. პროფ. ა. ვაჩიშვილს ამის ერთ-ერთ მიზეზად ასახელებს თავისუფლების აღკვეთის ორგანიზაციული მხარის სისუსტეს ფეოდალიზმის დროს¹. ვახტანგის სამართლის წიგნში ამ საკითხს ეძღვნება 64-ე მუხლი: „მაგრამ კაცი რომ ცოლს სტანჯვიდეს და უპატიურად ეპყრობოდეს, და ურიგოს უშურებოდეს, მეფემ ის კაცი დააბას (დააპატიმროს, — ვ.მ.), დატუქსოს, ავად მოეპყრას, და კათალიკოზმაც ასრე უყოს“. თავისუფლების აღკვეთაზეა მითითებული (დაჭერა) 177-ე მუხლში.

უფრო ვრცლად ეხება თავისუფლების აღკვეთის საკითხს ბაგრატიურაპალატის სამართლის წიგნი. აქ თავისუფლების აღკვეთას ეწოდება „შეპყრობა“ (იხ. მუხლები 101-ე, 102-ე, 103-ე, 104-ე).

გამაწილებელი სასჯელები. ფეოდალურ კანონმდებლობაში ასეთი სასჯელები შეიძლება იყოს როგორც ძირითადი, ისე დამატებითი. ასეთი სასჯელების დანიშნულება დამნაშავეს პიროვნების დამცირება და ზნეობრივი ტანჯვის მიყენება იყო. გამაწილებელი სასჯელები ქართულ სამართალში ძალზე მცირედაა წარმოდგენილი. ასეთია ვახტანგის სამართლის წიგნის 69-ე მუხლი, რომელიც ითვალისწინებს მაჭანკლის დასჯას გამაწილებელი სასჯელით — ყელზე საბლის მობმითა და

¹ ალ. ვაჩიშვილი, ნარკვევები საქართველოს სამართლის ისტორიიდან, I, თბ., 1946, გვ. 116.

ტიტველის მთელ სოფელში შემოატარებთ. გამაწილებელ სასჯელად ზოგჯერ ასოთდამაზიანებელი სასჯელებიც გვევლინებოდა, მაგალითად, სამეგრელოს მთავარმა ლევან დადიანმა (1611-1657 წწ.) მოლაღატე ცოლს „ბერძნების რჯულისამებრ“ ცხვირი მოაჭრა.

ქონებრივი სასჯელები. პროფ. ალ. ვაჩიშვილი ქონებრივი სასჯელებში გულისხმობს ჯარიმასა და კონფისკაციას. რაც შეეხება გადასახადებს ანუ კომპოზიციების სისტემას დანაშაულის გამოსასყიდად, მას ცალკე იხილავს.

ჯარიმა საჯარო ხასიათის გადასახადია, რომელიც სახელმწიფოს სასარგებლოდ გადახდება დამნაშავეს. მაგალითად, მუხლი 173-ე ითვალისწინებს შემდეგს: „... თუ ვინმემ მოიტაცოს რამე ან დაიხუთოს — ექვსი თუმანი სახელმწიფო ჯარიმა გამოიღოს და წანართმევი ისევ პატრონს მისცეს“. ვახტანგის სამართლის 242-ე მუხლი ითვალისწინებს ჯარიმას სამნის მომგლეჯის მიმართ, რომელიც უდრის ხელის მოჭრის საფასურს. მაგრამ აქ მოცემული ჯარიმა საჯარო ხასიათისა არ არის, იგი მიეცემა დაზარალებულს.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 177-ე მუხლში მოცემულია ქონების კონფისკაცია ხელმწიფის მიერ. მას ეწოდება „მოსარბეველი“. ქონების (მამულის) კონფისკაციას ითვალისწინებს გიორგი ბრწყინვალეს სამართალი (მუხლი 1-ლი), მე-3 მუხლში კი მამულიდან გაძევებაა მოცემული მამულის კონფისკაციით სახელმწიფოს სასარგებლოდ. იგივე სასჯელია გათვალისწინებული მე-5, მე-6, მე-11, მე-17, მე-19 მუხლებში. ამასთან, კანონი იცნობს მამულის ჩამორთმევას დროებით და სამუდამოდაც. სამუდამოდ კონფისკაციას მიმართავს კანონი, თუ ადგილი აქვს მძიმე დანაშაულს, მაგალითად, ერისთავის მკვლელობას, დედ-მამის მკვლელობას.

საეკლესიო ხასიათის სასჯელები — დაკრულვა, შეჩვენება. შეჩვენება ძალზე მძიმე სასჯელი იყო. ვისაც ეს სასჯელი შეეფარდებოდა, მას ზიარების, ქორწინებისა და გვირგვინთა კურთხევის უფლება არ ჰქონდა, ხოლო სიკვდილის შემდეგ ქრისტიანული წესით არც ანდერძი აეგებოდა და არც დასაფლავება არ შეიძლებოდა. შეჩვენებას მოჰყვებოდა შერისხვა, ანუ საერო ხასიათის სასჯელი. შერისხულს მამული უნდა ჩამორთმეოდა და ლაშქრობაში მონაწილეობის უფლებაც ეკრძალებოდა, იგი სამშობლოდან უნდა გაეღებინათ. ამაზე მძიმე სასჯელი ეკლესიას არ ჰქონდა.

დანაშაულის სახეები ქართულ სამართალში

სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები

სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულების შესახებ საინტერესო გამოკვლევა აქვს ივ. ჯავახიშვილს¹.

ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით ქართული სამართალი იცნობს სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართულ ორ დანაშაულს: 1. განდგომასა და ღალატს, 2. მეფის შეურაცხყოფას.

აღნიშნული დანაშაულების ანალიზს ივ. ჯავახიშვილი ახდენს არა საკანონმდებლო ძეგლების, არამედ საისტორიო და ნარატიული წყაროების ანალიზით.

1. რას წარმოადგენდა განდგომა, ანუ როგორი იყო ამ დანაშაულის არსი? ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, ასეთ დანაშაულს ადგილი ჰქონდა მაშინ, როდესაც ქვეყნის პოლიტიკური ერთობა ირღვეოდა და შინაური ბრძოლა იწყებოდა. განდგომის, როგორც სახელმწიფოს ერთიანობის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულის აღსანიშნავად სხვა ტერმინებიც გამოიყენებოდა, მაგალითად, „აშლილობა“, „შფოთი“, „ღალატი“, „ორგულობა“. განდგომა და ღალატი შეიძლებოდა მომხდარიყო შინ, შინაური ძალების მიერ ან გარეშე ძალის დახმარებით, როცა განდგომილები უცხო ძალას მოუხმობდნენ თავისი მიზნების განსახორციელებლად.

ივ. ჯავახიშვილი, მართალია, ერთად განიხილავს განდგომასა და ღალატს, მაგრამ მათ შორის განმასხვავებელ ნიშნებსაც ადგენს: „განდგომილება“ პირდაპირ, გულახდილ მოქმედებას გულისხმობდა, „ორგულობა“ კი ფარულს, ხოლო „ღალატი“ ვერაგულ დანაშაულობას აღნიშნავდა².

ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, განდგომილება, ღალატი ან მეფობის მაძიებლობაზე, ან უფრო ზშირად მეფისა და მოწინავე წოდე-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. 12 ტომად, ტ. VII, გვ. 210-217.

² იქვე, გვ. 211.

ბას შორის არსებული ბრძოლის ნიადაგზე წარმოდგებოდა ხოლმე განდგომილება-ღალატს უმეტესწილად დიდგვაროვანი აზნაურები მიმართავდნენ.

განდგომილება-ღალატი მძიმე დანაშაული იყო, რადგან ფაქტობრივად იგი პოლიტიკურ შეთქმულებას წარმოადგენდა და სახელმწიფოს მესვეურთ დიდ საფრთხეს უქმნიდა. ცნობილია, რომ დავით აღმაშენებლის მეფობამდე სახელმწიფო ხელისუფლება სუსტი იყო, ამიტომაც განდგომა და ღალატი სამეფო ხელისუფლების დამხობასაც ემუქრებოდა. დავით აღმაშენებელმა განდგომისა და ღალატის აღსაკვეთად სპეციალური ღონისძიებები გაატარა, კერძოდ, მას სპეციალურად ჰყოლია პირები (ჯამუშები), რომლებიც უმაღლვე აცნობებდნენ მოსალოდნელ ღალატსა თუ განდგომას. ამით დავით აღმაშენებელმა მინიმუმამდე დაიყვანა შეთქმულებებისა და ღალატის მოწყობა სახელმწიფოს წინააღმდეგ. დავით აღმაშენებელი ამ დანაშაულის თავიდან ასაცილებლად მშვიდობიან ხერხებსაც მიმართავდა, კერძოდ, მოლაპარაკებას, რის შედეგადაც მეფე და განდგომილი ფიცსა დებდნენ და სიმტკიცის პირობებს აყალიბებდნენ, ზოგჯერ შუაკაცს წარუგზავნიდა და ამ შუაკაცის პირით აჯანყებულებს ჰპირდებოდა, რომ არაფერს ავნებდა, არც დასჯიდა და საქმეს მშვიდობიანად დაამთავრებდა.

განდგომისა და ღალატის ჩადენისათვის მძიმე სასჯელები გამოიყენებოდა. ეს ჩანს თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის სიტყვებიდან, რომ დემეტრე I-მა დავით აღმაშენებლის ძემ, თავისი შვილის დავითის განდგომის გამო ამოწყვიტა დიდებულნი, ზოგიერთ მათგანს ექსორია უყო, ზოგი სიკვდილით დასაჯა და ზოგი კი „განაპატიჟა“. აქ ამოწყვეტა მოსპობას არ გულისხმობს, არამედ დიდებულების გაფანტვას ანუ გადაკარგვას, ხოლო ექსორია (ბერძნ.) გაძევებას ნიშნავს. ამ სასჯელს უფარდებდნენ მათ, ვინც „მინდობით“ შემოირიგეს და ვისაც განდგომაში მცირედი მონაწილეობა ჰქონდა მიღებული. განდგომილთა მიმართ გამოიყენებოდა პატიმრობაც.

რაც შეეხება განაპატიჟებას, იგი წარმოდგება „პატიჟ“ სიტყვისაგან, რაც სასჯელს ნიშნავს. ამ შემთხვევაში „პატიჟი“ სასჯელის კონკრეტული სახე არ არის. განდგომისა და ღალატისათვის განაპატიჟება გამოიხატებოდა თვალების დათხრასა და კასტრაციაში.

2. მეფის შეურაცხყოფა. ეს დანაშაულიც საისტორიო ხასიათის თხზულებიდანაა ცნობილი, კერძოდ, თამარის პირველი ისტორიკოსი

აღვნიშნავს, რომ რუქნადინის მიერ წარმოდგენილი ელჩი სიტყვიერ შეურაცხყოფას აყენებს თამარ მეფეს. ისტორიკოსი ასეთ მოვლენას „კადნიერად კადნიერება“ ანუ „არა საკადრებელთა სიტყუათა თქმას“ უწოდებს. ასეთ კონკრეტულ შემთხვევაში თამარის შეურაცხყოფა გამოიხატებოდა იმაში, რომ რუმის სულთნის ელჩი თამარს მიმართავდა უკადრისი სიტყვებით – თამარს შეეცვალა რჯული და გამხდარიყო სულთანის ცოლი, ხოლო თუ სჯულს არ შეიცვლიდა, სულთანის ხასაუნდა გამხდარიყო. ქართული სამართლით ასეთი ქმედებისათვის ენას კვეთდნენ, ხოლო შემდეგ სიკვდილით სჯიდნენ – თავის მოკვეთით. ეს ჩანს თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულებებიდან.

პროფ. ვ. აბაშმაძემ სპეციალური შრომა მიუძღვნა სახელმწიფო დანაშაულების განხილვას¹ და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ქართული ფეოდალური სამართალი იცნობს ასევე სხვა სახის სახელმწიფო დანაშაულებსაც, კერძოდ: 1) მეფის პიროვნების წინააღმდეგ მიმართული სახელმწიფო დანაშაული, რომელიც მიზნად ისახავდა მეფის მოკვლასა თუ დატყვევებას; 2) ღავლავე ანუ შეთქმულება, რომელსაც აწყობდა საქართველოში უცხოელი დამარცხებული (მაჰმადიანური) მოსახლეობა; 3) სახელმწიფო დანაშაული, მიმართული ქვეყანაში არსებული პოლიტიკური წყობილების შესაცვლელად. ზოგიერთ წყაროებში ასეთი დანაშაული გამოხატულია ტერმინით „უცხოდ მოსაგონებელი“².

სქესობრივი დანაშაულები

ძველი ქართული სამართალი სქესობრივი დანაშაულის სხვადასხვა სახეს იცნობს, მათ შორის: 1) სიძვასა და 2) მრუშობას.

სიძვად ითვლებოდა დაუქორწინებელი ქალ-ვაჟის სქესობრივი კავშირი. სულხან-საბა განმარტავს: „სიძვა – უმეუღლოსაგან ბოზობა“. ეს ქმედება დანაშაულად ეთვლებოდა როგორც ქალს, ისე ვაჟს. ამ დანაშაულის სუბიექტები დაუქორწინებელი პირები არიან. ვაჟს მსიძავი ეწოდება,

¹ ვ. აბაშმაძე, სახელმწიფო დანაშაულებათა სახეებისა და მათი კლასობრივი ბუნებისათვის, იხ. მაცნე – ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, № 2, 1986, გვ. 57-67.

² იქვე, გვ. 61.

ქალს კი — მეძავი. საეკლესიო სამართალი სიძვას მკაცრად სჯიდა, კერძოდ, 7 წელს უზიარებლად ტოვებდა მსიძავსაც და მეძავსაც.

სიძვის დანაშაულს უახლოვდებოდა გაუთხოვარი ქალის შეცდენა „ცთუნება ქალწულისა უთხოველისაჲ“. ეს ქმედებაც მკაცრად ისჯებოდა. შეცდენილი ქალის ნათესავებს შური უნდა ეძიათ, სისხლის დაღვრითაც კი. შურისუძიებლობა დიდი სიცხვილი იყო. ზემოთ აღნიშნული სასჯელები თუ რეაგირება სიძვისათვის ჩადენილ ქმედებებზე ეკლესიის ან უშუალოდ მხარეთა მიერ ხორციელდებოდა. სამწუხაროდ, უცნობია, როგორ რეაგირებას ახდენდა მასზე საერო ხელისუფლება.

მრუშობა გათხოვილი ქალის ან დაქორწინებული, ცოლიანი კაცის უცხო კაცთან ან ქალთან სქესობრივ კავშირს ეწოდებოდა. ამ ქმედების ჩამდენი პირი მრუშის სახელითაა ცნობილი.

მრუშობისათვის საეკლესიო კანონმდებლობა 15 წელს უზიარებლად ყოფნას აწესებდა. მრუშობისათვის ქალი უფრო მკაცრად ისჯებოდა, ვიდრე მამაკაცი. მრუშობის ჩამდენ ქალს ქმარი სახლიდან აგდებდა, თავის სამშობლოში გზავნიდა და საყვარელზე შურს იძიებდა. რაც შეეხება ქმარს, თუ მას საყვარელი ან ზარჯა ეყოლებოდა, ეს დიდ დანაშაულად არ ითვლებოდა. ცნობილია, რომ აშოტ კურაპალატსა და მის შვილს ადარნერსეს საყვარლებიც ჰყავდათ, ასევე გიორგი III-ს — თამარის მამასაც „ზარჯა“ ესვა, რომლისგანაც შვილი შეეძინა.

დანაშაულის ცალკე სახედ იყო მიჩნეული სისხლის აღრევა. იგი სქესობრივ დანაშაულებათა ნაირსახეობად გვევლინება ძველ ქართულ სამართალში. ამ დანაშაულს საეკლესიო კანონმდებლობა უწოდებს „თვისთა ნათესავთა თანა აღრევად“-ს.

სქესობრივ დანაშაულის ერთ-ერთ სახეს წარმოადგენდა მამათმავლობა ანუ სქესობრივი კავშირი მამაკაცისა მამაკაცთან, ასევე გაუკუღმართებული სქესობრივი კავშირი მამაკაცისა დედაკაცთან. იოანე მმარხველის თხზულებაში საუბარია „დედათაცა თანა მამათმავლობად, რომელსა შთავარდებიან მამაკაცი“, რომელნიც „ბუნებისა მას საქმეს დაუტეობენ“ და არაბუნებრივად „აიძულებენ სიძუად უბადრუკთა მათ დედათა თანა“.

ქართული სამართალი არ იცნობს ცხოველთმავლობას, მაგრამ

მოხსენებული და დაგმობილია სოლომური ცოდვები რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების დადგენილებაში. ივ. ჯავახიშვილი ეხება ამ საკითხს და აღნიშნავს, რომ „სოლომური ცოდვა, როგორც ზემოთ დასახელებული კრების მოწმობიდან ჩანს, მოდებული ყოფილა და სამღვდლოება აფრთხილებდა ქართველ ერს: ასურელთა, სპარსელთა და სომეხთა შორისაც და რომშიაც მძვინვარებდა ეს ცოდვა და სწორედ მან დააუძლურა ეს ოდესღაც ძლიერი სახელმწიფოებიო, ამისათვის ვამცნებთ ყველასა: დიდსა და მცირესა, მდიდარსა და გლახკსა, მეფესა და მთავარსა, აზნაურსა და მდაბიორსა, მღვდელთა და უმღვდლოთა, მოწესეთა და ერისკაცთა, ბერთა და ჭაბუკთა და შუაკაცთა, ყოველსა პატივსა და ყოველსა წესსა და ყოველსა ჰასაკსა განყენებად ამის ვნებისა“-განო, ხოლო „ვინ ამიერთგან სოლომურ ცოდვას არ გააღიჟვება, იმას საშინელი, სოლომურივე სასჯელი მოელის საიქიოს, სააქაო სასჯელს კი კრება არ ასახელებს. ბიზანტიაში ამ დანაშაულისათვის სიკვდილით დასჯა იყო დაწესებული“¹.

ადამიანის სიცოცხლის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები

ადამიანის სიცოცხლის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულებიდან ქართული სამართალი იცნობს მკვლელობას. მკვლელობის როგორც დანაშაულის აღსანიშნავად სხვადასხვა ტერმინი გამოიყენებოდა, რადგან თვით მკვლელობები სხვადასხვა სახისა იყო. სიცოცხლის მოსპობას „მოკლვაჲ“, ან „კაცისკვლაჲ“ ან „მკულელობა“ ეწოდებოდა. მკვლელობისათვის დაწესებული იყო სისხლის ფასი. ივ. ჯავახიშვილის დაკვირვებით, ქართული სამართალი არ ცნობდა მკვლელობისათვის შურისძიებას — როგორც საჯარო სასჯელს. მართალია, შურისძიება ძველ ქართულ სამართალში შემორჩენილია, მაგრამ მისი ფარგლები ძალზე შეზღუდულია, შურს იძიებს არა სახელმწიფო, არა გვარი, კერძო პირი². მკვლელობისათვის სასჯელის სიღ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. 12 ტომად, ტ. VII, გვ. 221.

² იქვე, გვ. 223.

იდე დამოკიდებული იყო ასევე ბრალის ხარისხზე. მზირად წასვლით ანუ ჩანაფრებით მკვლელობა, მიპარვით მკვლელობა, მოწამვლით მკვლელობა უფრო მკაცრად ისჯებოდა. მას სჯიდა როგორც ეკლესია, ისე სახელმწიფო. ეკლესია 20 წლის უზიარებლობას უფარდებდა, ხოლო სახელმწიფო — სისხლის ფასს.

გაუფრთხილებლობით ანუ უნებლიეთ კაცისკვლისათვის შედარებით მსუბუქი სასჯელი იყო დაწესებული — 10 წელი უზიარებლობა.

რაც შეეხება სახელმწიფოს მიერ მკვლელობისათვის დაწესებულ სასჯელებს, ისინი განისაზღვრებოდა მკვლელისა თუ მოკლულის წოდებრივ, საგვარეულო თუ სამოხელეო კუთვნილებით. გათვალისწინებული უნდა ყოფილიყო ასევე დანაშაულის სიმძიმე, ობიექტური მხარე. საერო სამართალი ზოგჯერ სისხლის ფასის გადახდევინებასთან ერთად მამულიდან დროებით გაძევებასაც აწესებდა.

ადამიანის სიცოცხლის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულობებიდან, გარდა მკვლელობისა, ქართული სამართალი იცნობს ასევე დაჭრას, რასაც ძველ ქართულ სამართალში ეწოდებოდა „დაკოდვა“ ან „დაჩხუება“. გარდა ასეთი დანაშაულებისა, ქართული სამართალი იცნობს ასევე „გერშს“ და „ნახშირს“. „გერშად“ ადამიანის მსუბუქი ჭრილობა იგულისხმებოდა. „ნახშირიც“ თავდაპირველად ჭრილობას ნიშნავდა, ხოლო შემდეგ სისხლის ფასს ან ზარალის საზღაურს ამ დანაშაულისათვის¹.

ადამიანის სიცოცხლის წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულთა თავში ივ. ჯავახიშვილს შეაქვს მეკობრეობაც², და ამას იმით ხსნის, რომ მეკობრეობის დროს ანგარების მიზნით ადგილი ჰქონდა ადამიანთა ხოცვას: „როცა ბოროტმოქმედნი „მივლენ ტყუენვად და ხოცვად“ და „ანგარებისათვის და მიხვეჭისა უცხოთა საფასეთასა მოჰკულენ კაცთა უბრალოთა — ამას მეკობრეობა და ავაზაკობა ... ერქვა“³. ამ

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. 12 ტომად, ტ. VII, გვ. 224. ჩვენის აზრით, „ნახშირი“ არ უნდა იყოს არც ჭრილობა და არც ზარალი ჭრილობისათვის. იგი სისხლის დაურეების საწინდარი უნდა იყოს, ამის შესახებ საუბარი გვექნება ქვემოთ.

² იქვე, გვ. 225.

³ იქვე, გვ. 233.

განმარტებიდან ჩანს, რომ მეკობრეობის მიზანი არ არის ადამიანის სიცოცხლის მოსპობა, არამედ ანგარება. ამიტომაც ჩვენ ამ დანაშაულს საკუთრების წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულთა რიგში განვიხილავთ. აქ კი დავძენთ, რომ მეკობრეობისა და ავაზაკობის დროს ჩადენილი მკვლელობა ძველ ქართულ სამართალში მეტად მძიმე დანაშაულად ითვლებოდა და მისთვის „ძელსა ზედა ჩამორჩობა“ გამოიყენებოდა. აღსანიშნავია, რომ თამარის მეფობის პერიოდში სიკვდილით დასჯა მეკობრეობით ანუ ავაზაკობით ჩადენილი მკვლელობებისათვის გამოიყენებოდა, რაც მეტყველებს ამ დანაშაულებათა მიუტევებელ ბოროტმოქმედებად გამოცხადებაზე იმდროინდელი საქართველოს ხელისუფლების მიერ.

საკუთრების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულები

ამ ტიპის დანაშაულებიდან ქართულ სამართალში ცნობილია: მეკობრეობა და ავაზაკობა, პარვა, რბევა, ძარცვა.

როგორც ზემოთაც აღინიშნა, მეკობრეობისა და ავაზაკობის მიზანს შეადგენდა სხვისი ქონების დაუფლება, მოხვეჭა ძალის გამოყენებით, რასაც თან ახლდა უდანაშაულო ადამიანთა დატყვევება თუ დახოცვა.

„პარვა“ — სხვისი ქონების ფარულად მითვისება იყო, დღევანდელი ტერმინოლოგიით კი იგი ქურდობაა. ქმედების ჩამდენს „მპარავი“ ეწოდებოდა. თუ მიმთვისებელი აშკარად მოქმედებდა და ძალით იტაცებდა სხვის ქონებას, ასეთ ქმედებას „რბევა“ ეწოდებოდა, ან „მიმძლავრებად“ მოიხსენიება ზოგიერთ ძეგლებში. რაც შეეხება „ძარცვას“, ეს ტერმინი გამოიყენებოდა ქარავანზე თავდასხმისა და მისი ქონების მითვისების შემთხვევაში.

ძველი ქართული სამართალი მკაცრად ებრძოდა საკუთრების წინააღმდეგ მიმართულ ზემოთ აღნიშნულ დანაშაულებებს. ლაშაგიორგის დროინდელი მემატინე აღნიშნავს, რომ „მეფეთა მეფის თამარის დროს საქართველოს სახელმწიფოში „საყდართა და მონასტერთა დაღეწასა ვერ ვინ იკადრებდა, ქარავანსა ვერ ვინ ძარცუიდა, ამერი და იმერი, ძუელი სამეფო მათი აფხაზეთისა, დაწინარებით ჰქონდა, რომელ ერთიცა ქათამი არსად მოიკლვოდა: მპარავი, ავისმოქმედი აღარ იყო. თუ ნაპარევი ვინმე პოვის, კარსა ზედა

მიიღის და დროშათა ქუეშე დადვის. ოვსმან, მთიულმან და ყივჩაღმან და სუანმან ვერ იკადრიან პარვა¹.

ძველი ქართული სამართალი პარვისთვის შემდეგი სახის სასჯელს აწესებდა: ნაპარევის ჩამორთმევა და პატრონისათვის დაბრუნება. გარდა ამისა, პარვისათვის ნაქურდალის შვიდმაგი ღირებულება უნდა გადაეხადა ქურდს. შვიდმაგი ღირებულება ეკლესიის სასარგებლოდ იყო გათვალისწინებული თუ ქურდი საეკლესიო პირი იყო. ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდით, ასეთი სასჯელი პირველად ჩადენილი ქმედებისთვის იყო დაწესებული, ხოლო თუ ქურდობა მეორედ ან წარმდგობით (მიდრეკილებით) იყო ჩადენილი, იგი უფრო მკაცრად ისჯებოდა². წარმდგობით ქურდობისთვის ასოთმოღება და თვალების დათხრაც გამოიყენებოდა. თვალების დათხრა შეეფარდებოდა ასევე ჭაბუკს, რომელმაც საპატიჟო ადგილას ჩაიდინა ქურდობა. საპატიჟო ადგილად კი დიდი სალარო ან ჯოგის მოპარვა იგულისხმებოდა.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. VII, გვ. 228.

² იქვე, გვ. 233.

დანაშაულის სახეები ქართული სისხლის სამართლის კვლევების მიხედვით

აქამდე ჩვენ ვიხილავდით დანაშაულის სახეებს ძველ ქართულ სამართალში და ძირითადად ვეყრდნობოდით ივ. ჯავახიშვილის შრომებს. ახლა განვიხილოთ დანაშაულის სახეები ქართული სისხლის სამართლის ძეგლების მიხედვით.

თავდაპირველად შევეხოთ ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნს. ამ წიგნის მიხედვით, ივ. ჯავახიშვილი არ მსჯელობს დანაშაულის სახეებზე, იმის გამო, რომ მას ჯერ კიდევ დამტკიცებულად არ მიაჩნდა, რომ ბექასა და ალბუღას კანონების 99-ე მუხლის შემდგომი მუხლები ბაგრატ კურაპალატს ეკუთვნოდა. ამჟამად კი, რადგან გაირკვა, რომ ბექასა და ალბუღას სამართლის წიგნის 99-ე მუხლიდან 160-ე მუხლის ჩათვლით ბაგრატ კურაპალატს ეკუთვნის, შეგვიძლია ამ ძეგლის მიხედვით ვიმსჯელოთ სამართლის სხვადასხვა საკითხზე, ამ შემთხვევაში კი დანაშაულის სახეებზე.

ბაგრატ კურაპალატის სამართლის ანალიზიდან ირკვევა, რომ მასში სახელმწიფო დანაშაულებები არ ჩანს. ეს დიდად გვაკვირვებს და აძლიერებს ეჭვს ბაგრატ კურაპალატისათვის ამ ნორმების მიეკუთვნების თაობაზე. თუ ეს ნორმები ბაგრატ კურაპალატს — ბაგრატ IV-ს (1027-1072 წწ.) ეკუთვნის, რატომ არ ჩანს მასში სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულებები? ამ დროს ხომ ქვეყანა ერთიანია და სამეფო ხელისუფლებაც ძლიერია?

ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნში ხუთი მუხლი ეძღვნება მკვლელობას: მუხლები 117-ე, 135-ე, 150-ე, 159-ე, 160-ე.

117-ე მუხლი ითვალისწინებს განზრახ მკვლელობას, რისთვისაც გათვალისწინებულია 1 სისხლის ფასი და პლუს 12000 თეთრი.

135-ე მუხლში მოცემულია: „თუ კაცმან კაცისა ცოლი წაუღოს, სრული სისხლი“ გადახდეს.

150-ე მუხლი ეძღვნება აზნაურის მიერ აზნაურის მოკვლას, რისთვისაც გათვალისწინებულია როგორც სისხლის ფასი, ისე მამულის ჩამორთმევა და საეკლესიო წესით დასჯა.

159-ე მუხლში საპიროსა და სანახშიროსათვის პასუხისმგებლობაა დაწესებული. როგორც ზემოთაც აღინიშნა, სანახშირო არ არის ჭრილობის მიყენებისათვის დაწესებული გადასახადი, არა-

მედ „სისხლის დაურევების საწინდარია, რომელსაც დამნაშავე აძლევს დაზარალებულს მესისხლეთა დაზავების შემდეგ, როგორც სისხლის გადასახადის გარანტიას“¹, საპირო კი იგივე საზავოა, მიქიშვე მხარეთა დაზავების გადასახადი, რომელსაც იხდის დამნაშავე დაზარალებულის სასარგებლოდ შერიგების დასტურად, ე.ი. საპირო შერიგების დამადასტურებელი თანხაა, სანახშირო კი სისხლის საზღაურის საწინდარი². 159-ე მუხლის ძალით „საპირო და სანახშირო წინა გასაძღუნებელი არს: სრულისა სისხლისა — ოცი ათასი, ნახევრისა სისხლისა ათი ათასი, ხელთა შეპყრობისა — ხუთი ათასი“. ამავე მუხლის გაგრძელებად უნდა მივიჩნიოთ 160-ე მუხლი, რომელშიც საპირო გადასახადების დიფერენციაცია არის მოცემული.

ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის ექვსი მუხლი ეძღვნება სხეულის დაზიანებასა და მის დასჯადობას (124-ე, 125-ე, 142-ე, 143-ე, 144-ე, 151-ე მუხლები).

124-ე მუხლის ძალით, მიპარვით თვალის, ხელ-ფეხისა თუ სახის დაზიანებისთვის, სისხლის ფასის ნახევრის გადახდაა დაწესებული.

125-ე მუხლში ისევ სხეულის დაზიანებაზეა საუბარი, რომელიც ნაკლებ პასუხისმგებლობას იწვევს, რადგან „უჩინარ“ სხეულის ნაწილის დაზიანებას შეეხება.

142-ე, 143-ე, 144-ე და 151-ე მუხლებიც სხეულის დაზიანებას ეხება და სხვადასხვა ოდენობის გადასახადებია დაწესებული.

ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის რამდენიმე მუხლი ითვალისწინებს ადამიანის პატივისა და ღირსების შელახვისათვის სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობას. აქ ორი სახის დანაშაულია ჩამოთვლილი: შეურაცხყოფა — 106-ე, 107-ე, 108-ე, 109-ე მუხლები და ცილისწამება — 120-ე, 132-ე, 145-ე, 146-ე მუხლები.

106-ე მუხლი ითვალისწინებს დიდებულის პასუხისმგებლობას ეპისკოპოსის გინებისათვის: „თუ ებისკოპოსსა დიდებულმან აგინოს,

¹ ი. დოლიძე, საპირო და სანახშირო, იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოცემა, ტ. I, თბ., 1963, გვ. 636.

² ეჭვი გვეპარება, რომ სანახშიროს გადახდა ხდებოდა დაზავების შემდეგ. ვფიქრობთ ამ თანხას მოლაპარაკებისას იხდიდნენ. სიტყვა უნდა მოდიოდეს „ნახასისაგან“, რაც მოსალაპარაკებელ, საკრებულო ადგილს ნიშნავს ოსურ (სკეითურ) ენაზე.

ორმოცი ათასი თეთრი დაუურვოს და დიდად შეეხვეწის“.

107-ე მუხლის ძალით კი აზნაური, რომელმაც ეპისკოპოსი აგინა, ისევეა ოცი ათასი თეთრის გადახდითა და ბოღიმის მოხდით.

108-ე მუხლით დაწესებულია აზნაურისა და დიდებულის პასუხისმგებლობა მღვდლის გინებისათვის.

ზემოთ დასახელებული ოთხი მუხლი სიტყვიერი შეურაცხყოფისათვის პასუხისმგებლობას ითვალისწინებდა, ხოლო 109-ე მუხლი ფიზიკური შეურაცხყოფისათვის აწესებს პასუხისმგებლობას, კერძოდ, ცეცხლისათვის სრული სისხლის გადახდა იყო გათვალისწინებული. ამავე მუხლში შეურაცხყოფის სახედაა მოცემული ეკლესიის გატეხვაც¹.

ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის ოთხი მუხლი (120-ე, 132-ე, 145-ე, 146-ე) ითვალისწინებს პასუხისმგებლობას ცილისწამებისათვის.

120-ე მუხლის მიხედვით ცრუ დასმენისათვის სისხლის ფასია დაწესებული.

132-ე მუხლის მიხედვითაც ქვეშევრდომის დასმენისათვის პატრონის წინაშე სრული სისხლის ფასია გათვალისწინებული.

145-ე მუხლი ითვალისწინებს ერთი პირის მიერ მეორე პირისათვის შეურაცხყოფელი ცნობის (ამბის) მიტანას: მაგალითად, შენ ცოლს ესა და ეს კაცი ყვარობსო. თუ ასეთ ცნობას ქმედების ჩამდენი არ დაამტკიცებს, იგი უნდა დაისაჯოს შეკაზმით ანუ გადასახადით.

146-ე მუხლი ითვალისწინებს პასუხისმგებლობას გრძნეულებაში ანუ ჯადოქრობაში ცილისწამებისათვის. თუ ცილისმწამებელმა ვერ დაამტკიცა თავისი ნათქვამი, იგი როგორც დამნაშავე უნდა დაისაჯოს ნახევარი სისხლის საფასურით.

ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნი მკაცრად ებრძვის ქონებრივ დანაშაულებებს. კერძოდ, გამარცვისათვის მე-17 მუხლში ფიქსირებულია პასუხისმგებლობა, ხოლო ქურდობას ორი მუხლი ეძღვნება. თითოეული მუხლის ანალიზი შორს წაგვიყვანს, ამიტომ ზოგადად შეიძლება ითქვას, რომ ბაგრატ კურაპალატის სამართალი

ამ მუხლში შეტანილია სხვა სახის დანაშაულიც, კერძოდ, ეკლესიის გატეხვაც. ასეთი რამ დამახასიათებელია ფეოდალური ხანის კანონმდებლობისათვის, როცა ერთი სახის დანაშაულთან ერთად, ერთსა და იმავე მუხლში მოცემულია სხვა სახის დანაშაულებიც. თუმცა, შეიძლება კანონმდებელი ეკლესიის გატეხვას შეურაცხყოფად მიიჩნევს.

ერთმანეთისაგან განასხვავებს ძარცვასა და ქურდობას, ძარცვას უფრო მძიმე დანაშაულად მიიჩნევს. სამართლის წიგნში მოცემულია ძარცვის სხვადასხვა ობიექტი: ეკლესიის გატეხვა და გაძარცვა, ჯოგის (პირუტყვის) წასხმა, მკვდრის გაძარცვა, პატრონის მიერ ყმის გაძარცვა და სხვ. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ თუ ძარცვისას დაზარალებულს შემოაკვდა მძარცველი ანუ მეკობრე, მას პასუხისმგებლობა არ ეკისრება (მუხლი 138-ე). ამასთან, სამართლის წიგნის 152-ე მუხლის ძალით, მეფისა თუ დიდებულის კაცები, მიუხედავად იმისა, თუ რა სახის ძარცვას ჩაიდენენ ისინი, არ შეიძლება დაისჯონ თვალების დათხრით. სამართლის წიგნი ითვალისწინებს ძარცვისათვის მეკობრის ანუ მძარცველის გადაცემას დაზარალებულისათვის (მუხლი 114-ე). 122-ე მუხლი ითვალისწინებს მონაზონთა, ხუცესთა და დიაკონთა ქონების ძარცვისათვის ორმაგ პასუხისმგებლობას, ე.ი. სამართლის წიგნი მქონებელთა სადარაჯოზე დგას.

რაც შეეხება ქურდობას, სულ ორი მუხლია მის შესახებ მოცემული – 116-ე და 137-ე. 116-ე მუხლში ჯოგის ქურდობაზე საუბარი, ხოლო 137-ე მუხლი ეხება ქურდის დასჯას მისივე პატრონის მიერ.

ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნში მოცემულია ასევე დანაშაულებანი ოჯახის პატივის წინააღმდეგ (მუხლი 105-ე, 139-ე).

105-ე მუხლში მოცემულია ხუცის ცოლის „მოყინება“ ანუ სახელის გატეხა და ასეთი დამნაშავე ისჯება სისხლის ფასით, პლუს ათასი თეთრი კიდეე სხვა.

139-ე მუხლი ითვალისწინებს: „თუ კაცი კაცსა ცოლსა მისცემს და გუირგუინსა არა შეუსკუნის, თორმეტი ათასი თეთრი დაუურვოს და სამსახურიცა შეექცეს“.

ამავე კატეგორიის დანაშაული მოცემულია 140-ე მუხლში, მას პირობითად შეიძლება ვუწოდოთ „ცოლის დაგდება“: „თუ ცოლი დასწეულდეს, ქმარი ცოლისა გუარსა არას ემართლების, მისთვის, რომე მისსა ხელსა შიგან დამართებია.“

თუ გაეყაროს, შეფიცოს ნაბნითა, რომე სიძულილითა არა გაყროდეს, და ნახევარი სისხლი დაუურვოს. და დედაკაცი ზითევს ნუ ითხოვს, თუ შვილი დარჩეს“.

დანაშაულის სახეები მოცემულია გიორგი ბრწყინვალეს „ძეგლისდებაშიც“. ამთავითვე უნდა აღინიშნოს, რომ „ძეგლისდება“, როგორც გარკვეული რეგიონისათვის შედგენილი სასისხლო კანონი,

ნაკლებად ითვალისწინებს ან არ ითვალისწინებს საჯარო ხასიათის დანაშაულებებს.

„ძეგლისდებაში“ დიდი ადგილი უჭირავს ადამიანის სიცოცხლისა და ჯანმრთელობის წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულებებს. აქ ცალცალკეა ჩამოთვლილი ერისთავის (მუხლი 1-ლი), გამგებლის (მუხლი მე-2, მე-5), ხევისბერის ან მისი ნათესავის თუ განაყოფის (მუხლი მე-6, მე-10), ჰეროვანის ანუ გამორჩეული სოფლის თავკაცის (მე-11, მე-12 მუხლები), ციხისთავის (მე-13, მე-14 მუხლები), დედ-მამათა და ძმის (მე-15, მე-17, მე-18 მუხლები).

ერისთავის მოკვლისათვის დარბაზმა უნდა იმსჯელოს და შეუძლია მიუსჯოს გარდახვეწა, მამულის ჩამორთმევითა და სისხლის დაურევბით, ამასთან, კანონი ვერ აწესებს მამულის ჩამორთმევის ვადას, რადგან ასეთი სასჯელი აქ, საქართველოს მთიანეთში, ადრე არ ჰქონიათ და თუ ამ სასჯელს გამოიყენებდნენ, მაქსიმალური ვადა უნდა ყოფილიყო გათვალისწინებული.

გამგებლის მოკვლისათვის ექვსი ათასი თეთრია დაწესებული გადასახდელად, ამას ემატება გამაწილებელი სასჯელი – გაპარსვა. ამავე კანონის მე-3, მე-4, მე-5 მუხლები კაზუისტურად ჩამოთვლის გამგებლის მკვლელობის სხვადასხვა შემთხვევებს სხვადასხვა პირთა მიერ და სათანადო სასჯელებსაც აწესებს მისთვის.

გიორგი ბრწყინვალეს „ძეგლისდებაში“ მკვლელობისათვის ფართოდ გამოიყენება ქონებრივი საზღაური, მაგრამ ეს საზღაური სახელმწიფოს სასარგებლოდ კი არაა გათვალისწინებული, არამედ ხმარდება მხოლოდ დაზარალებულს. ეს უნდა აიხსნას იმით, რომ კანონმდებლობა ჩამორჩენილი კუთხისთვისაა შედგენილი და კანონების წყაროსაც ადგილობრივი ადათები შეადგენენ.

გიორგი ბრწყინვალეს „ძეგლისდების“ მე-19 და მე-20 მუხლები ეხება ლაშქარში მონაწილეობაზე უარის თქმასა თუ დეზერტირობას. აქ აღნიშნულია, რომ დეზერტირობისათვის პირს უნდა ჩამოერთვას მამული ერთი წლით და გადაეცეს ხაზინას ანუ „სასეფოდ დაიდოს“, გარდა ამისა, დეზერტირის გადახდება ერთი ხარი სასეფოდ.

იგივე ქმედება (ლაშქარში წაუსვლელობა), თუ ჩადენილია ხევისბერის მიერ, მას თანამდებობიდან გადააყენებენ და მამულიც ჩამოერთმევა ერთი წლით. ხევისბერს შეიძლება დაუბრუნდეს თანამდებობაცა და მამულიც, თუ იგი მონაწილეობას მიიღებს ლაშქარში.

ზემოთ მითითებული მუხლის (მე-19, მე-20 მუხლები) ანალიზით ირკვევა, რომ აქ საჯარო სასჯელებია დაწესებული სახელმწიფოს მიერ. „ძეგლისდების“ 27-ე მუხლი ითვალისწინებს ციხის დაქვეყნას ანუ ციხის დანგრევას. კანონმდებელი ციხის დაქვეყნისთვის აწესებს ნახევარ სისხლს – დამქცევისა და დაზარალებულის სოციალური მდგომარეობის გათვალისწინებით, ასევე დაზარალებულს უნდა აუნაზღაურონ ზარალი, ე.ი. აუგონ ციხე. ციხის დამქცევი პასუხისმგებლობისაგან თავისუფლდება თუ იგი ზემდგომი ინსტანციების ბრძანებით მოქმედებდა.

ძალზე საინტერესოა „ძეგლისდების“ 29-ე მუხლი, იმ მხრივ, რომ იგი თვითგასწორების ნებას რთავს. ამ მუხლში აღნიშნულია, რომ, თუ კაცი კაცთან მიდის და სთხოვს, რომ გააწყვეს სასამართლოში, რადგან სადავო საქმე აქვს მასთან, ასეთ თხოვნას სამჯერ იმეორებს, მაგრამ უშედეგოდ, ამის შემდეგ იგი მიმართავს გამგებელს, ერისთავს, მაგრამ მოპასუხე არც მათ სიტყვაზე ცხადდება სასამართლოში, თუ ამ პროცედურის შემდეგ მოსარჩელე თავს დაესხმება მოპასუხეს, მიაყენებს მას სხეულის დაზიანებას ან მოკლავს, იგი პასუხს არ აგებს.

30-ე მუხლის ძალით, კანონმდებელი თვითგასწორების უფლებას რთავს ქმარს, რომელსაც ცოლი წაართვეს ან მოუკლეს. თუ დაზარალებული მოკლავს მოძალადეს, იგი პასუხს არ აგებს. ამ მუხლებიდან ჩანს ფეოდალური სამართლისათვის დამახასიათებელი თვითგასწორების პრინციპის დაშვება, რაც სამართლის დაბალ დონეზე მიუთითებს, მაგრამ აქ არის პერსონალური თვითგასწორება და არა ფართო მასშტაბისა, მაგალითად, გვარის მიერ შურისძიება თუ სხვ. ამდენად, „ძეგლისდების“ 30-ე მუხლში დანაშაულის ცალკე სახე ცოლის მოტაცება ანუ ცოლის წაგვრა.

ოჯახის სიმტკიცის წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულთა შორის „ძეგლისდებაში“ მოცემულია ასევე ცოლის დაგდება ანუ გაშვება, რისთვისაც ნახევარი სისხლის გადახდა ეკისრება ქმარს, ცოლის გვარის სასარგებლოდ (მუხლი 21-ე). „ძეგლისდების“ 22-ე მუხლი ითვალისწინებს ცოლწაგვრილი ანუ ცოლმოტაცებული კაცის მიერ მოძალადის სახლ-კარის დაწვას, მოტაცებას, დარბევას – ერთი წლის განმავლობაში. ასეთი ქმედებისათვის კანონმდებელი სასჯელს არ აწესებს, ე.ი. აქაც თვითგასწორებას უშვებს. „ძეგლისდების“ შემდგომი მუხლები – 23-ე, 24-ე, 25-ე, 26-ე – ცოლის წაგვრის ცალკეულ კაზუსტურ ჩამონათვალს წარმოადგენს.

„ძეგლისდებაში“ გარკვეული ადგილი ეთმობა სხეულის წინააღმდეგ ჩადენილი დანაშაულების აღნუსხვას. 32-ე მუხლში მოცემულია გერმის, ანუ ჭრილობის მიყენებისათვის პასუხისმგებლობა: „ვისაც პირსა ზელა გერში აჩნდეს სადალედ და ანუ ცხვირნი მოეკუთენეს, სისხლის მეხუთედი დაეურვოს, რასაც გუარის კაცი იყოს“. 33-ე, 34-ე, 35-ე, 36-ე, 37-ე, 38-ე, 39-ე, მე-40 მუხლებში კაზუსტურადაა ჩამოთვლილი მარჯვენა ხელის, ცაცია კაცის ანუ მარცხენა ხელის მოკვეთა, თვალის ამოთხრა, ფეხის დამავება ან ფეხის მოკვეთა, ცერის მოკვეთისა თუ დაშავების, კბილის ჩაგდებინებისა თუ სხეულის სხვა სახის დაზიანების დანაშაულობანი – სათანადო სასჯელებით – სისხლის ფასით.

„ძეგლისდებაში“ 44-ე და 45-ე მუხლები მეკობრეობას ანუ ქურდობას ეძღვნება. კერძოდ, 44-ე მუხლის ძალით, თუ ქურდებს, რომლებმაც მოიპარეს ცხენი, ძროხა ან სხვა პირუტყვი და – მიეწივნენ, ქურდებმა კი გასწიეს წინააღმდეგობა, რის გამოც ისინი დახოცეს, მკვლელები ანუ გაქურდულები არ დაისჯებიან. საინტერესოა 45-ე მუხლის მოთხოვნა: ამ მუხლის ძალით, თუ დაზარალებულმა მიაკვლია თავის ქონებას, რომელიც მოჰპარეს მას, და სთხოვს უკანონო მფლობელს (ქურდს), რომ დაუბრუნონ თავისი ქონება, მაგრამ თუ არ დაუბრუნეს, ამის შესახებ უნდა აცნობონ გამგებელს, შემდგომ ხვეისბერს, მაგრამ თუ მათ სიტყვამაც არ გაჭრა, მიმართოს ერისთავს და თუ ამანაც არ გამოიღო შედეგი, დაზარალებულს შეუძლია თავს დაესხას ქურდს ანუ მეკობრეს, მაგრამ იგი თავდამსხმელად არ ჩაითვლება და პასუხისმგებლობაც არ დაეკისრება, თუნდაც მკვლელობა ჩაიდინოს და ისე დაიბრუნოს თავისი ქონება. კანონი აქაც თვითგასწორებას უშვებს.

„ძეგლისდებაში“ დასახელებულია სხვა დანაშაულებებიც, როგორცაა უარზანგობა ანუ საუპატიო, რომელიც შეადგენდა სისხლის ფასის მეორმოცედს. უარზანგობას ითვალისწინებს 31-ე, 32-ე, 39-ე და მე-40 მუხლები.

დანაშაულის მრავალი სახეა მოცემული ბექასა და ალბუდას სამართლის წიგნში.

დანაშაულის ერთ-ერთ მძიმე სახედ სამართლის წიგნში დასახელებულია მკვლელობა. მკვლელობას ითვალისწინებს მე-13 მუხლი.

პირველსავე მუხლში ჩამოყალიბებულია მეტად საინტერესო დებულება პასუხისმგებლობის დაწესების ანუ დღევანდელი ტერმინოლოგიით

თუ ვიტყვით, სისხლის სამართლის დევნის დაწყების შესახებ. ამ მუხ-
ლში აღნიშნულია, რომ ჩადენილი მკვლელობისას, დაზარალებულ მს-
არეს შეუძლია სამაგიერო გადაუხადოს მანამდე, სანამ საქმეში ჩაერე-
ოდნენ პატრონის, ჯაყელისა (ე.ი. საერო ხელისუფლების) და მაწყვერ-
ელის კაცნი და ხატი (ე.ი. საეკლესიო ხელისუფლება) და სამაგიეროს
მიზლვა „სისხლსა შიგან არ მიეფასოს“ ანუ სასჯელს არ გამოიწვევს,
მაგრამ მას შემდეგ, რაც ეს ხელისუფალნი ჩაერევიან, „მას უკანით
ველარ ემტერებიან“, ანუ თვითგასწორებას ვეღარ მიმართავს. თუ მაინც
მიმართა დაზარალებულმა თვითგასწორებას — სამაგიეროს მიზლვას —
იგი დაისჯება „მაწყვერელის პატივი გადაიხადოს და დაუურვოს; რაც
ეწყინოს და წაეღოს, იგი სისხლსა შიგან მიეფასოს“.

იგივე მუხლი აწესებს მკვლელობისათვის სისხლის ფასს ორმოცი
ათას თეთრს და თუ ვერ გადაიხდის ბოროტმოქმედი ამ თანხას, იგი
უნდა გადაიხვეწოს, მისი მამული ჯაყელსა და მაწყვერელს დარჩება.
ასევე დაკმაყოფილდება გარდახვეწილის ქონებიდან მესისხლე ანუ
დაზარალებული: „ნახევარი გამოსავლისა მესისხლეს აჭამონ“.

ბექასა და აღბუღას მომდევნო მუხლები მე-2, მე-3, მე-4,
მე-7 მკვლელობის ცალკეულ სახეებს ეკუთვნის, აქვე გათვალისწინე-
ბულია სასჯელები ამ სახეებისათვის.

ბექასა და აღბუღას სამართლის წიგნის მე-15 მუხლი ითვალისწი-
ნებს ასაბიას¹ ანუ თანამონაწილის მკვლელობას, ხოლო მე-16 მუხლი
შუაკაცის მკვლელობას. 22-ე მუხლი ითვალისწინებს ძმის მიერ ძმის
მკვლელობას. კანონმდებელი ასეთ დანაშაულს მეტად მძიმე დანაშაულ-
ად მიიჩნევს და განმარტავს, რომ თუ გაყოფილი ძმა იქნა მოკლული,
მკვლელმა უნდა დაუურვოს ორკეცი სისხლი, ასევე საკანონო ანუ
ცოდვის შესანანებელი გადასახადი ასკეცი ოდენობით. გაყოფილი ძმის
მკვლელობის საკითხი კი ოჯახში უნდა მოგვარდეს, მასში სახელმ-
წიფო და ეკლესია არ ერევა.

სამართლის წიგნის 36-ე მუხლი ითვალისწინებს მკვლელობას იმ
კაცის (ყმის) მიერ, რომელსაც პატრონი (ბატონი) ჰყავს. თუ პატრონმა
არ იცოდა, რას სჩადიოდა მისი ყმა, მას შეუძლია გადასცეს ეს უკა-
ნასკენელი დაზარალებულს. დაზარალებულს კი შეუძლია ისე მოეპყრას

¹ ასაბია — ქართულ სამართალში თანამონაწილეს ნიშნავს, ამ შემთხვევაში კი
ჩვენი აზრით, ასაბია თანმხლებ პირს გულისხმობს.

მკვლელს, როგორც სურს. ყმის პატრონს ასეთ შემთხვევაში პასუხ-
ისმებლობა აღარ ეკისრება „ამად რომე იგი უბრალოა. ავის მქმნელთა
მამულითურთ მიცემა, მართალი იქნება“.

სამართლის წიგნის 38-ე მუხლში მოცემულია ერთი და იმავე
სოციალური ფენის — ორი კაცის შეტაკება და მკვლელობა; ამის-
ათვის, როგორც განზრახნი დანაშაულისათვის, ორკეცი სისხლია
დაწესებული. ამავე მუხლის მეორე ნაწილში კი დაუდევრობით ჩად-
ენილი მკვლელობაა, რომელსაც კანონმდებელი „შემთხვევით“ ჩად-
ენილ მკვლელობას უწოდებს, რისთვისაც ნაკლებ სისხლის ფასს —
„ერთ სისხლს“ აწესებს გადასახდელად.

აღბუღას სამართლის 96-ე და 97-ე მუხლებში ვაჭრის მკვ-
ლელობის შემთხვევებია მოცემული და მითითებულია შესაბამისი
სასჯელები.

ბექასა და აღბუღას სამართლის წიგნში მოხსენებულია სხე-
ულის დამაზიანებელი ქმედებები — როგორც დანაშაულებანი. ამ
კატეგორიის დანაშაულებს სულ ოთხი მუხლი ეძღვნება (მე-5, მე-6,
მე-8, მე-18).

ბექას სამართლის მე-5 მუხლში სხეულის დაზიანება მოხსენე-
ბულია როგორც ვერში ანუ ჭრილობა, თუმცა იქვე დაზიანებაცაა
მითითებული. ამ მუხლის ძალით ხელის ან ფეხის მოკვეთისათვის ან
დაშავებისათვის სისხლის მესამედია გათვალისწინებული, თვალის
წამოღებისთვის — სისხლის მეათედი, სახეზე მიყენებული ჭრი-
ლობისათვის — 1500 თეთრია გათვალისწინებული. ხელის თითის
მოკვეთისათვის ხელის საფასურის მეხუთედი არის დაწესებული.

მე-6 მუხლში გათვალისწინებულია მსუბუქი ჭრილობა, რომელიც
შიძლება გადაწყდეს შუაკაცთა ჩარევისა და მოლაპარაკების გზით.

მე-8 მუხლში გათვალისწინებულია პირის მიერ წოდებით თა-
ვისივე სწორის შეპყრობა მამულში, რომელსაც არაფერი დაუშავებია,
მაგრამ, რაკი თავის მამულში ნახა — შეიპყრო იგი, სცემა, შეკრა,
გახადა ტანსაცმელი თუ აბჯარი და ისე გააძევა მამულიდან — ასეთი
ქმედებისათვის კანონმდებელი სისხლის ნახევრის დაურევბას აწესებს
წართმეული ტანსაცმლისა თუ ქონების სრულად დაბრუნებით. კანონ-
მდებელი ასეთ მძიმე სასჯელს იმით ხსნის, რომ ბატონის (პატრო-
ნის) ნებართვის გარეშეა ჩადენილი ეს ქმედება: „ამად რომე პატრონ-
ისათვის უწესო უყოფია და პატრონისა მეტი კაცი კაცისა ხელთა

შეპყრობასა არა ღირსა — ნიადაგ პირშავად და აუგინად იქნების კაცთა გვერდსა“.

ბექასა და აღბუღას სამართლის წიგნში გათვალისწინებულია ადამიანის პატივისა და ღირსების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულებებიც. ასეთებია: შეურაცხყოფა — მუხლები მე-18-21-ე და ცილისწამება — მე-40, 50-ე, 86-ე მუხლები.

მე-18 მუხლში შეურაცხყოფა განხილულია ცემასა და შეპყრობასთან ერთად. აქ ცალკე დანაშაულის სახით არ არის მოცემული შეურაცხყოფა, ხოლო 21-ე მუხლი შეურაცხყოფის, როგორც დანაშაულის ცალკე შემადგენლობაა: „თუ კაცმან სწორმან სწორსა, გინა უფროსმა, გინა უმცროსმა, ვისაც მეტის ჟამისაგან დამაჯნებით საბელი მოაბას ანუ ნიფხავნი მისნივე თავს დაახვივნეს, რისაცა გვარისა იყოს, სისხლი მთელი დაუურვოს, ამაღ რომე უფროსი სირცხვილი და კაცთაგან შესაყვარი აღარ იქნების რა, სიკვიდისა დიდად უარეა“. ამ მუხლიდან ჩანს, რომ კანონმდებელი შეურაცხყოფას სიკვიდზე მძიმე დანაშაულად თვლის.

სამართლის წიგნის მე-40 მუხლში ცილისწამებაზეა საუბარი. აქ ცილისწამება ცრუდასმენის სახითაა ჩამოყალიბებული. კანონი ითვალისწინებს ცილისმწამებლის დასჯას იმის მიხედვით, თუ რა დანაშაულში დასწამა მან ცილი, ეს იქნება დარბევა, მამულის მითვისება თუ სხვა.

50-ე მუხლი ითვალისწინებს ცილისწამებას ანუ ცრუ დასმენას, რომლის შედეგადაც შეიძლება დაინგრეს ოჯახი — ცილისმწამებელი დაისჯება როგორც მეძავი.

86-ე მუხლში ქურდობის ცილისწამებაზეა საუბარი. ცილისმწამებელი ისჯება იმ ქონების გადახდევინებით, რის ქურდობასაც სწამებს სხვას და ამას უნდა დაემატოს კიდევ ერთი ამდენი, იმის გამო, რომ „უბრალოდ გააწბილა“.

ბექასა და აღბუღას სამართლის წიგნი ცალკე დანაშაულის სახედ ასახელებს სქესობრივ დანაშაულებებს. ამ დანაშაულს ეძღვნება 23-ე, 26-ე და 41-ე მუხლები.

23-ე მუხლში გათხოვილი ქალის შეცდენა ან სქესობრივი კავშირის დაჭერა ქალის ნებით თუ იძულებით — ქმარს მთელი სისხლი უნდა გადაუხადოს ქმედების ჩამდენმა. ასევე ამ უკანასკნელს შეეფარდება გამაწბილებელი სასჯელი, რაც გამოიხატება ყელზე თოკის მობმით,

შიშველის ქურა-ქურა ტარებაში.

26-ე მუხლით, დიდებულის ან აზნაურის ცოლის შეცდენისათვის, რასაც ოჯახის დანგრევა მოჰყვა, ქმედების ჩამდენმა 12 ათასი თეთრი უნდა გადაიხადოს, ხოლო თუ განქორწინება არ მოჰყვა, მაშინ 6000 თეთრი უნდა გადაიხადოს.

41-ე მუხლში ხუცესის შეცდენაზეა საუბარი. ამ ქმედებისათვის კანონმდებელი აწესებს შემდეგ სასჯელებს: თუ ხუცესმა ცოლი მიატოვა, ქმედების ჩამდენს ნახევარი სისხლის ფასი გადახდება, ხოლო თუ ასეთი ქმედების გამო ხუცესმა წირვა მიატოვა, დამნაშავეს სრული სისხლის ფასი ეკისრება წირვისაგან ხუცესის ჩამოშორებისათვის.

ბექასა და აღბუღას სამართლის წიგნის რამდენიმე მუხლი (24-ე, 27-ე, 39-ე, 41-ე, 46-ე, 47-ე) ითვალისწინებს ქალის მოტაცებას — როგორც დანაშაულს.

24-ე მუხლის მიხედვით, სეფექალის მოტაცება ანუ „წაგვრა“ — ორი მსახურის სისხლის ფასს შეადგენს.

27-ე მუხლში დიდებულის ან აზნაურის ქალის მოტაცებაა გათვალისწინებული. ამისათვის დაწესებულია 12 ათასი თეთრი.

39-ე მუხლით ჯვარგაცვლილი ანუ დანიშნული საცოლის მოტაცებისათვის აუცილებელია შუაკაცების ჩარევა, მოლაპარაკება, რათა საქმარო დაამშვიდონ „... ქალისა ქმარმან მისაცემლითა რათმე გული დაუმზოს, და ზვაგი მოშალოს შუაკაცმან“.

41-ე მუხლის მეორე ნაწილის მიხედვით, თუ ხუცესს ცოლი მოსტაცეს, მომტაცებელმა სრული სისხლის ფასი უნდა გადაიხადოს, რადგან ხუცესი მთლიანად უნდა ჩამოშორდეს საეკლესიო საქმიანობას.

46-ე მუხლი ითვალისწინებს გათხოვილი ქალის წაყვანას (წაგვრას) ქალის ნებით (ღიაცის ნებითა და წადილით). ქალის წამგვრელმა ღიაცის ქმარს სისხლის 2 ნაწილი დაუურვოს. გარდა ამისა, თუ ღიაცმა თან წაიღო თავისი ნაშთითი ქონება, ქმარი ამ ქონებას ნუ შეედავება. ხოლო ის ქონება, რაც ქალმა ოჯახში დატოვა პირველ ქმართან, მას ნუღარ მოითხოვს, რადგან თვითონ მიატოვა ოჯახი. რაც შეეხება ქალის სამამულო მზითევს ან მიწას, იგი ქალის მშობლებს ერგება და მათი ნებაა ქალს მისცემენ თუ არა ამ მზითევს.

სამართლის წიგნის 47-ე მუხლი ითვალისწინებს გათხოვილი ქალის იძულებით, მისი ნების გარეშე მოტაცებას. ასეთი ქმედები-

სათვის ქმედების ჩამდენმა უნდა გადაიხადოს სისხლის ორი ნაწილი, აგრეთვე თავდასხმისათვის უნდა აგოს პასუხი, თუ რაიმე წაიღეს ოჯახიდან ან ქალის მზითვეი ან, სხვა ქონება – უკან უნდა დააბრუნონ.

ოჯახის სიწმინდისა და სიმტკიცის წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულთა შორის ყურადღებას იპყრობს ცოლის ან ქმრის მიტოვება – „დაგდება“.

29-ე მუხლი ითვალისწინებს ქმრისაგან ცოლის მიტოვებას, რისთვისაც სისხლის ნახევარი უნდა გადაიხადოს და მზითვეი სრულად დაუბრუნოს. ამავე მუხლის მეორე ნაწილით, თუ ქმარმა ცოლი მიატოვა (დააგდო) ღალატისათვის, მზითვეი მაინც სრულად უნდა დაუბრუნოს.

32-ე მუხლის მიხედვით ქალს ეკრძალება ქმრის მიტოვება, მაგრამ თუ მაინც მიატოვა, ცოლმა ქმარს სისხლის ფასი უნდა გადაუხადოს.

ბექასა და ალბუღას სამართლის წიგნში დიდი ადგილი ეთმობათ საკუთრების წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულებებს, კერძოდ: ქურდობასა და გაძარცვას. აქედან ქურდობას ეძღვნება სამი მუხლი – 62-ე, 63-ე, 65-ე, ხოლო გაძარცვას – 13 მუხლი (მე-12, მე-13, მე-14, მე-17, მე-19, 25-ე, 33-ე, 35-ე, 37-ე, 47-ე, მე-80, 97-ე მუხლები).

სამართლის წიგნის 62-ე მუხლში მოცემულია ცხენის ქურდობა როგორც დანაშაული და აღნიშნულია: „თუ ცხენი რა გინდა რა კაცმან მოიპაროს, თუ ხელთავე აქენდეს, თავი ნაპარევი იგი მისცეს და ერთი ეზომი სხვა“¹.

63-ე მუხლში ისევ ქურდობაზეა მსჯელობა. ამ მუხლის ძალით, თუ დაზარალებულმა ამოიცნო თავისი დაკარგული ნივთი ან საკუთრება და განაცხადა, რომ მას მოჰპარეს არა მარტო ეს ამოცნობილი ნივთი, არამედ სხვა ქონებაც, ქურდმა, რომელსაც აღმოაჩნდება ეს ნივთი, უნდა დაამტკიცოს, რომ მას სხვა არაფერი მოუპარავს და არც იცის სხვა ვინმე ამ ქონების მომპარავი. დამტკიცების შემთხვევაში ქურდი პასუხისმგებლობისაგან თავისუფლდება და თუ ვერ დამტკიცა, იგი ვალდებულია დაზარალებულს უზღოს ზემოთ აღნიშნული წესით.

¹ ცხენის ქურდობას ძალზე მკაცრად სჯიდა მონღოლთა სამართალი. „დიდი იასას“ მიხედვით, ცხენის ქურდობისათვის დაწესებული იყო ნაქურდალი ცხენის დაბრუნება და დამატებით შვიდი ცხენის გადახდა.

65-ე მუხლში მოცემულია ქარავანზე თავდასხმა „ქურდად“. ასეთ შემთხვევაში თავდამსხმელმა უნდა დაამტკიცოს თავისი არაბრალეულობა, რომ მას არ გაუქურდავს ქარავანი, და თუ ვერ დამტკიცებს, რასაც დაზარალებული იტყვის, ის ზარალი უნდა აუნაზღაუროს ბრალდებულმა.

როგორც ზემოთაც აღინიშნა, შედარებით ვრცლადაა ბექასა და ალბუღას სამართლის წიგნში მოცემული ძარცვის მომწესრიგებელი მუხლები. ამასთან, ძარცვა, ქურდობა და ყაჩაღობა მკვეთრად არ არის ერთმანეთთან გამიჯნული ისე, როგორც ამას დღევანდელი კანონმდებლობა მოითხოვს.

სამართლის წიგნის მე-12 მუხლში ძარცვა და ყაჩაღობა მოცემულია ტერმინით „ზედა დასხმა“. ამ მუხლის მიხედვით, თუ „ზედა დასხმის“ დროს დაზარალებული მოკვდება, ორკეცი სისხლი უნდა გადახდეს მძარცველს.

შემდგომ მუხლებში (მუხლი მე-13, მე-14, მე-15) მითითებულია თავდასხმის შედეგად მიყენებული ვნებისათვის პასუხისმგებლობის წესი და სასჯელები. კერძოდ, თუ თავდასხმის შედეგად კაცი არ მოკვდა, მაგრამ შეშინდნენ ოჯახის წევრები, დამნაშავეს ეკისრება საპატიო კაცის სისხლის ნახევარი. კანონმდებელი ითვალისწინებს სხვა, ალტერნატიულ სასჯელსაც: გააშიშვლონ დამნაშავე, ჩათრიონ სანებეზე და იქ გაშოლტონ, ეს უნდა მოხდეს სახალხოდ. კანონმდებელი მიუთითებს, რომ სასჯელის სახის შერჩევა უნდა გადაწყდეს შუაკაცების მეშვეობით და შეუფარდდეს ან ქონებრივი სასჯელი ანუ საპატიო კაცის სისხლის ნახევარი ან ჩათრევა და გაშოლტვა.

სამართლის წიგნის 25-ე მუხლში მოცემულია თავდასხმა სასაფლაოზე და საფლავის გაძარცვა. კანონმდებელი ასეთი დანაშაულისათვის აწესებს ორი თავადის სისხლის გადახდას და ნაძარცვის დაბრუნებას.

ბექას სამართლის 33-ე მუხლში მოცემულია მინდობილი კაცის მიერ მისთვის ჩაბარებული ციხიდან ქონების წაღება, რაც ქონების დაბრუნებით უნდა გადაწყდეს (ამ მუხლში სხვა შემადგენლობაცაა და ძარცვა გამოკვეთილად არ არის მოცემული).

37-ე მუხლში მოცემულია სასახლეზე თავდასხმა და იქიდან ალაფის ანუ ნადავლის, ანუ ქონების წამოღება. ასეთი დანაშაული თავდასხმის მსგავსად ისჯებოდა, ისე როგორც ეს ამ სამართლის მე-12 მუხლშია მოცემული.

47-ე მუხლი ქალის მოტაცებას ეძღვნება, მაგრამ აქვე გათვალისწინებულია მოტაცების დროს ქონებისა თუ მზითვევის ძარცვის ანუ წაღების შესახებ. აღნიშნულია, რომ თუ ქალის მოტაცებას თან ერთვის მზითვევისა თუ სხვა ქონების მითვისებაც, მომტაცებელმა უნდა გადაინადოს ქალის „წაგვრისათვის“ საპატიჟო, ასევე თავდასხმისათვის და მზითვევი და ქონება უკან უნდა დააბრუნოს.

აღბუღას სამართლის მე-80 მუხლი აწესრიგებს უკანონოდ კაცის დაკავებას, „დახუთვას“, რასაც თან ახლავს ძარცვა ანუ დაკავებული კაცის ქონების მითვისება. კანონმდებელი მოითხოვს სასჯელს უკანონოდ დაკავებისათვის, ასევე წართმეული ქონების სრულად დაბრუნებას: „და მის კაცის წანადებისა დაურევებს ემართლების დაუკლებლად“.

აღბუღას სამართლის 97-ე მუხლში ზუსტადაა ჩამოყალიბებული გაძარცვა: „თუ ვაჭარსა, გზას მიმავალსა ან მომავალსა, საქონლის ნდომისათვის კაცი დახვდეს და გაძარცვოს, და სამართლოს შევიდნენ, რაცა მის ღღის წანადები ვაჭარმან დაიფიცოს ორად შეკეცოს და მან კაცმან ეგრე უზღოს...“. ამ მუხლიდან ჩანს, რომ ვაჭრის გაძარცვისათვის ნაძარცვის ორმაგი ოდენობა (ღირებულება) უნდა გადაეხადა დამნაშავეს.

ბექასა და აღბუღას სამართლის წიგნის ერთი მუხლი (მუხლი 90-ე) ითვალისწინებს ბჭის ანუ მოსამართლის მიერ ქრთამის აღებას, კანონმდებელი მექრთამეობის მოტივად ასახელებს სიხარბეს. კანონში მითითებულია, რომ სიხარბე მხედველობის დამაბრკოლებელია და იგი ყოველი უკანონობის საწყისია. მექრთამეობისათვის გათვალისწინებულია ბჭის ანუ მოსამართლის მკაცრად დასჯა: „სიავის ხელნი დაესხნენ“. „სიავი“ სპილენძის ქვაბია. უნდა ვივარაუდოთ, რომ აქ მოსამართლის ხელების დამლუღვრასთან უნდა გვქონდეს საქმე. მეორე მხრივ, მოსამართლის მიერ ქრთამის აღებისათვის შეიძლება თანამდებობიდან გადაყენებაც ვივარაუდოთ.

ბექას სამართლის წიგნის ორი მუხლი 33-ე და მე-40, ითვალისწინებს პატრონის ანუ ბატონის მიმართ მისი ქვეშევრდომის ღალატს. ამ მუხლების ანალიზიდან ჩანს, რომ აქ ლაპარაკი არ არის სახელმწიფოს ღალატზე, როგორც საჯარო დანაშაულზე, არამედ კერძო პირის — ამ შემთხვევაში ბატონის წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულებრივ ქმედებაზე, რომელიც მკაცრად ისჯება.

დანაშაულის სახეებზე მსჯელობისას, გვერდს ვერ ავუვლით კათალიკოზთა სამართალს, რამეთუ იგი სისხლის სამართლის ძველია. ამ კანონმდებლო აქტში მრავალი დანაშაულია მოცემული, მაგრამ განსაკუთრებული ყურადღება გამახვილებულია ისეთ მძიმე დანაშაულის წინააღმდეგ, როგორცაა ტყვის ყიდვა თუ გაყიდვა.

კათალიკოზთა სამართლის პირველსავე მუხლში აღნიშნულია, რომ თუ კაცმა კაცი გაყიდოს, ვინც არ უნდა იყოს იგი, დიდი კაცი თუ მცირე, თავადი, აზნაური თუ გლეხი — მკაცრად უნდა დაისაჯოს. კანონმდებელი ასეთი ქმედებისათვის აწესებს საეკლესიო სასჯელს „შეჩუენებულ იყოს და განხდლი“. შეჩვენება მძიმე საეკლესიო სასჯელი იყო, რაც გულისხმობდა ზიარების, ქორწინების გვირგვინის კურთხევის უფლების ჩამორთმევას, ხოლო სიკვდილის შემდეგ დამნაშავის ქრისტიანული წესით ანდერძი არ აეგებოდა და არც დასაფლავება არ შეიძლებოდა. შეჩვენებას თან ერთვოდა საერო ხასიათის სასჯელებიც, რაც გამოიხატებოდა „შერისხვაში“. შერისხვა კი გულისხმობდა მკვლელობის ჩამორთმევას, ლაშქრობაში მონაწილეობის აკრძალვას. რაც შეეხება „განხდას“, იგი მოკვეთას ნიშნავდა.

კათალიკოზთა სამართლის პირველი მუხლის მეორე ნაწილში საუბარია დანაშაულის ჩამდენის მიერ გაყიდული ტყვის დახსნასა და დაბრუნებაზე. ასეთ შემთხვევაში ქმედების ჩამდენი მაინც არ თავისუფლდება პასუხისმგებლობისაგან, მან „საყდარსა და ებისკოპოსს დაურევოს, რა ერთიც ძალ-ედვას, დამკლების უფალსაცა დაურევოს“, ე.ი. გარკვეული საზღაური უნდა გადაუხადოს ეკლესიასა და ტყვის სატრონს.

ამავე მუხლის მესამე ნაწილი უფრო მკაცრ სასჯელს ითვალისწინებს ტყვის დაუბრუნებლობისათვის: „და თუ ვერ მოიყუანოს, ვინ გინდა ვინ იყოს, თავადისშვილი უნდა აზნაურიშვილი, უნდა გლეხი, მაშინაც ვერამ საქმემ ვერ იხსნას, უკანონოდცა არს, — ხელსა მიეცეს“. აქედან ჩანს, რომ ტყვის გაყიდვისთვის სასჯელის უმაღლესი ზომა — ჩამოხრჩობაც გამოიყენებოდა.

კათალიკოზთა სამართალში საჯარო სამართლის დანაშაულებებსაც ვხვდებით, მათ შორის მეფის ღალატს ანუ სამშობლოს ღალატს: ვისაც პატრონისა მეფის ღალატი გამოაჩნდეს, ანუ დიდსა, ანუ

თავადსა, ანუ აზნაურსა, ანუ ვისაც, მართლით განკითხვით და გამოწულილვითა, რარიგად წმიდათა კრებათა და წმიდათა მოციქულთაგან გაჩენილ იყოს და სჯულისა კანონსა შიგან ეწეროს, სიკუდილით განიპატიჟოს“ (მუხლი მე-16). აქედან ჩანს, რომ მეფის ღალატი სიკვდილით ისჯებოდა.

კათალიკოზთა სამართალი ითვალისწინებს დანაშაულის ისეთ სახეს, როგორცაა მკვლელობა (მუხლი მე-5). უბრალო კაცის მკვლელობისათვის ქონებრივი სასჯელებია დაწესებული, ხოლო ძმის ან მამის მკვლელობისათვის ხელის მოკვეთა და მამულიდან გაძევება; „ვინცა ძმა მოკლას ანუ მამა, ხელი მოეკუეთოს და მამულისაგან განვარდეს“ (მუხლი მე-4).

კათალიკოზთა სამართალი ითვალისწინებს ისეთ დანაშაულს, როგორცაა ეკლესიის გატეხვა (მუხლი მე-2). ეკლესიის გატეხვისა და გაპარცვისათვის ეს კანონი ჩამოხრჩობას (ძელსა მიეცეს) ითვალისწინებს.

კათალიკოზთა სამართალი ქურდობას სხვა ადგილზედაც (მუხლი მე-6) ითვალისწინებს და აღნიშნავს, რომ „ვინცა ქურდობა ქნას, რარიგადაც პირველად წესი ყოფილიყოს, ისრე გარდაახდევინონ“.

კათალიკოზთა სამართლის 23 მუხლიდან მუხლების უმეტესობა ეკლესიის წინააღმდეგ, საეკლესიო სამსახურისა თუ საეკლესიო მოღვაწეთა მიერ გარდამავლობებს (დანაშაულობებს) ჩამოთვლის და მათ დასჯადობაზედაც მიუთითებს. ასე, მაგალითად, მე-7, მე-8, მე-9, მე-10, მე-11, მე-12, მე-13, მე-14, მე-15 მუხლებში საეკლესიო დანაშაულებებია ჩამოთვლილი. მე-18 მუხლი უღირსი მღვდლის კურთხევას ეხება, მე-19 მუხლი კი დანაშაულად მიიჩნევს კაცის გაყიდვისა და ეკლესიის საქმის არაობიექტურად გამოძიებას, რისთვისაც შეჩვენებას აწესებს.

კათალიკოზთა სამართლის 22-ე მუხლი დანაშაულად მიიჩნევს რძლის შერთვასა და შეჩვენებას აწესებს ამისათვის, ხოლო ბოლო 23-ე მუხლში უმიზეზოდ (უბრალოდ) ცოლის დაგდებას ანუ მიტოვებას მიიჩნევს დანაშაულად, რისთვისაც შეჩვენებასა და სიკვდილით დასჯას ითვალისწინებს.

დანაშაულის სახეები ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის მიხედვით

როგორც ცნობილია, მონღოლთა შემოსევის შედეგად ერთიანი ფეოდალური საქართველო დაიშალა. XIV საუკუნეში მეფე გიორგი ბრწყინვალემ კვლავ მოახერხა ქვეყნის გაერთიანება, მაგრამ ცოტა ხნით. XV საუკუნიდან ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს ნაცვლად წარმოიქმნა სამთავროები, ცალკეული საფეოდალოები.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი ანუ სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა აღმოსავლეთ საქართველოს, კერძოდ, ქართლ-კახეთის სამეფოსათვის იყო შედგენილი, მაგრამ, როგორც დასტურდება, იგი გამოიყენებოდა საქართველოს სხვა კუთხეებშიაც, კერძოდ, დასავლეთ საქართველოში.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი ფეოდალური კოდექსია, იგი ფეოდალთა კლასის ინტერესების სადარაჯოზე დგას. ამიტომაც აქ დანაშაული ფეოდალთა კლასის ნება-სურვილის წინააღმდეგ მიმართული ქმედებაა.

XVI-XVIII საუკუნეების საქართველოში უკიდურესად მწვავედება კლასობრივი ბრძოლა ფეოდალებსა და ყმებს შორის. კლასობრივი ბრძოლის გამძაფრებას ხელს უწყობს ირან-ოსმალეთის ინტერვენცია. კლასობრივი დაპირისპირების გამოხატულებას წარმოადგენს ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი, რომელიც ღალადებს: „ყმის ყველა ბატონისა არის“. დანაშაულის სახეებზე, ამ სამართლის წიგნის მიხედვით, ჩვენ ქვემოთ ვიმსჯელებთ, მაგრამ აქ გვინდოდა აღგვენიშნა, რამდენად ატარებს დანაშაული და სასჯელი კლასობრივ ხასიათს. ამის დამადასტურებელია სისხლის ფასი, რომლის შესახებ საუბარია ვახტანგის სამართლის წიგნის მესამე კარში: „კარი სისხლისა განაჩენებისა“ (მუხლები მე-17-43-ე). აქ მოცემულია ამა თუ იმ სოციალური ფენის „სისხლის ფასი“ ანუ დანაშაულის გამოსასყიდი ფულადი ოდენობა. მე-18 მუხლის მიხედვით, „გლეხის კაცის სისხლში ძროხა იყო გაჩენილი, რომე ერთი გლეხის სიკვდილისათვის სამოცი ძროხა იყო გაჩენილი, მაგრამ ჩვენ თუ თეთრად გაგვიჩენია.

ქართლში მაგდენი თეთრი არ არის და ისრეე გლეხის კაცისა და

მსახურის სისხლში ძროხა, ცხვარი, ცხენი, იარაღი და სახლი სახმარი რკინა, რვალი — ყველა დაიჭირვის¹. 1 სისხლის ფასი უდრიდა 12 თუმანს, ე.ი. გლეხის სისხლი ღირდა 12 თუმანი ანუ 60 ძროხა. დიდებული თავადის სისხლი გლეხთან შედარებით, 128-ჯერ უფრო მეტად ფასობდა და ღირდა (ფასდებოდა) 1536 თუმანი. ეს კი დანაშაულის აშკარა კლასობრიობაზე მეტყველებს.

ახლა განვიხილოთ დანაშაულის სახეები ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის მიხედვით.

პირველ რიგში დავასახელებთ სახელმწიფო დანაშაულებებს. ასეთია: 1) **სამშობლოს ღალატი**, რაც გამოიხატებოდა მტრის მხარეზე გადასვლაში. ამ დანაშაულის შესახებ ლაპარაკობს ვახტანგის სამართლის წიგნის 220-ე მუხლი: „ქვეყნისა და რჯულის ღალატისათვის“: „თუ ხელმწიფეს ლაშქრიდამ კაცი წაუვიდეს და მტერს მიუვიდეს, და იმავე ხელმწიფეს დარჩეს, თავად ხელმწიფის მოწყალებაზე კიდა. თუ არა და ფეხის მოკვეთა ჯერ არს. გაღარიბება და გახეიბება ორივე არ არის“². ამ მუხლის ანალიზით ჩანს, რომ სამშობლოს ღალატი უნდა გამოიხატოს მტრის მხარეზე გადასვლაში. ამისათვის კანონმდებელი სიმბოლურ ტალიონს აწესებს — ფეხის მოკვეთას. ამავე მუხლში მითითებულია, რომ სამშობლოს ღალატისათვის ორივე სახის სასჯელის — გაღარიბების ანუ ქონების კონფისკაციისა და ფეხის მოკვეთის ერთდროულად შეფარდება არ დაიშვებოდა, ეს მეფეზე იყო დამოკიდებული, თუ რომელ სასჯელს აურჩევდა შესაფარდებლად.

2) **სამხედრო საიდუმლოების გაცემა**. მუხლი 221-ე: „ცინი-დამ და სიმაგრიდამ კაცი ან ბატონს, ან ამხანაგს წაუვიდეს და გასცეს, ლაშქარი დაასხას, იმისი სისხლი არ გაიჩინება, იმისათვის, რომე ბეურის (ანუ ბევრის, — ვ.მ.) სულის მესისხლე არის, რაც გარდახდება სამართლით იქნება“³. ამ მუხლიდან ჩანს, რომ სამხედრო საიდუმლოების გაცემა მძიმე დანაშაული ყოფილა და მისი გადასახადით (ფულით) გამოსყიდვა არ დაიშვებოდა.

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, 1963, ი. დოლიძის რედაქციით, გვ. 486, მუხლი მე-18.

² იქვე, გვ. 538, მუხლი 220-ე.

³ იქვე, მუხ. 221.

3) **ქვეყნისა და ქრისტეს რჯულის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული** მოცემულია 222-ე მუხლში: „ვინც კაცმან ქვეყანას და ქრისტეს რჯულს უორგულოს, კიდეც ხედევდეს, იმით რჯული წახდებოდეს, იმას მიყუეს, — ღვთისა და ბატონისა ორისავე მესისხლე იქნების და ყოველი ავი იმაზე მართებული არის“.

სხვა სახის სახელმწიფო დანაშაულებებს ვახტანგის სამართლის წიგნში ჩვენ ვერ ვხვდებით.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში ფართოდაა წარმოდგენილი პიროვნების სიცოცხლისა და ჯანმრთელობის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულებები, მათ შორის: მკვლელობა, სხეულის დაზიანება, ცემა.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის მიხედვით, მკვლელობა ფულადი ანაზღაურებით ისჯებოდა, მაგრამ ფულადი ანაზღაურება არ გამოიყენებოდა ზოგიერთი სახის მკვლელობისათვის, მაგალითად, მეფის, დის მიერ ძმის ან, პირიქით და სხვ. მკვლელობისათვის.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი იცნობს კვალიფიციური სახის მკვლელობებს და განასხვავებს მათ ჩვეულებრივი მკვლელობისაგან. ასე, მაგალითად, კვალიფიციურია მკვლელობა, თუ იგი ჩადენილია ქვეშევრდომის მიერ თავის მებატონის ან უფროსის მოკვლის მიზნით. მუხლი 75-ე „უფროსის კაცის მოკვლისა ასე იქნას“: თუ აზნაურმან ანუ გლეხმან მისგან უფროსი კაცი მოკლას, ერთნახევარი სისხლი მისცეს.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 59-ე მუხლში ისევ კვალიფიციური მკვლელობის სახეზეა საუბარი. აქ აღნიშნულია: თუ უბრალო, ე.ი. არაბრალეულ კაცს ჩაუსაფრდა ვინმე და მოკლა ან დაჭრა, ორკეცი სისხლი გადახდეს მკვლელს, ერთი იმისათვის, რომ დაუდარაჯდა, ჩაუსაფრდა (ღალატად დაუდგა), ხოლო მეორე — მკვლელობისათვის. ამ შემთხვევაში კანონმდებელი დამამძიმებელ გარემოებად თვლის ჩასაფრებას, დადარაჯებას.

კვალიფიციური მკვლელობა მოცემულია 252-ე მუხლში. აქ მკვლელობის მაკვალიფიცირებელ გარემოებად მიჩნეულია მოწამვლა: „მოწამვლით მკუდარი კაცი სხვას კაცის კულასა არა გავს, ამაღ, რომე ერთმანერთის შუღლით სიკვდილი სხვა არის, ფათერაკი სიკვდილი სხვა არის, მტერობის სიკვდილი სხვა არის.

მაგრამ ეს მოწამვლა ორზომათ სისხლად ჩაიგდება. ქრისტიანობის სიმართლით, ხელში ის მომწამლავი მიეცემის მოსისხარსა“⁴. აქედან ჩანს, რომ მოწამვლით მკვლელობა კანონმდებელს უფრო მძიმე დანა-

შეუღალდ მიაჩნია და მისთვის ორმაგ სისხლს თხოულობს დასასჯელად.

კვალიფიციურ ანუ დამამძიმებელ გარემოებებში ჩადენილი მკვლელობაა მოცემული ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 65-ე მუხლში: „თუ ცოლმან ქმარი მოკლას ანუ წამლით, ანუ სხვა რითმე, გასინჯეთ, რისთვის მოუკლავს. თუ ასეთი რამ ექნას, რომ ემართლებოდეს, თქვენ იცით; და თუ, უბრალო მოკლა, ვეცე თქვენ იცით. ღმერთმა ნუ ქნას, და თუ ჩვენს ყაშში მოხდეს, ჩვენ ვიცით“ (მუხლი 65-ე).

ამ მუხლიდან ჩანს, რომ ცოლის მიერ ქმრის მოკვლა კვალიფიციურ მკვლელობად ითვლება, თუ ქმარი უბრალოა, ე.ი. ცოლს არა აქვს რაიმე გამამართლებელი საბუთი ქმრის მოკვლისათვის.

კვალიფიციურ ანუ დამამძიმებელ გარემოებებში ჩადენილ მკვლელობად ითვლება ასევე ძმის მკვლელობა. იგი გათვალისწინებულია ვახტანგის სამართლის წიგნის 81-ე მუხლში. ამ მუხლის მიხედვით: „თუ ძმამ ძმა მოჰკლას, არც მისი სისხლისა ვიცით, ჩვენთან დიად მძიმე არის და თქვენ იცით.

მაგრამ თუ შვილი ჰყავს, სისხლი და ნახევარი გაუჩნდების და კათალიკოზისა იმან იცის...“¹.

სამართლის წიგნის 82-ე მუხლი ითვალისწინებს დის მკვლელობას ან, პირიქით, დის მიერ ძმის მკვლელობას. კანონმდებელი მას მიიჩნევს მძიმე დანაშაულად და მიუთითებს, რომ ეს დანაშაული იმდენად მძიმეა, რომ უნდა გაასამართლოს მეფემ და კათალიკოზსმა: „თუ ძმამ და მოჰკლას, ან დამ ძმა მოჰკლას ჩვენ იმისი სამართალი არ ვიცით, მისი მეფემ და კათალიკოზმა იციან“².

მკვლელობის კვალიფიციური შემადგენლობაა ვახტანგის სამართლის 88-ე მუხლში: „თუ კაცმან მამულის ცილებაში მამულის პატრონი მოკლას, გასინჯოს მოსამართლემ, და თუ ტყუილად შესცილება და ისრე მოუკლავს, ერთნახევარი სისხლი მისცეს.

თუ შემცილებელი მოკვდეს, სისხლის ორი წილი მისცეს, ამიტომ რომ სხვის მამულისათვის რატომ შეაკუდა?

თუ მართლა შესცილება და ისრე მოუკლავს, სისხლიც მთელი უნდა მისცეს და რაზედაც შესცილებულან, ის მამულიც იმ მკვდრისა შეიქმნების.

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, თბ., 1963, ტ. I, ი. დოლიძის გამოცემა, გვ. 502.

² იქვე, მუხლი 82-ე.

აგრეთვე სხვა საქონელზე რომ შესცილდნენ, მისიც ასრე იქმნას. მაგრამ ცოტას საქონელზე და მამულზე კაცმან კაცი არ უნდა მოკვლას, და თუ მოკლას, მოსამართლემ უნდა გაუძნელოს“¹.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 58-ე მუხლში გათვალისწინებულია დამამძიმებელ გარემოებაში ჩადენილი ისეთი მკვლელობა, რომელიც წარმოდგება მოდავეთა თუ მოჩხუბართა გაშველებისას, ე.ი. გამშველებლის მკვლელობა: „თუ შუამავალი მოკუდეს, ბერი და მონაზონი, ქალი თუ კაცი, მოკითხული უნდა იქნას. თუ მართლის გამოჩენით ჩანდეს, რომე შუამავალი ყოფილიყოს და არცერთის მომხმარო არ ყოფილიყო — სიკვდილისა და ჭრილობისაც ორვეცი სისხლი უნდა მისცეს, როგორც სისხლი სდიოდეს. და თუ მომხმარო ყოფილა რომლისამე, ვისაც მოხმარებოდეს, მას ელაპარაკოს“².

ვახტანგის სამართლის წიგნის 89-ე მუხლი ითვალისწინებს დამამძიმებელ გარემოებებში ჩადენილ მკვლელობას, რომელიც ჩადენილია ყაზახის ანუ ყაჩაღის მიერ: „თუ ყაზახმან კაცი მოკლას მზირობით (ჩასაფრებით, — ვ.მ.) და გამოჩნდეს, თუ მეფემ არა უკითხა რა, სამ წილად სისხლი მისცეს. და თუ მზირი მოჰკლან მისი სისხლი არ არის“³. აქ მოცემული ფრაზა, „თუ მეფემ არა უკითხა რა“, ნიშნავს — თუ მეფემ არ დასაჯა განსაკუთრებული წესით ანუ არ აიღო თავის იურისდიქციაში და ისე განსაჯა როგორც მიზანშეწონილად ჩათვლიდა. ყაზახი ამ შემთხვევაში დაბალი ფენის წარმომადგენელია, რომელიც შეიარაღებული აწარმოებდა მარცვა-რბევას.

ვახტანგი VI-ის სამართლის წიგნის 34-ე მუხლი ითვალისწინებს თანამდებობის პირის მკვლელობას და თვლის მას კვალიფიციურ დანაშაულად ანუ დამამძიმებელ გარემოებად. აქ თანამდებობის პირს მეფე იცავს: „... ესეცა არის მოხელე თუ სხვა ბატონის წარვლენილი ყმა ბატონის სამსახურზე მოუკლავთ, იმისი კიდევ მეტი არის, თუ ხელმწიფემ იმ მქნელს არ უწყრომა; და თუ უწყრომა, რამე ის გვარეულობისა და სახელოს სისხლი რაც გაუჩნდეს, ის აკმარონ“⁴.

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, თბ., 1963, ტ. I, ი. დოლიძის გამოცემა, გვ. 504, მუხლი 88-ე.

² იქვე, გვ. 497, მუხლი 58-ე.

³ იქვე, გვ. 504, მუხლი 89-ე.

⁴ იქვე, გვ. 490, მუხლი 34-ე.

როგორც აღვნიშნეთ, ვახტანგის სამართლის წიგნის ზემოთ დასახელებული მუხლები ითვალისწინებდნენ დამამძიმებელ გარემოებებში ჩადენილ მკვლელობებს. მაგრამ კოდექსში არის მუხლები, რომლებშიც მოცემულია მკვლელობები დამამძიმებელი გარემოებების გარეშე. ასეთია, მაგალითად, მე-18, მე-19, მე-20, 21-ე, 26-ე, 27-ე, 28-ე, 29-ე, 30-ე, 31-ე, 32-ე, 33-ე, 36-ე მუხლები. განვიხილოთ ისინი.

ვახტანგის სამართლის მე-18 მუხლში ლაპარაკია მკვლელობაზე: „გლეხი კაცის სისხლში ძროხა იყო გაჩენილი, რომე ერთი გლეხის სიკვდილისათვის სამოცი ძროხა იყო გაჩენილი, მაგრამ ჩვენ თეთრად გაგვიჩენია“¹. ცოტა ქვემოთ მუხლი 34-ე აკონკრეტებს ამ მუხლს და მიუთითებს, რომ გლეხი კაცის მკვლელობა 12 თუმანი ღირს, ე.ი. 60 ძროხა უდრიდა 12 თუმანს (1 თუმანი ყიდულობდა ხუთ ძროხას). მე-19 მუხლში მოცემულია, თუ რა უნდა გადაეხადათ აზნაურიშვილის სისხლში; რომლის ღირებულება 29-ე, 30-ე და 31-ე მუხლების მიხედვით იყოფოდა 3 თანრიგად: გადიდებული აზნაურის სისხლი უდრიდა 192 თუმანს, შუა აზნაურისა 96 თუმანს, მესამე აზნაურის სისხლი კი 48 თუმანს.

როგორც აღვნიშნეთ, მე-19 მუხლში ჩამოთვლილია აზნაურის მკვლელობისათვის რამდენი უნდა ყოფილიყო ფული, რამდენი ფარჩა, იარაღი, ცხენი, სპილენძი, ძროხა, ცხვარი თუ ტყვე: „აზნაურიშვილს – მესამედი თეთრი იყოს, თუ ოქრო და ვერცხლი დაეჭირვის; და იმ ორ წილში ფარჩა, იარაღი, ცხენი, სპილენძი, ძროხა, ცხვარი და ტყვეც დაეჭირვის“².

ვახტანგის სამართლის წიგნის მე-20 მუხლი ითვალისწინებს შუათანა და მის ქვემოთ მდგომ თავადთა გადასახადს, რომელთა სისხლის ფასი 27-ე მუხლის მიხედვით უდრის 768 თუმანს, მესამე თავადისა ანუ შუათანას ქვემოთ მდგომი თავადის სისხლი კი 28-ე მუხლის მიხედვით უდრიდა 384 თუმანს.

სამართლის წიგნის 21-ე მუხლის მიხედვით უმაღლესმა თავადმა და მისმა სახლეულობამ უნდა მიიღონ თეთრი, ოქრო, ვერცხლი, ყმა, მამული, ტყვე, იარაღი და რვალი. უმაღლესი თავადის სისხლი კი 26-ე მუხლის მიხედვით უდრიდა 1536 თუმანს. უფრო მეტი თვალსა-

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, ი. დოლიძის გამოცემა, ტ. I, გვ. 486.

² იქვე, გვ. 487, მუხლი 19-ე.

ჩინოებისათვის მიზანშეწონილად მიგვაჩნია ჩამოვთვალოთ თუ რამდენს შეადგენდა სისხლის ფასი ამა თუ იმ სოციალური ფენის წარმომადგენლის მოკვლისათვის.

„დიდებულის თავადის მთელი სიკუდილის სისხლი – 1536 თუმანი. ამ დიდებულის თავადის ტოლად – მთავარეპისკოპოსის სისხლი. ამ მთავარეპისკოპოსის სისხლზე მეხუთედად ნაკლებად – მიტროპოლიტის სისხლი“ (მუხლი 26-ე)¹.

„დიდებულის ქვემოთის, შუას თავადის სისხლი – შვიდას სამოცდარვა თუმანი. ამასთან, ასრე – დიდებულის სახლის კაცის სისხლი. ამასთან, ასრე ებისკოპოზის სისხლი“ (მუხლი 27-ე)².

„ამას ქვემოთს, მესამეს თავადის სისხლი – სამას ოთხმოცდაოთხი თუმანი. ამასთან, ასრე – არქიმანდრიტის სისხლი“ (მუხლი 28-ე)³.

„გადიდებულის აზნაურის სისხლი – ას ოთხმოცდათორმეტი თუმანი. ამასთან, ასრე წინამძღვრის სისხლი“ (მუხლი 29-ე).

„ამას ქვემოთის, შუა აზნაურის სისხლი ოთხმოცდათექვსმეტი თუმანი. ამასთან, ასრე – მღვდელ მონაზონის სისხლი. ამასთანავე, ამის მეხუთედ სისხლდაკლებით, – მწირის მონაზონისა. ამის შუას აზნაურის მთელის სისხლის ტოლადვე – დიდებულის დიდვაჭრის მოქალაქის სისხლი“ (მუხლი 30-ე).

„ცალმოგვის, მესამე აზნაურის სისხლი ორმოცდარვა თუმანი, ამასთან, ასრე მღვდლის სისხლი.

ამასთან დიდებულის ვაჭრის ქვემოთის, მეორე ვაჭრის სისხლი“ (მუხლი 31-ე).

„ამასთან ასრე დაკლებით, მსახურის სისხლი – ოცდაოთხი თუმანი. ამასთან, მთავარ დიაკვნის სისხლი. ამასთან, შუას ვაჭრის ქვემოთ, მესამე ვაჭრის სისხლი“ (მუხლი 32-ე).

„გლეხის კაცის სისხლი – თორმეტი თუმანი. ამასთან – მეოთხე ვაჭრის სისხლი“ (მუხლი 33-ე).

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, ი. დოლიძის გამოცემა, ტ. I, გვ. 489, მუხლი 26-ე.

² იქვე, გვ. 489, მუხლი 27-ე.

³ იქვე, გვ. 489, მუხლი 28-ე.

33-ე მუხლის მეორე ნაწილში კანონმდებელი აზუსტებს, უფრო გასაგებს ხდის, თუ როგორ იანგარიშება სისხლის ფასი, რომ გლეხის სისხლი უდრის 12 თუმანს, მასზე ორჯერ მეტია, ე.ი. 24 თუმანია მსახურის სისხლის ფასი, მსახურზე ორჯერ მეტი, ე.ი. 48 თუმანია ცალმოგვი აზნაურის სისხლი, ცალმოგვზე ორჯერ მეტია, ე.ი. 96 თუმანს უდრის შუა აზნაურის სისხლი, შუა აზნაურზე ორჯერ მეტს — 192 თუმანს უდრის დიდაზნაურის სისხლის ფასი, მასზე ორჯერ მეტია, ე.ი. 384 თუმანი ღირს დაბალი თავადის სისხლი, ხოლო მასზე ორჯერ მეტია შუა თავადის სისხლი და უდრის 768 თუმანს, მასზე კი ორჯერ მეტია დიდებულის სისხლი, რომელიც უდრის 1536 თუმანს.

როგორც ზემოთაც აღინიშნა, დიდებულის სისხლის ფასი ანუ დიდებულის მკვლელობისათვის 128-ჯერ უფრო მეტი გადასახადი იყო, ვიდრე გლეხის მკვლელობის საზღაური.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი ითვალისწინებს სხვა ხერხებითა და გზებით მკვლელობასაც, მაგალითად, ცეცხლის წაქიდების შედეგად ჩადენილი მკვლელობა გათვალისწინებულია ვახტანგის სამართლის წიგნის 191-ე მუხლში: „თუ კაცი კაცსა არას ემართლებს და ისრე სახლსა და კარს ცეცხლი წაუქიდოს, რომ ჯალაბნი შიგ უდგეს, თავის გუნებით დასაწვავად მოუნდომებია“. ასეთი მკვლელობისათვის კანონმდებელი ითვალისწინებს ერთ სისხლს და მიყენებული ზარალის ანაზღაურებას: „ერთი სისხლი“ და რაც ან სახლი და საქონელი დასწოდეს, უკლებლივ უნდა მისცეს“.

მკვლელობის ერთ-ერთი სახე მოცემულია ვახტანგის სამართლის წიგნის 50-ე და შემდგომ მუხლებში, რომელსაც ეწოდება „კარი მიხდომისა და ღალატად დადგომისა“.

50-ე მუხლის მიხედვით კანონმდებელი აწესებს პასუხისმგებლობას სასაფლაოზე თავდასხმისათვის, რის შედეგადაც სასაფლაოზე მყოფი მკვდრის პატრონი მოკვდა. ასეთი მკვლელობისათვის ვახტანგის სამართლის წიგნი აწესებს სამ სისხლს — ერთი საფლავის შებილწვისათვის, ერთი მკვლელობისათვის და ერთიც თავდასხმის ანუ მიხდომისათვის.

51-ე მუხლი ითვალისწინებს სასახლეში ანუ საკუთარ სახლში თავდასხმის შედეგად მკვლელობას. კანონმდებელი აწესებს ამ დანაშაულისათვის ორ სისხლს, ერთი — მიხდომისათვის, მეორე — მკვლელობისათვის.

52-ე მუხლში გათვალისწინებულია თავდამსხმელის პასუხისმგებლობა იმ გლეხის მკვლელობისთვის, რომელიც ბატონთან ახლო ცხოვრობს. ასეთი მკვლელობა ისჯება ორმაგი სისხლით, ნახევარი სისხლი კი ბატონს ეკუთვნის დამნაშავისაგან.

53-ე მუხლში გათვალისწინებულია თავდამსხმელის პასუხისმგებლობა ისეთი მკვლელობისათვის, რომელიც ჩადენილია დაზარალებულის მამულში. ასეთი მკვლელობა ისჯება მთელი და მესამედი სისხლით.

56-ე მუხლში მოცემულია მკვლელობა, რომელიც ჩადენილია დამნაშავის მიერ იმ დროს, როცა დაზარალებულს ქორწილი ან ნათლობა, ან ჭირის დღე და მწუხარება ჰქონდა. დამნაშავემ უნდა გადაიხადოს მთელი სისხლი და მესამედი, ხოლო თუ მიმხდომი ანუ დანაშაულის ჩამდენი მოკვდება, მთელი სისხლის მეექვსედი დააკლდება მას.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 58-ე მუხლი ითვალისწინებს შუამავლის მკვლელობას. მისი მოკვლისათვის დაწესებულია ორი სისხლი.

სამართლის წიგნის 90-ე მუხლი ითვალისწინებს მკვლელობის ისეთ სახეს: „თუ კაცს კაცი დაუჭირავს და უპატიურად მიჰპყრობია და ისრე გაუშვია ან საუკადრისო რამ უკადრებია და გაუშვია, მერმე იმ ავადმოპყრობილს მომპყრობელი მოუკლავს, გასინჯეთ, თუ მართალი იყოს, სისხლი შეუფარდეთ და მიაცემინეთ“.

91-ე მუხლში კი მოცემულია მკვლელობა გინების ნიადაგზე. მაგინებელი კაცის მკვლელობა უფრო მსუბუქად ისჯებოდა.

93-ე მუხლში მოცემულია ნასვამ მდგომარეობაში ჩადენილი მკვლელობა, რომელიც უფრო მკაცრად ისჯება, ვიდრე ფხიზელ მდგომარეობაში ჩადენილი მკვლელობა: „ღვინოში რომ კაცმან ან კაცი მოკლას, ან დაჭრას თუ რაც უყოს, მთელ სისხლზე თუ არ მეტი, ნაკლები არ მიეცემინების, იმისათვის, რომ ის რომ იცის, ღვინოში აჩქარებულ არის, რატომ დაღვეს იმდენს, რომ ამგვარს საქმეს აქნევიან?“.

94-ე მუხლი ითვალისწინებს ვალის თაობაზე, ვალის გადაუხდელობისათვის მომხდარ მკვლელობას: „თუ კაცს კაცის ვალი ემართლოს, მივიდეს და სთხოვოს, და შუღლი გამოერიოს და ერთმან მეორე ან მოკლას ან დაჭრას ასრე იქნას: თუ მოვალემ საქონლის პატრონი მოკლას — 1,5 სისხლი მისცეს და თავისი ვალიც უკლებლივ. თუ ის მოვალე საქონლის პატრონს შემოაკვდეს, იმას მთელი

სისხლი გამოართვან და ვალიც სისხლში გაუნგარიშონ“.

სამართლის წიგნის 95-ე მუხლი ითვალისწინებს ბატონის მიერ ყმის მოკვლის რამდენიმე შემთხვევას: 1) თუ ყმა მოკლა დანაშაულის ჩადენისათვის — ბატონი არ ისჯება, უბრალოდ ასეთი ქმედება საწყენადაა გამოცხადებული, საჭირო იყო ამის შესახებ ხელმწიფისთვის მიემართა და ისე გადაეწყვიტა საქმე. მაგრამ თუ ყმა მიუხდა ბატონს და მოკლეს ყმა, ბატონს არაფერი მოეკითხება. ხოლო თუ ბატონმა უბრალოდ მოკლა ყმა, ეს იგივე ფათერაკია, საფათერაკო უნდა მისცეს და წყალობა უნდა უყოს. სამწუხაროდ, კანონმდებელი ზუსტად არ განსაზღვრავს თუ რა არის, ან რას უდრის საფათერაკო ცალკეულ დანაშაულებრივ ქმედებებზე, კერძოდ კი, მკვლელობებზე.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 92-ე მუხლი ითვალისწინებს ფათერაკით ჩადენილ მკვლელობას: „თუ ფათერაკად კაცი კაცს შემოაკუდეს ან შემოეჭრას, ან დაშავდეს, რასაც ფათერაკით, რომ იმ კაცს არ ნდომოდეს, ცხენით თუ ირალით, ასე რომ, ცხენმა თავი წაართვას და შეეძგეროს, ან გავარდნაში შეიძგერნენ, ან ნადირს თუ თოფი ან ისარი შესტყორცნოს და კაცს მოხუდეს, ან თამაშობაში აწყინოს რამე, ბევრი ფათერაკი სხვა არის, ამისი ასრე არის:

— ცხენისაგან მოხდების სიკუდილი თუ იარაღისაგან, ის ცხენი, ის მკულელი იარაღი მიეცემის, და იქნების, მკუდარს სამარხი და დაჭრილს სააქიმო გაუჩნდეს.

— თუ ნადირს შეტყორცოს და კაცს მოხუდეს ან ფრინველს შეტყორცოს და კაცს მოხუდეს, ან ყაბახს ესროლოს და ისარი კაცს დაეცეს, ამგვარს ყველას ფათერაკი ქვიან.

— ყაბახის მსროლელს კაცს ისარზე პირი არ უნდა ესხას, სისხლი ამიტომ მიეცემის“.

— ამაებს მთლად არა საფათერაკო სისხლი უნდა მისცეს“.

ფათერაკით მკვლელობას უახლოვდება 182-ე მუხლში მოცემული მკვლელობა ჩადენილი ნადირობის დროს: „იქნების, ნადირობაში შეძგერება და სიკუდილი მოხდეს, მისი სისხლი არ არის“ (მუხლი 182-ე). ნადირობაში მკვლელობაზეა საუბარი 183-ე მუხლშიც, და კვალიფიცირებულია იგი როგორც გაუფრთხილებლობით ჩადენილი მკვლელობა: „...ესეც იქნების, რომ სახუნდარში¹ ერთმანეთის ნასრო-

ლი თოფი მესახუნდრეს მოხვდეს. თუ ფათერაკად მოხუდა, ის სხვა არის. და თუ ამას იტყვის მკუდრის პატრონი, ქიშპი იყო და ამიტომ მიყო, მაგისი მოსამართლემ გასინჯოს. და თუ დასტურად ქიშპი ყოფილა ან ნამდურევი, ჯერი¹ მიაჩნია.

თუ ჯერს ვერ გაზევს, სისხლი უნდა მისცეს“ (მუხლი 183-ე).

ვახტანგის სამართლის წიგნის 194-ე მუხლი ითვალისწინებს გაუფრთხილებლობით ჩადენილ მკვლელობას ხუმრობასა და თამაშობაში: „თუ ხუმრობასა და თამაშობაში კაცმა კაცს აწყინოს რამე, ან მოსტყნოს რამე, ან დაჭრას, ან მაშინდელს ნაკრულობაზე მოკუდეს, დაჭრილს სააქიმო უნდა მისცეს და თუ მოკუდეს, სამარხი უნდა მისცეს“.

ფათერაკით ანუ გაუფრთხილებლობით ჩადენილ მკვლელობაზეა საუბარი ვახტანგის სამართლის წიგნის 195-ე და 256-ე მუხლებში: „თუ ორმო დარჩეს პირლია, ან ნათხარი რამ ქნას კაცმა და იმაში ჩავარდეს რამე ..., თუ ყმაწვილი ასეთი ჩავარდეს, რომ პირუტყვთან ჩაიგდებოდეს, რაც იწყინოს, მის საფერად, მოსამართლემ გაუჩინოს“.

ვახტანგის სამართლის წიგნი ითვალისწინებს ასევე თანამდებობის პირთა და მეზობლეთა მკვლელობებსაც.

კოდექსის 177-ე მუხლში მოცემულია იასაულის მკვლელობა: „ხელმწიფემ თუ მეზობლემ ჯარი გაუსიოს თავის საბატონოში მოსარბევლად ან კაცი კაცს დასაჭერლად მიუსიოს, და არ დამორჩილდნენ ... იასაული ბატონის ბრძანების გათავებას ეცდების; ამაში ხელის გამოლება და ერთისაგან მეორის სიკუდილი მოხდების.

თუ იასაული მოკუდეს, სისხლი და ნახევარი მოსცეს; და თუ ის დასაჭერი კაცი მოკუდეს, მისი სისხლი ნუ არის“.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 258-ე მუხლი ითვალისწინებს ბატონის მოკვლას ყმის მიერ. აქ აღნიშნულია, რომ თუ ყმამ ბატონი მოკლა, „ამის სისხლი არ გაჩნდების“, ე.ი. საზღაური არ გადახდების, რადგან ყმას არაფერი არა აქვს და რას მისცემს ბატონს. აქ საქმეში უნდა ჩაერიოს ხელმწიფე და მოსამართლე და „ხელმწიფემ და მოსამართლემ ასეთი წიგნი მისცენ ბატონს ყმისა, რომე ნასყიდისაგან უფრო ვერსად დაეკარგოს, ამისათვის, რომ ეს სამართალი ევლარას ყმას ავს ვერ გააბედვინებს“. აქ ფაქტობრივად ყმის საშუა-

¹ სახუნდარი — მხეცთა ბუნავია.

¹ ჯერი — ფიცი, ე.ი. უნდა დაიფიცოს, რომ განზრახ არ ჩაუდენია.

მოდ დაკაბალება ხდება.

აქამდე ჩვენ ამოვკრიბეთ ვახტანგის სამართლის წიგნში მოცემული დანაშაულის სახეები მიმართული აღმინის სიცოცხლის წინააღმდეგ ანუ მკვლელობათა სახეები.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი ითვალისწინებს ასევე სხეულის დაზიანებასაც — როგორც დანაშაულის სახეს. მას მრავალი მუხლი ეძღვნება.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 44-ე მუხლში აღნიშნულია: „თუ ორივე თვალი ან ორივე ხელი, ან ორივე ფეხი კაცმან კაცს ასრე დაუშაოს და ასრე წაუხდინოს, რომ არცერთის თვალით აღარ ხედევდეს, არცერთი ხელი აღარ სახმარ იყოს, არც ერთი ფეხი აღარარად სახმარ ქონდეს, ამაში ორივე რომელიც ასრე აქუს, იმ კაცის სიკუდილი არის და ორის თვალისათვინაც — მთელი სისხლი, ორის ხელისათვინაც და ორის ფეხისათვინაც, რასაც გვარისა იყოს“. აქედან ჩანს, რომ სხეულის ასეთი მძიმე დაზიანება უთანაბრდებოდა მკვლელობისათვის დაწესებულ სისხლის ფასს.

სამართლის წიგნის 45-ე მუხლი ფეოდალური კოდექსისათვის დამახასიათებელ კაზუისტურობას მისდევს და აღნიშნულია: „კაცის აგებულობის სისხლი სამ წილად არის გაყოფილი: ცალი თვალი კაცის მესამედი სისხლი არის, აგრევე ცალი ხელი, აგრევე ცალი ფეხი, ასრე რომე, ცალი თვალი სულ ასრე დაუშავდეს, რომე ველარას ხედევდეს... ამებისათვის მესამედი სისხლი მიეცემის, რასაც გვარისა იყოს. მაგრამ, თუ ხელი სულ არ დაშავდეს და ერთი თითი დაუშავდეს, მთელი ხელის მეხუთედი გაუჩნდების. აგრევე, რამთენიც თითი დაუშავდეს, ყველასათვის ამა ანგარიშით გაუჩინეთ“.

46-ე მუხლში ფეხის თითის დაშავების საზღაურია დაწესებული: „ფეხის თითი ხელის თითთან არ ჩავარდების, ამიტომ რომე არც ხელის თითის ოდენი სახმარობა შეუძლია და არც გამოჩინით სახინრად დაინახების ხელსავით. ამაღ, ერთის ფეხის თითს ნახევრის ხელის თითის სისხლი აღინეთ, რომე ორის ფეხის თითი და ერთი ხელის თითი სწორედ ჩავარდების“.

სამართლის წიგნის 47-ე მუხლი ითვალისწინებს კბილის ჩამტვრევას: „წინა თუ უკანა კბილი, რომელიც ჩააგდებინოს ვინმე, ორივე სწორედ არის, ამიტომ რომე, წინა სახინრად დარჩების და უკანა ჭამაში დააკლდების.

ამად, ერთს კბილს ერთის ხელის თითის სისხლის გაუჩინეთ...“.

სამართლის წიგნის 48-ე მუხლში მოცემულია ჭრილობის მიყენებისათვის ანაზღაურება: „წარბს ქუეით და ყელს ზეით თუ კაცმან კაცს ასეთი ჭრილობა დააჩინოს, რომე ძალიან მოეკუეთინოს, იმ ნაკვეთს ნეი გამოეკლებოდეს, ან სახინრად სახედველად დაღრეჯილიყოს და წაეხდინოს, ან ყური გავარდნოდეს, ან ცხვირი გავარდნოდეს, — ამების თვითო-თვითოსათვის ერთის ხელის სისხლი გაუჩნდების“.

სხვა სახის ჭრილობათა ანაზღაურებაზე მითითებულია 49-ე მუხლში, აქ აღნიშნულია, რომ ქერის მარცვლით გაიზომოს ეს ჭრილობა და თითო მარცვალზე თითო ძროხა გადახდეს დამნაშავეს.

მაგრამ თუ ან თოფით, ან ისრით, ან შუბით, ან ჯიქურად დაჭრილი არის — ისევე ქერის მარცვლით გაიზომოს ჭრილობა და ორმაგად ანაზღაურდეს.

ამასთან, კანონმდებელი სხვადასხვა სოციალური ფენის სისხლს სხვადასხვანაირად აფასებს. მაგალითად, გლეხს 1 ქერის მარცვალში მიეცემა 2 მინალთუნი, ანუ ერთი ძროხა, მსახურს — 4 მინალთუნი, ცალმოგ აზნაურს — რვა მინალთუნი, შუა აზნაურს — თექვსმეტი მინალთუნი; დიდ აზნაურიშვილზე — სამი თუმანი და ორი მინალთუნი, დაბალ თავადზე — ექვსი თუმანი და ოთხი მინალთუნი, შუა თავადზე — თორმეტი თუმანი და რვა მინალთუნი, დიდებულზე — ოცდახუთი თუმანი და ექვსი მინალთუნი.

გარდა სხეულის დაზიანებისა და მკვლელობებისა, ვახტანგის სამართლის წიგნი ითვალისწინებს მრავალ სხვა სახის დანაშაულებასაც. ამასთან, ეს დანაშაულებანი არ არის დალაგებული დანაშაულის ობიექტის მიხედვით. ასე, მაგალითად, ვახტანგის სამართლის წიგნის 63-ე 64-ე, 65-ე და შემდგომი მუხლები ითვალისწინებენ ოჯახის წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულებს. მაგალითად, 70-ე მუხლში აღნიშნულია: „თუ ერთმა მეორის ცოლს უამიყოს და გამოჩნდეს, რომ „მასთან ყოფილიყოს და დააგდოს მისმან ქმარმან, სრული სისხლი მისცეს. თუ წაგუაროს, მაშინაც სრული სისხლი მისცეს“.

72-ე მუხლის მიხედვით, „თუ კაცმა უბრალოდ ცოლი დააგდოს — მთელი სისხლი მისცეს და თავისი ზითევი უკლებლივ მისცეს“.

74-ე მუხლის ძალით: „დედაკაცი ქმრის დაგდებას არა ღირსა და წურცა ჰკადრებს. და თუ შერისხდეს და მისი უსირცხვილობით ქნას, რასაც გვარისა იგი კაცი არის, მთელი სისხლი დედაკაცმან ქმარს მისცეს“.

168-ე მუხლში მოცემულია ცოლის დაგდება ანუ გაშვება უშვილობისათვის: „უშვილობისათვის კაცი ძალად და მის უნებურად ცოლს ვერ დააგდებს, და თუ დააგდებს, სრული სისხლი უნდა მისცეს“.

ვახტანგის სამართლის წიგნი იცავს ოჯახის სიმტკიცეს. ამის დამადასტურებელია 84-ე მუხლი: „თუ კაცმან ცოლი წაგვაროს კაცსა, ასე რომე დედაკაცი მისის ნებით გაყუეს, იმ დედაკაცის ქმარი რასაც გვარისა იყოს, მისი სისხლის ორი წილი გარდაიხადოს და რაც პირველის ქმრისა გაეტანოს, ისიც უკლებლივ მისცეს“.

85-ე მუხლში მოცემულია თუ როგორ გადაწყდება გათხოვილი ქალის მოტაცების საკითხი: „თუ დედაკაცი ძალად მოიტაცოს და წაიყვანოს, ეს გამოჩენილი შეიქნება, ულაშქროდ ვერ წაიყვანს, ვერც დიდი და ვერც ცოტა. მაშ, ლაშქრით თავს დასხმა იქნების. იმისი ასრე იქნას:“

იმ ქმარყოფილს წამყვანმა ორი სისხლი მისცეს, მიხდომისა და ძალად წართმევისათვის...“.

86-ე მუხლი ითვალისწინებს ქმრის მიერ ცოლის „დაგდებას“, გაშვებას ლალატისათვის: „თუ კაცმა კაცის ცოლთან ბოზობა შეიმთხვიოს და გამოჩნდეს და მისგან ქმარმან ცოლი დააგდოს, მქმნელმან მის პატრონს მთელი სისხლი მისცეს და თუ არ დააგდოს და ისევ იცოლოს, ნახევარი სისხლი მისცეს...“.

ვახტანგის სამართლის წიგნში გათვალისწინებულია ისეთი დანაშაულებები, როგორიცაა სხვისი ცოლის მოტაცება და მისი გაყიდვა: „თუ ცოლი გამოართვან და გაუყიდონ ვინმე, სამი სისხლი არის: „ერთი ქალის პატრონს უნდა მისცენ და ორი ქმარსა“. ეს საქმე უნდა განეხილა კათალიკოსს ან მეფეს, რადგან აქ ადგილი ჰქონდა ტყვის გაყიდვას.

ვახტანგის სამართლის წიგნში დიდი ადგილი უჭირავს ქონებრივ დანაშაულებათა ჩამოთვლასა და მათზე რეაგირებას ანუ სასჯელს.

ვახტანგის სამართლის 150-ე მუხლი ზოგადად მიუთითებს ქურდობის შესახებ. კანონმდებელი წერს, რომ ქურდობის ყველა სახის ცალ-ცალკე ჩამოთვლა შეუძლებელია. ამასთან, ყველა ქურდობა ერთნაირი არ არის.

151-ე მუხლში მოცემულია ქურდობა ოჯახში შესვლით: „... თუ ცოლს და ქმარს ერთს სახლში ერთად მწოლს, შეეპარა ქურდი და

ისრე ან კაცის იარაღი და ან ტანისამოსი, გინა სხვა რამ მოიპარა, ანუ ქალის სამკაული და ტანისამოსი მოიპარა, ის ნაქურდალიც შვიდეულად უზღოს და რასაც გვარისანი არიან, ნახევარ-ნახევარი სისხლი სხვა გარდაუხადოს. თუ ვერ აუვიდეს „ქურდი თავისი ცოლ-შვილით, საქონლით და ნასყიდით მიეცეს“ (მუხლი 151-ე). ამ მუხლიდან ჩანს, რომ ქურდობისათვის მოპარულის შვიდმაგი ღირებულება იყო გადასახდელი. მაგრამ თუ ქურდობა ჩადენილი იყო დამამძიმებელ გარემოებებში, იგი უფრო მკაცრად ისჯებოდა. მაგალითად, ოჯახში შესვლა, სადაც ცოლსა და ქმარს ეძინა, იქ ჩადენილი ქურდობა ისჯებოდა არა მარტო ნაქურდალის შვიდმაგი ღირებულების ანაზღაურებით, არამედ ამას ემატებოდა კიდევ ნახევარი სისხლი, ასეთი უხამსი ქმედებისათვის.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 152-ე მუხლში მოცემულია ლაშქრობაში ჩადენილი ქურდობა: „ლაშქრობაში თუ ან ცხენი, და ან იარაღი, ან ტანსაცმელი, ჯაჭვი, აბჯარი მოჰპაროს, თავად დიდი სირცხვილია... ამისთვისაც ამისმა ქურდმან მონაპარავიც შვიდეულად მისცეს და სისხლის ნახევარიც“.

153-ე მუხლში მოცემულია ძარცვა: „... დედაკაცს რომ ზედ შებმული ან კიდებული იარაღი ან თმა, ან თმის სატანი, რაც რამ ფერი სამკაული ზედ შეხსნას ან შეაჭრას, მონაპარავიც შვიდეულად მისცეს და სისხლის ნახევარიცა“.

154-ე მუხლში დახუსტებულია თუ როგორ უნდა აუნაზღაურდეს დაზარალებულს ქურდისაგან სამაგიერო. მაგალითად, აზნაურიშვილს (დაზარალებულს) ეძლეოდა მთლიანად ანუ შვიდმაგი ანაზღაურება. გლეხს მხოლოდ ორმაგი, დანარჩენი სახელმწიფოს მიჰქონდა.)

155-ე მუხლში კანონმდებელი წერს, რომ საყდრის გატეხვის, ჯვრისა და ხატის დამტვერვის, ხელმწიფის სალაროს გატეხვის შესახებ ჩვენ არაფერს ვწერთ, იგი უნდა გადაწყვიტონ მეფემ და კათალიკოზმა, როგორც მათ სურთ ისე.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში, როგორც ზემოთ აღინიშნა, სხვა სახის დანაშაულებათა შესახებ არის საუბარი, მაგრამ. ჩვენ მხოლოდ მათი ჩამოთვლით დავკმაყოფილდებით:

მუხლი 173-ე, 174-ე – თვითგასწორება ანუ დახუთვა.

მუხლი 189-ე – ვაზის აკაფვა.

მუხლი 190-ე – ნერგის მოჭრა.

მუხლი 192-ე – ყანის, ვენახის, ღობის, ბჯის ან თივის, ან

საბძელისათვის განზრახ — მტრობით ცეცხლის წაქიდება.

მუხლი 214-ე — უკანონოდ გადასახადის შეწერა და გადახდის იძულება.

მუხლი 218-ე — საფლავისათვის მიწის უნებართვოდ მიტაცება და მასში თავისი მკვდრის დამარხვა.

მუხლი 226-ე — გინება.

მუხლი 227-ე — განზრახ დასმენა (წაძრახვა).

მუხლი 228-ე — მუქარა.

მუხლი 236-ე — ცრუმოწმეობა.

მუხლი 240-ე — სიგელის წართმევა და დახვევა.

მუხლი 242-ე — სამნის მოგლეჯვა.

მუხლი 251-ე — მისნობა და კუდიანობა.

მუხლი 253-ე — ბეზლობა, დაბეზლება.

მუხლი 267-ე — მოსამართლის საუპატიო.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი ტიპური ფეოდალური სამართლის ძეგლია და მასში არ არის დაცული დანაშაულის ობიექტის მიხედვით დანაშაულებათა ჩამოთვლისა თუ განლაგების მტკიცე სისტემა. აქ მუხლები, მართალია, უსისტემოდაა მოთავსებული, მაგრამ ვერ ვიტყვით, რომ ადგილი აქვს სამართლის ნორმათა ქაოსს, რადგან ერთგვარი სისტემა მაინც შეინიშნება.

კველი ქართული

სამოქალაქო

სამართალი

კველი ქართული სამოქალაქო
სამართალი

სანივთო სამართალი

სამოქალაქო სამართლის ერთ-ერთი ძირითადი ნაწილია სანივთო სამართალი. ამდენად, პირველ რიგში, უნდა გავარკვიოთ ნივთის ცნება, არსი, სახეები ძველ ქართულ სამართალში. V-X საუკუნეების პერიოდის საქართველოში მასალები ნივთებისა და საერთოდ სანივთო სამართლის შესახებ არ მოგვეპოვება იმდენად, რამდენადაც სამართლის რაიმე ძეგლს ჩვენამდე არ მოუღწევია. მაგრამ ეს იმის უფლებას არ გვაძლევს, რომ ხელი ავიღოთ ამ პერიოდის სამართლის საკითხების კვლევაზე. საჭიროა, რომ სამართლის ინსტიტუტებისა და სხვადასხვა საკითხების გამოსაკვლევად მივმართოთ არაპირდაპირ წყაროებს, როგორცაა ლიტერატურული და აგიოგრაფიული ხასიათის ძეგლები, არქეოლოგიური და ნუმიზმატიკური მასალები და სხვ.

ივ. ჯავახიშვილი IX-XIII საუკუნეების შესახებ აღნიშნავს: „... სისხლის და სამოქალაქო სამართლის ერთი პატარა ნაწყვეტის გარდა სხვა რაიმე XIII ს-მდე დაცული არ არის. ამ ხანის საბუთები, სიგელები და „დაწერილნი“ ორ ათეულსაც არ შეადგენს. ასეთ პირობებში, სათანადო წყაროების უქონლობის გამო, ან სისხლის, საკორპორაციო და სამოქალაქო სამართლის, ასევე როგორც სასამართლო წარმოების გამოკვლევისათვის უნდა თავი დამენებებინა, ან უნდა სხვა ისეთი წყაროები ყოფილიყო გამოძებნილი, რომელთა შესწავლით სამართლის წიგნების ხელთ-უქონლობის დანაკლისის ნაწილობრივ ანაზღაურება შესაძლებელი ყოფილიყო.

ასეთ მდგომარეობაში მკვლევარს საეკლესიო სამართლის ძეგლებსა და საისტორიო თხზულებებში გაფანტული და ჩვენამდე მოღწეულ საბუთებში დაცული ცნობების ამოკრების, შესწავლისა და სურათის აღდგენის ცდის გარდა სხვა გზა და საშუალება არ დარჩენია, თუმცა ეს გზა ძნელია, მაგრამ მაინც ერთადერთი გზაა, რომელიც

უტოვებს მაინც მიზნის მიღწევის იმედის მომცემი შეიძლება იყოს“¹.

ნივთების ცნებისა და არსის გასარკვევად ივ. ჯავახიშვილი მოიშველიებს რომაულ სამართალს, სადაც ნივთის ზოგადი ცნების აღსანიშნავად არსებობდა ტერმინი **res**, რომელიც აღნიშნავდა როგორც მოძრავ, ისე უძრავ საგანს. ივ. ჯავახიშვილისავე მითითებით ქართულ სამართალში ამ ცნების გამოსახატავად მიღებულია ტერმინი „ნივთი“, მაგრამ ძველ ქართულ სამართალში ტერმინ „ნივთს“ არ ჰქონდა ზოგადი მნიშვნელობა.

ნივთის შესახებ სულხან-საბა ორბელიანი წერს: „ნივთი“ ესე არს ყოველივე სახმარი“, ხოლო სახმარის შესახებ წერს: „ჩასაცემელი შესასხმელი და რაიცა შესაწვეელი“.

ნივთის, როგორც ლათინური (რომაული) **res**-ის შესატყვისობაზე, ივ. ჯავახიშვილი წერს, რომ გულმოდგინე ძებნის მიუხედავად ისეთი ზოგადი ტერმინი, რომელიც რომაული **res**-ის შესატყვისი იქნებოდა, ჩვენ ვერ ვიპოვეთ. მაგრამ ივ. ჯავახიშვილი იმედს არ კარგავს, რომ ასეთი ტერმინი გამოჩნდება, ე.ი. რომაული **res**-ის შესატყვისი ნივთის ზოგადი აღმნიშვნელი ტერმინი გაირკვევა ქართულ სამართალში.

ივ. ჯავახიშვილისავე მითითებით, ნივთების აღსანიშნავად ძველ ქართულში ზოგჯერ გამოიყენება ტერმინი „სახმარი“, რაც გამოიყენებოდა როგორც უძრავი, ისე მოძრავი ნივთების აღსანიშნავად. რაც შეეხება ტერმინ „უხმარს“, იგი საერთოდ უვარგისს კი არ ნიშნავდა, არამედ დროებით, იმ დროისათვის გამოუყენებელს.

ივ. ჯავახიშვილი ტერმინ „სახმარის“ როგორც ნივთის ზოგადი ცნების ანალიზისას ასეთ დასკვნას აკეთებს: „ტერმინი „სახმარი“ უძრავ-მოძრავის აღმნიშვნელობისა და მიუხედავად ნივთის, „რეს“-ის ზოგადი ცნების გამომხატველი ძველ ქართულ მწერლობაში მაინც არ ყოფილა“.

„ჭურჭელი“. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, მოძრავი უსულო საკუთრებისა და ქონების აღმნიშვნელ ტერმინად „ჭურჭელი“ იხმარებოდა, რაც ყოველგვარ ავეჯს, იარაღს, ძვირფასსა და მოძრავ განძეულს ნიშნავდა.

ქართულ ძეგლებში გვხვდება ნივთების აღმნიშვნელი ისეთი

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. ტ. VII, გვ. 188.

ტერმინები, როგორცაა: მამული ანუ მიწა, აგარაკი, დედული, მონაგები, სახმარნი, ჯორები და კარაულები.

მონაგები ქონებას ნიშნავდა. მაგალითად, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების მიხედვით, კურაპალატი იყო „ეკლესიათა მამუნებელი და მონაგებთა შემწირველი“. ამ გამონათქვამიდან ჩანს, რომ მონაგები ქონებას ნიშნავს.

ქართულ ძეგლებში მრავალგზის გვხვდება ტერმინი ნივთი. ზემოთ ჩვენ მივუთითეთ სულხან-საბა ორბელიანისა და ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებანი ამ ტერმინის შესახებ. ამჯერად მოვიყვანოთ სხვა მასალები: „გაბრიელ დიდებულმან... მისცა კირით ზურონი და ნივთი ყოველი ქვითკირისა ეკლესიისა საშენებლად“. აქ „ნივთი“ მასალას, სხვადასხვა საამშენებლო საშუალებებს უნდა ნიშნავდეს.

„ვეფხისტყაოსანში“ აღნიშნულია: „იგია ლხინი სოფლისა, იგია ნივთი და ვალი“ ან „მიძღონი საწუთროსანი მისთა ნივთთაგან რჩებიან. აქ ორივე აღილას ნივთი საშუალებას ნიშნავს, იგი მატერი-ადაც, ქონებადაც მოიაზრება. სწორედ ამის გამო ნივთი შეიძლება ვივარაუდოთ რომაული res, ანუ ზოგადი მნიშვნელობით. ნივთის ზოგადი მნიშვნელობის, ანუ რომაული res-ის შესახებ ტერმინი IX-XIII საუკუნეებში ივარაუდება, მაგრამ შემდგომში, ანუ XIV საუკუნე-ნიდან, ნივთი თითქმის აღარ იხმარება, აღარ წარმოადგენს რომაული res-ის შესატყვის ტერმინს. ამრიგად, ივ. ჯავახიშვილის ის მოსაზრება, რომ ქართულ წყაროებში ვერ ვპოულობთ ნივთის რომაული res-ის შესატყვის ტერმინებს, ჩვენი აზრით, ძალზე კატეგორიული უარყოფაა, რადგან გარკვეულ პერიოდში, უფრო ზუსტად XIV საუკუნემდე, ნივთი გამოხატავდა რომაული res-ის მნიშვნელობას, ანუ იგი იყო ზოგადი ტერმინი.

ქართულ წყაროებში მრავალგზის გამოიყენებოდა ტერმინი „საქონელი“. ამ ტერმინს ზოგიერთი მეცნიერი (ი. აბულაძე) განმარტავს როგორც ქონებას, შენაძენს. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონით „საქონელი“ უსულო ხვასტაგია, უსულო ნივთებია. ნ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონით „საქონელი“ მონაგები, ნივთი ან თეთრი, ან საფასურია. „საქონელი“ ზოგჯერ განმარტებულია როგორც შინაური პირუტყვი („ძეგლისდება“, მუხ. 44-45). ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნში „საქონელი“ უმეტეს შემთხვევაში უსულო მოძრავ საგანს ნიშნავს. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვითაც „საქონელი“ ასევე უმეტესად უსულო,

უძრავი საგანია, მაგრამ ზოგან პირუტყვადაც მოიაზრება (მუხ. მე-17). საქონლის შესახებ ნივთებთან მიმართებაში შეიძლება ასეთი დასკვნა გაეკეთოთ: ტერმინი „საქონელი“ სხვადასხვა მნიშვნელობისა და შინაარსის მატარებელი იყო. ყველა ეპოქაში „საქონელი“ ნიშნავდა როგორც სულიერ, ისე უსულო სიკეთეს, ღირებულებას. ძალზე იშვიათად, მაგრამ იგი ზოგადად ქონების აღმნიშვნელი ტერმინია. გვიანფეოდალურ საქართველოში „საქონელი“ შინაური ცხოველების გამოსახატავად გამოიყენებოდა. ამავე დროს, უსულო საგანსაც ნიშნავდა.

„ქონებისა“ და „საქონლის“ შესახებ თავის მოსაზრებებს გამოთქვამს ივ. ჯავახიშვილი. იგი მიუთითებს, რომ IX-XII საუკუნეებში „ქონება“ საკუთრებას კი არ ნიშნავდა, არამედ დროებითი მფლობელობის აღმნიშვნელი სიტყვა იყო. ამ მოსაზრებას არ ეთანხმება პროფ. ივ. სურგულაძე და აღნიშნავს, რომ ივ. ჯავახიშვილი ცდება, როცა აღნიშნავს, რომ „ქონება“ დროებითი მფლობელობა იყო და ასაბუთებს, რომ „საქონელი“ და ქონება ნიშნავდა ნივთებს, ზოგჯერ ნივთების ზოგად ცნებად მოიაზრებოდა.

საკუთრების უფლება. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, პირადი საკუთრების აღმნიშვნელი ტერმინი იყო საზეპურო. ეს ტერმინი წარჩინებულ პირთა საკუთრების აღსანიშნავად გამოიყენებოდა. იგი არ არის საკუთრების ზოგადი ცნების გამომხატველი ტერმინი. მოგვიანებით ამ ტერმინმა დაკარგა მნიშვნელობა და „გაიმარჯვა საკუთრებაში“.

ტერმინი „საკუთრება“ გვხვდება V საუკუნიდან („შუმანიკის წამებაში“). საკუთრების უფლების შესახებ კი პირველი ცნობა მოცემულია ბასილ ზარზმელის ნაწარმოებში „ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა, სადაც აღნიშნულია, რომ უშვილო გიორგი ჩორჩანელმა სიკვდილის წინ ანდერძით „ყოველივე, რამ აქუნდა, და მამული და ყოველნი ეკლესიანი და მონაგები მისი, დასა მისსა შეჰვედრა და შვილთა მისთა საკუთრებით განუთვისა“ (ხაზი ჩვენია, — ვ.მ). ამ გამონათქვამში პროფ. ივ. სურგულაძე საკუთრების უფლების განყენებულ ცნებას ხედავს¹.

1. ივ. სურგულაძე, საკუთრების უფლების ინსტიტუტი ფეოდალურ საქართველოს სამართლის ძეგლების მიხედვით. თსუ შრომები, 1949, ტ. XXXV; მისივე, საქართველოს პოლიტიკურ მოძღვრებათა ისტორიიდან, თბ., 1985, გვ. 49.

შემდგომი ხანის ძეგლებში ეს ტერმინი არაერთგზის გვხვდება, მაგრამ გამოკვეთილად და გასაგებად არ არის წარმოდგენილი თუ არა არის საკუთრება და საკუთრების უფლება. ჩვენი ვარაუდით, საკუთრებაზე აღრინდელი ტერმინი ქართულში უნდა ყოფილიყო უფლება. ჯერ კიდევ ძველი აღთქმის წიგნებში უფალი ბატონის, მფლობელის, მესაკუთრის სინონიმად გვხვდება, ხოლო უფლება საკუთრებას უდრის. ამასვე გვაფიქრებინებს სულხან-საბა ორბელიანის განმარტება: „უფალი — პატრონი, ვაჟი, გინა ღმერთი“. იქვე განმარტებულია უფლება: „უფლება არს უღარესთა ზედა ოდენ ქონებად უმეტესობისაჲ, არამედ ზოგად ყოველთა კეთილთა და სახიერთა ყოვლითურთ ყოვლად მომგებლობაჲ და ჭეშმარიტი და ყოვლად განუერდომელი მტკიცედ პყრობაჲ, ვინცა უფლად ითქმის მფლობელობისათვის სიმტკიცისა და საკუთრებისათვის“. აქედან ჩანს, რომ უფლება ანუ საკუთრება მოიცავს: 1) „ზოგად ყოველთა კეთილთა და სახიერთა ყოვლითურთ ყოვლად მომგებლობაჲ“; 2) „ჭეშმარიტი და ყოვლად განუერდომელი მტკიცედ პყრობაჲ“. დღევანდელი ტერმინოლოგიით ზემოთ აღნიშნულში ჩანს, რომ უფლება (საკუთრება) გულისხმობს და მოიცავს სარგებლობასა და მფლობელობას, ანუ მტკიცედ პყრობას.

სულხან-საბა ორბელიანი საკუთრებას ცალკე არ იხილავს, მაგრამ მსჯელობს უფლებაზე და მიუთითებს: „ვინცა უფლად ითქმის, მფლობელობისათვის სიმტკიცისა, და საკუთრებისათვის“. აქედან ის აზრი ჩანს, რომ უფალი, უფლების მქონე მტკიცე მფლობელიცაა და მესაკუთრეც, ანუ განმკარგველიც.

ტერმინი „საკუთრება“ უნდა მოდიოდეს „კეთიდან“, გამოკვეთიდან, ანუ გამოყოფიდან, სათავისოდ გამოცალკეებიდან. ვფიქრობთ, საკუთრება თავდაპირველად მიწაზე წარმოშობილი „გამოკვეთილი“ უფლებიდან წარმოდგა.

ძველი ქართული სამართლისა თუ სხვა ხასიათის ძეგლების ანალიზით შესაძლებლობა იქმნება მიახლოებით გაირკვეს საკუთრების უფლების შინაარსი.

ქართულ სამართალში საკუთრება განსაზღვრულია როგორც სრული და განსაკუთრებული ბატონობა სხვადასხვა სახის სიკეთეზე, ანუ საკუთრების უფლების ობიექტებზე. ასეთია: მიწა, წყალი, საძოვარი, სათიბი, სანადირო თუ სათევზაო ადგილები, ტყე (უძრავი საკუთრება). მეორე მხრივ, საკუთრების უფლების ობიექტებს წარმოადგენდა მოძრავი ქონება.

ქართულ სამართალში მფლობელობის (საკუთრების უფლების ობიექტის) ელემენტი ალსანიშნავად გამოიყენებოდა ქონება. ამასთან, ვხედავდებით იქნება გვემტკიცებინა საკუთრებასა და ქონებას შორის უმარტივესი ნაზის არსებობა. ზოგჯერ მფლობელობა საკუთრებას ემთხვევა.

გავარკვიოთ საკუთრების უფლების ობიექტები ქართული სამართლის მიხედვით.

მაგრამ საკუთრების უფლების ობიექტების გარკვევამდე საჭიროა კვლავ შევხვით ნივთების ცნებასა და კლასიფიკაციას.

როგორც აღინიშნა, ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, გულმოდგინეობის მიუხედავად, ქართულ ძეგლებში ვერ ვხვდებით ნივთების ზოგად ცნებას, რომელიც შესატყვისი იქნებოდა როგორც მოძრავი, ისე უძრავი ნივთებისა. სამაგიეროდ, ივ. ჯავახიშვილი ნივთებს ყოფს: 1) სახმარ და უხმარ ნივთებად; 2) მოძრავ და უძრავ ნივთებად; 3) ჭურჭელი.

სახმარი და უხმარი შეიძლება ყოფილიყო როგორც უძრავი, ისე მოძრავი ქონება თუ ნივთი. სახმარი გულისხმობდა ნივთის ისეთ უთვისებას, რომლის ხმარება-გამოყენება, მისი სასარგებლო თვისებებით სარგებლობა შეიძლებოდა.

ჭურჭელი — მოძრავი უსულო საკუთრებისა და ქონების აღმნიშვნელ ტერმინად გამოიყენებოდა.

მოძრავი და უძრავი ქონების (ნივთების) დაყოფას საფუძვლად დაედო მისი გადაადგილების შესაძლებლობა.

ნივთების კლასიფიკაციის შემდგომ იქმნება შესაძლებლობა ვიმჯობოთ საკუთრების უფლების ობიექტებზე ქართულ სამართალში.

„სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ აღნიშნულია, რომ უსულო გიორგი ჩორჩანელმა სიკვდილის წინ ანდერძით საკუთრების უფლებით თავის დასა და დიშვილებს დაუტოვა: 1) სხვადასხვა სახის ქონება; 2) მამული; 3) ეკლესიები; 4) მონაგები. ამრიგად, VIII საუკუნისათვის საკუთრების უფლების ობიექტებს წარმოადგენდა ზემოთ აღნიშნული სიკეთეები. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ნაანდერძეული მოხსენებული ოთხივე სახის სიკეთე განსხვავებული ცნებების აღნიშვნელი იყო და სხვადასხვა იურიდიულ რეჟიმს ექვემდებარება¹. ქონება. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, IX-XIII საუკუნეებში

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. VII, გვ. 287.

დროებითი მფლობელობის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. ასეთი ქონების გასხვისება მქონებელს არ შეეძლო.

ქონება, ანუ „მფლობელობა“ ორგვარი შეიძლება ყოფილიყო:

ა) განსაზღვრული ვადით; ბ) მემკვიდრეებისათვის გადაცემის უფლებით. ეს უკანასკნელი, მართალია, გადაეცემოდა მემკვიდრებს, მაგრამ საკუთრებად მანც არ იქცეოდა. გარდა ზემოთ აღნიშნულისა, ქონება, ანუ მფლობელობა შეიძლება ყოფილიყო: 1) კანონიერი; 2) უკანონო, ანუ დაჩემებით, ანუ ძალმომრეობით მიტაცებული ქონება. მას ეწოდებოდა „ქონება საავაზაკო“ ან „ქონებაი წარყუნელი“. ამრიგად, ქონება არ წარმოადგენდა საკუთრებას, არამედ დროებითი მფლობელობა იყო. მქონებელს შეეძლო ქონებიდან სარგებლობის მიღება ანუ მისი გამოყენება, მაგრამ განკარგვის უფლება არ ჰქონდა.

პროფ. ივ. სურგულაძე არ იზიარებს ივ. ჯავახიშვილის აზრს იმის შესახებ, რომ IX-XIII საუკუნეებში საქართველოში მფლობელობის გამოსახატავად გამოიყენებოდა „ქონება“, „ქონება არ უნდა ყოფილიყო მფლობელობის აღმნიშვნელი ცნება“. მისი აზრით, ძველ ქართულში „მფლობელობა“ პოლიტიკური ხელისუფლების აღმნიშვნელი ტერმინია¹. ივ. სურგულაძე უარყოფს ასევე, რომ ლათინური „possessio“ – შესატყვისი იყოს ქართული „ქონებისა“. მისი აზრით, ქართული ძეგლები არ იცნობენ რომაული „possessio“-ს შესატყვის ცნებას, მაგრამ მასთან, ე.ი. „possessio“-სთან ახლო დგას „ჭერა“².

როგორც ძველ ქართულ სამართალში, ისე XIII საუკუნიდან ნაწარმოები ტერმინად ჩანს საქონელი. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, „საქონელი“ იგივე იყო, რაც ქონება. მას მიაჩნია, რომ საქონელში პირუტყვიც იგულისხმებოდა. პროფ. ი. დოლიძეს არ მიაჩნია სწორად, რომ საქონელში პირუტყვიც იგულისხმებოდა. ი. დოლიძის აზრით, საქონელი უსულო მოძრავ ქონებას გულისხმობს, ხოლო „ზვასტაგი“ – როგორც უსულო, ისე სულიერ მოძრავ ქონებას³. აღნიშნულის დასამტკიცებლად პროფ. ი. დოლიძე აანალიზებს ბექა-

¹ ივ. სურგულაძე, საკუთრების უფლების ინსტიტუტი ფეოდალურ საქართველოს სამართლის ძეგლების მიხედვით. თსუ შრომები, 1949, ტ. XXXV, გვ. 224.

² იქვე, გვ. 249.

³ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ. 145.

აღბულას სამართლის წიგნის სათანადო მუხლებს და დაასკვნის, რომ საქონელი გულისმობს ყოველგვარ ნივთს, ამასთან, ტერმინი „სასაქონლო“ მოძრავი ქონების აღმნიშვნელი ტერმინი იყო¹.

მამული, როგორც საკუთრების უფლების ობიექტი, ნიშნავდა მამისაგან მემკვიდრეობით მიღებულ უძრავ ქონებას, მიწას. ივ. ჯავახიშვილის დაკვირვებით მამული ზოგჯერ საოჯახო უძრავ ქონებასაც მოიცავდა, მაგრამ „ჩვეულებრივ და არსებითად „მამული“ მემკვიდრეობით მიღებულ უძრავ საკუთრებას ნიშნავდა, რომელშიაც მამის უძრავ-მოძრავის გარდა, რასაკვირველია, დედის ნამზითევიც და მონაგებიც შეიძლება რეულიყო, რამდენადაც შვილები თავიანთი დედის საკუთრების, დედულის კანონიერ მემკვიდრეებად ითვლებოდნენ“².

მამულის ანუ მიწის საკუთრების წარმოშობის სხვადასხვა გზები არსებობდა საქართველოში: მკვიდრობა, დამკვიდრება, განჩემება, სამკვიდრებად განჩემება, განთვისება, ნაშობი, ნაჭირვები ანუ ნაბოძები, ნასყიდი, ნაჩუქარი, შეწირული, ნამზითვი, ნაწყალობევი.

მამული როგორც მკვიდრი – ნიშნავდა მამულის მემკვიდრეობის უფლებით გადაცემას, „მკვიდრი“ მამული იყო საკუთარი მამული, მასზე შესაკუთრის შეუზღუდავი უფლება არსებობდა.

შეიძლება არსებულიყო ასევე ნაწყალობევი მამული სამკვიდროდ ანუ „სამამულოდ და მკვიდრად“, ერთგული სამსახურის პირობით. მამული თავდაპირველად გამოხატავდა მხოლოდ მემკვიდრეობით მიღებულ მიწას, შემდგომში კი მამულის ცნების ქვეშ იგულისხმებოდა ყველა სახის მიწა, შეძენის გზებისა თუ კუთვნილების მიუხედავად.

პროფ. ი. დოლიძის დასკვნით, XIII საუკუნიდან დაწყებული ქართული სამართლის ძეგლები, მათ შორის ბექასა და აღბულას სამართალი უძრავ ქონებას სამამულოს უწოდებს³.

დროებით მიწათსარგებლობის სახეს წარმოადგენდა საკარგავი, რომელიც მამულს უპირისპირდება და შეესაბამება ბენეფიციუმს. მოსაკარგავე ის პირია, რომელიც მეფის ხელისუფლებისაგან

¹ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ. 146.

² ივ. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. VII, გვ. 281-282.

³ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ. 151.

ღებულობს მიწის ნაკვეთს „საკარგავს“, ერთგული სამსახურისათვის. საკარგავი VIII-X საუკუნეებიდან არსებობდა. განსაკუთრებით გავრცელდა გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში. მეფის ხელისუფლების გაძლიერების მიზნით მეფე უხვად აძლევდა ერთგულ მსახურთ მიწას და აქცევდა მათ მოსაკარგავად. საკარგავი თავის მნიშვნელობას კარგავს XII საუკუნიდან, გვიანფეოდალურ საქართველოში საკარგავი მიწათმფლობელობის მნიშვნელობით აღარ იხმარება.

ფეოდალურ საქართველოში საკუთრების უფლების ობიექტს წარმოადგენდა ასევე მონაგები. ფართო მნიშვნელობით იგი გულისხმობდა ყოველგვარ საკუთრების ერთბლიობას, რაც „მოგებულნი“ იყო. მასში შედიოდა როგორც მოძრავი, ისე უძრავი შენაძენი.

საკუთრების უფლების სუბიექტებად გვევლინებიან როგორც იურიდიული პირები (სახელმწიფო, სამეფო, სამთავრო, სოფელი, თემი, ხევი, ციხე, ეკლესია, გარკვეული გაერთიანებანი), ისე ფიზიკური პირები: მეფე, მეფის ოჯახის წევრები, დედოფალი, ცალკეული ფეოდალები, თავად-აზნაურობა, ყმა-გლეხობა.

საკუთრების უფლების წარმოშობის გზები და საშუალებები. საკუთრების უფლების შეფხვამბა

სამოქალაქო სამართლის თეორია საკუთრების წარმოშობის თავდაპირველ და ნაწარმოებ გზებს იცნობს.

საკუთრების უფლების თავდაპირველი გზაა, როდესაც ნივთს ან ქონებას, ანუ საკუთრების ობიექტს არ ჰყოლია მესაკუთრე და საკუთრება წარმოიშვა პირველად. საკუთრების უფლების თავდაპირველ გზებს ეხება ვახტანგის სამართლის წიგნის 179-ე, 180-ე, 181-ე, 182-ე, 183-ე მუხლები. საკუთრების უფლების წარმოშობის პირველადი გზაა, მაგალითად, უპატრონო ნივთის დასაკუთრება, გარეული ცხოველებისა თუ ფრინველების ან ნანადირევის მისაკუთრება. ვახტანგის სამართლის წიგნის 254-ე მუხლით საკუთრების წარმოშობის პირველადი გზაა ასევე სამხედრო ნადავლი.

საკუთრების უფლების წარმოშობის ნაწარმოები გზაა, როდესაც ნივთს ან ქონებას, ან საკუთრების უფლების ობიექტს ჰყავდა მე საკუთრე და სხვადასხვა მიზეზით გამოვიდა ეს ქონება ან სიკეთე

გისი საკუთრებიდან და გადავიდა ახალი მესაკუთრის ხელში. ასეთი გზები: ბოძება (ჩუქება), ყიდვა-გაყიდვა, გაცვლა, მზითვეი, გირავნობა, შეწირულობა, მემკვიდრეობა, სასამართლო გადაწყვეტილება.

ჩუქების შესახებ ვახტანგის სამართლის წიგნში არაფერი არ არის მოცემული. სამაგიეროდ ჩუქების შესახებ ლაპარაკია ბექა-აბულას სამართლის წიგნის 61-ე მუხლში: ამ მუხლის მიხედვით მჩუქებელს არ შეუძლია ნაჩუქარის უკან დაბრუნება, ნაჩუქრის უკან დაბრუნება დასაშვებია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც მოისპობა ჩუქების მიზეზი. ასეთ მიზეზად დასახელებულია მოყვრობის მოშლა, რის შედეგადაც მჩუქებელს უნდა დაუბრუნდეს მის მიერ ნაჩუქარი ნივთი თუ სხვა ქონება მთლიანად, „დაუკლებლად“.

საკუთრების წარმოშობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გზა იყო ყიდვა-გაყიდვა. ამ გზით წარმოშობილი საკუთრების უფლება მეტად მტკიცე იყო. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით „ნასყიდობის“ მოშლა მეფის გარდა, არავის არ შეეძლო. მიუხედავად იმისა, რომ მეფეს ადამიანის სულის გარდა ყველაფერზე მიუწვდებოდა ხელი, ნასყიდის ჩამორთმევისაგან მაინც თავი უნდა შეიკავოს: „თუ კაცმან ნასყიდობა ქნას მამული, საქონელი თუ პირუტყვი, დიალ, ალალი და შესარჩუნი საქმე არის. ბატონის მეტი კაცი ვერ მოუშლის და თუ ბატონი გაუწყების სულს გარდა ყველაზე ხელი მიუწვდებოდა, მაგრამ ბატონსაც ეს მართებს, სხვა რიგად რომ კაცმან კაცს გადაახდევინოს ნასყიდი, მაინც არ უნდა მოუშალოს“. ვახტანგის სამართლის მიხედვით უძრავი ქონება წერილობით უნდა იყოს შედგენილი, რათა სხვისი მამული არ იქნეს გაყიდული, „შეტყუებული“ ან თუ მიწა იყიდება, საზღვარი არ იქნეს დარღვეული.

საკუთრების წარმოშობის ერთ-ერთი გზა იყო მზითვეი. გაყრის შემთხვევაში მზითვეი ცოლსა და მის ნათესავებს რჩებოდა.

საკუთრების წარმოშობის ერთ-ერთი საშუალება იყო გაცვლა. მიწის გაცვლისათვის წერილობით საბუთს (ხელშეკრულებას) აღგენდნენ.

ქართული ლიტერატურული და სამართლის ძეგლების ანალიზით ირკვევა, რომ არსებობდა საკუთრების უფლების წარმოშობის სხვა საშუალებებიც. მათ შორის:

ა) მემკვიდრეობით მიღებული საკუთრება. ძველ ქართულში ამ მოვლენის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო „მკვიდრობა“. იგი

წარმოსდგა მიწაზე, მამულზე დამკვიდრებიდან. დამკვიდრება შეიძლება როდესაც წარმომდგარიყო როგორც კანონით, ისე ანდერძით, ე.ი. საკუთრების უფლების წარმოშობის მემკვიდრეობითი გზა გულისხმობდა კანონით ან ანდერძით მიღებულ საკუთრებას;

ბ) განჩემებით ანუ საერთო საკუთრებაში (მემკვიდრეობაში) თავისი, საკუთარი წილის გამოყოფით მიღებული ქონება;

გ) განთავისებით ანუ გამოცალკევებით, ანუ ერთი პირის მიერ მეორის სასარგებლოდ, სხვისთვის გადაცემით მიღებული ქონება;

დ) შოვნით ანუ „ნაშობი“ ქონება – საკუთრება. ამ გზით შეიძლება როგორც მამულის, ისე ნივთის დაუფლება. „შოვნა“ შეიძლება ასევე ომით ან ხანგრძლივი ფლობით, მიტოვებული თუ „ოხერი“ (გაუკაცრიელებული) ადგილების დაუფლებით;

ე) ნაჭირნახულები ანუ ნაჭირვები საკუთრება გულისხმობდა უხმარის სახმარად გადაქცევას, გაკეთილშობილებას, რაც საკუთრებად ხდებოდა.

პროფ. ი. დოლიძე იხილავს რა საკუთრების უფლების შექმნის (წარმოშობის) სახეებს საქართველოში XIII საუკუნიდან (ბექა-აღბუღას სამართლის მიხედვით), ეხება საკუთრების უფლების წარმოშობის პირველად და მეორეულ გზებსა თუ საშუალებებს. ი. დოლიძის მითითებით, საკუთრების უფლების წარმოშობის პირველადი გზებია: უპატრონო ნივთის დაუფლება (occupatio) და სამხედრო დავლა ანუ ნაშობი. ხოლო საკუთრების უფლების მეორეული ანუ ნაწარმოები გზა იყო: ყიდვა-გაყიდვა, მემკვიდრეობა, ბოძება, ჩუქება და საკუთრების უფლების გადაცემისა და გასხვისების სხვა კანონიერი გზები¹. სხვა კანონიერ გზებში ი. დოლიძე, ალბათ, გულისხმობს შეწირვას, ხანდაზმულობას, მზითევს, გაცვლას, სასამართლო გადაწყვეტილებას.

ქართული სამართლებრივი და ლიტერატურული ძეგლების ანალიზით შესაძლებელი ხდება გაირკვეს საკუთრების დაკარგვის (შეწყვეტის) ფორმალური (იურიდიული) და მატერიალური საფუძვლები თუ გზები.

ცნობილია საკუთრების დაკარგვის შემდეგი პირობები:

ა) სათანადო დაწესებულებაში საკუთრების უფლების დამდასტურებელი საბუთის წარუდგენლობა;

ბ) თუ საბუთი არ იყო სრულფასოვანი ან ჰქონდა ფორმალური ნაკლი;

გ) მესაკუთრის ან მქონებლის (მფლობელის) გარდაცვალება და მემკვიდრეთა არარსებობა;

დ) ხანდაზმულობის ვადის გასვლა. მაგალითად, თუ ჩესაკუთრე 30 წლის მანძილზე არ სარგებლობდა თავისი უფლებით და არ ეპატრონებოდა თავის ქონებას და ასეთ ქონებას დაეპატრონა გარეშე პირი არა ძალით, მძლავრობით, არამედ რაიმე იძულების გარეშე, კეთილსინდისიერად;

ე) თუ მესაკუთრე (მქონებელი) არღვევდა იმ პირობებს, რაც დადებული იყო ადრინდელ მესაკუთრეს ან მქონებელთან.

ქართული სამართლის მიხედვით დოკუმენტების შედგენის ფორმალურ მხარეს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. დოკუმენტებში ნათლად უნდა ყოფილიყო ფიქსირებული მხარეების ვინაობა, მხარეთა უფლება-მოვალეობები, საკუთრების უფლების ობიექტების რაობა, მათი ნიშან-თვისებები, ზომა, წონა. საბუთებში ნაჩვენები უნდა ყოფილიყო მოწმეები და მხარეთა ხელრთვა, ხელმოწერები. საბუთებში აუცილებლად ფიქსირდებოდა საბუთის შემდგენის ვინაობა.

პროფ. ი. დოლიძე იხილავს საკუთრების უფლების დაკარგვის (შეწყვეტის) გზებს ბექა-აღბუღას სამართლის მიხედვით. იგი ასახელებს: ხელშეკრულების ფორმის დაუცველობა, ბატონის სამსახურის შეუსრულებლობა, ღალატი, თავდასხმა, მკვლელობა ან სხვა მძიმე დანაშაულები, ვალის ან სისხლის ფასის გადაუხდელობა¹.

საკუთრების უფლების დაცვის გზებსა და საშუალებებზე მსჯელობისას უნდა მივუთითოთ, რომ ქართული სამართალი იცავს საკუთრების უფლებას ნივთსა თუ ქონებაზე სხვისი უკანონო ხელყოფისაგან. ამის დამადასტურებელია ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის 8-ე მუხლი. აქ მითითებულია სხვისი უკანონო მფლობელობისაგან ნივთის გამოთხოვისა და დაბრუნების კანონიერება, ხოლო თუ მოსარჩელის ნივთი აღარ აღმოაჩნდა უკანონო მიმტაცებელს, ეს უკანასკნელი მოვალეა დაუბრუნოს ნივთი პატრონს, მოსარჩელეს და ნივთის ერთი იმდენი ღირებულება კიდევ დაუმატოს.

აღბუღას სამართალი ასახელებს ნივთების, თუ პირუტყვის

¹ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ. 152.

¹ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ. 168-172.

კამოთხოვის (დაბრუნების) კანონიერებას სხვისი უკანონო მფლობელობისაგან, ასევე მიყენებული ზარალის ანაზღაურებას.

ბექას სამართლის 63-ე მუხლში დასახელებულია კეთილსინდისიერი მფლობელი, რომელმაც არ იცოდა, რომ ნაპარაკი ნივთი შეიძინა, მიუხედავად ამისა, მან ნივთი პატრონს დაუბრუნა.

აღბუღას სამართლის 67-ე მუხლში დასახელებულია განათხოვრებული ნივთის მიტაცების შენარჩუნების შემთხვევა. ამ დროს მეაკუთრის სარჩელი მიმართულია არა მიმტაცებლის, არამედ მთხოველის მიმართ.

ქართული სამართლით მტკიცედ იყო დაცული მესაკუთრის უფლება უძრავ ქონებაზე. მიწის საკუთრების უფლების შელახვაზე სარჩელის ხანდაზმულობა არ ვრცელდებოდა, ე.ი. მიწის მესაკუთრეს თავისი მამულის დაბრუნება შეეძლო უკანონო მფლობელისაგან ნებისმიერ დროს, ვადის გასვლის მიუხედავად. ეს აშკარად ჩანს ბექა-ღბუღას სამართლის 42-ე მუხლიდან.

საკუთრების უფლების სახეები

1. **სამეფო საკუთრება.** მეფე, როგორც უმაღლესი ხელისუფალი, ყველაზე დიდი მესაკუთრე იყო. მეფე მოიაზრებოდა როგორც თელი ქვეყნის ბატონ-პატრონად და მესაკუთრედ. მაგრამ ეს სრული-დაც არ ნიშნავს იმას, რომ მეფე იყო მთელი საქართველოს მიწა-წყლის კერძო მესაკუთრე. მეფე უნდა მივიჩნიოთ მთელი ქვეყნის როგორც პოლიტიკური მფლობელი და არა კერძო მესაკუთრე-მფლობელი.

საქართველოს მეფეს კერძო საკუთრების უფლებით ჰქონდა სამეფო დომენი, რომელიც გულისხმობდა როგორც საქართველოს ტერიტორიაზე არსებულ სამეფო მიწებს, მამულებს, ასევე დაპყრობილ ტერიტორიებს. მეფეს შეეძლო სამეფო დომენის გარკვეული ნაწილი გადაეცა აზნაურებისა და სხვა კატეგორიის წარმომადგენლებისათვის სამსახურის ან კერძო საკუთრების უფლებით. ქვეყნის ტერიტორიაზე არსებულ სხვა მიწებს (ფეოდალთა მიწებს) მეფე ვერ ექვემდებარებოდა. მეფის მიერ სამსახურის უფლებით გაცემულ მიწებს „საკარგავი“ ეწოდებოდა, რომელსაც თავისი იურიდიული რეჟიმი ჰქონდა დაწესებული. საკარგავი კერძო საკუთრება არ იყო. საკარ-

გვის ინსტიტუტი შეერწყა მამულს და XIII საუკუნიდან ისინი ინდენტური ცნებები გახდა.

მეფეს, როგორც საჯარო ხელისუფლების მფლობელს, ემორჩილებოდა ქალაქები და ციხეები. მეფეებს თავისი მოხელეები ჰყავდათ ჩაყენებული როგორც ქალაქებში, ისე ციხეებში, ამ მოხელეთა მეშვეობით კრეფდნენ ბაჟსა და სხვადასხვა სახის გადასახადებს. სამეფო საკუთრება მემკვიდრეობით გადადიოდა შვილზე, თუ იგი მეფე გახდებოდა.

2. **აგარაკი.** აგარაკი არის მიწის ნაკვეთი, რომელიც კერძო მფლობელობაში აქვს მესაკუთრეს. აგარაკი არ შედის სათემო მიწათმფლობელობაში. მოაგარაკეს, ანუ მიწის მფლობელს მისი თავისუფლად გაყიდვა-გასხვისება შეეძლო. აგარაკის გადაცემა მოაგარაკეს არ შეეძლო მსგავსად ფეოდალისა, თუ ფეოდალი მამულს გადასცემდა თავის ვასალს, ვასალი კიდევ თავის ვასალს და ა.შ., აგარაკი ის მიწის ნაკვეთი იყო, რომლითაც უშუალოდ სარგებლობდა მესაკუთრე ანუ მოაგარაკე, და რომელიც არ გადაეცემოდა ბენეფიციუმის სახით. აგარაკი შეიძლებოდა დასახლებულიც ყოფილიყო და დაუსახლებელიც, ანუ საყანე თუ სხვა სახის სამეურნეო მიწის ნაკვეთი. ქართულ წყაროებში აგარაკი ხშირად მოიხსენიება როგორც ეკლესიისათვის შეწირულობის ობიექტი. აგარაკი გვანფეოდალური პერიოდის ქართულ წყაროებში მაღალი კლასის წარმომადგენლების ქალაქგარეთ საზაფხულო სადგომებია, დასასვენებელი ანუ სააგარაკო ადგილები.

3. **სათემო მიწათმფლობელობა როგორც საკუთრების სახე.** სათემო მიწათმფლობელობა წინ უძღვის მიწაზე კერძო საკუთრებას. როგორც სახელწოდებიდანაც ჩანს, იგი კოლექტიური საკუთრება, თემის საკუთრება იყო. სათემო მიწათმფლობელობა მცირდება სატაძრო, საფეოდალო თუ სამეფო მიწათმფლობელობის გაჩენის ხარჯზე. სათემო მიწათმფლობელობა უფრო ადრეულია, ვიდრე სხვა სახის მიწათმფლობელობა. სათემო მიწათმფლობელობას ახასიათებს კოლექტიური მფლობელობისა და სარგებლობის სახე მიწაზე, წყალზე, ტყეზე, საძოვარზე. სათემო მიწათმფლობელობა გვაროვნული წყობილების დაშლის შედეგად ყალიბდება. სათემო მიწათმფლობელობა ძალზე ძლიერი (ფართო) იყო ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისში, მაგრამ შემდგომში იგი სუსტდება სხვა სახის მიწათმფლობელობის გაჩენის გამო. სათემო მიწათმფლობელობისა და, საერ-

თოდ, სათემო საკუთრების გადმონაშთების ასახვას ვხვდებით ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 169-ე მუხლში: „ქვეყანაზედ ეს სამი არ დაეჭირვის კაცსა და ხელმწიფისა არის: წყალი, შუშა და ბალახი“. თემური მიწათმფლობელობისა და, საერთოდ, თემური საკუთრების ფორმამ თავი შემოინახა უმეტესად მთაში.

4. **მამული როგორც საკუთრების სახე.** მამული მიწის საკუთრების გამომხატველი ტერმინი იყო. ილია ჭავჭავაძე მამულს სამშობლოს უწოდებს. ასეთივე მნიშვნელობითაა ეს ტერმინი მრავალ ქართულ საერო თუ საეკლესიო წყაროებში. ამჯერად ჩვენ „მამულს“ ვხვებით როგორც მიწაზე კერძო საკუთრების სახეს. ტერმინი „მამული“ მამისულიდან მოდის. იგი შეიძლება ყოფილიყო მიწა, ასევე სხვა ქონებაც. „მამულის“, როგორც საკუთრების სპეციფიკურობა იმაში გამოიხატებოდა, რომ იგი, რადგან მამისუელი ქონება იყო, მემკვიდრეობით გადაეცემოდა. „მამული“ განსხვავდებოდა სამეფო მიწისაგან. მამული შეიძლება ჰქონოდა მეფეს, ფეოდალს, გლეხსა და ეკლესიას, თემს... „მამულის“ რაობის შესახებ საუბარია ქართული საკანონმდებლო ძეგლებში. მაგალითად, „ძეგლისდების“ მე-3, მე-5, მე-6, მე-7, მე-9, მე-11 მუხლებში. აქ დასახელებულ მუხლებში ყველგან „მამული“ მიწის ნაკვეთის მნიშვნელობით არის წარმოდგენილი.

ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნის მე-2, მე-3, მე-4 მუხლებშიც მამულის ოდენობაზეა საუბარი, აქაც მამული მიწის ნაკვეთია, რომლის სიდიდე განსაზღვრავს ფასს. ამავე სამართლის 33-ე მუხლის მიხედვით მამულად მოიხსენიება ის ფეოდალი, ვისაც „ციხე-საჯდომი“ აქვს.

მამული მოხსენებულია ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნის 36-ე, 42-ე, 44-ე მუხლებში. აქ ზოგან მამულის ცნებაში იგულისხმება არა მარტო მიწა, არამედ სხვა ქონებაც, მემამულე ნიშნავს მიწის მფლობელსაც და ამ მიწაზე აგებულ შენობებსა თუ სხვა ნაგებობებსაც.

მამულზე საუბარია ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნშიც. 110-ე მუხლში აღნიშნულია, რომ „ნაბიჭურის წილი არ არის მამულში“. სხვა მუხლების მიხედვით, „მამული“ ყველგან მიწის ნაკვეთია, რომელიც ეკუთვნის ფეოდალს, ბატონს (მემამულეს), აზნაურს, საყდარს, გლეხსა და ბუშსაც კი.

ქართული წყაროების მიხედვით სამემკვიდრეო ქონებაა და წარმოდგარია „მამულისაგან“, ანუ მამისუელისაგან. მას ბევრგან „სამკვიდრო“ ეწოდება, რადგან მემკვიდრეობით გადადიოდა.

ვალდებულებითი სამართალი სამოქალაქო სამართლის სფეროში შედის. ძველი ქართული ვალდებულებითი სამართალი უკანასკნელ პერიოდამდე შეუსწავლელი იყო. ქართული სამართლის ისტორიის ფუძემდებელი, დიდი ივ. ჯავახიშვილი ამის შესახებ აღნიშნავდა: „ქართული ვალდებულებითი სამართლის შესასწავლად სამოქალაქო სამართლის სხვა დარგებთან შედარებით ყველაზე ნაკლები მასალეობა შერჩენილი. ამიტომ ბევრი რამე ჯერ კიდევ ბუნდოვანი რჩება, და მთლიანად სურათის აღდგენაც შეუძლებელი ხდება“¹. ეს ნაკლი უკანასკნელ პერიოდში გარკვეულად გამოსწორდა იმ მხრივ, რომ ქართველ მეცნიერთა მიერ შესწავლილ იქნა ვალდებულებითი სამართლის ცალკეული ინსტიტუტები. კერძოდ, პროფ. გ. ნადარეიშვილმა შეისწავლა სესხის ხელშეკრულება ძველ ქართულ სამართალში, ხოლო ნასყიდობის პრობლემას საკანდიდატო დისერტაცია მიუძღვნა კ. ბზიშვილმა. განსაკუთრებით დიდია ამ საქმეში პროფ. ი. ფუტყარაძის დამსახურება. მან ვალდებულებითი სამართლის პრობლემებზე რამდენიმე ნაშრომი გამოაქვეყნა, ხოლო ცოტა მოგვიანებით თავისი კვლევის შედეგები სადოქტორო დისერტაციაში წარმოადგინა და წარმატებით დაიცვა 2002 წლის მარტში თემაზე „ვალდებულებითი სამართლის ინსტიტუტები“. ამ ნაშრომში ი. ფუტყარაძე ძირითადად ხელშეკრულების საფუძველზე წარმოშობილ ვალდებულებებს იხილავს, ასეთია ვალდებულებითი სამართლის ხუთი ინსტიტუტი: ნაჩუქრობა, ქონების ქირავნობა, პირადი ქირავნობა, ქონებით უსასყიდლოდ სარგებლობა (ნათხოვრობა) და სამისდღემშიო რჩენის ხელშეკრულება. აქედან სამი მათგანი სასყიდლიანი გარეგებაა, ხოლო ორი – ნაჩუქრობა და ნათხოვრობა მიეკუთვნება უსასყიდლო გარიგებათა ჯგუფს.

ვალდებულების უძველესი ტერმინი „obligo“ – „obligatio“ ძველი რომიდან მოდის. ამ ტერმინს ვხვდებით XII ტაბულის კანონებში. „obligo“ – „obligatio“ ნიშნავდა შებოჭვას, დაბორკილებას, შეკვრას, მიბმას, რამაც შემდგომში ვალდებულების შინაარსი მიიღო. უნდა აღინიშნოს, რომ ძველ რომში XII ტაბულის კანონების მიხედვით

¹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, თხზულებები 12 ტომად, ტ. VII, გვ. 309, თბ., 1984.

„obligatio“ მართლაც დაბორკილებას ნიშნავდა. ვალის გადაუხდელობისათვის მევალეს ბორკილებს დაადებდნენ. ამასთან, წინასწარ იყო განსაზღვრული ბორკილის სიმძიმეც. ლათინური (რომაული) ტერმინი „obligatio“, რომელსაც შებოჭვის, შეკვრის მნიშვნელობა ჰქონდა (ზოგჯერ გადაბმა, გადაჭდობა, გადახლართვა), უცვლელად შევიდა ევროპის ხალხების ენებში და სამართლებრივ ლექსიკონში. რუსულში „обязательство“ — ვალდებულების შინაარსიდან წარმოდგა ანუ обязательство, ანუ გადაჭდობა, ურთიერთდაკავშირება, ურთიერთჩახლართვა. ურთიერთდაკავშირებიდან ანუ ურთიერთგადაჭდობიდან წარმოდგა ხელეების გადაჭდობა გარიგების დროს. ქართულში ვალდებულების გამოხატვის ერთ-ერთ ფორმას ხომ „ხელშეკრულება“ ანუ ხელის შეკვრა, ხელეების გადაჭდობა ეწოდა. „ტერმინი“ ხელშეკრულება როგორც ვალდებულების წარმოშობის სახე, ძალზე გვიანდელი უნდა იყოს. ძველ ქართულში ვალდებულების გამოხატავად ტერმინი „თანა-ღება“ გამოიყენებოდა, „თანამდები“ კი მოვალე იყო. ზოგან „თანაღება“ მოვალეობას გამოხატავს. უფრო მოგვიანებით ტერმინი „თანაღება“ ადგილს უთმობს ტერმინს „ვალი“, ხოლო გვიანფეოდალურ საქართველოში შემოდის ტერმინი „ვალდებულება“, რომელიც ტერმინ „ვალის“-გან არის ნაწარმოები.

ისევე როგორც რომის სამართალში ვალდებულების წარმოშობის საფუძვლები იყო: გარიგება (ხელშეკრულება), ზიანის მიყენება (დელიქტი) და სხვა საფუძვლები, მაგალითად, უკანონო ანუ უსაფუძვლო გარიგება.

ქართული სამართლის მიხედვით ვალდებულებაში მონაწილეობს ორი მხარე (ორი პირი) — კრედიტორი და დებიტორი. ეს ტერმინები ქართული არ არის, მაგრამ მყარად დაიმკვიდრა ადგილი ქართულ საკანონმდებლო თუ სხვა წყაროებშიც. შესაძლებელია იმიტომ, რომ მათი შესატყვისი ქართული ტერმინები ზოგჯერ ერთმანეთს ეწინააღმდეგება, სხვადასხვა შინაარსისაა და ვერ ასახავს ამა თუ იმ ქმედების ნამდვილ არსს. მაგალითად, ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიის მიხედვით „მევალე“ — კრედიტორია, სომხური სამართლის ქართული ვერსიით კი კრედიტორია „მოვალე“ და არ მევალე. ზოგჯერ ამავე სამართლით „მოვალე“ დებიტორსაც აღნიშნავს. ვახტანგის სამართლის წიგნში „მოვალე“ კრედიტორსაც აღნიშნავს და დებიტორსაც. ამიტომაც კრედიტორისა და დებიტორის შესახებ მათი უფლება-მოვა-

ლებების ანალიზით უნდა გავარკვიოთ რომელია კრედიტორი და რომელი დებიტორი. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონით „მევალე“ კრედიტორია, ხოლო „მოვალე“ დებიტორი. ზუსტად ასეთი შინაარსით არის განსაზღვრული „მევალე“ და „მოვალე“ ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში. აღნიშნული ტერმინების შინაარსის სწორად გამოსახატავად თანამედროვე კანონმდებლობამ ლათინური წარმოშობის ტერმინები აირჩია: კრედიტორი და დებიტორი.

ვალდებულებითი სამართლის თეორიაში კრედიტორსა და დებიტორს ვალდებულების სუბიექტებს უწოდებენ. ამასთან, კრედიტორი და დებიტორი შეიძლება ყოფილიყო როგორც თითო-თითო პირი, ისე რამდენიმე, როგორც ერთ მხარეზე (კრედიტორის), ისე მეორე მხარეზე (დებიტორი). ზოგიერთ შემთხვევაში ვალდებულების ერთ მხარეზე გამოდიოდა ერთი პირი (სუბიექტი), მეორე მხარეზე კი რამდენიმე პირი (იგულისხმება როგორც კრედიტორის, ისე დებიტორის მხარე).

ვალდებულების სუბიექტებს (მოქალაქეებს) წაყენებული ჰქონდათ მთელი რიგი მოთხოვნები: სრულწლოვანება, გონებრივი სიჯანსაღე, თავისუფლება, სახელგაუტეხლობა და სხვ. ვალდებულების ზოგიერთი სუბიექტი ვერ სარგებლობდა სრული უფლებაუნარიანობით, მაგალითად, ყმას თავისუფლად არ შეეძლო დაედო ხელშეკრულება ბატონის ნებართვის გარეშე.

ქართული სამართლის მიხედვით ვალდებულების შესრულების ობიექტი იყო გარკვეული მოქმედების შესრულება ან მოქმედების შესრულებისაგან თავის შეკავება, ხოლო ვალდებულების საგანი იყო ნივთები და სხვადასხვა სახის ფასეულობები, სიკეთენი. ქართულ სამართალში ჩანს ვალდებულების შესრულების მოთხოვნის აუცილებლობა, გარკვეულ დროში და გარკვეულ ადგილზე, გარკვეული ხარისხით ანუ სათანადოდ.

ქართული სამართლის მიხედვით ვალდებულების შეწყვეტის საფუძვლები იყო ვალდებულების შესრულება, მხარეთა შეთანხმება ვალდებულების შეწყვეტაზე, ასევე ვალდებულების შეუსრულებლობის შესაძლებლობა ობიექტური მიზეზების გამო (პირის გარდაცვალება ან სტიქიური მოვლენები).

ქართული სამართალი მსგავსად რომაული სამართლისა, იცნობს ვალდებულების შესრულების უზრუნველყოფის საშუალებებს:

პირგასამტეხლოს, ბეს, გირავენობასა და თავდებობას.

ქართული წყაროების მიხედვით ბესა და პირგასამტეხლოს აღსანიშნავად გამოიყენებოდა ტერმინი წინდი. წინდი ნიშნავდა გირაოსაც, ნივთს, საჩუქარს, ნიშანს ქალწულის დანიშვნისას. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით წინდი ნიშნავდა ბეს¹, ასევე ვალის ამოღების ანუ სესხის გადახდის უზრუნველყოფის საშუალება ქონებრივი სახსარი იყო². ივ. ჯავახიშვილის მითითებით წინდი არა მარტო ვალს, არამედ ყოველგვარი ვალდებულებისა და ხელშეკრულების უზრუნველყოფის საშუალება იყო. ივ. ჯავახიშვილი არ ეთანხმება მ. კოვალევსკის მოსაზრებას, რომლის მიხედვით ქართული „წინდი“ სომხურიდან უნდა იყოს შემოსული და მიუთითებს, რომ თვით სომხებს ამ ცნებისათვის საკუთარი ტერმინი არ აქვთ და სპარსულიდან ნასესხები „გრავ“ — გირაოს იყენებენ, ქართული წინდი კი ნასესხები არ არის³. მეცნიერის აზრით, „წინდი“ წინასწარ მიცემული ქონება იყო ვალდებულების შესასრულებლად.

წინდი, როგორც საცოლის დანიშვნის გამომხატველი სიტყვა „დაწინდვა“, გულისხმობდა საცოლისათვის ნივთების მიტანას, სამკაულის, ბეჭდისა და სხვა სახით, რითაც მხარეები ადასტურებდნენ მომავალი ქორწინების უზრუნველყოფას. ქართული სამართლის ძეგლების მიხედვით საწინდარს გირაოს მნიშვნელობა ეძლევა (იხ. ბექა-ალბულას სამართალი, 43-ე, 44-ე მუხლები).

რაც შეეხება ტერმინ „პირგასამტეხლოს“, იგი ქართული სამართლის ან სხვა სახის ძეგლებში არ გვხვდება, მაგრამ მისი შინაარსი გაიგივებულია წინდთან. ეს ტერმინი ძალზე ახალია. რაც შეეხება ტერმინ „ბე“-ს, ისიც არ მოიპოვება ძველ წყაროებში, მაგრამ მას ვხვდებით ვახტანგის სამართალში, სომხურისა და ბერძნული სამართლის ქართულ ვერსიებში.

ამრიგად, ვალდებულების უზრუნველყოფის საშუალებების — პირგასამტეხლოს, გირაოსა და ბეს შინაარსის გამომხატველი იყო ტერმინი „წინდი“, „წინდთან“ სიახლოვეს იჩენს „დახუთვა“. ივ. ჯავახიშვილი ამ ტერმინს ეხება „წინდთან“ დაკავშირებით და მიუ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ., 12 ტომად, ტ. VII, გვ. 331.

² იქვე.

³ იქვე.

თითებს, რომ „ნახუთევი“ ზუსტად „წინდი“ კი არ არის, არამედ წინდის დაუბრუნებლობას, დაკავებას, დაჭერას ანუ „დახუთვას“ ნიშნავდა. ჩვენი აზრით, „დახუთვა“, „ნახუთევი“ დაგირავებული ქონების ნივთის დაჭერას, არდაბრუნებას, შენარჩუნებას უნდა ნიშნავდეს. ეს ჩანს ქართული სამართლის სხვადასხვა ძეგლებიდან, მაგალითად, ბექა-ალბულას სამართლის 88-ე მუხლის მიხედვით „თუ კაცმან კაცს... დაჭირვების ჟამსა საქონელი სთხოოს, განაღამცა მისცა, მერმე უკანის სამდურავისათვის დაჭირვას დახუთვასა არას ემართლების...“. ამრიგად, „დახუთვა“ დაჭერას, არ დაბრუნებას ნიშნავს და წინდთან თუ გირაოსთან მისი კავშირი სანქციის სახით ვლინდება.

როგორც აღინიშნა, ქართულ სამართალში ვალდებულების უზრუნველყოფის საშუალებას წარმოადგენდა გირაო, გირავენობა. ვახტანგის სამართლის წიგნში ტერმინ „გირაოს“, „გირავენობას“ ვერ ვხვდებით. მაგრამ მის ნაცვლად გამოყენებულია „ნახუთევი“, „დახუთვა“, ე.ი. დაჭერილი, დაკავებული, დაჭერა, დაკავება, არ დაბრუნება ნივთისა თუ ქონებისა.

ვალდებულების უზრუნველყოფის ანუ შესრულების საშუალებად ქართული სამართალი იცნობს ასევე თავდებობას.

თავდებობის ინსტიტუტი რომის სამართლიდან იღებს სათავეს. იგი ვალდებულების შესრულების უზრუნველყოფის საშუალება იყო. სამართლის ისტორია იცნობს როგორც წერილობით, ისე სიტყვიერ თავდებობას.

ქართული სამართლის მიხედვით ტერმინი „თავდებობა“ გულისხმობდა ხელშეკრულებაში (ვალდებულებაში) მესამე პირის ჩართვას და მის მიერ ვალდებულების შესრულების „თავს ღებას“, თავის თავზე აღებას, უზრუნველყოფას. ხშირად თავდებობის გზით ვალდებულების შესასრულებლად თავდების ქონებაც გამოიყენებოდა.

ისტორიულად თავდებობა მჭიდრო კავშირში იყო წინდთან. ხშირად წინდი თვით თავდები იყო. თავდებობა ერთგვარად უკავშირდება მძევლობასაც. ზოგჯერ თავმდები და მძევალი ერთი და იგივე პიროვნებაა.

თავდებობის შესახებ უძველესი საკანონმდებლო წყაროები არ მოგვეპოვება. სამაგიეროდ მასზე საუბარია ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში და კრებულში შესულ უცხოურ სამართლის ძეგლებში.

ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიის მიხედვით (მუხლი 89-ე) „უკეთუ დედაკაცი თავისი ქმრის თავდებათ დადგეს რისთვისამე,

ნუ ირწმუნებენ“, ე.ი. ცოლი არ შეიძლებოდა ქმრის თავდებად გამო-
სულიყო. ამავე სამართლის 107-ე მუხლით, არავის არა აქვს უფლე-
ბა სამეფო საკუთრების ან საეკლესიო საკუთრების გასხვისებისა არც
ცხადად, არც ფარულად, არც დაწერილი ან დაუწერიელი ფორმით და
არც თავდებად. ამავე სამართლის მიხედვით (მუხლი მე-200),
საეკლესიო მოღვაწეს ეკრძალება თავდებად დადგომა, გარდა იმ
შემთხვევისა, როდესაც ქრისტიანს ცილს სწამებენ, ან ვალისათვის
აწუნებენ. ბერძნული სამართლის 201-ე მუხლის მიხედვით, საეკლე-
სიო მოღვაწეები თუ სასამართლოში საჩივარს შეიტანენ, სასამართ-
ლოს მათთვის თავდები არ უნდა მოეთხოვა. იმ შემთხვევაში, თუ
ეპისკოპოსი ჩიოდა სასამართლოში, მას არც თავდები სჭირდებოდა
და არც თამასუქი. 203-ე მუხლის მიხედვით, თუ ვინმემ სესხი აიღოს
თავდების საშუალებით, კრედიტორმა სესხი თავდებს კი არ უნდა
მოსთხოვს, არამედ დებიტორს. თუ დებიტორი არ იხდის სესხს, ამ
შემთხვევაში კრედიტორი ანუ გამსესხებელი უფლებამოსილია ვალის
გადახდა მოსთხოვოს თავმდებს. თუ დებიტორი დაიმალა, კრედიტორ-
მა სასამართლოს ძალით თავმდებს პირობა უნდა დაადებინოს, რომ
განსაზღვრულ ვადაში მოუყვანს მოვალეს ვალის გადასახდელად. თუ
თავდებმა ეს არ გააკეთა, მაშინ მან უნდა გადაიხადოს ვალი. 204-
ე მუხლის მიხედვით, თუ კაცმა კაცს სესხად ფული მოსთხოვა და
მას არ იცნობს, გამსესხებელმა უნდა ჰკითხოს ვინმეს თუ როგორი
კაცია მსესხებელი და თუ გარეშე პირმა დადებითად დაახასიათა
მსესხებელი, რის შემდეგ მსესხებელმა ისესხა თანხა, მაგრამ აღარ
გაისტუმრა, პასუხისმგებლობა თავმდებს ეკისრება.

ბერძნული სამართლის მიხედვით, დედაკაცი თავდებად არ
შეიძლება დადგეს, მაგრამ თუ მაინც დაიყენეს თავდებად, მას სასა-
მართლოში მისვლის უფლება არა აქვს, ე.ი. დედაკაცის თავდებობა
გამორიცხულია (მუხლი 205-ე).

ბერძნული სამართლის 206-ე მუხლის მიხედვით, თუ ქალი
თავდებად დადგა და ვალი გადაუხადა მევალეს, ის ამ ვალს მევალ-
ისაგან ველარ დაიბრუნებს, იმიტომ, რომ დედაკაცი თავდებად არ
უნდა დამდგარიყო.

ვანტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის სომხური სამართ-
ლის ქართული ვერსიის რამდენიმე მუხლში საუბარია თავდებობაზე.
სომხური სამართლის მე-5 მუხლის მიხედვით, თუ გარდაცუ-

ლილის სიმამრმა მოისურვა გარდაცვლილის ოჯახის გაძლოლა, ამი-
სთვის საჭიროა, რომ ხელისუფლებამ სიმამრს თავდებით ჩააბაროს
სიმის ოჯახი და ცოლ-შვილი. ამავე მუხლით ხელისუფლებამ ობლებს
შეიძლება დაუნიშნოს მზრუნველი, რისთვისაც საჭიროა თავდებობა,
თავდების დანიშვნა. თუ გარდაცვლილმა ანდერძით ჩააბარა მზრუნვე-
ლის თავისი ოჯახი, მაშინ აქ თავდები საჭირო აღარ არის. სომხური
სამართლის ქართული ვერსიაც არ მიიჩნევს, არ ცნობს ქალის თავდე-
ბობას (მუხლი 78-ე). 103-ე მუხლის მიხედვით, მამას შვილის ვალს
ვერავინ სთხოვს, თუ ვალი მამის ბრძანებით არ არის აღებული, ვერც
სიმძეს მოსთხოვენ სიმამრის ვალს, ვერც ძმას ძმის ვალს, თუ სახეზე
არ არიან ვალის ამდების თავდებნი. დასმენის, დაბეზღების დასამტ-
კებლად საჭიროა თავდები და თუ დამბეზღებელი გამტყუნდება,
მას უნდა შეუფასონ ის სასჯელი, რაც ბრალდებულს უნდა შე-
ფარდებოდა (მუხ. 115-ე).

თავდებობის შესახებ ბექა-ალბუღას სამართლის მიხედვით (მუხლი
68-ე), შეიძლება გლენს თავდებად დაუდგეს ყმა, მაგრამ თავდებობის
ობიექტი არ უნდა აღემატებოდეს ერთ ხარს ან ერთი ხარის ღირე-
ბულებას. თავდებობის ნამდვილობისათვის კი თავდებობის საბუთზე
ხელი უნდა მოაწეროს ბატონმა. თუ თავდებობა იკისრა დიდებულმა
ან აზნაურმა, პასუხისმგებლობა მათ ეკისრებათ (მუხ. 69-ე).

ვანტანგის სამართლის წიგნის 235-ე მუხლის მიხედვით, თავდე-
ბობა ნებაყოფლობით უნდა მოხდეს, ძალით თავდებობა დაუშვებელია:
„თავდები ამ სამართლით უნდა, რომ თვითონ ნებით მოვალეს და
უთავდებოს... ძალად თავდებობის დაყენება ცოდვა არის“.

ვანტანგის სამართლის წიგნის 269-ე მუხლი არეგულირებს
თავდებად დადგომის წესებს. კერძოდ: „კაცი რომ კაცს თავდებად
უნდოდეს დასაყენებლად, იმ კაცის ბატონს შეჰკითხოს და ისრე
დაიყენოს. და თუ ის კაცი წავიდა სადმე, პასუხი იმავე თავისმა
ბატონმა მიაცემინოს. და თუ უბატონოთ დაიყენოს, ყაბული არ არის,
ამიტომ რომ, ეგება, იმ თავდებს იმისი ყმობა უნდოდეს, ვისაც
დაუდგება, — და არ იქნება“. აქედან ჩანს, რომ ყმის თავდებობა არ
შეიძლება ბატონის ნებართვის გარეშე. თუ თავდები წავიდა სადმე,
პასუხი იმავე ბატონმა უნდა აგოს.

თავდებობის საკითხი მოცემულია დავით ბაგრატიონის სამართ-
ლის წიგნში. ამ წიგნის მიხედვით თავდები უნდა იყოს პატიოსანი

ადამიანი, რომელიც მოსახლეობის ნდობით სარგებლობს. არ შეიძლება იყოს თავდები ეკლესიის მსახური, მცირეწლოვანი, მუშრუგობაში მყოფი პირი, არაფხიზელი ადამიანი, გონებაშეზღუდული ან ვინც შენიშნულია დანაშაულის ჩადენის მიდრეკილებაში, ან ნასამართლევა.

გირაო. სამოქალაქო სამართლის მეცნიერებაში აზრთა სხვადასხვაობა იმის შესახებ, გირავნობა სანივთო სამართალს განეკუთვნება თუ ვალდებულებითი სამართლის სფეროს. გირავნობას ჩვენ განვიხილავთ როგორც ვალდებულების შესრულების უზრუნველყოფის საშუალებას, ე.ი. მივაკუთვნებთ მას ვალდებულებითი სამართლის სფეროს.

ქართული სამართლის მიხედვით, გირაოს უძველესი სახელწოდება იყო „წინდი“. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის მიხედვით „გირაო სხუათა ენაა, ქართულად წინდი ჰქვია“. „წინდი“ ნიშნავდა გირავნობას, ბეს, მძევლობას, პირგასამტეხლოს, მოგვიანებით „წინდი“ შეცვალა „გირაომ“. ე.ი. „წინდი“ უფრო ფართო მნიშვნელობის შინაარსის მატარებელი იყო.

გირაოს შესახებ საუბარია გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლისდებაში“. ამ ძეგლის მე-5 მუხლის მიხედვით, თუ ხევისბერი მოკლავს გამგებელს, მკვლეელი 3 წლით უნდა იქნეს გაძევებული, ხოლო მისი ციხე და მამული სასეფოდ დაიდვას, „... ერისთავმან თავადნი სახლები დაუწინდნენ“. ამ შემთხვევაში „დაწინდვა“ გირაოდ დადებას ნიშნავს.

ბექა-ალბულას სამართლის წიგნში საუბარია „წინდზე“, არც აქ გვხვდება გირაო. 43-ე მუხლის მიხედვით, თუ მოვალეს ვალდებულების შესრულების პირობით მიწა ჰქონდეს „საწინდრად“ ჩადებული, ან ყანა, ან ვენახი ან სახლი და მოვალემ შეასრულა ვალდებულება, ხოლო კრედიტორმა მოვალეს გირაო ანუ „წინდი“ არ დაუბრუნა, მაშინ კრედიტორი ვალდებულია დაუბრუნოს მევალეს მის მიერ გირაოდ ჩადებული მიწა თუ სხვა ნივთები და გადაიხადოს ის შემოსავალიც ანუ ნამატი, რაც შეიძლება მიღებული ყოფილიყო დაგირავებული ქონებით. გირაოს შესახებაა საუბარი 44-ე მუხლშიც.

ბექა-ალბულას სამართლის წიგნის მიხედვით, გლეხს ბატონის ნებართვის გარეშე არ შეეძლო მამულის დაგირავება, „დაწინდვა“, ასევე 94-ე მუხლის მიხედვით, უფლება არ ჰქონდა მნიშვნელოვანი ანუ დიდი ქონებისათვის მცირე „წინდი“ ანუ მცირე გირაო დაწესებინება.

გირავნობას ეხება ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულში შეტანილი ბერძნული სამართლის ქართული ვერსია (მუხლი 101). აქ

აღნიშნულია, რომ გამსესხებელს შეუძლია გირაოდ აიღოს ნივთი გარკვეული ვადით. ვალების გადახდისათვის გირაოდ ჩადებული ნივთის გამოსახსნელად შეიძლება დაწესდეს დრო, ვადა. თუ მსესხებელმა გარკვეულ ვადაში სესხი არ გადაიხადა ან თუ ვადა არ იყო დათქმული, ორი წლის გასვლის შემდეგ მსესხებელმა ფული არ დააბრუნა და გირაო არ გამოიხსნა – გამსესხებელი მოსამართლესთან უნდა მივიდეს და მთიყვანოს მოწმე მისი ვალის დასადასტურებლად. „თუ მოსამართლემ სამართალი არ უყოს, ის გირაოები დაყიდოს, პატრონს ამის მეტს ნურას კითხავს, რაიმე აჩვენოს, თუ თვითონ დაიხსნას, კარგია, და თუ არადა, გაყიდოს, თუ ნამეტნავი გადარჩეს, პატრონსავე მისცეს“ (მუხლი 101-ეს). მომდევნო მუხლი (მუხლი 102-ე) ითვალისწინებს გირაოდ ჩადებული სახლისა თუ ბოსტნის გაყიდვისას სესხის ანაზღაურებასა და დანახარჯების გასტუმრებას. ამავე სამართლის 104-ე მუხლის მიხედვით, გამსესხებელს – კრედიტორს 30 წლის მანძილზე შეუძლია სთხოვოს ვალის, ხოლო დებიტორს 40 წლის განმავლობაში შეუძლია გამოიხსნას დაგირავებული ქონება.

გირაოს საკითხს ეხება სომხური სამართლის ქართული ვერსიის 39-ე მუხლი. აქ სუფთა გირაოზე არ არის საუბარი, არამედ გირაოს მსგავს მოქმედებასთან, რომელიც უფრო უახლოვდება ქონების ყიდვასა და რამდენიმე ხნის შემდეგ მის დაბრუნებას. ამავე სამართლის 53-ე მუხლში მოცემულია გირაოს ხანდაზმულობა, რომ დაგირავებული ქონება ვენახი, მიწა, სახლი ან ყმა ან სხვა რაიმე – არ უნდა გაიყიდოს, მზითევში არ უნდა მისცეს, არც დააგირაოს და 30 წელიც რომ იყოს გასული, გირაოს მიმცემს მაინც შეუძლია მისი გამოხსნა. ამავე კანონის 130-ე მუხლის მიხედვით, გამსესხებელს შეუძლია სამჯერ გააფრთხილოს გირაოს პატრონი, რომ მას ესაჭიროება თავის ფული და ამიტომ უნდა დაიხსნას გირაოდ ჩადებული ოქრო ან ვერცხლი. თუ გირაოს მიმცემი არ დაიხსნის თავის გირაოს, გამსესხებელს შეუძლია გაყიდოს გირაო და აანაზღაუროს თავისი თანხა. 131-ე მუხლის მიხედვით, თუ სესხში გირაოდ მიწა ჩადებული, გამსესხებელს უფლება აქვს მიიღოს მიწიდან აღებული შემოსავალი. გარდა ამისა, გარკვეული დროის გასვლის შემდეგ მსესხებელმა (გირაოს მიმცემმა) სესხი მთლიანად უნდა დაიბრუნოს.

შესაძლებელია ვალის ამღებმა გირაოდ მისცეს ცხენი, სახედარი ან ხარი, ფური, ცხვარი იმ პირობით, რომ გამოიყენოს ეს

ცხოველები. დებიტორმა კი უნდა გადაიხადოს მთლიანი ვალი და დაიბრუნოს დაგირავებული ქონება.

134-ე მუხლის მიხედვით, თუ გამსესხებელმა, რომელმაც ას-
ესხა ფული მსესხებელს თავდების მეშვეობით და ვეღარ იბრუნებს
ფულს, შეუძლია ფული მოსთხოვოს თავმდებს. თუ თავმდებმა გადა-
იხადა ფული და სანაცვლოდ დაიტოვა გირაოდ ჩადებული ქონება,
დებიტორს შეუძლია ქონება მოსთხოვოს თავმდებს. მაგრამ თუ თავმდებმა
ქონება გაყიდა, დებიტორი ქონებას ვეღარ მოსთხოვს.

233-ე მუხლის მიხედვით, თუ კრედიტორმა დაგირავებული
ქონებიდან გაყიდა რამე, ან გაცვითა, ეს თანხა უნდა გამოაკლდეს
ნასესხებ ვალს. თუ კრედიტორმა დაკარგა დაგირავებული ქონება ან
მოპარეს ეს ქონება, მან ფიცით უნდა დაამტკიცოს ეს და ამ დროს
ზარალდება დებიტორი, მსესხებელი. ხოლო თუ კრედიტორმა იცრუა,
ცრუ ფიცი დადო და ეს დამტკიცდა, მაშინ მას უნდა გადახდეს
დაგირავებული ქონების ოთხმაგი ღირებულება. თუ კრედიტორმა ფიცის
გარეშე, სიტყვით იცრუა და ეს გამჟღავნდა, რომ ცრუობდა, მაშინ
მას უნდა გადახდეს დაგირავებულის ორმაგი ღირებულება.

თუ გირაო დაიკარგა მტრის თავდასხმის შედეგად, ამ შემთხ-
ვევაში ზარალდება გირაოს ჩამდები, დამგირავებელი. თუ გირაო
დაზიანდა, ზარალდება გირაოს ამდები. თუ დაგირავებული პირუტყვი
დაავადდა ან მოკვდა გირაოს ამდების მიზეზით, პასუხისმგებლობა
ეკისრება კრედიტორს, ხოლო თუ პირუტყვი დაზიანდა ან მოკვდა
კრედიტორის ბრალის გარეშე, მაშინ ზარალდება გირაოს ჩამდები.

გირაოს სამართლებრივ საკითხებს ეხება ამავე სამართლის
273-ე და 391-ე მუხლებიც.

ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ თვით ვახტანგის სამართლის წიგნ-
ში „გირაო“-ს ვერ ვხვდებით და მის ნაცვლად გამოიყენება ტერმინი
„დახუთვა“, „ნახუთევი“. სამაგიეროდ, გირაო მოიხსენიება გვიან-
ფეოდალური საქართველოს სხვადასხვა წერილობით საბუთში, ხელწე-
რილებში, ხელშეკრულებებში, გარიგებებში და სხვ., საიდანაც ჩანს,
რომ გირაოდებოდა არა მარტო ნივთები, ფასეულობა, არამედ ყმებიც.

1. ყიდვა-გაყიდვის (ნასყიდობის) ინსტიტუტი.

ნასყიდობის ინსტიტუტი ქართული ვალდებულებითი სამართ-
ლის ერთ-ერთი ძირითადი ინსტიტუტია. ნასყიდობის ხელშეკრულებით
გამყიდველი ვალდებულია გადასცეს მეორე მხარეს (მყიდველს) გარკვეუ-
ლი ღირებულების ქონება თუ ფასეულობა ან ნივთი, გარკვეულ
დროში, გარკვეულ ადგილზე, ხოლო მყიდველი ვალდებულია გადა-
იხადოს ხელშეკრულებით განსაზღვრული ფასი.

ისტორიულად ყიდვა-გაყიდვას წინ უსწრებდა გაცვლა. ყიდვა-
გაყიდვა დაიწყო კერძო საკუთრების წარმოშობასთან ერთად.

ყიდვა-გაყიდვის ინსტიტუტის შესასწავლად ქართულ სამართალში
საჭიროა გამოყენებულ იქნეს როგორც ნორმატიული მასალა, ისე
სასამართლოს გადაწყვეტილებები, იურიდიული ხასიათის დოკუმენტე-
ბი ანუ ხელშეკრულებები, ასევე ისტორიული ხასიათის დოკუმენტები¹.

ივ. ჯავახიშვილის მითითებით დაბადების ქართულ თარგმანში
ყიდვა-გაყიდვის ნაცვლად გამოყენებულია ტერმინი „მიღებაჲ ფასი-
თა“², ხოლო ნიკორწმინდის სიგელში ფასის შესახებ აღნიშნულია
„ფასი ავიდე დასაჯერებელი ან ფასი „სრული და უკლებელი“, ან
„ფასი სრული და უნაკლო“³.

ქართული სამართლის მიხედვით ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულება
ორმხრივი, სასყიდლიანი და კონსენსუალური ხელშეკრულება იყო.

ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულების დადებისას შეთანხმება ეფუძნე-
ბოდა მხარეთა თავისუფალი ნების გამოვლინებას. შეთანხმება დაუშ-
ვებელი იყო ფიზიკური ან ფსიქიკური ზემოქმედებით ნების თავისუ-
ფალ გამოვლინებაზე. ამასთან, უნდა აღინიშნოს, რომ ყიდვა-გაყიდვის
დროს მხარეთა შეთანხმება — თავისუფალი ნების გამომჟღავნება
ცხოვრების ეკონომიური პირობებით იყო განსაზღვრული. იმ შემთხ-

¹ ნასყიდობის ინსტიტუტი ქართულ სამართალში შესწავლილი აქვს კ. ბზიშვილს
თავის საკანდიდატო დისერტაციაში. იხ. Бзшвили К.Ф. Институт купли-
продажи по грузинскому праву (XVII-XVIII вв.), автореферат диссертации,
Тбилиси, 1977.

² ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. 12 ტომად, ტ. VII, გვ. 311.

³ იქვე, გვ. 312-313.

ვევაში, როდესაც მყიდველიცა და გამყიდველიც საზოგადოების ერთი და იმავე სოციალური ფენის წარმომადგენლები იყვნენ, მხარეთა თავისუფალი ნება სახეზე იყო, მაგრამ, როდესაც მხარეები სოციალურად სხვადასხვა ფენას ეკუთვნოდნენ (მაგ., ბატონი და ყმა), ხელშეკრულებაში მხარეთა თავისუფალი ნება დაცული არ იყო, ირღვეოდა. მაგალითად, თუ ყიდვა-გაყიდვის დროს ერთი მხარე ბატონი იყო, მეორე კი ყმა — აუცილებელი იყო ბატონის ნების გათვალისწინება, ყმას მხოლოდ ბატონის ნებართვით შეეძლო ხელშეკრულების დადება, ანუ გამყიდველის როლში გამოსულიყო. მიუხედავად იმისა, რომ ნასყიდობის ხელშეკრულება დადებული იყო არათავისუფალი ნების საფუძველზე (იძულებით, ზეწოლით, გაჭირვებით), მასში ფორმალურად მაინც მითითებული იყო თითქოს ხელშეკრულება დაიდო თავისი ნების საფუძველზე და არ მოიხსენებოდა ის გარემოებები, რამაც აიძულა ერთ-ერთი მხარე დაედო ასეთი ხელშეკრულება (მაგ., შიმშილი, ტყვეობა, ვალუვალობა და სხვ.).

ნასყიდობის განზიდვისას აუცილებელია გაირკვეს ხელშეკრულების მხარეები. ნასყიდობის ხელშეკრულებაში მხარეებად გვევლინებიან: ფიზიკური და იურიდიული პირები, რომლებსაც გააჩნდათ უფლებაუნარიანობა და ქმედუნარიანობა. ფიზიკური პირის სარწმუნოებრივი ან ეროვნული კუთვნილება ნასყიდობის ხელშეკრულების დადებას ხელს არ უშლიდა. ჩვენამდე მოღწეულ დოკუმენტებში ჩანს, რომ ხელშეკრულების მხარეებად გამოდიან როგორც ქართველები, ისე სომხები, თათრები, ებრაელები, სხვადასხვა სარწმუნოების მქონე პირები. ზოგჯერ ყიდვა-გაყიდვისას მყიდველებად ან გამყიდველებად გამოდიან არა ცალკეული პირები, არამედ რამდენიმე პირი — ოჯახის წევრები ოჯახის უფროსის მეთაურობით, ძმები, შვილები, ძმიშვილები. ამასთან, ხელშეკრულებაში იწერებოდა, რომ გაიყიდა ან იყიდა ძმებთან თუ შვილებთან შეთანხმებით. გვხვდება ისეთი საბუთებიც, სადაც ერთი პირია გამყიდველი და ერთი მყიდველი. სავარაუდოა, რომ ასეთ შემთხვევაში მყიდველს ან გამყიდველს არ ჰყავდა ძმები ან სხვა ნათესავები. ნასყიდობის საბუთში მრავალი პირის მოხსენება ხელშეკრულების სიმტკიცისათვის გამოიყენებოდა.

ფეოდალურ საქართველოში მოძრავი თუ უძრავი ქონების მყიდველებად და გამყიდველებად გამოდიოდნენ როგორც საერო, ისე სასულიერო პირები, რომლებიც სარგებლობდნენ სამოქალაქო სამართ-

ის სუბიექტების უფლებებით. ამრიგად, ყიდვა-გაყიდვის სუბიექტებად გამოდგება დავასახელოთ: 1) თავისუფალი, არადაყმევებული პირები; 2) ფეოდალური წოდების წარმომადგენლები: აზნაურები, თავადები, სამეფო სახლის წარმომადგენლები (მეფე, დედოფალი, მეფის შვილები და სხვ.); 3) ფეოდალურ მორჩილებაში მყოფი (არათავისუფალი) პირები. ასეთებია: მოქალაქეები, ქალაქის მდიდარი ფენების მომსახურე პირსნაღი, სოფლისა და ქალაქის დაყმევებული მოსახლეობა.

ყურადღებას აიყრობს ის გარემოება, რომ ყიდვა-გაყიდვა ხორციელდებოდა სხვადასხვა სოციალური ფენების წარმომადგენელთა შორისაც, მათ შორის ბატონსა და ყმას შორისაც.

ქართული სამართალი იცნობს უძრავი ქონების (მიწის) გაყიდვისას შესყიდვის უპირატეს უფლებას, რითაც სარგებლობდნენ გამყიდველის ნათესავები, ხოლო თუ ასეთები არ იყვნენ, მაშინ მეზობლები ან მოსახლდრეები. როგორც დოკუმენტებიდან ჩანს, ზოგჯერ გამყიდველად გამოდის პირი (ყმა), რომელიც თავის თავს ყიდის. ნასყიდობის ხელშეკრულებაში მხარეებად ჩანან ქალებიც, როგორც პრივილეგირებული, ისე დაბალი ფენებიდან. ნასყიდობის დოკუმენტებიდან ჩანს, რომ მყიდველებად ან გამყიდველებად გამოდიან ქვრივებიც.

გვიანფეოდალურ საქართველოში არსებობდა და მოქმედებდა უფლებთა ქონებრივი დამოუკიდებლობა, რომლის ძალითაც მეუღლეებს უფლება ჰქონდათ გაეყიდათ თავისი ქონება. ქონებრივი დამოუკიდებლობის პრინციპით სარგებლობდნენ ოჯახის წევრებიც, რომლებსაც შეეძლოთ გაეყიდათ პირადი ქონება.

ნასყიდობის ხელშეკრულების ობიექტები შეიძლება ყოფილიყო: ნივთები, საყოფაცხოვრებო მომსახურების საგნები, სურსათ-სანოვაგე და სხვა. მცირე ღირებულების საგნები ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულებით არ ფორმდებოდა და ნასყიდობა სრულდებოდა ხელზე გაჭრობის გზით, სიტყვიერი მოლაპარაკებით (ვერბალური ხელშეკრულებებით).

ყიდვა-გაყიდვის წერილობითი ფორმა და სათანადო დოკუმენტები აუცილებელი იყო მიწის, შენობების, ყმების, შინაური ცხოველების, გამწვევი ძალისა და სხვა უფრო მნიშვნელოვანი ფასეულობების თაობაზე. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში ვერ ვხვდებით ე.წ. „უძრავი“ და „მოძრავი“ ნივთების დასახელებას, სამაგიეროდ ასეთი ტერმინები ჩანს სხვა საკანონმდებლო აქტებსა და დოკუმენტებში.

ნასყიდობის საკითხს გარკვეულ ყურადღებას უთმობს ვახტანგ VI-ის სამართალი. სამართლის წიგნი უფრთხილდება და იცავს ნასყიდობით შეძენილ საკუთრებას. იმავე პოზიციაზე დგას ბექასა და ალბულას სამართლის წიგნიც. აქ პირდაპირაა მითითებული, რომ მამულის გაყიდვა პატრონის გარეშე არ შეიძლება (მუხლი 55-ე). სხვაგან მითითებულია, რომ არც საკარგავის (დროებითი მიწათსარგებლობის ობიექტი) გაყიდვა დაიშვება პატრონის გარეშე.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი ფეოდალთა კლასის ინტერესებიდან გამომდინარე, მაგრამ გარკვეულ ანგარიშს უწევს სხვა ფენის საკუთრების უფლების დაცვის საკითხსაც. სამართლის წიგნში მითითებულია, ერთი მხრივ, რომ „ყმისა ყველაფერი ბატონისა არის“, მაგრამ ბატონსაც ის მართებს, რომ „ნასყიდი მანც არ უნდა მოუშალოს“ (მუხლი 160-ე). ამავე სამართლის წიგნის 162-ე მუხლის მიხედვით, თუ ვინმემ „სოფელი ან გლეხი თავადისაგან, აზნაურისაგან სასყიდლად მოინდომოს, ხელმწიფესაც უნდა დაკითხვა, მაგრამ უკითხავადც სყიდულია და არც ხელმწიფე გამოჰკიდებია“. აქედან ჩანს, რომ ყიდვა-გაყიდვის საკითხში ვახტანგის სამართალი გარკვეულ ყურადღებას უთმობს მხარეთა თავისუფალი ნების გამოვლინებას.

ქართული სამართლის ძეგლები დიდ ყურადღებას უთმობენ ყიდვა-გაყიდვის წესების დაცვას, ფასის, ხარისხის, ცხოველთა დაავადებებისა თუ სხვა ნაკლოვანებათა გათვალისწინებას. ქართული კანონმდებლობა ითვალისწინებს პასუხისმგებლობის საკითხებს მოლაპარაკების პირობების დარღვევისათვის. მაგალითად, ალბულას სამართლის წიგნის 64-ე მუხლის მიხედვით, ცხენის გაყიდვისას გამყიდველმა არ უნდა დაუმალოს მყიდველს ცხენის ნაკლი. თუ გამყიდველმა დაუმალა ცხენის ავი ზნე და ცხენმა ზიანი მიაყენა მყიდველ მხარეს, პასუხისმგებლობა ეკისრება ცხენის გამყიდველს. ხოლო იმ შემთხვევაში, თუ გამყიდველმა გაანდო მყიდველს ცხენის ავი ზნე ან სხვა ნაკლი, მაგრამ მყიდველმა მანც იყიდა ცხენი, ხოლო ცხენმა ზიანი მიაყენა ვინმეს, ასეთ შემთხვევაში ზიანი უნდა აანაზღაუროს ორივე მხარემ სოლიდარულად, თანასწორად.

ალბულას სამართლის წიგნი იცნობს გარკვეული დროით (პაემნით) ცხოველების გაყიდვას, რომლის განმავლობაში უნდა გარკვეულიყო პირუტყვის (სახედრის) ვარგისიანობა. თუ დათქმულ დროში სახედრის ნაკლი გამოჩნდებოდა, ხელშეკრულება მოიშლებოდა. ხოლო თუ ნაკლი დათქმული ვადის გასვლის შემდეგ გამოჩნდებოდა, მაშინ გადა-

ხდილი თანხის მეათედი მყიდველს უნდა ეზარალა. იგივე წესი ვრცელდებოდა ნივთებზედაც.

ალბულას სამართლის წიგნის 127-ე (დანართი) მუხლის მიხედვით, თუ ცხენის გაყიდვის შემდეგ ცხენს ნაკლი გამოაჩნდებოდა და ამ ნაკლის შესახებ გამყიდველმა დაუმალა და არ აცნობა მყიდველს, გამყიდველმა მყიდველს უნდა დაუბრუნოს არა მარტო ფასი, არამედ გადაინადოს მიყენებული ზარალიც. ამასთან, გამყიდველისაგან უნდა მიიღოს ის სარგებელი, რაც ამ უკანასკნელმა ცხენის გამოყენებით მიიღო.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 166-ე მუხლის მიხედვით, თუ გამყიდველმა დაულო ხელშეკრულება (გამართა მოლაპარაკება) აქლემის, ცხენის, ჯორის ან ულაყის შესახებ და არ მიუთითა მისი საქონლის ნაკლის შესახებ, მაგრამ აღმოჩნდა, რომ მათ ნაკლი ჰქონიათ, ასეთ შემთხვევებში მყიდველს ფასი უნდა დაუბრუნდეს, საქონელი კი გამყიდველს უნდა გადაეცეს, მაგრამ თუ ასეთი ხელშეკრულება არ ყოფილა დადებული, ყიდვა-გაყიდვა არ უნდა მოიშალოს ნაკლიც რომ გამოჩნდეს.

ნასყიდობის შესახებ სპეციალურად მსჯელობს ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 161-ე მუხლი: „სყიდვა ასრე უნდა. კარგა გამოძიებით, მართლის შეტყობით უნდა იყიდოს, რომე ან სხვისი მამული არ შემოატყუოს, ან მზღვარი ტყუილად არ დაუწეროს; კაი მოწმით, წიგნით და ბეჭდით უნდა იყიდოს.

იქნების, დაჭირვებული იყოს და იაფად მოჰყიდოს, იქნების მსყიდველს უნდოდეს და ძვირად მოსცეს, მაგრამ რა წიგნი დაიწერების და ხელი ჩაირთვის, რა გინდა ფასი მოუმატონ და ან მსყიდველს აღარ უნდოდეს, ვეღარ მოშალონ“ (მუხლი 161-ე).

ამ მუხლიდან ნათლად ჩანს კანონმდებლის ნება ნასყიდობის ხელშეკრულების დადების, მისი სიმტკიცისა და მოუშლელობის (დაურღვეველობის) შესახებ.

ამრიგად, ქართული სამართლის მიხედვით ნასყიდობით წარმოშობილი საკუთრება მტკიცეა, იგი ხელშეუვალია. ხელშეკრულებაში გათვალისწინებული იყო მხარეთა უფლებები და მოვალეობები, ისეთი ნასყიდობის ობიექტები, როგორცაა: მამული და სხვა უძრავი ქონება, ნივთები, პირუტყვი და სხვ. ხელშეკრულების ფორმა შეიძლება ყოფილიყო როგორც წერილობითი, ისე ზეპირი. ნასყიდობის ხელშეკრულება ითვალისწინებდა ხელშეკრულებაში მონაწილე მხარეთა ნება-სურვილს.

2. ნაჩუქრობის (ჩუქების) ხელშეკრულება

ნაჩუქრობა, ჩუქება ვალდებულებითი სამართლის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ინსტიტუტია. ამ ინსტიტუტზე ხშირად დამოკიდებულია ქონებისა თუ, საერთოდ, საკუთრების უფლების მოპოვება და მოსპობა-შეწყვეტა.

ნაჩუქრობის შესახებ არსებული ქართული სამართლებრივი ტერმინები რომაული donatio-ს შესატყვისია.

ჩუქების უძველესი ქართული ტერმინები იყო „მიცემა“ და „ნიჭი“. „მიცემა“, „მისაცემელი“ და ნიჭი თანაბარმნიშვნელოვანი ტერმინებია. ძველ ქართულ წყაროებში ჩუქების მნიშვნელობით გვხვდება „მინიჭება“, „მონიჭება“, „განიჭება“. ტერმინი მომნიჭებელი კი მბოძებელს, ანუ საჩუქრის მიმცემს ნიშნავდა. საკვირველია, მაგრამ ფაქტია, რომ ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში ტერმინი „ნიჭი“ არ გვხვდება, მაგრამ გვხვდება „სანიჭარი“. სამაგიეროდ, ტერმინი „ნიჭი“ და „სანიჭარი“ უფრო ხშირად იხმარება საეკლესიო წყაროებში. სულხან-საბა ორბელიანი „ნიჭს“ ასე განმარტავს: „ნიჭი“ არის უფალთა მიერ საბოძარი“. ჩვენი აზრით, სულხან-საბა ორბელიანი „ნიჭს“ თვლის მესაკუთრის მიერ (უფალთა მიერ) საბოძარად ანუ საჩუქრად, მისაცემად.

„ნაჩუქრობის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო ასევე „ძღვენი“, „ქრთამი“ და „ფეშქაში“. ეს უკანასკნელი სპარსული წარმომავლობისაა. „ქრთამი“ ორი მნიშვნელობის იყო: კანონიერი ანუ კეთილსინდისიერი „ქრთამი“, ანუ საჩუქარი და უკანონო „ქრთამი“ არაკეთილსინდისიერი და უკანონო სიკეთე. ქართული ძეგლები იცნობს ასევე სასამართლოს გზით განსაზღვრულ გასამრჯელოს – „ქრთამი სივლისა“.

ნაჩუქრობის შესახებ საუბარია ბერძნული სამართლის ქართულ ვერსიაში (მუხლები 177-183-ე), ასევე სირიულ-რომაული სამართლის ქართული ვერსიის 112-ე მუხლში, ბექა-ალბუდას სამართლის 34-ე, 61-ე და 85-ე მუხლებსა და ქართული სამართლის ცალკეულ აქტებში, როგორცაა ერეკლე მეორის განწესებანი, პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონი და მრავალი სხვა აქტები.

განვიხილოთ ნაჩუქრობის ხელშეკრულების არსი და ძირითადი ნიშნები. როგორც უკვე აღინიშნა, წყაროების მიხედვით ჩუქება ვიწრო გაგებით, ჩვეულებრივ სამოქალაქო-სამართლებრივ ინსტიტუტს წარმოადგენდა, ფართო გაგებით კი გულუხვობის მრავალნაირ გამოვლენას გულისხმობს.

ნაჩუქრობა, როგორც გარიგების სახე, უსასყიდლო ხელშეკრულებას წარმოადგენდა, რომლის ძალითაც ერთი მხარე – მჩუქებელი უშუალოდ გადასცემდა საკუთრებას ქონებას მეორე მხარეს. გარდა ქონების გადაცემისა, შეიძლებოდა ვალის პატიება და ამ გზით ჩუქების აქტის გამოხატვა ან რაიმე სანივთო უფლებაზე უარის თქმა მოვალის სასარგებლოდ. დასაჩუქრებული საჩუქარზე იძენდა საკუთრების უფლებას სამუდამოდ, მისი უკან გამოთხოვა არ შეიძლებოდა.

ჩუქება ნებაყოფლობითი ხასიათის გარიგება იყო. მაგრამ საქართველოში ზოგიერთმა ჩუქების სახემ მიიღო სავალდებულო ხასიათი და ნებაყოფლობითი ჩუქება ვალდებულებად გადაიქცა. მაგალითად, მებატონისათვის ძღვენის მირთმევა, საქორწინო საჩუქარი, ლაშქარში წამსვლელისათვის „შთასადებელი“, „საჭირისუფლო შესაწევარი“ და სხვ.

ნაჩუქრობა უსასყიდლო გარიგება იყო. თუმცა შეინიშნება ნაჩუქრობის სასყიდლიანობაც. მაგალითად, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 254-ე მუხლის მიხედვით, თუ მოლაშქრე დატყვევებულ მტერს მეფეს მიართმევდა, მეფე ვალდებული იყო მისთვის (მოლაშქრისათვის) ჯილდო მიეცა. იურიდიულ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომლის მიხედვით ჩუქება თავდაპირველად სასყიდლიან გარიგებას გულისხმობდა (ძველ რომში)¹. აქედან უნდა იღებდეს სათავეს ძველი ქართული ანდაზა: „რეგვენს ნაჩუქარი მუქთი ეგონა“.

საინტერესოა ჩუქების მოტივის გარკვევა. ჩუქების მოტივის ახსნა ამ გარიგების არსს უფრო ნათლად აჩვენებს. საქართველოში ჩუქების მოტივი იყო მეგობრობა, ნათესაობა, მშვიდობიანობა და კეთილგანწყობილების დამყარება. ა. დიუმას მიხედვით ქართველებს ისე უყვართ გაჩუქება, როგორც სხვა ხალხებს საჩუქრის მიღება². მჩუქებელს ხშირად პირადი მიზანი ამოძრავებდა. საჩუქრის გაცემით მჩუქებელი უფრო ადვილად აკვარებდა საქმეს ან მოიპოვებდა კეთილგანწყობილებას. ჩუქება ზოგჯერ სამადლობელოს სახეს წარმოადგენდა. მაგალითად, თუ ვინმე დაკარგულ ნივთს პატრონს მიუტანდა, იგი უნდა დასაჩუქრებულიყო.

ნაჩუქრობის ხელშეკრულება დადებულად ითვლებოდა ნივთის

¹ С. Муромцев, Гражданское право древнего Рима, М. 1883, стр. 397.

² ა. დიუმა, კავკასია, თ. ქიქოძის თარგმანი, თბ., 1970, გვ. 251.

გადაცემის მომენტიდან, ე.ი. ნაჩუქრობა რეალური ხელშეკრულება იყო. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის სხვადასხვა მუხლებიდან ჩანს, რომ ჩუქებისას გადამწყვეტი იყო ნივთის გადაცემა და მიღება მეორე მხარის მიერ. თუ საჩუქრის მიღებმა (ნივთი) საჩუქარი ვერ მიიღო, ნაჩუქრობა არ ითვლებოდა შემდგარად. სამაგიეროდ, საჩუქრის მიღებიდან ხელშეკრულება ძალაში შესულად ითვლებოდა.

ყურადღებას იპყრობს მეუღლეთა თუ შვილების დასაჩუქრების საკითხი. იურიდიულ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება თითქოს ქართული კანონმდებლობით იკრძალებოდა ცოლ-ქმარს შორის საჩუქარი. ჩვენი აზრით, შესაძლებელია ეს იყო მორალური ქადაგება იმისათვის, რომ მეუღლეებს ამ გზით არ გამოეყენებინათ ერთმანეთის სიყვარული ბოროტად, საჩუქრების გზით, მაგრამ ქართული სამართლის მიხედვით მტკიცდება, რომ მეუღლეები უფლებამოსილი იყვნენ ერთმანეთი დაესაჩუქრებინათ, მაგრამ აქ დაცული უნდა ყოფილიყო გარკვეული ზომიერება, ამასთან, დასაჩუქრება ხდებოდა ცოლქმრობის პირობით, ნიშნობისას. დაშვებული იყო საჩუქრის უკან დაბრუნება თუ ქორწინება ჩაიშლებოდა.

ქართული სამართალი იცნობს მშობლებისაგან შვილების დასაჩუქრებას, მათ შორის უკანონო შვილების დასაჩუქრებასაც. მშობლები-საგან შვილისთვის ნაჩუქარი შეადგენდა ე.წ. „სათავნოს“, რომელიც ქალის პირადი საკუთრება იყო.

ნაჩუქრობის გარიგება უსასყიდლო ხელშეკრულება იყო. სწორედ უსასყიდლოება განაპირობებდა, გამორიცხავდა დავას, გასაჩუქრებული ნივთის ხარისხზე ან ამ ნივთის უკან გამოთხოვაზე. თუ ნაჩუქრობას საფუძვლად ედო რაიმე მოქმედების შესრულება, მოქმედების შეუსრულებლობის შემთხვევაში საჩუქრის გამცემს შეეძლო ნაჩუქრობის მოშლა და საჩუქარი მჩუქებელს დაუბრუნდებოდა. ხელშეკრულება არ მოიშლებოდა მისი შესრულების შეუძლებლობის შემთხვევაში. ქართული კანონმდებლობა (ბექას სამართალი, მუხლი 61-ე) იცნობს „სამოყვროდ“ ჩუქებას, მაგრამ თუ მოყვრობა არ შედგებოდა, საჩუქარი მჩუქებელს უბრუნდებოდა. საინტერესოა, რომ მჩუქებლის გაღარბების შემთხვევაში მას საჩუქრის უკან გამორთმევა აღარ შეეძლო. დღეს მოქმედი ჩვენი სამოქალაქო კოდექსის 530-ე მუხლი კი აკანონებს ჩუქების გაუქმებას დასაჩუქრებულის უმაღურობის გამო.

ნაჩუქრობის ხელშეკრულება იღებოდა როგორც ზეპირი, ისე

წერილობითი ფორმით. ამას ეწოდებოდა საჩუქრის წიგნით (წერილობით) ან უწიგნოდ (ზეპირი) მიცემა. ბერძნული სამართლის ქართული ვერსია იცნობს საჩუქრის მიცემას მოწმის თანდასწრებით, რაც ფართოდ ყოფილა გავრცელებული საქართველოში. წერილობით ფორმდებოდა ისეთი ჩუქება, რომელიც მნიშვნელოვანი ღირებულებისა იყო. არსებობდა ე.წ. „საჩუქრის წიგნი“, რომელშიაც დეტალურად იყო ფიქსირდებოდა საჩუქრები. მასში ასახული იყო აგრეთვე მხარეები, ნაჩუქრობის საგანი, საჩუქრის მოუღაველობა (არშედაცება), არმოშლა, საბუთის გაცემის თარიღი, გამჩუქებლის ვინაობა და დამადასტურებელი ნიშანი, ხელმოწერა და ბეჭედი. საჩუქრის წიგნი გამჩუქებლის მიერ იწერებოდა.

3. ქონების ქირავნობის ხელშეკრულება

ქირავნობის ხელშეკრულება საგრძნობლად უწყობდა ხელს მეურნეობის აღდგენა-განვითარებას, ეკონომიკის გამოცოცხლებასა და აღორძინებას. სამწუხაროდ, ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებში ძალზე მცირეა ქირავნობის მომწესრიგებელი ეროვნული საკანონმდებლო ნორმები, მაშინ, როცა ქირავნობა საკმაოდ იყო გავრცელებული.

ქართულ სამართალში ქირის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა ტერმინი „სასყიდელი“. ასევე გამოიყენებოდა „მიზლი“ და „ქირა“. „მიზლი“ აღნიშნავდა სხვისი ნივთის დროებითი სარგებლობისათვის საზღაურს, გადასახადს. მაგალითად, წისქვილით სარგებლობის ანუ დაფქვის „მიზლი“ (მინდი). ნივთის გამქირავებელს „მამიზდებელი“ ერქვა. ხშირად „მიზლი“ და ქირა ერთმანეთის გვერდით, სინონიმებად გამოიყენებოდა.

ქირავნობის ხელშეკრულების ანალიზისას აუცილებელია აღინიშნოს მისი სასყიდლიანობა. მეორე ნიშანია ნივთის დროებითი გადაცემა. ქირავნობა გამორიცხავდა ნივთის (მიწის) მუდმივად ანუ სამამულოდ ან მექვიდრეობით გადაცემას. ქირავნობის მესამე ნიშანია გასაქირავებელი ნივთის ინდივიდუალურად განსაზღვრულობა, კონკრეტიკა.

ქირავნობის ხელშეკრულება მხარეთა ნების გამოვლინების შედეგად წარმოიქმნებოდა. მაგრამ გვხვდება ისეთი ქირავნობის ხელშეკრულებაც, რომელიც იღებოდა სასამართლო გადაწყვეტილების საფუძველზე.

ქირავნობის ხელშეკრულების ვადა კანონით არ იყო განსაზღვრული, იგი მხარეთა ურთიერთშეთანხმებით განისაზღვრებოდა. ქირავნობის ვადის გასვლის შემდეგ მისი გაგრძელება ან ახალი ხელშეკრულების დადება, ისევე მხარეთა ნება-სურვილზე იყო დამოკიდებული. ქონების ქირავნობის ხელშეკრულება შეიძლება დადებულიყო რამდენიმე დღით, ერთი წლით, თუ მამულის გაქირავებას ჰქონდა ადგილი, იგი შეიძლება დადებულიყო დიდი ხნით — 20-25 წლითაც კი. გვიანფორმალურ საქართველოში ფართოდ იყო გავრცელებული ერთწლიანი იჯარის პრაქტიკა. მაგალითად, ერთი წლით იღებოდა წისქვილის, სამღებროს, აბანოსა და სხვ. საიჯარო ხელშეკრულება.

განსხვავებული სახით ხდებოდა ქირის გადახდის ვადების მოწესრიგება. შეიძლებოდა ქირის გადახდა ერთდროულად ან ნაწილ-ნაწილ. ქირა ფულით ან ნატურით განისაზღვრებოდა.

ქართული საკანონმდებლო ძეგლები (აღბუღას სამართალი, 92-ე მუხლი) ითვალისწინებენ ნაპოვნი ნივთის გაქირავებას. დაშვებული იყო დაგირავებული ქონების (დუქნები, საცხოვრებელი სახლები) გაქირავება.

ქირავნობის ხელშეკრულებაში გამქირავებლად ძირითადად გამოდიოდა ნივთის (ქონების) მეპატრონე — ფიზიკური ან იურიდიული პირი, მაგალითად, ეკლესია-მონასტერი. შეიძლებოდა სათემო ან საგვარეულო მიწებისა და საძოვრების გაქირავება.

დამქირავებლის ვალდებულებაში შედიოდა არა მარტო ქირის გადახდა, არამედ ნივთის პატრონობა, მისი დაცვა-შენახვა, დამქირავებელს ეკისრებოდა პასუხისმგებლობა მისი ბრალით ნივთის დაზიანების, განადგურებისა ან დაკარგვისათვის. ასეთ შემთხვევაში დამქირავებელს უნდა გადაეხადა ნივთის ღირებულება ან აღედგინა პირვანდელი სახით ან დაებრუნებია იმავე სახისა და ხარისხის ნივთი.

ძველი ქართული სამართლის ძეგლებიდან არ ჩანს ქირავნობის ხელშეკრულების სავალდებულო კონკრეტული ფორმა. ხელშეკრულების ფორმის ჩამოყალიბება-განსაზღვრა მხარეთა შეთანხმებაზე იყო დამოკიდებული.

ქონებრივი ქირავნობა, როგორც წესი, ზეპირი, სიტყვიერი შეთანხმება იყო. არ ჩანს სავალდებულო იყო თუ არა მოწმეთა დასწრება. გავრცელებული იყო საიჯარო (მიწაზე) ხელშეკრულების წერილობითი ფორმა. ამ დროს მოწმეებიც ესწრებოდნენ და საბუთში

პირი ვინაობაც იწერებოდა. ასევე სავალდებულო იყო საბუთის დამწერის (შემდგენელის) ვინაობის მითითებაც. საბუთში იწერებოდა მისი შედგენის თარიღი, რადგან ხელშეკრულება დადებულად ითვლებოდა ამ დღიდან. საბუთში (ხელშეკრულებაში) დეტალურად აისახებოდა მოვალის ანუ დამქირავებლის ვალდებულებანი, ნივთის დაცვის, ქირის გადახდისა თუ სხვა ვალდებულებები.

ქართული სამართლის ძალით ხელშეკრულებაში აისახებოდა მისი შეწყვეტის წესები და პირობები. ხელშეკრულების შეწყვეტას იწვევდა ვადის გასვლა, გაქირავებული ნივთის დაღუპვა და მხარეთა შორე ხელშეკრულებით დათქმული პირობების შეუსრულებლობა.

ქონებრივი ხელშეკრულების ვადაზე მოშლა შეიძლებოდა მხარეთა ურთიერთშეთანხმებით. რომის სამართლის მიხედვით ხელშეკრულების შეწყვეტა ზოგიერთ შემთხვევაში შეიძლებოდა ცალმხრივი ნებართვით. ამის საწინააღმდეგოდ სომხური სამართლის ქართული კერსიის 343-ე მუხლით, მოქირავნეს არ ჰქონდა უფლება ვადაზე ადრე მოეშალა დადებული ვადიანი ხელშეკრულება. ასეთ შემთხვევაში დამქირავებელს უნდა გადაეხადა არა მარტო გასული დროის ქირა, არამედ შემდგომი პერიოდისათვის შეპირებული გადასახადი.

ქართული სამართალი იცნობს და არეგულირებს პირადი ქირავნობის ხელშეკრულებასაც ანუ პირად დამქირავებას. ამ გარიგების მიზანს წარმოადგენდა გასამრჯელოს მიღების მიზნით დამქირავებულის მომსახურება დამქირავებლის მიმართ, რაიმე სამუშაოს შესრულების გზით. უძველესი პერიოდიდან ასეთი მომსახურება ღარიბი ფენებისათვის არსებობის საშუალებას წარმოადგენდა.

მომსახურების სფეროში დასაქმებული იყვნენ ხელოსნები, რომლებიც თავისი სპეციალობისა და კვალიფიკაციის მიხედვით ქმნიდნენ ამხანაგობებს, ამქრებს ან ინდივიდუალურად მუშაობდნენ. ასეთი ურთიერთობა აღინიშნებოდა ტერმინით „სასყიდლით დადგინება“ ან „სასყიდლით მოყვანება“ ან „მოსასყიდლობა“, ან „მომიზღება“ (ტერმინიდან „მიზდი“). საისტორიო წყაროებში ვხვდებით ასევე „მორეწვი“-ს (ტერმინ „რეწვიდან“) და „მუშას“, მუშაკს.

პირადი ქირავნობის ხელშეკრულების საგანი იყო განსაზღვრული სამუშაოს შესრულება, გარკვეული სახის მომსახურება, მაგალითად, ვადიანი ხელშეკრულება. სამწუხაროდ, საკანონმდებლო ძეგლებში ხელშეკრულების ვადები (მაქსიმალური ვადა) არ ჩანს.

პირადი ქირავნობის ხელშეკრულების შეწყვეტის საფუძველი იყო ხელშეკრულებით გათვალისწინებული სამუშაოს შესრულება და მხარეთა მიერ დათქმული ვადის გასვლა, ასევე მხარეთა თანხმობა, დაქირავებულის სიკვდილი ან იმ საგნის ან ობიექტის მოსპობა, რაზედაც იღებოდა ხელშეკრულება.

4. ქონების უსასყიდლოდ სარგებლობა.

ასეთი სარგებლობის აღმნიშვნელი ტერმინები იყო „ფასმიუცემლად“, „უფასოდ“, „მუქთად“ (ეს ტერმინი წარმოდგა თურქული „მუვთ“-იდან). ყველა ეს ტერმინი ერთიანად თხოვებას გამოხატავდა, თუმცა დასტურდება, რომ სხვისი ნივთით სარგებლობა ნათხოვრობით არ შემოიფარგლება, რადგან ნათხოვრობა, თხოვება ძირითადად ნივთის წაღებას, გადაადგილებას ნიშნავდა. მაგრამ შეიძლება სხვისი ნივთით ისეთი სარგებლობაც, სადაც საჭირო არ იყო ამ ნივთის წაღება, გადაადგილება, მაგალითად, სასტუმროთი უფასოდ სარგებლობა, ღამის გათევა უფასოდ და სხვ. ნათხოვრობის ფარგლებში არ ჯდება მიწის უსასყიდლოდ დათმობა ხანგრძლივი ვადით.

სხვისი ნივთით (ქონებით) უსასყიდლოდ სარგებლობას უმთავრესად საყოფაცხოვრებო მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად მიმართავდნენ. მას მატერიალური გამორჩენის მიზანი არ ჰქონდა და ემსახურებოდა მხოლოდ ერთი მხარის – მონათხოვრის ინტერესებს, გამნათხოვრებელს კი ზნეობრივი საქველმოქმედო ინტერესები ამოძრავებდა.

ნათხოვრობის ხელშეკრულება დადებულად ითვლებოდა მხოლოდ ნივთის გადაცემის მომენტიდან. ნათხოვრობის თაობაზე დაპირება არ წარმოშობდა ვალდებულებას. ამრიგად, ასეთი ხელშეკრულება რეალურ ხელშეკრულებად გვევლინება.

რა შეიძლებოდა ყოფილიყო ნათხოვრობის საგანი? რომის სამართლისაგან განსხვავებით (სადაც ნათხოვრობის საგანი შეიძლებოდა ყოფილიყო მხოლოდ ინდივიდუალურად განსაზღვრული ნივთი), ქართული სამართლის მიხედვით ნათხოვრობის საგანი შეიძლებოდა ყოფილიყო არა მარტო ნივთი, არამედ მიწა, სასტუმრო, სოფელი და სხვ. მაგრამ საერთო წესით ნათხოვრობის საგანი შეიძლებოდა ყოფილიყო ისეთი ნივთები, რომლებიც მოხმარებით არ ნადგურდებოდა, არ იკარგებოდა, არ ისპობოდა და გამნათხოვრებელს უნდა დაბრუნე-

ბოდა მხოლოდ ეს ნივთი და არა სხვა ნივთი. ქართული სამართალი კრძალავდა საეკლესიო ნივთების განათხოვრებას.

ქართულ სამართალში არ ჩანს ქონების უსასყიდლოდ ნათხოვრობის რაიმე სავალდებულო ფორმა. იგი შეიძლებოდა დადებულყო როგორც ზეპირად, ისე წერილობით, მოწმით ან მოწმის გარეშე. წერილობითი ხელშეკრულება ფორმდებოდა მოწმეთა თანდასწრებით. რაც შეეხება ნათხოვრობის ხელშეკრულების ვადებს, იგი შეიძლება ყოფილიყო განსაზღვრულიც და განუსაზღვრელიც. ვადები მხარეთა შეთანხმებით განისაზღვრებოდა. ქონებით უსასყიდლოდ სარგებლობა ჩვეულებრივ მოკლევადიანი ხელშეკრულება იყო. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, „თხოვება“ ესე არს, რაიცა ცოტას ხანს ჰქონია და აგრეთვე გამოართვა“. მაგრამ ზოგიერთ შემთხვევაში ვადები საკმაოდ სოლიდური იყო. მაგალითად, მიწის ნათხოვრობა ზოგჯერ 20-წლიან და 40-წლიან ვადას შეადგენდა, დარბაზის განათხოვრება თექვსმეტ წელს და ა.შ.

სხვადასხვა სახის საბუთებით დასტურდება, რომ საქართველოში ქონებით უსასყიდლოდ სარგებლობის ნაირსახეობები არსებობდა. ასეთები იყო: „უცხოთა სადგურით“ ანუ ღამის გასათევით უფასოდ სარგებლობა, რომლის წესითაც სასტუმროში შეჩერებული მგზავრი უზრუნველყოფილი იყო უსასყიდლოდ ბინით, ანუ ღამის გასათევით, გარკვეული სურსათ-სანოვაგითა და მომსახურებით. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში დამოწმებულია მთელი სოფლისათვის საერთო საკუთრებაში არსებული სასტუმრო – ჯარგვლები, რომელშიც ღამეს ათევდნენ ე.წ. „უმასპინძლო მგზავრები“. ეს სახლები მომარაგებული იყო შემთხვევით, წყლით, ლოგინით, საქონლის საკვებით, რომელსაც უვლიდა და უზრუნველყოფდა მთელი სოფელი.

ქონების უსასყიდლოდ სარგებლობის ნაირსახეობად უნდა ჩაითვალოს „უსასყიდლოდ კურნება“, ანუ საზღაურის გარეშე მკურნალობა, რაც მკურნალობასთან ერთად სამკურნალო ნაგებობა-მოწყობილებათა თუ წამლებით უსასყიდლოდ სარგებლობასაც გულისხმობდა. საავადმყოფო-თავშესაფრები, როგორც წესი, ეკლესია-მონასტრებთან არსებობდა და მოქმედებდა. დავრდომილთა თავშესაფარს საავადმყოფოს „სასნეულო“ და „ქსენონი“ ეწოდებოდა.

5. სამისდღემშო რჩენის სამართლებრივი ინსტიტუტი ძველი ქართული ვალდებულებითი სამართლიდან ყურადღებას იპყრობს სამისდღემშო რჩენის სამართლებრივი ინსტიტუტი ანუ სამუდამოდ, მარადჟამს, სამარადისოდ რჩენის ინსტიტუტი. ამ ინსტიტუტის შინაარსი იმაში მდგომარეობდა, რომ ხელშეკრულებით ფორმდებოდა ადამიანის სამუდამოდ უზრუნველსაყოფად ბინით, კმებით, მოვლა-პატრონობით, რისთვისაც სარჩენი პირი საკუთრების უფლებით გადასცემდა ქონებას (მაგალითად, სახლს ან სხვა სიკეთეს).

სარჩენად გადაცემულ ობიექტს „სარჩომი ქონება“ ეწოდებოდა. რჩენა-შენახვის ვალდებულების წარმოშობის საფუძველი მხარეთა შეთანხმება იყო. ზოგჯერ ეს შეთანხმება გამოიხატებოდა შეყრილობით („მოხუცებულობითა მოყვასი შეყვაროს მოყვასსა“). რჩენა-შენახვა შეიძლებოდა წარმომდგარიყო გაწეული სიკეთის სანაცვლოდ, მაგალითად, თუ ბატონი ყმობიდან გაათავისუფლებდა თავის ყმას რჩენის პირობით, ან ქმარს ევალდებოდა ცოლის რჩენა-შენახვა, ან მონასტერს უნდა ერჩინა თავისი დაუძღურებული წევრი, ან მზითევის გატანება რჩენის პირობით, ან საანდერძო დანაკისრით რჩენა-შენახვა, ან შეილად აყვანა მომავალში შვილად ამყვანის რჩენა-შენახვის პირობით.

სამისდღემშო რჩენა-შენახვის ძირითადი პირობა იყო სარჩენის მატერიალური უზრუნველყოფა. რჩენას საჭიროებდა ინვალიდი, მოხუცი ან მარტოხელა უძღური ადამიანი. ამისათვის მას გარკვეული მატერიალური სიკეთე უნდა გაეღო. სამისდღემშო რჩენის ხელშეკრულებით გათვალისწინებული ვალდებულების შესრულება მარჩენალს ქონების დასაკუთრების უფლებას უქმნიდა. იმ შემთხვევაში, თუ მარჩენალი არ ასრულებდა მასზე დაკისრებულ ვალდებულებებს, ხელშეკრულება მოიშლებოდა და გადაცემული ქონება სარჩენს უბრუნდებოდა.

ხანდაზმულობა არის ვადა, გარკვეული დრო, რომლის განმავლობაშიაც პირს უფლება აქვს მეორე პირს წაუყენოს სარჩელი დარღვეული უფლების აღსადგენად ან დაკარგული (მიტაცებული) ნივთის დასაბრუნებლად. ხანდაზმულობის ვადის გასვლის (დაკარგვის) შემდეგ პირი უფლებას კარგავს სარჩელზე. ხანდაზმულობას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ასევე საკუთრების უფლების წარმოშობისას.

ხანდაზმულობის ინსტიტუტი რომის სამართლიდან მოდის. საინტერესოა, რომ რომის სამართალმა მისი განვითარების ადრეულ ეტაპზე ხანდაზმულობის ზოგადი ცნება ვერ შეიმუშავა, ვერ ჩამოყალიბა. რომაელებმა პრაქტიკულად იცოდნენ ხანდაზმულობის სახეები: სარჩელის ხანდაზმულობა და მფლობელობის ხანდაზმულობა. ხანდაზმულობის ეს სახეები ძალზე მჭიდროდაა ერთმანეთთან დაკავშირებული.

ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებში პირდაპირ მითითებებს სარჩელის ხანდაზმულობის ვადის შესახებ ვერ ვპოულობთ. ამიტომ იძულებული ვხდებით სხვადასხვა ხასიათის წერილობითი ძეგლებისა და პრაქტიკული მასალების ანალიზით გავარკვიოთ ეს პრობლემა.

ბექა-ალბულას სამართლის 77-ე მუხლის მიხედვით, გაქცეული ყმის დასაბრუნებლად 7-წლიანი ვადაა დაწესებული, ე.ი. თუ გაქცეული ყმა 7 წლის განმავლობაში არ დაიბრუნა ბატონმა, არ წარადგინა სარჩელი მის დასაბრუნებლად, იგი უფლებას კარგავს ყმაზე. ბექა-ალბულას სამართლის ამავე მუხლით, თუ გაქცეული ყმის ადგილსამყოფელი უცნობია ან შორს, საზღვარგარეთაა წასული და მისი დაბრუნება ძნელია, მაშინ ხანდაზმულობის ვადა ყმის დასაბრუნებლად 30 წელს შეადგენდა. ეს 30-წლიანი ვადა კანონმდებელს აუღია, როგორც ძველად დაწესებული, ე.ი. XII საუკუნემდე სარჩელის ხანდაზმულობის ვადა 30 წელი ყოფილა.

რაც შეეხება ბექა-ალბულას სამართლით დაწესებულ ახალ 7-წლიან ვადას, იგი გამოიყენებოდა ისეთ შემთხვევებში, როცა ბატონს შეეძლო ყმის დაბრუნება, იცოდა მისი ადგილსამყოფელი, მაგრამ არ ცდილობდა ყმის დაბრუნებას.

ბექა-ალბუღას სამართლით (მუხლი 77-ე) დაწესებული 7-წლიანი ხანდაზმულობის ვადა, XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან აღარ ჩანს. სამაგიეროდ კვლავ სახეზეა ყმის ძებნის 30-წლიანი ვადა, ე.ი. თუ გაქცეულმა ყმამ ახალ ბატონთან გაატარა 30 წელი, ძველი მებატონე უფლებას კარგავს მის დაბრუნებაზე, ანუ ხანდაზმულობის ვადის გასვლის გამო ყმას ვეღარ დაიბრუნებს.

ვახტანგის სამართლის 199-ე მუხლის მიხედვით, თუ ყმა საზღვარგარეთ გაიქცევა და ექვსი წლის შემდეგ დაბრუნდება, ამასთან, ხელმწიფის ყმად გახდება, მას ბატონი ვეღარ დაიბრუნებს.

იმ შემთხვევაში, როცა ყმა საზღვარგარეთ გაიქცევა და იქ დაყოფს 30 წელს, დაბრუნდება შინ, მაგრამ ხელმწიფეს არ ეყმობა, ასეთ შემთხვევაშიც მას ადრინდელი ბატონი, მესაკუთრე ვერ დაიბრუნებს.

ივ. ჯავახიშვილის დაკვირვებით, სარჩელის ხანდაზმულობის 30-წლიანი ვადა საქართველოში ექვთიმე მთაწმინდელის „მცირე სჯულის კანონით“ შემოვიდა და ეს ვადა საერთო ხანდაზმულობის ვადაა, რომელიც დადგენილი იყო და გამოიყენებოდა XI-XII საუკუნეების საქართველოში. „მცირე სჯულის კანონში“ ხანდაზმულობის 30-წლიანი ვადა რომის სამართლიდან შევიდა. ძველ რომში XII ტაბულის კანონების მიხედვით მოძრავ და უძრავ ქონებაზე ერთწლიანი ხანდაზმულობის ვადა იყო დაწესებული. მოგვიანებით დაწესდა 3-წლიანი ვადა მოძრავ ნივთზე, ხოლო 10-წლიანი ხანდაზმულობა უძრავ ქონებაზე. იმპერატორმა თეოდოს II-მ 424 წელს შემოიღო 30-წლიანი ვადა. იგივე ვადა დატოვა ძალაში იუსტინიანემ 528 წელს. როგორც ჩანს, საქართველოში ხანდაზმულობის 30-წლიანი ვადა, მართალია, საეკლესიო კანონებით შემოვიდა, მაგრამ ეს მანც რომის სამართლის რეცეფციით მოხდა.

ხანდაზმულობის ვადებს ეხება ვახტანგის სამართლის წიგნში შეტანილი ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიის მე-18, მე-19, მე-20, 21-ე და 25-ე მუხლები, მაგალითად, მე-18 მუხლში გინებისათვის პასუხისმგებლობის 1-წლიანი ხანდაზმულობაა დაწესებული, წართმეული ნივთის დასაბრუნებლად – ერთწლიანი ვადა (თანაც

ოთხმაგი ოდენობით, იხ. მუხლი მე-19); გაუპატიურებისათვის დაზარალებულს უფლება ჰქონდა 15 წლის მანძილზე ეძია შური (მუხლი მე-20); მეკალეს 30 წლის გასვლის შემდეგ აღარ შეეძლო ვალის მოთხოვნა (მუხლი 21-ე); ტყის გაჩენვისათვის 30-ლიანი ხანდაზმულობის ვადა იყო დაწესებული (მუხლი 21-ე); თაღლითის დევნა (დათრობით ფულის გამოტყუება) 30 წლის განმავლობაში შეიძლება (მუხლი 22-ე). ვახტანგ VI-ეს ეს მუხლები თავის სამართალში არ შეუტანია ალბათ იმიტომ, რომ საქართველოში მოქმედებდა ბერძნული სამართლის ქართული ვერსია და იქიდან ხელმძღვანელობდნენ ხანდაზმულობის საკითხების გადასაჭრელად.

ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნის მიხედვით, ხანდაზმულობის ვადის დენა არ დაიწყებოდა, ანუ დავა ხანდაზმულობის ვადით არ შეწყდებოდა, თუ მოსამარჩელე მხარე გამოამჟღავნებდა სურვილს თავისი უფლების დასაკმაყოფილებლად და არ შეწყვეტდა ჩივილს¹. იგივე აზრია გატარებული დავით ბატონიშვილის სამართლის წიგნშიც². ხანდაზმულობის ვადა არ ეხებოდა ეკლესიის მამულებს.

ხანდაზმულობის ვადა არ მოქმედებდა მტრის შემოსევის, ომიანობისა თუ არეულობის პირობებში. ხანდაზმულობის ვადები აითვლებოდა მშვიდობიანობის დროის მიხედვით. ხანდაზმულობის ვადები არ მოქმედებდა (მხედველობაში არ მიიღებოდა), თუ პირს (მოსარჩელეს) ჰქონდა ამისათვის საპატიო მიზეზები. ასეთი მიზეზები იყო: საზღვარგარეთ გარდახვეწილობა ობლისა, რომელიც მცირეწლოვანია, ანუ ქმედუნაროა³.

ბექა-ალბუღას სამართლის მიხედვით, ხანდაზმულობის ვადა არ ვრცელდება იმ გლეხის ფუძეზე, რომელიც საზღვარგარეთ წავიდა, მიუხედავად იმისა, რომ მისმა ბატონმა გაყიდა „საგლეხო ფუძე“, სამშობლოში დაბრუნებულ გლეხს უფლება აქვს დაუბრუნდეს თავის მიწას „რა გინდა ხანი დაეყოს“ სხვაგან.

ქართული სამართლის მიხედვით ხანდაზმულობის ვადები მხედ-

¹ ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნი, მუხლი 51-ე.

² სამართალი ბატონიშვილის დავითისა, დ. ფურცელაძის რედ., გვ. 57-93.

³ ბექა-ალბუღას სამართალი, მუხლი 51-ე.

ველობაში არ მიიღება (ხანდაზმულობა არ მოქმედებს) მთელ რიგ შემთხვევებში: თუ ქონება ან ნივთი ეკუთვნის მაღალი კლასის წარმომადგენელს, თუ მოსარჩელე არის მცირეწლოვანი და გარდახვეწილი, ან ობოლი, ან სულით ავადმყოფი. ხანდაზმულობა მხედველობაში არ მიიღებოდა თუ სადავო ქონება ან ნივთი მითვისებული იყო ძალადობით.

ისმება კითხვა, არსებობდა თუ არა ქართულ სამართალში ხანდაზმულობის ზოგადი კონსტრუქცია? უნდა აღინიშნოს, რომ ამ საკითხზე სამართლის თეორიაში აზრთა სხვადასხვაობაა. ერთი რამე კი უნდა აღინიშნოს: ქართული სამართლის მიხედვით ხანდაზმულობას არ ექვემდებარებოდა ისეთი საკუთრების სახეების თაობაზე დავა, რომელთა წარმოშობისათვის აუცილებელი იყო წერილობითი საბუთი, წერილობითი სიგელი თუ ხელშეკრულება. ასეთი იყო უძრავი ქონების ბოძება, ყიდვა-გაყიდვა, გაცვლა და სხვა.

კველი ქართული

საოჯახო

სამართალი

ძველი ქართული საოჯახო სამართლის საკითხები დამუშავებული აქტით ნ. ურბნელს, ივ. ჯავახიშვილს, გ. ნადარეიშვილს.

ძველი ქართული საოჯახო სამართლის ინსტიტუტებიდან უნდა განვიხილოთ ქორწინებისა და განქორწინების ინსტიტუტები, ასევე ოჯახის წევრთა პირადი და ქონებრივი ურთიერთობანი.

ქორწინების ინსტიტუტის განხილვამდე უნდა ჩამოვყალიბოთ ძველი ქართული საოჯახო სამართლის ძირითადი პრინციპები. ამასთან, უნდა გვახსოვდეს, რომ ძველი ქართული საოჯახო სამართლის პრინციპები სრულ თანაფარდობაში იყო შუასაუკუნებრივ მართლმადიდებლურ თუ, საერთოდ, ქრისტიანული ქვეყნების საოჯახო სამართლის პრინციპებთან. ასეთი პრინციპები იყო:

1) ქორწინებისა და ოჯახის წოდებრივ პრინციპებზე აგება, ამ პრინციპის (წოდებრიობის) დაცვა გარანტირებული იყო სხვადასხვა საშუალებებით.

2) ოჯახში მამაკაცის გაბატონებული მდგომარეობა ცოლზე როგორც ქონებრივად, ისე პირადი არაქონებრივი ურთიერთობების დროს.

3) მამის გაბატონებული მდგომარეობა შვილებზე, როგორც ქონებრივ, ისე პირად არაქონებრივ ურთიერთობებში.

აღნიშნული პრინციპები სრული სხით წარმოჩნდება ქორწინების ინსტიტუტის განხილვის დროს და, ამდენად, აქ აღარ გავაგრძელებთ მათზე საუბარს.

ქორწინება საოჯახო სამართლის კარდინალური ინსტიტუტია. ქორწინების პრობლემით დანიტერესებულნი არიან არა მარტო იურისტები, არამედ სოციოლოგები, ფსიქოლოგები, ეკონომისტები თუ ისტორიკოსები, რადგან ამ ინსტიტუტში ჩანს საზოგადოების განვითარების გზა, საზოგადოების განვითარების კანონზომიერებანი.

ქორწინების ინსტიტუტის შესწავლის შესახებ დიდი ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ამ საყურადღებო საკითხის შესასწავლად უძველეს

ძეგლებში ჯერ მეტად მცირე ცნობები მოგვეპოვება; ნაწყვეტ-ნაწყვეტი და სხვადასხვა წყაროებში გაფანტული დროისაა და ამიტომ ცოლქმრობისა და ქორწინების, განვითარებისა და ისტორიის სხვადასხვა საფეხურებს ეხება. ამის გამომთლიანი სურათის აღდგენა ამ მასალების მიხედვით შეუძლებელია...“¹. ივ. ჯავახიშვილს ამ სახელმძღვანელო მითითების შემდგომ გარკვეული სამუშაო ჩატარდა ქორწინებისა და, საერთოდ, საოჯახო სამართლის სხვა ინსტიტუტების შესასწავლად. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია პროფ. გ. ნადარეიშვილისა და დოც. ლ. შოშიაშვილის შრომები².

ქორწინება გარკვეულ საფეხურებს გაივლის. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, ქორწინების უძველესი წესი ყოფილა ქალის მოტაცებით ქორწინება, რომელმაც ამოწურა თავისი დრო და ადგილი დაუთმო მშვიდობიანი მოლაპარაკების გზით, ანუ ნიშნობის საშუალებით ქორწინებას. მეცნიერი მიუთითებს, რომ ქალის მოტაცება, როგორც ქორწინების საშუალება, არც ერთ ქართულ სამართლებრივ ძეგლში აღარ ჩანს, სამაგიეროდ, მისი კვალი შეიძლება მოიძებნოს ეთნოგრაფიულ მასალებში.

ქორწინების წინაპირობად უნდა დავასახელოთ ნიშნობა, მაგრამ თვით ნიშნობასაც წინ უძღოდა ისეთი მოქმედებები, როგორიცაა საცოლის შერჩევა ანუ „გაჩხრეკა“, „შეხვერვა“, მაჭანკლობა, შუაკაცობა და სხვა სახის ნიშნობამდელი მოქმედებები.

ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, უძველეს წარსულში საქართველოში არსებული ქალის მოტაცების წესი მშვიდობიანმა მოლაპარაკებამ შესცვალა, ამასთან, საცოლის მოძებნა-შერთვევინებაში მშობლები აქტიურობდნენ. მისივე მითითებით, არსებობდა ასევე მშვიდობიანი მოლაპარაკების ისეთი ფორმაც, როგორცაა აკვანში დანიშნა.

ნიშნობამდელი მოქმედებები ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებში არ არის დაფიქსირებული, მაგრამ ეთნოგრაფიული მასალებით ირკვევა, რომ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ნიშნობის წინარე სხვადასხვა წესები და რიტუალები არსებობდა.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ. 12 ტომად, ტ. VI, გვ. 144.
² გ. ნადარეიშვილი, ქართული საოჯახო სამართლის ისტორიიდან, თბ., 1965; მისივე ძველი ქართული საოჯახო სამართალი, თბ., 1996; ლ. შოშიაშვილი, ქორწინების ინსტიტუტი რომაულ და ძველ ქართულ სამართალში, თბ., 2003.

ნიშნობისწინა მოქმედებათა შორის აღსანიშნავია საცოლის შერჩევა. საცოლის შერჩევა ხდებოდა მშობლებისა და ახლობლების გაკითხვით, ან სახალხო და რელიგიურ დღესასწაულებზე ქალის დათვალიერებით. ამ ეტაპზე ყურადღება ექცეოდა საცოლის ვინაობას, მის გარეგნობას, მშობლებს, ოჯახის საქმიან მხარეს, ჯანმრთელობას, გენეალოგიას და სხვ.

საცოლის დათვალიერების შემდეგ ვაჟის მშობლები ქალის ოჯახში აგზავნიდნენ შუაკაცს, რომელიც არ იყო უცხო ქალის მშობლებისათვის. იგი ატყობნებდა საცოლის ოჯახს საქმროს ოჯახის სურვილს. საცოლის ოჯახი იწყებდა ცნობების შეგროვებას ვაჟის ოჯახისა და სასიძოს შესახებ. საქართველოს სხვა კუთხეებში ამ საქმიანობას „გაჩხრეკვას“ უწოდებდნენ (მაგ., ხევში), რომელშიაც კონსპირაციულად მონაწილეობდნენ ვაჟის დედა, ბიძის ცოლი და სხვ. როგორც ირკვევა, საცოლის გასინჯვაში გადამწყვეტ როლს მშობლები ასრულებდნენ და ისინი წყვეტდნენ ნიშნობისა თუ ქორწინების საკითხს ისე, რომ საქმროს (ვაჟს) ან საცოლეს არც ეკითხებოდნენ, ე.ი. მექორწინეთა ნება-სურვილი მხედველობაში არ მიიღებოდა. მოგვიანებით კი საცოლის „გასინჯვაში“ გარკვეულ მონაწილეობას ღებულობს ვაჟიც — საქმრო და იგი აღარ არის „გასინჯვის“ პასიური მონაწილე. საინტერესოა, რომ ქალის „გასინჯვის“ საქმეში მაჭანკალი თუ შუაკაცი უსასყიდლოდ მონაწილეობდა. მოგვიანებით კი მაჭანკლობა სასყიდლიანი, მაგრამ საძრახისი საქმე გახდა, რასაც კანონმდებლობაც ებრძვის. ეს ჩანს ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 69-ე მუხლიდან: „თუ დედაკაცმან მეზობელს თუ მოყვასსა, თუ თავის სახლში უმაჭანკლოს და გამოჩნდეს, რისაც გვარისა იყოს ის მაჭანკალი, თავის სისხლის ნახევარი იმ ქალის პატრონს მისცეს“¹. თუ მაჭანკალი ამ თანხას არ გადაიხდიდა, მაშინ მას ყელზე საბელს მოაბამდნენ და ტიტველს სოფელს შემოატარებდნენ. აქედან ჩანს, რომ კანონმდებლობა ებრძოდა მაჭანკლის სასყიდლიანობასა და მომხვეჭველობას.

ნიშნობის წინარე მოქმედება ანუ საცოლის შერჩევა არ მოიაზრებოდა როგორც სამართლებრივი ქმედება. მხარეთა მოლაპარაკებისა და თანხმობის მიღწევის შემდეგი ქმედებები უკვე სამართლებრივი

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, თბ., 1963, გვ. 499, მუხლი 69-ე.

ურთიერთობების ორბიტაში ექცევა, რადგან სწორედ ამის შემდეგ წარმოიშობა ურთიერთსანაცვლო უფლებება და ვალდებულებები მექორწინე მხარეთა შორის¹.

საცოლის შერჩევისა და მხარეთა თანხმობის მიღწევის შემდეგი ეტაპი არის ნიშნობა (დაწინდვა). ნიშნობა სათავეს იღებს შორეულ წარსულში, მონოგამიური ოჯახის დამკვიდრების პერიოდიდან. საქართველოში ნიშნობის წარმოშობა გასდევს ქრისტიანობის ჩასახვა-განვითარებას, სწორედ ამ პერიოდიდან ხდება ძველი წარმართული საქორწინო წეს-ჩვეულების თანდათანობით შეცვლა ახლით. ტერმინი „ნიშანი“ სპარსული წარმოშობისაა. ქართულში ნიშნობის აღსანიშნავად, ნიშნად გამოიყენებოდა „ბელგა“ (იგი გერმანული წარმოშობისაა). ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, ქართულში ქალ-ვაჟის დანიშვნას „დაწინდვა“ უწოდებოდა.

ქართული საეკლესიო სამართლიდან ირკვევა, რომ ნიშნობისათვის აუცილებელი არ იყო საეკლესიო წესით კურთხევა, თუმცა რუის-ურბნისის 1103 წლის საეკლესიო კრების დადგენილებით, „უკეთუ საჭიროდ რადმე იყოს, მშობელთა მათთა დიად დაუწინდნენ იგინი ურთიერთასა და რაჟამს ჰასაკად მოვიდნენ ორნივე, მაშინ იქორწინენ“².

ნიშნობა მსოფლიოს მრავალ ქვეყანაში საკანონმდებლო წესით იყო მოწესრიგებული³, საქართველოში კი ნიშნობის საკითხი რეგულირდებოდა როგორც საერო საკანონმდებლო ძეგლებით, ისე რელიგიური და ადათობრივი სამართლის ნორმებით.

ნიშნობის მომწესრიგებელი სამართლებრივი ნორმებიდან ძველ ქართულ სამართალში აღსანიშნავია:

- 1) ვახტანგ VI-ის სამართლის 77-ე და 223-ე მუხლები;
- 2) ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიის 390-ე და 397-ე მუხლები;
- 3) ქართული ჩვეულებითი სამართლის კრებულის „საქართვე-

¹ დ. ჯალაბაძე, საქორწინო საოჯახო სამართალი, იხ. „ქართული ჩვეულებითი სამართალი“, 4, თბ., 1993, გვ. 136.

² ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, ი. ლოლიძის გამოცემა, თბ., 1970, გვ. 117-118.

³ რომის სამართლის ძეგლები, იუსტინიანეს დიგესტები, წიგნი 23, თბ., 2001, გვ. 7-10.

ლოს ძველთაგან და ჩვეულებითად ქართველ მეფეთა დროთა შემოღებულნი სჯულნი“, მე-15 და 52-ე მუხლები;

4) დ. ბატონიშვილის სამართლის 119-ე, 120-ე და 222-ე მუხლები;

5) სომხური სამართლის ქართული ვერსიის 57-ე და 58-ე მუხლები.

აღნიშნული ნორმების ანალიზით ირკვევა, რომ საქართველოში ნიშნობა ატარებდა სამართლებრივი გარიგების, ხელშეკრულების სახეს, რომლის დარღვევისათვის დაწესებული იყო იურიდიული პასუხისმგებლობა. ქრისტიანობის მიღებიდან ნიშნობა რელიგიური და ადათობრივი ნორმებით რეგულირდებოდა.

პროფ. გ. ნადარეიშვილის მითითებით, საქართველოში, ისევე როგორც ბიზანტიაში ნიშნობა და ჯვრისწერა საეკლესიო ურთიერთობის სფეროში შედიოდა¹. პროფ. ი. ფუტყარაძის აზრით კი, ნიშნობა სახელშეკრულებო ურთიერთობას წარმოადგენდა, მაგრამ იგი უფრო მეტი იყო, ვიდრე ჩვეულებრივი სამოქალაქო-სამართლებრივი ხელშეკრულება².

ეთნოგრაფიული ხასიათისა და სხვა სახის მასალების ანალიზით ირკვევა, რომ საქართველოში ნიშნობა გარიგების — ხელშეკრულების სახეს ატარებდა, რომლის მოშლა გარკვეულ პასუხისმგებლობას იწვევდა. ამის დამადასტურებლად დავით ბატონიშვილის სამართლის 120-ე მუხლიც ლაპარაკობს: „უკეთუ კაცმან გაუთხოვოს სასიძოსა ქალი ნათხოვნი (დანიშნული, — ვ.მ.), მაშინ მისცეს სისხლის მეოთხედი აბიდისთვის“³. ნიშნობის მოშლისა და მისთვის პასუხისმგებლობის წესები გათვალისწინებულია ჩვენ მიერ ზემოთ ჩამოთვლილ საკანონმდებლო აქტებში.

ინტერესმოკლებული არ არის საკითხი, თუ რა ასაკიდან იყო დაშვებული ნიშნობა. აკად. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, საქართველოში უძველესი დროიდან მცირეწლოვანი ქალ-ვაჟის დაწინდვა სცოდნიათ

¹ გ. ნადარეიშვილი, ძველი ქართული საოჯახო სამართალი, თბ., 1974, გვ. 20.

² ი. ფუტყარაძე, ქორწინების წესები ქართული სამართლის მიხედვით, თბ., 1977, ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის შრომები, ხელნაწერი, ფ. 1074, გვ. 16.

³ სამართალი ბატონიშვილის დავითისა, ტექსტი მოამზადა და გამოკვლევა დართო დ. ფურცელაძემ, თბ., 1964, გვ. 68, მუხლი 120-ე.

და XII საუკუნიდან ამის ნება რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამაც დართო, რომელმაც აკრძალა მცირეწლოვანთა ქორწინება.

ეთნოგრაფიული მასალებიდან ირკვევა, რომ მცირეწლოვანთა დანიშვნას ადგილი ჰქონია საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში. დადასტურებულია ასევე, რომ საქართველოში არსებობდა აკვანში დანიშვნაც კი. აკვანში დანიშვნა ხდებოდა მშობელთა ინიციატივითა და სურვილით. არის ცნობები იმის შესახებ, რომ მშობლები შეთანხმებულან თავიანთი შვილების დაქორწინებაზე მანამდე, სანამ ბავშვები დაიბადებოდნენ.

ნიშნობა სპეციალური რიტუალის შესრულებით ხდებოდა. სწორედ ამ რიტუალებიდან ჩანს, თუ რა უფლებებსა და მოვალეობებს კისრულობდნენ მომავალი მექორწინე მხარეები. ნიშნობის რიტუალის შესრულებისას მხარეები ვალდებულნი იყვნენ ერთმანეთისათვის მიეტანათ „ნიშანი“ ანუ წინდი. ზოგიერთი კუთხე (კახეთში) ნიშნობას „ფაჩურის“ შებმასაც უწოდებდნენ (ფაჩური კი შინაური ფრინველისათვის ფეხზე შესაბმელი ნიშანი იყო), რაც გადატანითი მნიშვნელობით ქალისათვის ნიშნის დადებას წარმოადგენდა. აღმოსავლეთ საქართველოში ნიშნობისათვის ვაჟის მშობლები წინასწარ შეიძენდნენ ბეჭედს, საყურეს, ოქროს სამაჯურსა თუ სხვა ნივთებს. ხშირად სასიძოს ოჯახს ქალის ოჯახში მიჰქონდა არა მარტო ნიშანი, არამედ სურსათ-სანოვაგაც — საკლავი, ღვინო, პური, ყველი და სხვ. ქალის ოჯახი თავის მხრივ სასიძოს ასაჩუქრებდა.

ნიშნობა სამართლებრივი ურთიერთობის შინაარსის მატარებელი მოვლენა იყო. მისი დარღვევისათვის გარკვეული პასუხისმგებლობა დგებოდა¹.

ქორწინება. საქართველოში ქორწინების არსი და დანიშნულება ქრისტიანული მოძღვრებით იყო განსაზღვრული. ისევე როგორც სხვა ქვეყნებში, საქართველოშიც ქორწინება იყო ქალისა და მამაკაცის კავშირი შთამომავლობისა და ოჯახის ერთად შექმნის მიზნით.

აკად. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, საქართველოში ქორწინების თავდაპირველი ფორმა ეგზოგამიური ქორწინება იყო, მას ეწოდებოდა მამამძუძეობა. რა იყო ეს? ივ. ჯავახიშვილის მითითებით,

¹ ნიშნობის მოშლის შესახებ, იხ. ლ. შოშიაშვილი, ქორწინების ინსტიტუტი რომაულ და ძველ ქართულ სამართალში, თბ., 2003, გვ. 54-58.

„მამამძუძეობის“ წესის მიხედვით ვაჟი შედის ცოლის გვარის შიგნით შვილების გაჩენის მიზნით. ცოლის გვარში გაჩენილი ბავშვი „თავის მამის საგვარეულოსა და სახლში არ წოვს ძუძუს და არც იზრდება. ის მხოლოდ შემდეგში, უკვე წამოზრდილი, შედის თავისი საკუთარი მამის სახლსა და საგვარეულოში“¹.

ისევე როგორც სხვა ქვეყნებში, საქართველოში ქორწინების ერთგვარი ფორმა იყო უძველეს პერიოდში ქალის მოტაცებით ქორწინება სხვა ტომის ხალხებიდან. ამ მოსაზრებას იზიარებს ივ. ჯავახიშვილიც და წერს: „ერთ დროს ქალწულის საცოლედ მოტაცებას გათხოვების მნიშვნელობა ჰქონდა². სხვა ადგილზე კი აღნიშნავს: „ქართული ქორწილის ხალხურ ჩვეულებაში წაგვრისა და მოტაცების ანარეკლი მკაფიოდ მოჩანს“³. მეცნიერის აზრით, ქალის მოტაცებით ქორწინებას ადგილი ჰქონია შორეულ წარსულში და ქართველმა „ერმა მღალაი კულტურული წარმატების წყალობით წაგვრის წესის განვითარების საფეხურები დიდი ხანია განვლო...“⁴.

ქორწინების ერთგვარი ფორმა სხვადასხვა ხალხებში საცოლი-სათვის გამოსასყიდის გადახდა იყო. ქორწინების ამ ფორმას ძველ რომში *coemptio* ანუ ცოლის ყიდვა, ანუ საცოლისათვის საზღაურის გადახდა იყო. ქორწინების ასეთი სახე დადასტურებულია საქართველოშიაც. ამის შესახებ ივ. ჯავახიშვილიც მსჯელობს: „ქორწინების წესის აღწერილობაში ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ საცოლი-სათვის პირველად სწორედ საქმროს უნდა მიერთმია სამკაული, საჩუქარი, ასევე ქონება“⁵.

ასეთი იყო ქორწინების თავდაპირველი ფორმები უძველესი პერიოდის საქართველოში.

ქრისტიანობის მიღების შემდეგ ქორწინების თავდაპირველი ფორმები უცბად არ გაუქმებულა, მაგრამ თანდათანობით კარგავდნენ ძალას და მკვიდრდებოდა ქორწინებისათვის უფრო ცივილიზებული მოთხოვნები და პრინციპები, ისეთი, როგორცაა: ნებაყოფლობითი

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. VI, გვ. 153.

² ივ. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. VII, გვ. 261.

³ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. VI, გვ. 144-146.

⁴ იქვე, გვ. 149.

⁵ იქვე, გვ. 148.

ქორწინება, ნათესაობის არარსებობის პრინციპი, სოციალური და წოდებითი თანასწორობის პრინციპი და სხვ. ამასთან, ქორწინების დამატებითი პირობები (გამომრიცხავი) გარემოებების რეგლამენტაცია ხდებოდა როგორც საეკლესიო, ისე სამართლის ნორმების მეშვეობით.

ნებაყოფლობითი ქორწინება, ანუ მხარეთა თანხმობა ქორწინებაში როდი გულისხმობდა მექორწინე ვაჟისა და ქალის თანხმობას, საქართველოში შვილების დაქორწინების საკითხში უძველესი პერიოდან გადაძველები სიტყვა ეკუთვნოდა მშობლებს. ბუნებრივია, რომ ჩვილთა ქორწინების, ასევე უსასაკოთა ქორწინებისას გამორიცხვითი იყო მექორწინე ვაჟისა და ქალის ნების გათვალისწინება, მაგრამ, მას შემდეგ, რაც რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ აკრძალა ქორწინება, უნდა ვივარაუდოთ, რომ მექორწინე ქალ-ვაჟის ნების-სურვილიც მიიღებოდა მხედველობაში, მაგრამ გადაძველები სიტყვა მაინც მშობლებს ეკუთვნოდათ.

ქალ-ვაჟის დაქორწინების საქმეში გარკვეული უფლებები ენიჭებოდათ ნათესავეებს, ბიძებს, ქალის ძმებსა და სხვა ნათესავეებს.

ქართული ეთნოგრაფიული მასალებით, წერილობითი საბუთებითა და სასამართლო დოკუმენტებით დასტურდება, რომ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ქორწინებისას მხარეთა თანხმობის გარდა საჭირო იყო ეკლესიის თანხმობაც. ასევე ყმებისათვის მებატონეთა თანხმობაც.

ქორწინებისათვის აუცილებელ მოთხოვნას წარმოადგენდა გარკვეული საქორწინო ასაკი. 1003 წლის რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების დადგენილებით, საქართველოში დაწესდა საქორწინო ასაკი ქალებისათვის 12 წელი, ე.ი. მანამდე არსებობდა ქალისათვის უფრო დაბალი საქორწინო ასაკი. რაც შეეხება ვაჟის საქორწინო ასაკს, ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებით, იგი განისაზღვრებოდა სქესობრივად მომწიფებით ანუ 15-16 წლით¹. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვა ქორწინო ასაკი არსებობდა. ნ. მაჩაბელის მიხედვით, ქართლში ქალი 16-18 წლისა თხოვდებოდა, ვაჟი კი 20-30 წლისა შეიძლებოდა დაქორწინებულიყო. ამრიგად, რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების დადგენილება საქორწინო ასაკის თაობაზე ძალაში შემოვიდა XVI-XVIII საუკუნეებშიც². დ. ჯალაბაძის მითითებით, ფშავ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. VII, გვ. 266.

² ნ. მაჩაბელი, ქორწინების ინსტიტუტი ქართლში, თბ., 1978, გვ. 18.

ხვესურეთში და, საერთოდ, საქართველოს მთიანეთში შეინიშნება მაღალი საქორწინო ასაკი, რაც მთის ბუნებრივი პირობები და სოციალურ-ეკონომიური ფაქტორებით იყო განპირობებული.

ქართული საოჯახო სამართლისა და ქორწინების ერთ-ერთი პრინციპი იყო ნათესაობის არარსებობა, ანუ ნათესაობა როგორც ქორწინების დამაბრკოლებელი პრინციპი. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, ნათესაობა, როგორც ქორწინების დამაბრკოლებელი გარემოება, აღიარებულ იქნა ბასილი კესარიელის კანონებით და VI მსოფლიო კრების დადგენილებით. ამასთან, ზუსტად განისაზღვრა ნათესავთა ის წრე, რომელთა დაქორწინება გამორიცხული იყო. ქრისტეანულმა რელიგიამ აკრძალა: მამის ძმისწულის ან დედის ძმისწულის შერთვა, ასევე მამის ან დედის დისწულის შერთვა. აკრძალა მამისა და შვილის დაქორწინება დებზე, ან მამისა და შვილის დაქორწინება დედასა და მის ქალიშვილზე. არ დაიშვებოდა ორი ძმის დაქორწინება დებზე. მკაცრად აკრძალა სისხლის ნათესავთა ქორწინება (სისხლის აღრევა) მე-8 თაობამდე (7 თაობის ჩათვლით).

ქრისტეანულმა რელიგიამ დაადგინა რა ე.წ. „სულიერი ნათესაობა“, გამოაცხადა იგი ქორწინების დამაბრკოლებელ გარემოებად. მონათლული, მიუხედავად იმისა, რომ სხვისი შვილი იყო, საკუთარ შვილს გაუთანაბრა და, ბუნებრივია, აკრძალა მისი ქორწინება ნათესავებთან. ასევე აკრძალა ქორწინება შვილად აყვანილთან.

საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, გარდა ზემოაღნიშნულისა, ქორწინების სხვა დამაბრკოლებელი პირობებიც არსებობდა. მაგალითად, „გაფიცვა“ ანუ ფიცის დადება, რომ მხარეთა შორის არ დაიშვებოდა ქორწინება, სოფლის, თემის, ზოგჯერ ხევის შიგნით ქორწინება, ერთი სალოცავის მრევლთა შორის ქორწინება და სხვ. მკვლევარი დ. ჯალაბაძე ჩამოთვლის ფშავში ქორწინების დამაბრკოლებელ გარემოებებს: თანამოგვარეობა, თანამეთემეობა, ერთი ხატის ყმობა, ზორციელი, სისხლისმძიერი ნათესაობა, სულიერი ანუ ნათელმირონული ნათესაობა და სხვ.¹ ეთნოგრაფიული მასალებით დასტურდება, რომ საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში ქორწინების ერთ-ერთი დამაბრკოლებელ გარემოებად ითვლებოდა ტერიტორიული პრინციპი, ანუ ერთი სოფლის ფარგლებში ან ერთი უბნის ფარგლებში ქორწინება.

¹ დ. ჯალაბაძე, საქორწინო-საოჯახო სამართალი, იხ. „ქართული ჩვეულებითი სამართალი“, №4, 1993, გვ. 146.

ქართული სამართლის მიხედვით, ქორწინების პრინციპიდან გამომდინარე, ქორწინების დამაბრკოლებელ გარემოებად ითვლებოდა ასევე სოციალური, წოდებრივი და თანამდებობრივი უთანასწორობა.

ქართული სამართალი მკაცრად მოითხოვდა ქორწინებისას ერთ-ერთი მხარის მართლმადიდებლობის) დაცვას.

ქართული სამართალი არეგულირებდა ე.წ. „კიდით-კიდე“ ქორწინებას ანუ ისეთ ქორწინებას, როდესაც საქორწინო რიტუალს არ ესწრებოდა მექორწინე ან მექორწინებები. როგორც ჩანს, ეს წესი საქართველოში არსებობდა, ანუ თუ არ ესწრებოდა საქმრო ქორწინებას, მის ნაცვლად სხვა დგებოდა ჯვრისწერის დროს და ნამდვილი ქმრის სახელით ტარდებოდა ქორწინება. მაგრამ ქორწინების ეს წესი 1103 წლის რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების დადგენილებით აკრძალა და ასეთი ქორწინება უკანონო ქორწინებად გამოცხადდა: „იგინი სჯულიერად ცოლ-ქმრად ნუმცა შერაცხულ არიან“¹.

ძველი ქართული სამართლის მიხედვით, ქორწინების დამაბრკოლებელი მიზეზები (ფაქტორები) ორ ჯგუფად შეიძლება დავყოთ: 1) ქორწინების აბსოლუტური დამაბრკოლებელი, ანუ გამომრიცხავი გარემოებები; 2) ქორწინების შეფარდებითი, ანუ ხელისშემშლელი გარემოებები.

პირველს მიეკუთვნება: სქესობრივი მოუმწიფებლობა ანუ უასაკობა, მექორწინე მხარეთა შორის თანხმობის არარსებობა, სისხლით ნათესაობა, ქორწინებაში ყოფნა, სულით ავადმყოფობა. მეორეს — ნათესაობა, რელიგიისადმი დამოკიდებულება, წოდებრიობა, ანუ სოციალური უთანასწორობა, ტერიტორიული პრინციპი, ანუ ერთ ტერიტორიაზე ცხოვრება და სხვა გარემოებები, რომლებიც არ თვლიან ქორწინებას მიზანშეწონილად მორალის თვალსაზრისით.

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, III, თბ., 1970, გვ. 121.

ბანქორსინება ძველი ქართული სამართლის მიხედვით

ქორწინებას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს საზოგადოების აღწარმოებისათვის. ამიტომაც სახელმწიფო და საზოგადოება მუდმივად ზრუნავდა და ზრუნავს ქორწინებისა და ოჯახის სიმტკიცისათვის. ამავე საქმეს ემსახურებოდა ქრისტიანული სარწმუნოება და ეკლესია. ქრისტიანული ეკლესია განქორწინებას ერთგვარ ანომალიად თვლიდა და ყოველგვარ ზომებს ატარებდა მის წინააღმდეგ. სახელმწიფო და ეკლესია, მართალია, განქორწინებას ერთგვარ ბოროტებად მიიჩნევდა, მაგრამ ზოგჯერ განუქორწინებლობა ისეთ ვითარებას წარმოშობდა, როცა მეუღლეთა ერთად ცხოვრება წარმოდგენილი იყო და არც სახელმწიფოსა და არც ეკლესიას არ შეეძლო ოჯახის შენარჩუნება. მიუხედავად ასეთი ვითარებისა, ქრისტიანული მოძღვრება მაინც ქადაგებდა, რომ ქორწინება შეიძლება შეწყდეს მხოლოდ მეუღლის სიკვდილის შემდეგ, თუმცა ფიზიკური სიკვდილის შემდეგაც მთლიანად არ ისპობა ქორწინება.

განვიხილოთ განქორწინების პირობები, საფუძვლები და წესი საქართველოში.

უძველეს პერიოდში, როდესაც ადგილი ჰქონდა საცოლის ყიდვით ქორწინებას, ლოგიკურია, რომ განქორწინება მამაკაცის ნებასურვილზე იყო დამოკიდებული და იგი გამოიხატებოდა ცოლის მოშორებით. ამ მოვლენას სხვა ხალხებშიც ჰქონდა ადგილი. მაგალითად, ძველ რომში მას ეწოდებოდა *repidium*, რაც ცოლის გაგდებას, მის მოშორებას ნიშნავდა.

განქორწინების შესახებ ცნობები ქართული წყაროების მიხედვით მხოლოდ ქრისტიანობის მიღების პერიოდიდან შეიძლება მოვიპოვოთ. ამ მხრივ ჩვენ დახმარებას გვიწევს ი. ცურტაველის „შუშანიკის წამება“. ამ ნაწარმოების მიხედვით განქორწინების მიზეზია ქმრის – ვარსკენის მიერ ქრისტიანული სარწმუნოების უარყოფა და მაზდეანობის მიღება, რაც მიუღებელი აღმოჩნდა შუშანიკისათვის და მან დასტოვა ოჯახი, ე.ი. ქორწინება შეწყვიტა. მეორე მხრივ, ამ ნაწარმოების მიხედვით განქორწინების მიზეზად ჩანს ცოლის დაუმორჩილებლობა ქმრისადმი.

ქართული სამართლის მიხედვით განქორწინების ერთ-ერთი საფუძ-

ვლით იყო მრუშობა. ეს უეჭველია, რადგან საქართველოში, როგორც მართლმადიდებლურ ქრისტიანულ ქვეყანაში, მტკიცედ მოქმედებდა პრინციპი – მრუშობისათვის არა მარტო განქორწინება, არამედ სხვა სანის სასჯელთა შეფარდებაც. უძველესი პერიოდიდან მრუშობა განიხილებოდა როგორც ცოლის მიერ ქმრის საკუთრების განიავება (ცოლი ქმრის საკუთრება იყო), მოგვიანებით კი მრუშობა ქმრის ღირსების დამცირებად, შეურაცხყოფად მიიჩნეოდა. კანონიკური სამართალი მრუშობისათვის სხვა სასჯელებსაც აწესებდა, კერძოდ, 15 წლის უზიარებლობას. ამრიგად, ცოლის მრუშობისათვის მამაკაცს შეეძლო ქორწინების შეწყვეტა – განქორწინება. რაც შეეხება მამაკაცის მრუშობას, იგი განქორწინების საფუძველი შეიძლებოდა გამხდარიყო მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ იგი (ქმარი) კავშირს დაიჭერდა გათხოვილ მეოჯახე ქალთან, მისი კავშირი უქმრო ქალთან არ ითვლებოდა მრუშობად და ცოლს არ ჰქონდა საფუძველი მასთან განქორწინებისა. ქართული სამართალი ნებას აძლევდა ქმარს მოლაღატე ცოლი ადგილზე მოეკლა თუ იგი წაასწრებდა სხვასთან და ამისთვის პასუხისმგებლობისაგან თავისუფალი იყო¹.

ქართული ადათობრივი სამართლის მიხედვით, ქმარს უფლება ჰქონდა მრუშობაში მხილებული ცოლი ვირზე შეესვა და ისე გაეგზავნა თავის მშობლებთან. პიროვნების ვირზე შესმა უმკაცრეს გამაწბილებელ სასჯელად ითვლებოდა.

ქართული სამართლის მიხედვით განქორწინების საფუძვლად ითვლებოდა ასევე ცოლის ავადმყოფობა ანუ დასნეულება. ამის შესახებ საუბარია ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის 140-ე მუხლში: „თუ ცოლი დასნეულდეს, ქმარი ცოლისა გუარსა არას ემართლების, მისთვის, რომე მისსა ხელსა შიგან დამართებია.

თუ გაეყაროს შეფიცოს ნაბნითა, რომე სიძულვილითა არა გაყროდეს და ნახევარი სისხლის დაუურვოს...“². აქედან ჩანს, რომ ქალის დასნეულება კანონიერი საფუძველია განქორწინებისათვის. ამასთან, განასხვავებს ქალის დასნეულება როდის მოხდა, ქორწინებამდე თუ

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, I, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1963, გვ. 493, მუხლი 42.

² ქართული სამართლის ძეგლები, I, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1963, გვ. 468, მუხლი 140.

ქორწინების შემდეგ. თუ ქალი ქორწინებამდე დასწრულა, ქმარი ძალზე იოლად განქორწინდებოდა, ხოლო თუ ქორწინების პერიოდში ქმართან ყოფნისას, მაშინ მას (ქმარს) უნდა დაემტკიცებინა, რომ იგი სიძულვილით კი არ ეყრებოდა ცოლს, არამედ მისი დაავადების გამო და ნახევარი სისხლის ფასიც უნდა გადაეხადა ცოლის მხრისათვის.

ქართულ სამართალში განქორწინების საფუძველად გ. ნადარეიშვილი ასახელებს ქორწინებამდე ორსულობასაც. ამასთან, მიუთითებს, რომ ქორწინებამდელი ორსულობა განქორწინების მიზეზი არ შეიძლება ყოფილიყო, თუ ქალი ქვრივი ან ნაქმრევი იყო და ერთ წელზე ნაკლები ხნის განმავლობაში ხელახლა გათხოვდა, ან თუ ქმარმა იცოდა ცოლის ორსულობის შესახებ, ან თუ თვითონ დააორსულა იგი¹.

გ. ნადარეიშვილის მითითებით, მსგავსად სხვა ქრისტიანული ქვეყნებისა, საქართველოშიც განქორწინების მიზეზი უნდა ყოფილიყო, თუ ცოლი უცხო მამაკაცთან იქეფებდა, ან აბანოში მასთან ერთად ტანს დაიბანდა, ან თუ დაესწრებოდა საცირკო სანახაობებს ქმრის ნებართვის გარეშე². აღნიშნული მიზეზები გათვალისწინებული იყო ქრისტიანული კანონებით, რომელიც საქართველოში მოქმედებდა.

საქართველოში განქორწინების მიზეზად ასახელებენ ასევე ერთ-ერთი მეუღლისაგან სახელწიფოს დაღატს³.

განქორწინების კანონიერი საფუძველი იყო საქორწინო თანაცხოვრებისათვის უვარგისობა ანუ იპოტენცია, რამაც ქართულ საერო კანონმდებლობაშიც პოვა ასახვა.

განქორწინების ერთ-ერთი საფუძველი იყო ასევე მეუღლის (ქალის ან კაცის) მონაზუნად აღკვეცა.

განქორწინების საფუძველად სჯულის კანონში დასახელებულია ერთ-ერთი მეუღლის მიერ მეორის მოწამვლით მოკვლის მცდელობა, რაც საქართველოშიც მოქმედებდა.

განქორწინების საფუძველად შეიძლება დავასახელოთ ზნეობის დამრღვევი დანაშაულები, ე.წ. სოდომური ცოდვები. სოდომურ ცოდ-

¹ გ. ნადარეიშვილი, ძველი ქართული საოჯახო სამართალი, თბ., 1996, გვ. 201.

² იქვე, გვ. 201.

³ იქვე, გვ. 202.

ვებში იგულისხმებოდა მამათმავლობა, ცხოველთმავლობა და მრავალი სხვა სახის გარყვნილი ქმედებები. ნიშანდობლივია, რომ თამარ მეფის ქორწინების შეწყვეტა (განქორწინება) მისი მეუღლის სოდომური ცოდვებით იყო განპირობებული. ბიზანტიური სამართლით სოდომური ცოდვებისათვის სიკვდილით დასჯა იყო გათვალისწინებული. თამარმა კი შეინდო მისი ქმარი, რომელიც სიკვდილს იმსახურებდა და ექსორია უყო.

განქორწინების შესახებ მსჯელობს ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნიც. სამართლის წიგნის რამდენიმე მუხლში დასახელებულია მეუღლეთა შორის კონფლიქტური დამოკიდებულებები, რომლებიც შეიძლება გამხდარიყო განქორწინების მიზეზი, მაგრამ სჯულმდებელი მეფე თავის სამართლის წიგნის 63-ე მუხლში განქორწინების საფუძველად მხოლოდ „ბოზობას“ თვლის: „თუ ცოლი დაჭრას ან დააშაოს, თუ ცოლს უნდოდეს სისხლი აიღოს (საზღაური გამოართვას, — ვ.მ.), თუ არ ბოზობისათვის ცოლ-ქმარნი ერთმანეთს ვერ გაეყრებიან (ხაზი ჩვენია, — ვ.მ.). სჯულმდებელი მეფე არც ცოლის ტანჯვასა და შეურაცხყოფას მიიჩნევს განქორწინების საფუძველად: „მაგრამ კაცი რომ ცოლს და უპატიურად ეპყრობოდეს და ურიგოს უშვებოდეს, მეფემ ის კაცი დააბას, დატუქსოს, ავად მოეპყრას და კათალიკოზმა ასრე სრული სისხლი უნდა მისცეს“. აქედან აშკარად ჩანს, რომ ქალს უშვილობა ვახტანგ VI-ის კოდექსით განქორწინების საფუძველი არ არის. ისმება კითხვა: არის თუ არა განქორწინების საფუძველი კაცის უშვილობა? ამ კითხვაზე პასუხს იგივე მუხლი იძლევა: „იქნების კაცი ასრე ჭანი იყოს, რომე ცოლთან წოლა კი შეეძლოს და შვილის შექმნა კი არ შეეძლოს, ამისთვისაც არ გაიყრებიან“. როგორც ჩანს, ვახტანგის სამართლის წიგნი არც მამაკაცის უშვილობას მიიჩნევს განქორწინების მიზეზად. ყოველივე ეს იძლევა იმ დასკვნის გაკეთების საშუალებას, რომ ქართული სამართლის მიხედვით ქორწინება არ განიხილება როგორც მხოლოდ შთამომავლობის გაჩენის საშუალება, არამედ უფრო მეტია.

უშვილობის როგორც განქორწინების საფუძველის მიუჩნევლობასთან დაკავშირებით, ვახტანგ VI-ის სამართალი უფრო მეტ კონკრეტულობას იჩენს და აღნიშნავს: „და თუ სულ ასრე მცვედანი არის, რომ ქალთან წოლა არ შეუძლია, უნდა კაცმა ცოლს დასტური მისცეს სხვის ქმრის შერთვისა“. აქედან ჩანს, რომ ცვედანობის გამო ქმარმა უნდა დაუშვას განქორწინება. ცვედანობა იმ შემთხვევაში არ იქნება

განქორწინების საფუძველი, თუ იგი დაემართა მამაკაცს დაქორწინების შემდეგ: „თუ ვინ იცის, ქორწილზედ კაცი ყოფილა, და ან ქორწილს უწინაც, და მერე ქორწილზედა დამცვედნებულია, არ გაიყრებიან“. აქედან კიდევ ერთხელ ჩანს, თუ როგორ ებრძვის განქორწინებას ვახტანგის სამართალი, როგორ იცავს ოჯახის სიმტკიცეს.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 87-ე მუხლში განქორწინების ერთ-ერთ მიზეზად დასახელებულია მრუშობაში შესმენის საფუძველზე განქორწინების შესახებ: „დედაკაცმან სხვას დედაკაცს თავის ქმართან წასძახოს, რომე ჩემი ქმარი შენთან არისო, და იმ დედაკაცის ქმარს გააგონოს, და იმ კაცმან ამ სიტყვისათვის თავისი ცოლი გაუშვას მაშინვე, ბოზობისოდენი სისხლი წამძახებლის ქმარმა მიცეს“. აქედან ჩანს, რომ განქორწინება შეიძლება მომხდარიყო მრუშობაში დასმენის საფუძველზე, მაგრამ დასმენს ამისათვის სისხლის ფასი უნდა გადაეხადა.

ამავე მუხლში საუბარია იმის შესახებ, რომ მრუშობაში დასმენისათვის ქმარმა ცოლი არ გაუშვა, მაგრამ რამდენიმე ხნის შემდეგ თუ იმავე დასმენის მოტივით მონდომა ცოლის გაშვება, „მაშინდელი წამოძახილი ქმარმან ცოლს დააყვედროს და აღარ ინდომოს, უდროოს დროს გაშვება იქნება, კაცი ტყუის და ველარ გაუშვებს“, ე.ი. ასეთ შემთხვევაში განქორწინება აღარ მოხდება.

ვახტანგ VI-ის კანონმდებლობით აშკარად ჩანს, რომ განქორწინების ინიციატივა ეკუთვნის მამაკაცს. დედაკაცს არა აქვს უფლება განქორწინების საკითხის დასმისაც კი. ეს აშკარად ჩანს 74-ე მუხლიდან: „დედაკაცი ქმრის დაგდებას არა ღირსა და ნურც ჰკადრებს და თუ ღვთით შერისხდეს და მისი უსირცხვილობით ქნას, რასაც გვარისა იგი კაცი არის, მთელი სისხლი დედაკაცმან ქმარს მისცეს“.

განქორწინების საკითხთან დაკავშირებული ე.წ. „ცოლის წაგვრა“, ე.ი. განქორწინება შეიძლება მოხდეს (ოჯახი დაინგრეს) ცოლის მოტაცებით, „წაგვრით“. წაგვრა შეიძლება მოხდეს დედაკაცის (ცოლის) თანხმობით ან მისი თანხმობის გარეშე, იძულებით. იმ შემთხვევაში, თუ ოჯახი ინგრევა ცოლის თანხმობით, იგი თავისი ნებით მიჰყვება სხვას, მაშინ დაზარალებულ მხარეს, ანუ პირველ ქმარს ცოლის წამყვანმა, ანუ ახალმა ქმარმა უნდა გადაუხადოს ახალი ქმრის გვარის ორმაგი სისხლი და მას უნდა დაემატოს პირველი ქმრის სისხლის ფასი.

მეორე შემთხვევაში, ანუ თუ ცოლი იძულებით მოსტაცეს ქმარს, მომტაცებელმა პირველ ქმარს ორმაგი სისხლის ფასი უნდა გადაუხადოს, გარდა ამისა, მიხლომისა და ძალად წაყვანისათვის – კიდევ ერთი მთელი სისხლი, ხოლო თუ რაიმე ქონება წაიღეს, ეს ქონება უნდა დააბრუნონ. ცოლის წაგვრისას სისხლის ფასის გადახდა ხდებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მხარეები მშვიდობიანად მოილაპარაკებდნენ, წინააღმდეგ შემთხვევაში ცოლის მოტაცებას შეიძლება ომი, შეტაკება მოჰყოლოდა!

ამრიგად, განქორწინების საკითხზე მსჯელობისას უნდა გვახსოვდეს, რომ საქართველოში განქორწინების საფუძველები და წესი ძართლმადიდებლური ქრისტიანული საქორწინო-საოჯახო წესების შესაბამისი იყო, ე.ი. განქორწინების მიზეზები, საფუძველი და წესი ქრისტიანული რელიგიის ნორმების შესაბამისი იყო და ამ ნორმებით რეგულირდებოდა.

მეუღლეთა შორის პირადი და ქონებრივი

ურთიერთობები ძართული სამართლის მიხედვით

მონათმფლობელობის (ფეოდალიზმამდელი) პერიოდის საქართველოში მეუღლეთა შორის პირადი ურთიერთობების შესახებ ცნობები არ გვგვჩნია. ამ პერიოდის შესახებ (ახალი წ. აღ-ის V საუკუნემდე) შეიძლება ითქვას, რომ მეუღლეთა პირადი ურთიერთობები რეგულირდებოდა ქრისტიანული რელიგიის დამკვიდრების პარალელურად და ამ რელიგიის მოძღვრების შესაბამისად, რომლის მიხედვითაც ქალი წარმოადგენს მამაკაცის საკუთრებას, იგი უფლებოა თავისი მეუღლის წინაშე და ისე უნდა ემორჩილებოდეს ქმარს, როგორც უფალს.

რაც შეეხება მომდევნო პერიოდს (V-VI სს. ახალი წელთაღრიცხვით), მეუღლეთა შორის პირადი ურთიერთობები ქრისტიანული მოძღვრების სრული შესაბამისობით ვითარდება, რომლის მიხედვითაც ცოლი მთლიანად ემორჩილება ქმარს. ქმარს შეეძლო ფიზიკურად დაესაჯა ცოლი დაუმორჩილებლობისათვის, ხოლო მრუშობისათვის ფიზიკურად გაენადგურებინა იგი.

ქართული სამართლის ძეგლები, I, თბ., 1963, გვ. 502-503, მუხლები 84-ე, 85-ე.

საქართველოში მეუღლეთა შორის პირადი ურთიერთობის ხასიათისა და შინაარსის გასარკვევად მოვიშველებთ ი. ცურტაველის თხზულებას „შუშანიკის მარტივობა“. ამ ნაწარმოებიდან ჩანს, რომ მამაკაცს, ქმარს უფლება აქვს მეუღლესთან შეთანხმების გარეშე მიიღოს სხვა სარწმუნოებაზე და მასაც იგივე მოსთხოვოს, მიუხედავად იმისა, ქალი თანახმაა თუ არა სარწმუნოების შეცვლისა. ნაწარმოებიდან ჩანს, რომ ქალი — მეუღლე სრულიად უუფლებოა ოჯახში, მამაკაცი კი განუსაზღვრელი უფლებით სარგებლობს, მას შეუძლია ცოლს მიაყენოს ფიზიკური შეურაცხყოფა, „შეკვრა“ და „ბორკილთა დადება“. ნაწარმოებში ასახულია თუ რა სასტიკად სცემა ქმარმა ცოლი სხვების თანდასწრებით: „მაშინ იწყო უჯეროსა გინებად ვარსქენ და ფერხით თვისითა დასთრგუნვიდა მას; და აღიღო ასტამი, და უხეთქნა მას თავსა, და ჩაჰვლა და თვალი ერთი დაუბუშტა; და მჯიღითა სცემდა პირსა მისსა უწყალოდ და თმითა მიმოითრევდა“. ნაწარმოებიდან ირკვევა, რომ ამ პერიოდის აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებული იდეოლოგიით ქალი ბუნებით მამაკაცზე დაბლა დგას, იგი მამაკაცის მორჩილია, რადგან მისი გონება შეზღუდულია („დედათა ბუნებაი იწრო არს“). ნაწარმოების მთავარი გმირის, შუშანიკის აზრით, ქალისა და მამაკაცის თანასწორობა ამ ქვეყნად არ არსებობს, ისინი თანასწორნი მხოლოდ იმქვეყნად, საიქიოს გახდებიან.

ი. ცურტაველის ნაწარმოებში შედარებით მცირე ცნობები მოცემული მეუღლეთა ქონებრივი ურთიერთობების შესახებ, ამ ურთიერთობის მაჩვენებლად ის ადგილი გამოდგება, სადაც აღწერილია შუშანიკის სახლიდან წასვლა და ვარსქენის მიერ იაკობ ხუცესისათვის დავალების მიცემა, რომ იგი მივიდეს შუშანიკთან და არ დაუტოვოს მას სამკაული, წამოიღოს და მიართვას ვარსქენს. იაკობ ხუცესმა მართლაც შეასრულა ვარსქენის ეს დავალება, შუშანიკმა კი საჩუქრები უკლებლივ დაუბრუნა ვარსქენს.

აქ ყურადღებას იპყრობს მეუღლეთა შორის ის ქონებრივი ურთიერთობა, რაც საჩუქრებში გამოიხატება. როგორც ჩანს, წესად ყოფილა მეუღლისთვის გარკვეული ქონების — საჩუქრების მირთმევა, მაგრამ ეს საჩუქრები (სამკაული) ცოლს სამუდამო საკუთრებაში კი არ ეძღვოდნენ, არამედ ქორწინებაში ყოფნის პერიოდში და თუ ქორწინება დაირღვეოდა, საჩუქრები ქმარს უბრუნდებოდა. ამასთან, ქალის სამკაულებ-

ის განმკარგველად ქმარი ჩანს. სავარაუდოა, რომ ქალს სხვა რაიმე ქონებაც ჰქონდა, ეს აშკარაა ვარსქენის მიერ იაკობ ხუცესისათვის მოცემული დავალებიდან, რომ ხუცესმა უკლებლივ წამოიღოს შუშანიკისაგან ყველა სამკაული და „ყოველივე რაიცა რაჲ არს“.

რაც შეეხება VI-VIII საუკუნეების ცნობებს მეუღლეთა პირადი და ქონებრივი ურთიერთობის შესახებ, ისინი თითქმის არ არსებობს, მაგრამ ის კი უნდა აღინიშნოს, რომ ქალი ღებულობდა მზითევს, ჰქონდა მემკვიდრეობის უფლება და გვევლინება როგორც ქონებრივი ურთიერთობის სუბიექტი.

IX-X საუკუნეების ქართული საეკლესიო ძეგლების ანალიზით ირკვევა, რომ ქალს გათხოვებისას ეძლეოდა ქონება — მზითევი, „მღელული“ (ის ქონება, რაც გათხოვებისას ეძლეოდა ქალს მშობლებისაგან) და მამულიც, თუ სხვა მემკვიდრე არ იყო.

ბასილ ზარზმელის თხზულების მიხედვით კი (IX-X სს.) ქალი გამოდის მამულის მემკვიდრედ. აქ აღნიშნულია, რომ უშვილო გიორგი ჩორჩანელმა მთელი თავისი ქონება უანდერძა თავის დასა და დიმიტრიებს. ამ ძეგლის მიხედვით ქალს აქვს სამემკვიდრეო და ქონებრივი უფლებები და თუ ქალს ამ პერიოდში ასეთი უფლებები გააჩნდა, იგი ამ შემთხვევაში თავისი მდგომარეობით გაცილებით მაღლა დგას, ვიდრე შუშანიკი.

X-XIII საუკუნეებში ცოლის პირადი და ქონებრივი უფლებების შესახებ ცნობებს გვაწვდის საკანონმდებლო ძეგლები. კერძოდ, ალბულის სამართლის 81-ე მუხლის მიხედვით: „დაცსა თუ ქმარი მოუკვდეს და შვილი არ დარჩეს, ზითევი თანა გაჰყვეს უკლებლად“. აქედან ჩანს, რომ თუ ქმარდაკარგული ქალი არ დარჩება ქმრის ოჯახში, რომელსაც შვილებიც არ ჰყავს, მზითევი სრულად თან მიაქვს. ქალის მზითევი შედგებოდა როგორც მამულისაგან, ისე სხვა ქონებისაგან. ეს ქონება ქალს თავის ქმრის ოჯახში მიჰქონდა.

ყურადღებას იპყრობს მეუღლეთა შორის მზითევის, პირსანახვისა და ნიშანის იურიდიული რეჟიმი. ზემოთ აღნიშნული — პირსანახავი, მზითევი და ნიშანი — სამივე ეკუთვნოდა ცოლს, ქმარს არ შეეძლო ამ ფასეულობათა ვალში გადახდა ან განარჯვა. ყოველივე ეს მიგვანიშნებს ოჯახში ქალის მაღალ უფლებრივ მდგომარეობაზე.

აღმოსავლეთის ხალხებსა და საქართველოს მთიანეთშიც შეინ-

იშნება ქალის გამოსყიდვა ანუ ურვადი. ნიშანდობლივია, რომ საქართველოს ბარში მას ადგილი არ ჰქონდა და ამიტომაც ქართული საკანონმდებლო ძეგლები არსად არ მოიხსენიებენ.

მოკლედ შევეხოთ მეუღლეთა პირადი და ქონებრივი ურთიერთობების მოწესრიგების საკითხს ქართული საკანონმდებლო ძეგლების მიხედვით.

გიორგი ბრწყინვალეს სამართალი — „ძეგლისდადება“ ძირითადად სისხლის სამართლის ძეგლია, ამიტომაც აღნიშნულ საკითხზე ძალზე მკრთალადაა მასში მოცემული. ამ კანონში საუბარია „ცოლის წაგვრაზე“ ანუ გათხოვილი ქალის მოტაცებაზე. ეს ქმედება გასაკიცხ, შეურაცხყოფელ და დანაშაულებრივ ქმედებად მიანია კანონმდებელს იმის გამო, რომ იგი არღვევს ქალის თავისუფლებას და, მეორე მხრივ, წარმოადგენს ოჯახის წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულს, რითაც ფეხქვეშ ითევება ოჯახის უფროსის, ქმრის პატივი და ღირსება. ამავე კოდექსით მოწესრიგებულია ქალის „უბრალოდ დაგდება“ ანუ ქალის უმიზეზოდ მიტოვება, რაც ისჯებოდა ნახევარი სისხლის ფასის გადახდევინებით ქალის მხარის სასარგებლოდ. იმავე სასჯელს ითვალისწინებდა ცოლის უბრალოდ მიტოვებისათვის ბექას სამართლის 29-ე მუხლი.

გიორგი ბრწყინვალეს „ძეგლისდადებიდან“ ირკვევა, რომ საოჯახო ქონებაში ქალს სრული წილი არ გააჩნდა. ეს ჩანს „ძეგლისდების“ მე-18 მუხლიდან, სადაც აღნიშნულია, რომ თუ ქალს ქმარი მოუკლეს და იგი არ გათხოვდებოდა, მოკლულისათვის სისხლის ფასიდან მის ცოლს მცირე ნაწილი „სასაპყრო“ მიეცემოდა, დანარჩენი კი ოჯახის საკუთრებას შეადგენდა.

რაც შეეხება ბექასა და აღბუღას სამართლის წიგნს, მასში უფრო ფართოდაა მოცემული მეუღლეთა უფლებრივი ურთიერთობები. აქ აღნიშნულია, რომ ქალის მზითვევი, რომელიც მოძრავი ქონების სახით ჰქონდა წადებული ქალს მშობლების ოჯახიდან, ქალის უპირობო, ხელშეუვალი საკუთრება იყო. რაც შეეხება უძრავ ქონებას ანუ მამულს, რაც ქალს მზითვევში გაატანეს, თუ ქალი თავისი ნებით დატოვებდა ქმრის ოჯახს, მისი ნამზითვი მამული ქალის მშობლების ოჯახში გადადიოდა. მას ქალი ვერ წაიღებდა თუ იგი სხვას გაჰყვა.

ბექას სამართლის 46-ე მუხლის მიხედვით, თუ ქალი თავისი ნებით გაჰყვა სხვა ქმარს, ახალმა ქმარმა პირველ ქმარს ორი წილი სისხლი

უნდა გადაუხადოს. ამასთან, მისი მზითვევი ქმარყოფილს დარჩება.

იგივე საკითხი, ანუ ცოლის „წაგვრის“ საკითხი უფრო ვრცლადაა მოცემული ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში. აქ აღნიშნულია, რომ თუ დიაცი თავისი ნებით გაჰყვა სხვას, დიაცის წამყვანმა ორი სისხლი უნდა გადაუხადოს ქმარყოფილს. რაც შეეხება „საქონელს“ ან „პირუტყვს“, რასაც ქალი წაიღებდა, ქმარყოფილს არ შეეძლო მისი უკან გამოთხოვა. თუ ქალს სხვასთან გაყოლისას სახლიდან არაფერი წაუღია, ვერაფერს ვეღარ მიიღებს. რაც შეეხება თავისი ნებით ქმრის დატოვებული ქალის მამულს, იგი ქალის მშობლებს გადაეცემოდა.

ქართული საკანონმდებლო ძეგლებიდან ჩანს, რომ ქალის მზითვევი დაცულია იმ შემთხვევაშიც კი, თუ ქალი მრუშობისათვის გააგდეს.

საინტერესოა, რომ ქართული საკანონმდებლო ძეგლები უფრო მკაცრად სჯის ოჯახის დამანგრეველ ქალებს, ვიდრე ქმრებს. მაგალითად, ბექას სამართლის მიხედვით, უბრალოდ ცოლის დამტყუნი ქმარი ნახევარი სისხლის გადახდით ისჯებოდა. რაც შეეხება ცოლს, იგი ამავე ქმედებისათვის მთელი სისხლის ფასის გადახდით ისჯებოდა.

ამრიგად, XIII-XVIII საუკუნეების საქართველოში მეუღლეთა პირად და ქონებრივ ურთიერთობათა სამართლებრივი რეგლამენტაცია გარკვეულ ცივილიზებულ ჩარჩოებშია მოქცეული. ქალი, როგორც მეუღლე, არ წარმოადგენს საკუთრების ობიექტს — იგი თვითონვეა სამართლებრივი ურთიერთობის სუბიექტი. სრულწლოვანი ქალი, როგორც მეუღლე, დამოუკიდებლად განაგებდა საკუთარ ქონებას, ცოლი და ქმარი ერთმანეთთან შედიან სხვადასხვა სახის ქონებრივ გარიგებაში — გააჩუქონ, გაჰყიდონ, გაცვალონ საკუთარი „მიუღვეარი“ ქონება. ქმარი ვერ გაასხვისებდა ცოლის ქონებას მისი ნებართვის გარეშე. საქართველოსათვის უცხო იყო აღმოსავლეთ ქვეყნებისათვის დამამცირებელი ცოლის სრული უუფლებობა. მას არ განიხილავდნენ როგორც ქმრის საკუთრებას. თუ აღმოსავლეთის ქვეყნებში (ასირია) ცოლის მიერ რაიმე ნივთის გარეთ გატანა ქურდობად ითვლებოდა და ცოლი სასტიკად ისჯებოდა, ან ქმარს შეეძლო იგი ვალებში დაეგირავებინა — საქართველოში ამის მსგავსს ვერ შევხვდებით.

ფეოდალიზმისათვის არ არის დამახასიათებელი ქალისა და მამაკაცის სრული თანასწორუფლებიანობა და ამას ვერც საქართველო-

ში შევხვდებით, მაგრამ ჩვენს ქვეყანაში შეინიშნება და არსებობდა ცივილიზებული ქვეყნებისათვის (ბიზანტია) დამახასიათებელი პირადი და ქონებრივი ურთიერთობების სამართლებრივი მოწესრიგება.

მშობლებსა და შვილებს შორის პირადი და ქონებრივი ურთიერთობანი

მშობლებსა და შვილებს შორის პირადი ურთიერთობის შესახებ VI საუკუნემდე ცნობები არ შემონახულა. სამაგიეროდ ამ საკითხზე ცნობებს გვაწვდის ჰაგიოგრაფიული მწერლობის ძეგლი „ცხრათა მმთა კოლაელთა მარტვილობა“.

ამ ნაწარმოების მიხედვით მცირეწლოვანმა 7-9 წლის ბავშვებმა მშობლების უკითხავად, მათი ნებართვის გარეშე მიიღეს ქრისტიანობა და ქრისტიანულად მოინათლნენ. მშობლების ნების გარეშე მონათლული ბავშვები მათმა არაქრისტიანმა მშობლებმა სასტიკად დასაჯეს: სცემეს, დაუხეთქეს თავები, ხოლო შემდეგ ღრმად ამოთხრილ ორმოში ჩაყარეს. ქრისტიანულად მომნათლავი ხუცესი კი სასტიკად დასაჯეს. გაქრისტიანებული ბავშვების მშობლები ყველაფერს მთავარს შესჩივლებენ. მთავარი კი ასე პასუხობს: „შვილნი თქვენნი არიან, ხელმწიფებამ გაქუს, უყავით რაიცა გნებაეს“. აღნიშნული სიტყვებიდან და, საერთოდ, ამ ნაწარმოებიდან ჩანს, რომ ამ პერიოდის საქართველოში (უფრო სწორად კოლაში, რომელიც მტკვრის სათავეებთან მდებარეობდა) მშობლებს შვილებზე განუსაზღვრელი უფლებები ჰქონიათ. მშობლებს შეეძლოთ შვილების არა მარტო ფიზიკური დასჯა, არამედ მათთვის სისცოცხლის წართმევაც. ამასთან, არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ კოლაელთა მარტვილობის ამბავი წარმართულ საქართველოს შეეხება. ქრისტიანობა კი მშობელთა მიერ შვილების სიკვდილით დასჯის უფლებას არ იძლეოდა. ასეთივე იყო მშობლებსა და შვილებს შორის დამოკიდებულება ამავე პერიოდის სომხეთშიც. ევსევი კესარიელის ცნობით, რომელიც ევრდნობა სირიელ მწერალს ვარდახენს, სომხეთში ოჯახის უფროსს, მამაკაცს უფლება ჰქონდა ყოველგვარი პასუხისმგებლობის გარეშე

მოეკლა ცოლი, საკუთარი შვილები, ისევე როგორც უშვილო ძმა და უშვილო და¹.

ამრიგად, წარმათობიდან ქრისტიანობაზე გადასვლის პერიოდის საქართველოს ზოგიერთ კუთხეებში მშობლებსა და შვილებს შორის პირადი ურთიერთობის შესახებ შეიძლება ითქვას, რომ ამ პერიოდში შვილები წარმოადგენდნენ მშობლების საკუთრებას, შვილებზე ვრცელდებოდა მშობელთა აბსოლუტური უფლებები, შეიძლებოდა შვილების გაყიდვა, ფიზიკურად დასჯა და გამონაკლის შემთხვევაში, სიცოცხლის წართმევაც კი.

მშობლებსა და შვილებს შორის ქონებრივი ურთიერთობის გასარკვევად დიდი მნიშვნელობა აქვს მემკვიდრეობის წესების დადგენას.

ცნობილია, რომ VI საუკუნის სომხეთში ქალები მოკლებული იყვნენ მემკვიდრეობას. სწორედ ამიტომაც ბიზანტიის იმპერატორ იუსტინიანეს სპეციალური კანონი მიუღია სომხეთში ქალების მემკვიდრეობის უფლების შემოსაღებად². სავარაუდოა, რომ იმავე მოვლენას ჰქონდა ადგილი საქართველოშიც. რაც შეეხება VIII-IX საუკუნეების საქართველოს (ტაო-კლარჯეთს), აქ მშობლების მემკვიდრეობას ღებულობდნენ როგორც ვაჟები, ისე ქალებიც. ეს ჩანს გიორგი მერჩულეს თხზულებიდან „ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა“, სადაც აღნიშნულია, რომ ზენონის მშობლების გარდაცვალების შემდეგ ქონება დარჩათ ზენონსა და მის დას, რომელიც მათსავე სახლში ცხოვრობდა. ქონებაში იგულისხმებოდა „მონაგები“ „მამულიც“. მამასადამე, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ მიხედვით მშობლებისა და შვილების ქონებრივი ურთიერთობა იმაში გამოიხატება, რომ შვილები, მათ შორის ქალებიც, არიან მშობლების მემკვიდრეები.

ბასილ ზარზმელის თხზულებაში „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვ-

¹ უფრო ვრცლად იხ. გ. ნადარეიშვილი, ქართული საოჯახო სამართლის ისტორიიდან, „მეცნიერება“, თბ., 1965, გვ. 96-98.

² გ. ნადარეიშვილი, ქართული საოჯახო სამართლის ისტორიიდან, „მეცნიერება“, თბ., 1965, გვ. 100-102.

რება“ (IX-X სს. სამცხე) მითითებულია, რომ უშვილო გიორგი ჩორჩანელმა სიკვდილის წინ „ყოველივე რაიც აქუნდა, და მამული და ყოველნი ეკლესიანი და მონაგები მისი, დასა მისსა შეჰვედრა და შვილთა მისთა საკუთრებით განუთვისა...“. ამასთან, უნდა აღინიშნოს, რომ იმ ქალებს ეძლეოდათ მემკვიდრეობა, რომლებიც გათხოვილნი არ იყვნენ, ე.ი. სახლში იყვნენ. გათხოვილ ქალს მემკვიდრეობა არ ეძლეოდა.

გვიანიდან IX-X საუკუნეების საქართველოში (სამცხეში) ქალებს ჰქონდათ მემკვიდრეობის უფლება, მათ მზითევიც მიეცემოდათ, უმთავრესად სამემკვიდრეო წილიდან. ამრიგად, მზითევი ის ქონება იყო, რომელიც ახლად გათხოვილ ქალს მიჰქონდა თავისი ქმრის ოჯახში. თავდაპირველად მზითევი მოძრავი ქონება იყო, მოგვიანებით მზითვად უძრავი ქონებაც ხდება და ამ ქონებას, მიწას „დედული“ ეწოდებოდა.

გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს საკანონმდებლო ძეგლების მიხედვით, კერძოდ, ვახტანგის სამართლის 257-ე მუხლის მიხედვით, ქალს მზითვად მამული არ უნდა მიეცეს. ამ მუხლს ეწინააღმდეგება იმავე სამართლის წიგნის 84-ე მუხლი, სადაც საუბარია ე.წ. „სამამულე მზითევზე“, პროფ. გ. ნადარეიშვილის დასკვნით „...XVI საუკუნეშიაც ადგილ-მამული მზითვის ობიექტია. ამავე დროს ისიც ირკვევა, რომ მამულის „ზითვად“ გატანება ჩვეულებრივი და ლომინირებული მოვლენა არ უნდა ყოფილიყო თვით თავადაზნაურობის წრეშიაც კი, რადგან ასეთი აქციისათვის „დიდისა და მალალისა ხელმწიფისა“ ბრძანება და ნებაღრთვა ყოფილა საჭირო... უფრო გვიან, XV-XVIII საუკუნეებში დიდებულ აზნაურთა წრეში მიწის მზითვად გადაცემა, მართალია გამონაკლისის, მაგრამარც თუ იშვიათი გამონაკლისის სახით გვხვდება“¹.

როდესაც ვმსჯელობთ მშობლებსა და შვილებს შორის ქონებრივი ურთიერთობის შესახებ, უნდა დავასკვნათ, რომ შვილები თანასწორუფლებიანი მემკვიდრეები არ იყვნენ მშობლების ქონებაზე.

¹ გ. ნადარეიშვილი, ქართული საოჯახო სამართლის ისტორიიდან, „მეცნიერება“, თბ., 1965, გვ. 133.

საქართველოში არსებობდა საუხუცესო ანუ საუფროსო, საშუალო და მინორატი ანუ საუმცროსო, რომელთა შესახებ მსჯელობა გვექნება ქართულ სამემკვიდრეო სამართალში.

მშობლებისა და შვილების ქონებრივი ურთიერთობის საკითხთან მკვიდროდა დაკავშირებული შვილობილისა და ზესიძის უფლებები.

ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის მიხედვით: „სიძისა და შვილებულისა ასრე იცოდეთ: თუ წიგნითა შესრულიყვნენ, მამული დაეწეროთ, რა გაიყვნენ, საუხუცესო მამულისა პატრონს. სხუა შუა გაუყავით და შეტანილი და დახვედრებული თავ-თავისი გაიტანონ“ (მუხლი 157-ე). „თუ უწიგნოდ შესული იყვნენ, შეტანილი და ჭირნახული გაჰყვეს და შესმულ-შეჭმული არა იხსენოს“ (მუხლი 158-ე).

აქედან ჩანს, რომ შვილებული, იგივე სიძე, თუ იგი კანონიერი გზით (წიგნით ანუ ხელშეკრულებით) იქნებოდა შესული ოჯახში, სარგებლობდა კანონიერი შვილის თანაბარი უფლებებით, და უძრავი ქონების მემკვიდრეც ხდებოდა.

შვილად აყვანილის შესახებ საუბარია ვახტანგ VI-ის სამართლის 261-ე მუხლში: „თუ ერთმან კაცმან, უძმომ, უსახლისკაცომ, გაყრილმან, უშვილომ ცოლმან და ქმარმან, ერთის სხვის კაცის შვილი, დედამიანი თუ უდედამოდ ნაპოვნი, ობოლი, ვინმე გაგდებული, იყიდოს თუ იპოვნოს, იშვილოს და გაზარდოს, თავისი მამული და ქონება შვილისებრ მიასაკუთროს და მას უანდერძოს, მას უკან ის გაზრდილი თუ მსყიდველი კაცი მოკუდეს, — მისი მებატონე ამ ანდერძს ნუ მოშლის, ვითომ ის არ მომკუდარა, მისი მამული და ქონება მასვე აქონიოს, იმით იმსახუროს“.

სხვა ადგილზე კანონმდებელი მიუთითებს: „ვინც აიყვანოს ყმაწვილი ან იპოვოს, ან გაზარდოს, იმის ასრე იქნას, ამ კაცზე კიდია, თუ უნდა თავის შვილად გაზარდოს და, თუ უნდა — თავის ყმად“. სწორედ ასეთი აყვანილი პირი შეიძლება გამხდარიყო შვილად ამყვანის შვილობის თანასწორნი ან ყმის მდგომარეობაში დარჩენილიყო. შვილად აყვანილი მემკვიდრეობის უფლებით სარგებლობდა და უთანაბრდებოდა ლვიძლ შვილებს. კანონმდებელი მებატონეს ავალებდა შეენარჩუნებიათ, არ მოუშლიათ ნაანდერძევი მამული თუ ქონება

შვილად ამყვანის სიკვდილის შემდეგ.

ქართული სამართლის მიხედვით ისეთი ოჯახები, რომლებსაც მხოლოდ ქალიშვილი ჰყავდათ, ცდილობდნენ, რომ ქალიშვილი სახლში დაეტოვებიათ, ე.ი. შემოეყვანათ შვილად სიძე.

ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებში შვილებული სიძე შეიძლება იყოს ყოფილიყო „წიგნით შესული“ ან „უწიგნოდ შესული“, ასევე „მამულ დაწერილი“.

ოჯახის წევრთა ქონებრივი ურთიერთობის საკითხები სხვა პირთა შორის (მაგალითად, უკანონოდ შობილთა უფლებები, განიხილება ქართული მემკვიდრეობითი სამართლით და მათ არ შეეხებათ.

ქველი ქართული

სამემკვიდრეო

სამართალი

ქართული სამეცნიერო სამართალი

მემკვიდრეობითი სამართლის ცნება. იგი იმ სამართლებრივ ნორმათა ერთობლიობაა, რითაც განისაზღვრება გარდაცვლილის მიერ დატოვებული ქონების (სამკვიდროს) ბედი. მემკვიდრეობითი სამართალი საკუთრების სამართლის განშტოება, მისი ნაწილია. წარმოუდგენელია მემკვიდრეობის არსებობა საკუთრების არსებობის გარეშე.

ადრეფეოდალიზმის ხანის არც ერთი საკანონმდებლო ძეგლი ჩვენამდე შემორჩენილი არ არის, რომელშიაც მოცემული იქნებოდა სამემკვიდრეო სამართლის საკითხები. სამაგიეროდ გვაქვს საისტორიო ხასიათის თხზულებები, აგიოგრაფიული ძეგლები, რომელთა მეშვეობით ხერხდება აღნიშნული პრობლემების გარკვევა.

გაერთიანებული ფეოდალური ხანიდან კი სამემკვიდრეო სამართლის საკითხებზე გარკვეულ ცნობებს გვაწვდის დავით აღმაშენებლის ანდერძები, ასევე XIII საუკუნის ძეგლი, ქართლის ერისთავის გრიგოლ სურამელის ანდერძი შიომღვიმისადმი. სამემკვიდრეო სამართლის საკითხებს არეგულირებს ბაგრატ კურაპალატის, გიორგი ბრწყინვალეს, ბექასა და ალბულას სამართლის წიგნები, ხოლო XVIII საუკუნიდან ვახტანგის სამართლის წიგნი და მის მიერ შედგენილი კოდიკო. საინტერესო ცნობებია მოცემული XIX საუკუნის დასაწყისის შედგენილ ძეგლში „საქართველოს ჩვეულებითი სჯული“.

ქართულ მემკვიდრეობით სამართალს სწავლობდნენ: მ. კოვალევსკი, ივ. ჯავახიშვილი, ი. სურგულაძე, ი. დოლიძე, დ. ფურცელაძე, ა. ვაჩიშვილი, გ. ნადარეიშვილი და ქართველი ეთნოგრაფები. ამომწურავად აღნიშნული პრობლემა შეისწავლა ბ. ზოიძემ თავის სადოქტორო დისერტაციაში¹.

ჩვენთვის ძალზე მნიშვნელოვანია ქართული სამართლის ისტორიის პატრიარქის აკად. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებანი მემკვიდრეობის ტერმინოლოგიის, არსისა თუ ფორმების შესახებ საქართველოში.

ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, მემკვიდრეობის სამართალი შეი-

ძლებოდა მხოლოდ მაშინ გაჩენილიყო, როცა კერძო საკუთრება გაჩნდა... უკვე VIII-IX საუკუნეებში საქართველოში მემკვიდრეობითი სამართალი არსებობდა¹.

ივ. ჯავახიშვილი არკვევს მემკვიდრეობითი სამართლის აღმნიშნულ ტერმინებს. მისი აზრით, მემკვიდრეს (მამრობითი სქესის ჩამომავალს) „მკვიდრი“ ერქვა. ამასთან, საკუთრების დამკვიდრება, ანუ მიღება შეიძლებოდა მშობლების სიკვდილის შემდგომ, ვფიქრობთ, ცდება მეცნიერი, როცა აღნიშნავს, რომ „თუ მშობლები მოისურვებდნენ თავის სიცოცხლის დროსაც საკუთარი ხელით „ხორციელად-მშობელთა მონაგები შევილთა განუყვიან“ ხოლმე“². ამ შემთხვევაში მემკვიდრეობასთან კი არ გვაქვს საქმე, არამედ საკუთრების გაყოფასთან, მემკვიდრეობის საკითხი მხოლოდ სამკვიდროს დამტოვებლის გარდაცვალების შემდეგ დგება. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, ქრისტიანული მართლმადიდებლური საეკლესიო სამართალი მემკვიდრეებს სქესის განურჩევლად თანაბარ წილს უწესებდა, მაგრამ საქართველოში ეს წესი დაცული არ იყო და შეიძლება თანასწორი წილი არ ეძლეოდათ, არამედ უფროსს ზედმეტი ეკუთვნებოდა, რასაც „საუხუცესო“ ეწოდებოდა, ხოლო დანარჩენი მემკვიდრეებისათვის მისაკუთვნებულს, „ზვედრი“ ეწოდებოდა, თანასწორ წილს კი „სწორი“ ეწოდებოდა. ამასთან, თანაბარ წილს მემკვიდრეთა შორის წილის ყრით (ანუ კენჭის ყრით) ყოფდნენ³.

ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ ქართული მემკვიდრეობითი სამართლის მიხედვით მემკვიდრეებად გამოდიოდნენ როგორც ვაჟები, ისე ქალები. მაგრამ ქალი იმ შემთხვევაში მიიღებდა მემკვიდრეობას, თუ იგი იყო „სახლსა შინა“, ე.ი. გათხოვილი არ ყოფილა. გათხოვილ ქალს მშობლების მემკვიდრეობაში წილი არ ეკუთვნოდა. მაგრამ, როდესაც სახეზე არ იყვნენ მამრობითი სქესის მემკვიდრეები და მამული უმკვიდროდ რჩებოდა, მაშინ ქონება და „მამულ-დედული“ მდღერობით სქესსა და მის შთამომავლებზე გადადიოდა. იმ შემთხვევაში კი, თუ საერთოდ აღარავინ იყო მემკვიდრედ, არც ქალი და არც კაცი, მაშინ ასეთ მამულს მეფე, სახელმწიფო ეპატრონებოდა და სახელმწიფო საკუთრება ხდებოდა. ასეთია ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებანი ქართული კანონისმიერი მემკვიდრეობის შესახებ.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტ. VII, გვ. 272, 1984.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 273.

¹ ბ. ზოიძე, ძველი ქართული მემკვიდრეობითი სამართალი, თბ., 2000 წ.

ივ. ჯავახიშვილი იხილავს მემკვიდრეობის მეორე ფორმასაც – ანდერძით მემკვიდრეობას. მეცნიერის აზრით, ქართული ანდერძის სა-სამართლებრივი ბუნება რომაული სამართლის ინდენტურია, მას მისდევს. ივ. ჯავახიშვილი არკვევს ტერმინ „ანდერძის“ ეტიმოლოგიას და მიუ-თითებს, რომ ამ ტერმინის დამკვიდრებამდე ქართულში იხმარებოდა ტერმინი „ალთქუმაჲ“, ხოლო შემდგომში შემოვიდა და დამკვიდრდა „ანდერძი“, როგორც იურიდიული ტერმინი. ეს ტერმინი სპარსულიდან შემოვიდა. სპარსულში „ანდარზ“ რჩევას, განგებას, შევედრებასა და ანდერძს ნიშნავდა. რაც შეეხება ტერმინ „უნდერძოჲ“-ს, იგი ისეთ პირთა აღსანიშნავად გამოიყენებოდა, რომელთაც სიკვდილის წინ თავი-სი ნება არ გამოუხატავთ ანდერძით. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, ანდერძი იყო მესაკუთრის ნება წინასწარ, სიტყვიერად ან წერილობით განაცხადებინა თუ ვის უნდა გადასცემოდა ქონება, ჩვეულებითი სა-სამართლის მიხედვით და კანონით კი არა, არამედ მის მიერ აღნიშნული რიგითა და რაოდენობით ან ზოგიერთ მემკვიდრეს საერთოდ არ მიეღო წილი. ამრიგად, ივ. ჯავახიშვილის აზრით, არსებობდა როგორც წერ-ილობითი, ისე სიტყვიერი ანდერძი. ივ. ჯავახიშვილი ასახელებს დავით აღმაშენებლის ანდერძებს, გრიგოლ კურაპალატის ანდერძსა და სხვ. იმ შემთხვევაში, როდესაც მოანდერძის ნების გამოხატვა დიდ-მნიშვნელოვან საქმეს შეეხებოდა, უნდა შედგენილიყო ანდერძი, მას-ში დაცული უნდა ყოფილიყო ანდერძის ფორმა ანუ კანონიერი ფორმ უნდა ჰქონოდა. ანდერძებში მითითებული უნდა ყოფილიყო, რომ იგი შედგენილი იყო მოანდერძის ნება-სურვილით და არა იძულებით, მოანდერძე სრულ ჭკუაზე უნდა ყოფილიყო, ე.ი. ჯანმრთელი. ანდერძი შეიძლებოდა მოანდერძეს საკუთარი ხელით დაეწერა. ანდერძში აუცი-ლებლად უნდა ყოფილიყო მითითებული მოანდერძის ვინაობა, რომელიც ხელს აწერდა ანდერძს და თუ წერა-კითხვა არ იცოდა, მაშინ მისი სურვილის შესაბამისად სხვას უნდა მოეწერა ხელი. ანდერძის ნამდ-ვილობისათვის საჭირო იყო ასევე მოწმეების თანდასწრება ანდერძის შედგენისას და მათი ხელმოწერა ანდერძზე.

ანდერძის დამტოვებელი თავისი ანდერძის აღმასრულებლად გარკვეულ პირს ასახელებდა, ასევე სანდო პირს, ხშირად სულიერ მოძღვარს, რომელიც მოანდერძის გარდაცვალების შემდეგ წარმოად-

გენდა ამ ანდერძს და წაუკითხავდა მემკვიდრეებს.

სამართლის მეცნიერებაში გამოთქმული იყო სხვადასხვა მო-საზრება როგორც მემკვიდრეობის არსის, ისე მისი ისტორიული გან-ვითარების გზის შესახებ. მეცნიერთა უმრავლესობა მემკვიდრეობის განვითარების ისტორიულ გზას ასე წარმოადგენს: თავდაპირველად მემკვიდრეობას ლეზულობდა გვარი, შემდომ ოჯახი. მემკვიდრეობის საოჯახო წესს საფუძველი ეყრება მატრიარქალური გვარის დაშლის შემდგომ, ინდივიდუალური ოჯახის შექმნით.

სამართლის მეცნიერება და იურიდიული პრაქტიკა იცნობს მემკვი-დრეობის ორ ფორმას: ანდერძით მემკვიდრეობასა და კანონით მემკვიდრეობას. კანონით მემკვიდრეობის საკითხი მაშინ დგება, როდესაც ანდერძი არ არსებობს ან ანდერძი სახეზეა, მაგრამ კანონიერე-ბას მოკლებულია, არასრულყოფილია და ვერ გამოდგება მემკვიდრე-ობის სამართლიანად გადასაწყვეტად.

სამეცნიერო ლიტერატურაში დასმულია საკითხი ანდერძით მემკვიდრეობისა და კანონით მემკვიდრეობის პირველობის შესახებ, ანუ რომელია უფრო ადრინდელი. ამ საკითხზე საკმაოდ ფართოდ და სრულად მსჯელობს პროფ. ბ. ზოიძე¹.

სამართლის ისტორიკოსთა გარკვეული ნაწილი თვლის, რომ არ შეიძლება საკითხის ასე დასმა, თუ რომელია პირველი და რომე-ლი მეორე. მემკვიდრეობის ორივე სახე, ფორმა წარმოიშვა და ვი-თარდებოდა ერთდროულად². მეცნიერთა გარკვეული ჯგუფი არ იზიარებს ამ თვალსაზრისს და თვლის, რომ ჯერ ანდერძისმიერი მემკვიდრეობა უნდა გაჩენილიყო, ხოლო შემდეგ კანონისმიერი მემკვიდრეობა (ი. ბელიაევი)³. ეს შეხედულება გაიზიარა მემკვიდრეობითი სამართლის ცნობილმა სპეციალისტმა ვ. ნიკოლსკიმ⁴. ანდერძისმიერი მემკვიდრე-

¹ ბ. ზოიძე, ძველი ქართული მემკვიდრეობითი სამართალი, თბ., 2000, გვ. 86-90.

² Л. Руднев, О духовных завещаниях по русскому гражданскому праву в историческом развитии, Киев, 1894, стр. 34-35.

³ И. Беляев, О наследстве без завещания по древним русским законам по уложению царя Алексея Михайловича, М. 1858, стр. 7.

⁴ В. Никольский, О началах наследования в древнейшем русском праве, Историческое изложение, Москва, 1859, стр. 118.

ობის პირველობის საწინააღმდეგო თვალსაზრისს ავითარებდა ცნობილი რუსი ცივილისტი პ. ციტოვიჩი. მისი შეხედულებით, კანონისმიერი მემკვიდრეობის პირველობის სასარგებლოდ მეტყველებს ის, რომ პირველყოფილ ხალხებში საერთოდ არ არსებობდა ანდერძი, უცნობი იყო იგი ძველი გერმანელებისათვის, არც რომაელები იცნობდნენ მას თორმეტი ტაბულის კანონებამდე, არ იცნობდა მას სოლონის კანონები და სხვ. მისივე აზრით, ანდერძისმიერი მემკვიდრეობა არც ერთ ხალხში არ ჩანს პირველი. იგი მემკვიდრეობის თავდაპირველ ფორმად კანონით მემკვიდრეობას მიიჩნევს¹. ამავე თვალსაზრისს იზიარებს ი. პოკროვსკი².

პროფ. ბ. ზოიძე აანალიზებს სხვადასხვა მეცნიერთა შეხედულებებს ამ საკითხზე და დაასკვნის: „ჩვენის აზრით, სწორად უნდა ჩაითვალოს კონცეფცია, რომელიც თვლის, რომ ჯერ გაჩნდა კანონისმიერი მემკვიდრეობა და ამის შემდგომ კი — ანდერძისმიერი“³.

ჩვენ ვემხრობით იმ ავტორთა მოსაზრებას, რომლებიც თვლიან ანდერძისმიერი მემკვიდრეობის პირველობას. არგუმენტად მოვიშველიებთ იმ ფაქტს, რომ ჯერ ინდივიდი, ინდივიდუალური ნებაა, ხოლო შემდგომ კოლექტივი და კოლექტიური ნება ანუ კანონი. ინდივიდუალური ნების შედეგია ანდერძით მემკვიდრეობა, ხოლო კოლექტიური ნების შედეგია კანონი და კანონით მემკვიდრეობა.

მემკვიდრეობითი სამართლის ობიექტები

აქ უნდა გაირკვეს საკითხი რა შეიძლება იყოს ყოფილიყო მემკვიდრეობის ობიექტი. სწორია მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც მემკვიდრეობის ობიექტები იგივე საკუთრების ობიექტებია. ისტორიულად მემკვიდრეობის უფლება ჯერ მოძრავ, ხოლო შემდეგ უძრავ ქონებაზე გაჩნდა.

¹ П. Цитович, Исходные моменты в истории русского права наследования, Хорьков, 1870, стр. 77-85.

² И. Покровский, Основы проблемы гражданского права, Петроград, 1917, стр. 296.

³ ბ. ზოიძე, ფეოდალური საქართველოს მემკვიდრეობითი სამართალი, ბათუმი, 1992 წ., გვ. 10.

მემკვიდრეობის ობიექტებიდან, პირველ ყოვლისა, უნდა დავასახელოთ უძრავი ქონება, ხოლო უძრავი ქონებიდან — მამული. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, მამული მამისაგან მემკვიდრეობით მიღებული უძრავი საკუთრება იყო. ზოგიერთი მეცნიერი „მამულის“ ცნებაში მარტო მიწას კი არ გულისხმობს, არამედ საკუთრების სხვა ობიექტსაც, ყოველგვარ ქონებას, რომელიც მამისაგან არის დატოვებული. მეცნიერთა უმრავლესობა მაინც იმის მომხრეა, რომ მამული მიწის ნაკვეთია, რომელიც გადაეცემა მემკვიდრეობით, ან საკუთრებაში ან მფლობელობის უფლებით.

„მამული“ ერთგვარ განშტოებას, სახეს წარმოადგენდა „საკარგავი“. მეცნიერებაში საკარგავის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა. ამის მიუხედავად, შეიძლება დავეთანხმოთ იმ მეცნიერებს, რომლებიც მიუთითებენ, რომ საკარგავი არის პირობითი, დროებითი მიწისმფლობელობა სამსახურისათვის, რომლის ყიდვა ან გაყიდვა არ შეიძლება. იგი ემსგავსება რუსულ „поместье“-სა და დასავლეთევროპულ „Beneficium“-ს.

მემკვიდრეობის ობიექტს წარმოადგენდა „ნასყიდი“ ქონება. ისტორიულად საქართველოში ნასყიდობის თავისუფლება არსებობდა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მცირე გამოჩაკლისებს. მაგალითად, მამულის გაყიდვის დროს ბატონთან შეთანხმება, მისი საქმის ყურში ჩაყენება. მეცნიერთა აზრით, აქ ბიზანტიის მსგავს მოვლენასთან გვაქვს საქმე, სადაც მამულის ყიდვა-გაყიდვა შეზღუდული იყო საჯარო საწყისების სასარგებლოდ.

მემკვიდრეობის ობიექტი იყო მონაგები. ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, „მონაგები“ იყო ის ქონება, რაც მოგებული იყო. სხვანაირად მონაგები შრომა-გარჯით მოპოვებული ქონება იყო. მემკვიდრეობის დროს ასეთი ქონება მეტად მყარ და მიუღვევარ (არასადაო) ქონებად ითვლებოდა.

იურიდიულ ლიტერატურაში დასახელებულია ასევე მემკვიდრეობის ისეთი ობიექტი, როგორცაა „ნასისხლი“ ქონება ანუ „სისხლის ფასში“ მიღებული ქონება. იგი შეიძლება ყოფილიყო როგორც მოძრავი, ისე უძრავი ქონება.

მემკვიდრეობის ობიექტად შეგვიძლია დავასახელოთ ასევე ნამზოვი ქონებაც.

კანონისმიერი მემკვიდრეობის არსის გასარკვევად თვით სახელწოდება „კანონისმიერი მემკვიდრეობა“ გვეხმარება, რომლის ძალითაც აქ კანონი მბრძანებლობს და არა მამკვიდრებელი. კანონისმიერი მემკვიდრეები მაშინ გამოდიან ასპარეზზე, როდესაც არ არსებობს ანდერძი ან არის იგი, მაგრამ სრულიად უსამართლო, კანონსაწინააღმდეგო. ასეთ შემთხვევაში ადგილი აქვს კანონისმიერი და ანდერძისმიერი მემკვიდრეობის დაპირისპირებას, რაც საბოლოოდ კანონისმიერი მემკვიდრეობის წესის გამარჯვებით მთავრდება, ე.ი. მემკვიდრეობის საკითხი გადაწყდება კანონისმიერი მემკვიდრეობის მიხედვით.

კანონისმიერი მემკვიდრეობა არ ანიჭებს აბსოლუტურ თავისუფლებას მონადერძეს, იგი გარკვეულად ზღუდავს მას, იმიტომ, რომ კანონი საერთო ნებაა.

კანონისმიერი მემკვიდრეობა საფუძველს იღებს ზნეობიდან, კანონი ხომ ზნეობრივი უნდა იყოს. ამიტომაც კანონისმიერი მემკვიდრეობის წესები შეიცავს ხალხის ზნეობის შესაბამის ნორმებს. მეორე მხრივ, კანონისმიერი მემკვიდრეობის წესები ადათობრივ ნორმებსაც ეყრდნობა. ადათი ხომ ის ქცევის წესია, რომელიც საუკუნეების განმავლობაში ყალიბდება და მას ნებაყოფლობით ასრულებს საზოგადოება. სწორედ იმიტომ, რომ საზოგადოების წევრები ნებაყოფლობით ასრულებენ ადათობრივ ნორმებს (ამ შემთხვევაში სამკვიდრო ქონების მიკუთვნების ნორმებს), ადათი შეიძლება საფუძველად დაედოს სამემკვიდრეო კანონს და ადათი იქცეს კანონად.

კანონისმიერი მემკვიდრეობის ფარგლები. მემკვიდრეობის ფარგლებზე მსჯელობისას უნდა გაირკვეს, ვინ შეიძლება იყოს ყოფილიყო მემკვიდრე საქართველოში უძველესი პერიოდიდან, ან ვისი მემკვიდრე უნდა ყოფილიყო ესა თუ ის პირი.

მემკვიდრეობის საფუძველს შეადგენდა სისხლით ნათესაობა. შეინიშნება ასევე ხელოვნური ნათესაობის (არასისხლით ნათესავი) მემკვიდრეობაც, მაგრამ ძალზე შეზღუდულად (მაგ., გამზრდელის, ძმადნაფიცის მემკვიდრეობა). პროფ. ბ. ზოიძე ავითარებს საწინააღმდეგო მოსაზრებას: „... ნათესაობის ეს ფორმალური ხაზი სამემკვიდრეო უფლებებს არ ქმნის. ... ხელოვნურ ნათესაობებს შორის შეიძლება სისხლისმიერ ნათესაობაზე უკეთესი კავშირი იყოს, ადგილი ჰქონდეს უსასყიდლო

ქონებრივ ურთიერთობებს და ა.შ., მაგრამ ისინი ერთი მეორის მემკვიდრეები ვერ იქნებიან“. ამის დასამტკიცებლად ბ. ზოიძეს მოაქვს ეთნოგრაფიული ხასიათის მაგალითები. ბ. ზოიძის კატეგორიული განცხადებით „მემკვიდრეობა სისხლით ნათესაობაზე აგებული ინსტიტუტია“¹.

ნათესაობის აღსანიშნავად (რომელიც შეიძლება მემკვიდრედ გამოსულიყო) ქართულში მრავალი ტერმინი გამოიყენებოდა: შვილი, მშობელი, მკვიდრი, თვისი, მეყვსი...

ფეოდალურ საქართველოში უძველესი დროიდან მემკვიდრეობა გადადიოდა ერთსახლობაზე ანუ გაუყრელ ოჯახზე. ამ შემთხვევაში სამკვიდრო ოჯახიდან არ გადიოდა და იქვე რჩებოდა. შედარებით მოგვიანებით მემკვიდრეობად გამოდიან ოჯახიდან გაყრის შედეგად გასული ნათესავები.

ქართული სამართლის მიხედვით კანონით მემკვიდრეთა წრეში, პირველ ყოვლისა, შედიოდნენ შვილები, ამასთან, უპირატესობა ინიჭებოდათ ვაჟიშვილებს.

მემკვიდრეობაში შვილები (ვაჟიშვილები) მშობლების პირდაპირი მემკვიდრეები იყვნენ. ვაჟიშვილის უპირატესობა ქალიშვილთან შედარებით იმით იყო განპირობებული, რომ ვაჟიშვილები იყვნენ გვარის გამგრძელებლები. გარდა ამისა, ვაჟიშვილი წინაპართა საკულტო წეს-ჩვეულებების შემსრულებელია. იგი სხვა უპირატესობითაც ხასიათდებოდა, მაგალითად, მეომარი, დამცველი, სისხლის ამღები და სხვ. უვაჟიშვილო ოჯახი მოიხსენიებოდა როგორც „დავსებული“, „ამოწყვეტილი“, „ოხერი“ და სხვ. რაც შეეხება ქალიშვილს, იგი აგრძელებს სხვა გვარის სიცოცხლეს, რადგან სახლიდან მიდის. ვაჟიშვილის უპირატესობა მემკვიდრეობაში ქალიშვილთან შედარებით იმითაც იყო განპირობებული, რომ მხოლოდ მას შეეძლო წინაპართა წეს-ჩვეულებების შესრულება, და ის ვალდებული იყო, რაც ოჯახს კისრებოდა მებატონისა თუ საზოგადოების წინაშე. სწორედ ამ მიზნით მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხებში (ებრაელებში) უშვილოდ გარდაცვლილი ძმის ცოლი უნდა შეერთო მას, რათა არ გადაშენებულიყო გარდაცვლილი ძმის ოჯახი. ამ მოვლენას (ლევირატი) საქართველოს ზოგიერთ კუთხეებშიც ჰქონია ადგილი. მეცნიერები ადასტურებენ, რომ ოჯახის სიცოცხლის გაგრძელების საშუალებას წარმოადგენდა ასევე შვილად აყვანაც.

მშობლების ქონების მემკვიდრეობად გამოდიან ვაჟიშვილები. ამასთან, ქართული სამართალი შვილებს თანასწორად არ ანიჭებს

¹ ბ. ზოიძე, ძველი ქართული მემკვიდრეობითი სამართალი, თბ., 2000, გვ. 97.

მემკვიდრეობას, არამედ აწესებს „საუფროსოს“, „სასაშუალოს“ და „საუმცროსოს“.

„საუფროსო“ არის მემკვიდრეობაში დამატებითი წილი უფროსი შვილისათვის. ზოგჯერ მას უწოდებენ „საუხუცესოს“.

საუფროსოს თანაბარი ტერმინი იყო სახუცესო, ეს ტერმინი უფრო ძველია. საუფროსო კარგად ჩანს ქართული სამართლის ძეგლებში. მაგალითად, ტახტის მემკვიდრეობის წესში, ბექას სამართალში იგი იწოდება სახუცესოდ (მუხლი მე-8). ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნში აზნაურების გაყრისას, რომელსაც გლეხები ჰყავს, სახუცესო (საუფროსო) არის ერთი გლეხი, დიდებულთა გაყრისას – 1 სოფელი, გლეხთა გაყრისას „თავი სახლი“, ანუ ერთი ვენახი, ანუ უფროსნი ჭურნი. ვახტანგის სამართლის წიგნით დიდებულთა გაყრისას, ყოველი ოცი კომლიდან, უფროსი ერთს, უკეთესს თვითონ ირჩევს და, მეორეს უარესს ძმები აძლევენ (მუხლი მე-100), გლეხთა გაყრისას უფროსისაა დარბაზი დერეფნით (მუხლი 204-ე). საუფროსოს არსებობა ქართული სამართლით უნდა აიხსნას იმით, რომ უფროსი წინაპართა კულტის სამსახურის მოთავეა, და შესაფერისი ხარჯები აწევებდა მას. ამიტომაც საუფროსო იყო ოჯახის მოთავეობის ტვირთის კომპენსაცია. საუფროსო არ არის მხოლოდ ქართული მოვლენა. მას იცნობდა ინდური, ირანული და სხვა ქვეყნების სამართალი. მ. კოვალევსკი ფიქრობდა, რომ ქართლში საუფროსო შემოსული იყო ირანიდან. ამის საპირისპიროდ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ქართული საუფროსო ეროვნულ ნიადაგზე წარმოიშვა (ბ. ზოიძე). საუფროსოს საფუძველი ბიბლიიდან მოდის. მსგავსად ესავისა და იაკობის ურთიერთობისა, ქართლშიაც საუფროსო წინაპართა კულტის სამსახურის მოვალეობის შესრულებით უნდა აიხსნას.

ჩვენი აზრით, საუფროსო იგივეა, რაც მაიორატი. საპირისპირო მოსაზრება აქვს ბ. ზოიძეს.

საუმცროსო არის უმცროსი ძმის დამატებითი წილი სამემკვიდრეო ქონებაში. იგი ისევე ძველია, როგორც საუფროსო. საკანონმდებლო ძეგლებში საუმცროსო გვხვდება XIV საუკუნიდან (იხ. ბექას სამართალი, მუხლი 49-ე. აქედან ჩანს, რომ იგი ჩვეულებითი სამართლის ინსტიტუტია). ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით (მუხლი 103-ე) საუმცროსოდ გათვალისწინებულია სასახლე, გაყრისას – კალო-საბძელი უმცროსს ეძლეოდა (მუხლი 204-ე). ბ. ზოიძე მინორტის მნიშვნელობის შესახებ აღნიშნავს, რომ საქართველოში

უცნობია „მინორტის“ კლასიკური ნიშნები, ე.ი. მინორტში იგი გულისხმობს ბეითალმანი ქონების გადასვლას უმცროსის ხელში. ჩვენი აზრით, მაიორატი და მინორტი ერთდროულად არსებობდა ერთმანეთის გვერდით, ისე როგორც საუფროსო და საუმცროსო.

მეტად საინტერესოა საუმცროსოს ანუ მინორტის ახსნა: ა) ქონების დამტოვებლის გარდაცვალების დროისათვის უმცროსი ძმა ხელმოკლედაა უფროს ძმებთან შედარებით (მ. კოვალევსკი) ან მინორატის წარმოშობის მიზეზად (გ. ფრეზერი) ასახელებს პირველი ღამის უფლებას, რომ უფროსი ძმის შვილობაში ეჭვი იბადება პირველი ღამის უფლების გამო.

სასაშუალო არის შუათანა ძმის წილი მემკვიდრეობაში, იგი შედარებით გვიანდელი წესია, შემოღებულია გიორგი XI-ის მიერ. ვახტანგის სამართლის წიგნის 102-ე მუხლის მიხედვით, შუათანას ერთს რამეს მაინც მისცემენ: „თუ სამი და ოთხი შუათანა ძმები არიან, ამ გლეხების ოცისთავი იანგარიშონ, რამდენიც კომლი დადგეს, ის შუათანას ძმებს გაუყონ ერთი მეორეზე, რომელი უფრო მოჭირნახულე იყოს, ისე გაუყოს“.

საჭირნახულე – ჭირნახულისათვის, გარჯილობისათვის განკუთვნილი წილია. იგი შეიძლებოდა მიეღო როგორც უფროსს, ისე საშუალო ან უმცროს ძმას. ყოფილა შემთხვევა, როცა ერთდროულად გამოუყვიათ საუფროსოც, საუმცროსოც, სასაშუალოც და საჭირნახულოც. დავით ბატონიშვილის სამართალი ითვალისწინებს წილს გარჯილობისათვის, რაც იგივე საჭირნახულოა.

ქართული სამემკვიდრეო სამართალი იცნობს ავადმყოფი შვილის წილს მემკვიდრეობისას, თუმცა ეს საკითხი უშუალოდ ქართული კანონმდებლობით არ წესრიგდება, არამედ ვახტანგ VI-ის კოდიკოში შეტანილი ბერძნული სამართლის 295-ე მუხლით.

ქართული სამართალი არეგულირებს ქალიშვილების სამემკვიდრეო საკითხებსაც. ქართული კანონმდებლობა, მართალია, ქალიშვილსაც ცნობს მემკვიდრედ, მაგრამ არ უთანაბრებს მას ვაჟიშვილს. „გრიგოლ ზანძელის ცხოვრებიდან“ ჩანს, რომ ქალიშვილი, რომელიც იყო სახლსა შინა მისთანა“, ე.ი. გაუთხოვარი ქალიშვილიც მემკვიდრე გამოდის. რაც შეეხება გათხოვილ ქალს, მას მემკვიდრეობა არ ეძლევა, მისი სამემკვიდრეო უფლებები მზითევით შემოიფარგლებოდა. თუ ძმები არ ჰყავს და ქალიშვილს მოყვანილი ჰყავს მეუღლე ზედსიძედ, მაშინ (ქალიშვილი) მშობელთა ქონების (მაჟულის) სრული მემკვიდრე ხდება. ზედსიძეობის

ორი წესია დაფიქსირებული ალბუღას სამართლის 72-ე და 73 მუხლებში: „წიგნით შესვლა“ ანუ „თავის დაწერა“ და „უწიგნოდ შესვლა“ ანუ „თავდაუწერლობა“. პირველი იძენს მამულის უფლებას (იხ. ვახტანგის სამართლის წიგნის მუხლი 145-ე), სადაც აღნიშნულია, რომ „თუ კაცი ამოვარდეს და ვაჟიშვილი არ დარჩეს, და ქალი დარჩეს, ის ქალი ვინც შეირთოს, თავისი მამის სახლ-კარი, საქონელი, მამული, იმ ქალს მიეცეს“.

ნაშვილები, როგორც მემკვიდრე გათანაბრებულია ღვიძლ შვილებთან. ნაშვილები ძირითადად ქმრის ნათესავია, მაგრამ შეიძლება არანათესავიც ყოფილიყო. ნაშვილებს ქონება ეძლეოდა შვილების თანაბრად როგორც კანონით, ისე ანდერძით. ბექას სამართლის მიხედვით (მუხლი 59-ე), ნაშვილები კარგავს მემკვიდრეობის უფლებას თუ იგი გაძევებულია ოჯახიდან.

უკანონოდ შობილთა სამემკვიდრეო უფლებები, ანუ კანონიერი ქორწინების გარეშე დაბადებულთა მემკვიდრეობა ქართულ სამართალში იწოდება როგორც ნაბიჭვართა მემკვიდრეობა და ისინი სარგებლობენ უადრესად შეზღუდული უფლებებით. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი პირდაპირ მიუთითებს, რომ „ნაბიჭურის წილი არ არის მამულში“, მაგრამ სხვა ადგილზე გარკვეული შეღავათებია მისთვის დაწესებული (იხ. მუხლი 110-ე). აქ აღნიშნულია, რომ, თუ ნაბიჭვარი ძმებს ეყმობა, მაშინ „ძმებმა ერთის ყმის ალაგს უნდა არჩინონ“, ან თუ ძმები დაიხუცებიან და ბუშის მეტი არავინ დარჩება, ბიძებმა მას ერთი ყმის მამულის ოდენი მიწა უნდა მისცენ. ასევე ედება წილი მას საქონელშიც. სასამართლო პრაქტიკის ანალიზით ირკვევა, რომ ბუშის მემკვიდრეობის საკითხის გადაწყვეტისას ითვალისწინებდნენ მის პიროვნულ თვისებებს, რამდენად გამრჯე იყო იგი, რა მონაწილეობა აქვს მიღებული საოჯახო საქმიანობაში, როგორია ძმების დამოკიდებულება მის მიმართ და სხვ. თუ ზემოთ აღნიშნულ მონაცემებს დააკმაყოფილებდა ბუშის პიროვნება, იგი „მშრალზე“ არ დარჩებოდა, მას გარკვეულ ქონებას აძლევდნენ.

აღმავალი და გვერდითი ხაზის სამემკვიდრეო უფლებებზე მსჯელობისას უნდა ითქვას შემდეგი: ქართულ სამართალში მკვეთრად არ არის გამოხატული მშობლების სამემკვიდრეო უფლებები. აღსანიშნავია, რომ ქრისტიანული ქვეყნების სამართალშიც (მაგალითად, რუსულშიც) მკვეთრად არ ჩანს მშობლების მემკვიდრეობის სურათი. ქართულ ეროვნულ ძეგლებში, როგორცაა ბექა-ალბუღას, გიორგი ბრწყინვალისა თუ ბაგრატი კურაპალატის სამართლის წიგნები არ შეიცავენ რაიმე ნორმას მშობელთა სამემკვიდრეო უფლებების თაობაზე, მაგრამ სხვადასხვა წყაროების ანალიზით დასტურ-

დება, რომ მშობლები არიან შვილების მემკვიდრეები.

რაც შეეხება გვერდითი ხაზის ნათესავებს – ძმებს, ძმიშვილებსა და დიშვილებს – თუმცა საკანონმდებლო ძეგლებში არ ჩანს მათი კანონისმიერი მემკვიდრეობა, მაგრამ ისინი მემკვიდრეობად გამოიწვევიან ანდერძების ძალით. ამდენად, დასტურდება, რომ ისინი მემკვიდრეობაში წილს ღებულობენ, როცა აღარ არის კანონისმიერ მემკვიდრეთა პირველი ან მეორე რიგი. პროფ. ბ. ზოიძის მითითებით, გვერდითი ხაზის ნათესავები სამემკვიდრეო ურთიერთობებში მშობელთა ყველაზე რეალური კონკურენტები არიან.

კანონით მემკვიდრეთა წრეში შედიოდა ქვრივი. ალბუღას სამართლის მიხედვით, თუ ქვრივი უშვილოა, მას რჩება თავისი მზითევი, მამული კი ბატონს, ე.ი. ქვრივი მემკვიდრეა, მაგრამ არა მამულისა, მამულს ვერ მიიღებს მემკვიდრეობით. ქვრივი მამაკაცი, თავისი ცოლის ქონების მემკვიდრეა. თუ ახალი დაქორწინებულია და ისე გარდაეცვალა ცოლი – ქმარს ცოლის მზითევის შესამედი ერგება. ერთი წილი სულს ხმარდება, ერთიც ქალის პატრონს ეძლევა. უშვილო ქვრივი, თუ ახალ ქმარს შემოიყვანს ოჯახში (ზეღისძედ), მაშინ ხდება გარდაცვლილი ქმრის ქონებისა და მამულის სრული მემკვიდრე. პროფ. ბ. ზოიძის დასკვით, „ქართულ სამართალში ქვრივი ქალის სამემკვიდრეო უფლებები მართალია არსებითად სარჩოსთანაა გაიგივებული, მაგრამ ზშირია შემთხვევები, როცა იგი ბევრად აღემატებოდა მას და ზოგჯერ სრული სამემკვიდრეო უფლების სახით წარმოგვიდგებოდა“.

ბოლოს, საინტერესოა უპატრონო ანუ ბეითალმანი ქონების მემკვიდრეობის საკითხი, მისი ბედი. ბეითალმანი ქონება ისეთი ქონებაა, რომელსაც მემკვიდრე არ ჰყავს, ანუ პატრონი არ გამოუჩნდა.

ქართულ ენაზე ასეთი ქონების აღსანიშნავად გვაქვს მშვენიერი ტერმინი „უპატრონო“ (ვფიქრობთ, არც ტერმინი პატრონია სუფთა ქართული, იგი რომაულიდან უნდა შემოსულიყო), მაგრამ მის გვერდით გამოიყენებოდა არაბულ-ებრაული ტერმინი ბაითალმანი (ებრაულად „ბათი“ – სახლი, არაბულად „ხაზინა“).

უძველესი პერიოდიდან როგორც მოსულმანურ, ისე ქრისტიანულ ქვეყნებში ბეითალმანი ქონებას ეპატრონებოდა სახელმწიფო. იგივე წესი ყოფილა საქართველოშიაც, უპატრონო ქონებას ისაკუთრებდა მეფე ან ბატონი. გიორგი ბრწყინვალის სამართლის 28-ე მუხლი ბეითალმანი ქონებას ეხება. ამ მუხლით ბეითალმანი ქონება სახელმწიფოს

1 ბ. ზოიძე, ძველი ქართული მემკვიდრეობითი სამართალი, თბ., 2000, გვ. 256.

კი არ მიაქვს, არამედ გარდაცვალებულის მეგვარეს უნდა ებოდოს და თუ გვარშიც აღარავინ გამოჩნდა, მაშინ იმ ადამიანებს უნდა მიეცეთ, ვინც სალაშქროდ დადის და ბეგარას ასრულებს, ანუ სახელმწიფოს წინაშე ვალდებულებებს იხდის. ქართულ იურიდიულ პრაქტიკაში ამკარად ჩანს ტენდენცია — ბეთალმანი ქონების მიკუთვნებისას გათვალისწინებულ იქნეს კერძო პირთა (ნათესავების ინტერესები) და, ამავე დროს, საჯარო ანუ სახელმწიფო ინტერესები. ბეთალმანი ქონების მიმღები იჭერს რა გარდაცვლილის ადგილს, კისრულობს ყველა იმ ვალდებულებების შესრულებას, რაც ქონების დამტოვებელს უნდა შეესრულებინა.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 113-ე მუხლის მიხედვით, თუ კაცი უმემკვიდრეოდ გარდაიცვალა, მისი მამული ხელმწიფეს ეკუთვნის. ხელმწიფეს კი შეუძლია ვისაც უნდა იმას უბოძოს. ამავე სამართლის წიგნის 248-ე მუხლის მიხედვით კი, თუ ბატონს ჩასყიდო ყმა „ამოუვარდეს“ ანუ უმემკვიდრეოდ დარჩეს, მისი ქონება ბატონს ეკუთვნის.

რაც შეეხება საეკლესიო ანუ სასულიერო პირებს, თუ ეკლესიის ყმა „ამოვარდა“ ანუ მემკვიდრე არ დარჩა, მის ქონებას ეკლესია დაეპატრონება. თუ საეკლესიო ყმა ქალი იყო, მას შეეძლო ზედსიძე მოეყვანა და ეს უკანასკნელი გახდებოდა სრულფასოვანი მემკვიდრე და თუ გათხოვდებოდა, მამულს ვერ წაიღებდა, მისი, საკუთრება მხოლოდ მზითვეი და სხვა სახის „სათავნო“ ქონება იქნებოდა. მამული ეკლესიას რჩებოდა. ამრიგად, ბეთალმანი ქონების სუბიექტებად ეკლესია-მონასტრებიც გამოდიოდნენ. ვახტანგის სამართლის წიგნში პირდაპირაა ჩაწერილი: „ეპისკოპოზის ბეთალმალი ჩვენს მიხლომაში სრულებით საყდრისა უნდა იყოს“.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას შემდეგი: ბეთალმანი ქონებას მეფე, ფეოდალი, ეკლესია ეპატრონებოდა, რომლებიც ამ ქონებას თავისი შეხედულებისამებრ განკარგავდნენ.

ანდერძით მემკვიდრეობა

როგორც აღინიშნა, ქართული სამართალი იცნობს მემკვიდრეობის მეორე სახესაც — ანდერძით მემკვიდრეობას. ანდერძი იყო სამკვიდროს დამტოვებლის (ზოგჯერ მომაკვდავის) სიტყვიერი ან წერილობითი მითითება, ნების გამოცხადება, მისი ქონების ბედის შესახებ, თუ ვის უნდა მიკუთვნებოდა ეს ქონება. ტერმინი „ანდერძი“ ქართული არ არის, იგი სპარსულიდანაა ქართულში შემოსული და

დამკვიდრებული. ამ ტერმინის დამკვიდრებამდე ანდერძის ნაცვლად გამოიყენებოდა ტერმინი „ალუთქმაძ“, ზოგჯერ „დაწერილი“.

აღსანიშნავია, რომ მთელი რიგი ხალხების ძველი კანონმდებლობა არ იცნობს ანდერძით მემკვიდრეობას. მაგალითად, ძველ გერმანელებში გარდაცვლილი პირის ქონება რჩებოდა გვარს, ანუ იმ კოლექტივს, ვისი წევრიც იყო ქონების დამტოვებელი. სომხეთში ანდერძის ინსტიტუტი ჩანს სმბატის სამართლის წიგნში. ეს წიგნი კი კილიკიის სომხეთში იქნა შედგენილი და ბიზანტიური სამართლის, ასევე სირიულ-რომაული სამართლის ძლიერი გავლენა განიცადა.

ქართული წყაროების ანალიზით ირკვევა, რომ ანდერძის ინსტიტუტი ადრეფეოდალიზმის ხანაში იყო ცნობილი. სოფ. წყისის წარწერის მიხედვით (VI ს.) ანდერძის განვითარებული ინსტიტუტიც ივარაუდება. ანდერძის შესახებ ცნობებს გვაძლევს „ქართლის ცხოვრება“, კერძოდ, მირიან მეფისა და ვახტანგ გორგასლის ანდერძები. საინტერესოა გიორგი ჩორჩანელს ანდერძი „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“. მნიშვნელოვანია „დიდი სჯულის კანონი“, ყურადღებას იპყრობს მელქისედეკ კათალიკოსის ანდერძი ანუ „დაწერილი მელქისედეკ კათალიკოსისა სვეტიცხოვლისადმი“ (XI ს.). ძალზე მნიშვნელოვანია დავით აღმაშენებლის 1123 და 1125 წლების ანდერძები. XIII საუკუნიდან ანდერძის შესახებ ცნობებს გვაწვდის გრიგოლ სურამელის ანდერძი ანუ „შეუვალობის განახლების დაწერილი ქართლის ერისთავ გრიგოლ სურამელისა მღვმისადმი“. გაკვირვებას იწვევს ის, რომ „გიორგი ბრწინვალეს სამართალი“ ანდერძის შესახებ ღუმს, არაფერს არ გვაცნობს ამ ინსტიტუტის შესახებ. არც ბექას სამართალი არ გამოირჩევა ამ მხრივ, რადგან მხოლოდ ერთ მუხლშია (მუხლი 57-ე) საუბარი ანდერძის შესახებ. საკუთრივ ვახტანგ VI-ის სამართალიც არ იძლევა საკმარის ცნობებს ანდერძის შესახებ, მაგრამ ამ ხარვეზს ავსებს ვახტანგის კოდიკოში შეტანილი უცხოური სამართლის ძეგლები, სადაც ანდერძით მემკვიდრეობა საკმარის სრულყოფილადაა გადმოცემული.

როგორც ბ. ზოიძე მიუთითებს, ფეოდალური ხანის ქართული ანდერძები კომპლექსური ხასიათისაა, იმდენად, რამდენადაც მათში მხოლოდ ქონების ბედზე კი არ არის საუბარი, არამედ ზშირად სხვა საკითხებზედაც, მაგალითად, ტახტის მემკვიდრეობის, საოჯახო ურთიერთობის სხვადასხვა საკითხებზე.

ქართული სამართლის ძეგლებიდან და სხვა ხასიათის წყაროებიდან

ირაკვეა, რომ ჩვენში არსებობდა ანდერძის შედარებითი და არა აბსოლუტური თავისუფლება. ამ მხრივ ქართული სამართალი რომის სამართლის პოზიციას იმეორებს, რაც ბიზანტიური სამართლის გავლენით უნდა აისახოს. ბ. ზოიძის მითითებით, „ქართულ სამართალში არაბულ-სპარსულ-თურქული გავლენები უფრო გარეგნულად აისახა, მაშინ, როდესაც ბიზანტიური სამართლის ბევრი დანაწესი ქართულმა გაითავისა“¹.

ანდერძის თავისუფლებასთან დაკავშირებით საინტერესოა საკითხი მემკვიდრეობაში სავალდებულო წილის შესახებ. ქართულ სამართალში ვერ ვხვდებით რაიმე ნორმას ან მითითებას ამ საკითხზე. ვახტანგის სამართლის წიგნში შესული უცხოური სამართლის ნორმებიც არ იძლევა ზუსტ პასუხს. ამიტომ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ქართული სამართალი არ იცნობს მემკვიდრეობაში სავალდებულო წილს.

ანდერძით მემკვიდრეობის საკითხის გარკვევისას საჭიროა გაირკვეს ანდერძის სუბიექტები ანუ სამკვიდროს დამტოვებელი და მისი მიმღები პირები. მონადერძე 14-15 წლის ასაკს მიღწეული პირი შეიძლება ყოფილიყო. დავით ბატონიშვილის სამართლის წიგნის მიხედვით, მონადერძე ანუ სამკვიდროს დამტოვებელი უნდა ყოფილიყო 18 წლისა. ქალის, როგორც მონადერძის ასაკი 12 წელი უნდა ყოფილიყო. ქალს, როგორც ჩანს, საქორწინო ასაკიდან გამომდინარე ენიჭება ქმელუნარიანობა.

მონადერძისათვის წაყენებულ მოთხოვნათა შორის, გარდა გარკვეული ასაკისა, აუცილებელი იყო მისი შერაცხადობა. სულიერი ავადმყოფობა განიხილებოდა როგორც მონადერძის უფლებაუნარიანობის შემზღუდავი ან გამომრიცხავი გარემოება. გრიგოლ სურამელის ანდერძში მითითებულია „სჯულითა ცნობითა“, „სიმრთელითა შინა ტანისა“, ანუ ჯანმრთელი უნდა ყოფილიყო. გარდა სულიერი ჯანმრთელობისა, მონადერძეს ანდერძის შედგენისას ნების თავისუფლად გამოვლენა უნდა შეძლებოდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ანდერძი ბათილად ჩაითვლებოდა. დაუშვებელი იყო ანდერძის შედგენა იძულებით, დაშინებით, მოტყუებითა და სხვა გზით. ანდერძებში ხშირად საგანგებოდ იყო მითითებული, რომ ვწერ ჩემი აზრით, ჩემი ნებით, სრულ გონებაზე მყოფი, სრული მეხსიერების მქონე: „ვკსწერ ჰაზრისა ჩემსა ყოვლითა ნებითა და ჯერჩინებითა ჩემითა მე... მყოფი სრულისა გონებასა და მეხსიერებასა“.

ანდერძით მემკვიდრეობის საკითხის განხილვისას აუცილებელია გაირკვეს ანდერძის ფორმის საკითხი. ქართული მემკვიდრეობი-

თი სამართალი იცნობდა ანდერძის როგორც ზეპირ, ისე წერილობით ფორმებს. ისტორიულად ჯერ გაჩნდა ანდერძის ზეპირი ფორმა, ხოლო შემდგომ წერილობითი. ანდერძის ზეპირი ფორმის პირველობა დადასტურებულია სხვა ქვეყნების სამართალშიც. ზეპირ ანდერძთან შედარებით უპირატესობა წერილობით ანდერძებს ენიჭებოდა.

ვის უნდა შეედგინა ანდერძი? იგი შეიძლება დაეწერა თვით მონადერძეს ან სხვა პირს. საბუთებიდან ირაკვევს, რომ ანდერძებს, ძირითადად, სასულიერო პირები ადგენდნენ. მაგალითად, 1123 წლის დავით აღმაშენებლის ანდერძის თავი და ბოლო თვით დავითის მიერ, დავითის ხელით იყო შესრულებული. გვიანი შუა საუკუნეების ანდერძებში ანდერძის შემდგენლებად ძირითადად სასულიერო პირები ჩანან. ეს იმიტომ, რომ ანდერძი ბათილობის რიგით გარკვეული ფორმის დაცვით უნდა შემდგარიყო, ამისათვის კი სპეციალისტი იყო საჭირო, რადგან ყველას როდი შეეძლო ანდერძის ფორმის დაცვა. იმ შემთხვევაში, როდესაც ანდერძი დგებოდა სხვისი ხელით, მონადერძეს მასზე ხელი უნდა მოეწერა ან რაიმე ნიშანი დაესვა, რითაც დადასტურებდა თავის ნება-სურვილს. ანდერძის ნამდვილობის დასადასტურებლად საჭირო იყო მოწმეთა დასწრება. მოწმეთა რაოდენობა 7-ს აღწევდა. ამ მხრივ ქართული სამართალი რომაულ სამართალს მისდევს.

როგორც აღინიშნა, თავდაპირველად ანდერძის ფორმა იყო სიტყვიერი ანუ ზეპირი. ასეთი ანდერძის ნამდვილობისათვის საჭირო იყო მოწმეები, რათა მათ აღედგინათ და გადმოეცათ მონადერძის დანაბარები. ზოგჯერ დანაბარებს მოწმეები ანუ ანდერძის მთქმელის დამსწრეები წერილობითაც კი აფორმებდნენ.

წერილობითი ანდერძის წიგნები ინახებოდა ეკლესიებში. ანდერძის ფორმა ანდერძის შინაარსის გამოხატულება იყო. ქართველი მეცნიერები (ბ. ზოიძე) ვარაუდობენ, რომ ჩვენში წმინდა ცივილური ხასიათის ანდერძები გვიანი შუა საუკუნეებიდან არის შემონახული. მანამდე კი ანდერძებში შეტანილია სხვადასხვა საკითხები, სხვადასხვა ამბები, რაც სცილდება ანდერძის მოთხოვნასა და შინაარსს. მაგალითად, ანდერძში გადმოცემულია მონადერძის ბიოგრაფიული მონაცემები, მონადერძის ინტერესები და სხვ. სასულიერო ანდერძებიდან ჩანს, რომ მათში ასახულია ზრუნვა მონადერძის სული-სათვის, რისთვისაც მონადერძე მიმართავდა ქონების შეწირვას. ხშირად ანდერძებში მონადერძე გადმოსცემდა ქონების შეძენის კანონიერების მტკიცებას. ეს განპირობებული იყო იმით, რომ ნაანდერძევი სადა-

¹ ბ. ზოიძე, ძველი ქართული მემკვიდრეობითი სამართალი, თბ., 2000, გვ. 294.

ვო არ ყოფილიყო და არ დაემძიმებია მოანდერძის სული.

სხვადასხვა ქვეყნების სამემკვიდრეო კანონმდებლობა იცნობს ე.წ. საანდერძო დანაკისრს, საანდერძო დავალებას. რომის სამართალი იცნობს საანდერძო დანაკისრის (დავალების) ორ ფორმას, რომელიც უნდა შეესრულებინა ქონების მიმღებს: 1) ლეგატი; 2) ფიდუკომისია. ლეგატი იყო საანდერძო დანაკისრის ისეთი სახე, რომლის ძალითაც მემკვიდრეს (ქონების მიმღებს) ქონების გარკვეული ნაწილი უნდა გადაეცა მესამე პირისათვის, ხოლო ფიდუკომისიის ძალით მემკვიდრეს (ქონების მიმღებს) უნდა შეესრულებინა ესა თუ ის მოქმედება. საანდერძო დანაკისრის არსებობა ქართული სამართალითაც დასტურდება.

ანდერძით მემკვიდრეობის განხილვისას ყურადღებას იპყრობს საკითხი: როგორ იყო მოწესრიგებული ანდერძის შეცვლის საკითხი ქართულ სამართალში. წყაროებით ირკვევა, რომ მოანდერძეს შეეძლო უკვე შედგენილი და მიცემული ანდერძი შეეცვალა თავისი შეხედულებისამებრ. ასეთ შემთხვევაში ძველი ანდერძი ძალას კარგავდა და მოქმედებდა ახალი ანდერძი. იგი უნდა შესრულებულიყო ისე, როგორც მოანდერძეს სურდა. ანდერძის აღმსრულებლად მოანდერძე სპეციალურად ასახელებდა პირს, რომელსაც იგი ენდებოდა და რომელიც აღასრულებდა ამ ანდერძს მისი სურვილის შესაბამისად.

ქართული სამართალი იცნობს ანდერძის მოწმის ცნებასა და შინაარსს. ანდერძის მოწმის ხელწერილის გარეშე ძალა არ ჰქონდა, იგი ბათილი იყო. სხვადასხვა საბუთებიდან ირკვევა, რომ ანდერძის მოწმე შეიძლება ყოფილიყო საეკლესიო პირი ან სხვა რიგითი მოქალაქე. მოწმეთა რაოდენობა სხვადასხვა იყო. შეიძლებოდა ყოფილიყო 1, 2, 3 ...7. მოწმეთა რაოდენობა ზუსტად არ იყო განსაზღვრული. იუსტინიანეს ინსტიტუციებით 7 მოწმე იყო საჭირო. ქართულ სამართალშიც ანალოგიური მოვლენა შეინიშნება. ქართული სამართალი მოითხოვს მოწმის მორალური მხარის გათვალისწინებას. ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიის მიხედვით ყველა მოწმეს როდი დაეჯერებოდა. მაგალითად, მრუშობაში შენიშნული მოწმე ანდერძით მემკვიდრეობის დროს არ გამოდგებოდა, არ დაეჯერებოდა, თუნდაც ბეჭედი ჰქონოდა და ამ ბეჭდით დაედასტურებინა თავისი მოწმეობა.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ქართულ სამართალში არსებობს ანდერძის თავისუფლების გარკვეული, მაგრამ არა აბსოლუტური თავისუფლება. მემკვიდრეობის მოწესრიგების ძირითადი ფორმა მაინც კანონისმიერი მემკვიდრეობა იყო.

სასამართლო ორბანიზაცია და პროცესი

სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი

სასამართლოების პირვანდელი ფორმები
საქართველოში. სასამართლო ორგანიზაცია
გაერთიანებულ ფოვდალურ საქართველოში

სასამართლო საქმის ორგანიზაცია და სასამართლო წარმოება იურისპრუდენციის კარდინალური პრობლემაა, იმდენად, რამდენადაც, სწორედ სამართალწარმოებაში მჟღავნდება მატერიალური და პროცესუალური კანონმდებლობის ავ-კარგი, ხდება სამართლის ნორმების შეფარდება, მათი დაცვა, რეალიზაცია, გამყარება, დამამტკიცებელი საბუთების რაობა, მოსამართლეთა საქმიანობის წესები და მრავალი სხვა, რის შედეგადაც ხორციელდება ჭეშმარიტების დადგენა ამა თუ იმ სადავო საკითხზე. ამიტომაც ქართული სამართალი სასამართლო ორგანიზაციისა და პროცესის საკითხებს განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა. ამასთან, აღსანიშნავია, რომ ძველი ქართული სამართალი, ისევე, როგორც სხვა ქვეყნების ძველი სამართალი, საკანონმდებლო წესით ცალკე არ გამოყოფდა, არ მიჯნავდა არც სამოქალაქო და სისხლის სამართლის პროცესებს, და არც მატერიალურ და პროცესუალურ ნორმებს.

ძველი ქართული სასამართლო ორგანიზაციისა და პროცესის საკითხებზე შესრულებულია მრავალი ნაშრომი. ამ საკითხებს იკვლევდნენ დიდი ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ხიზანაშვილი (ურბნელი), ე. კარსტი, ი. დოლიძე, მ. კეკელია, ივ. სურგულაძე, ალ. ვაჩიშვილი, გ. ნადარეიშვილი, ი. ფუტყარაძე, მ. ლეკვეიშვილი და სხვ.¹

სამართალწარმოება სათავეს იღებს ჯერ კიდევ წინასახელმწიფოებრივ ეპოქაში. სასამართლოების უძველესი ფორმა სამედიატორო სასამართლო იყო. ასეთი სასამართლოები მოქმედებდა გვაროვნული

¹ უფრო კონკრეტულად ამ ავტორებისა და მათი ნაშრომების შესახებ იხ. გ. დავითაშვილი, სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი ძველ ქართულ სამართალში, თბ., 2002, გვ. 3.

წყობილების პერიოდში. გვარში წარმოშობილ კონფლიქტებს გვარის უფროსი წევრებმა, ხოლო გვარებს შორის უთანხმოების მოსაგვარებლად მიმართავდნენ მედიატორებს. მედიატორებს მოდავე მხარეები ირჩევდნენ, რათა საქმე მშვიდობიანად მოგვარებულიყო და თავიდან აეცილებიათ სისხლისღვრა, ომები. ამრიგად, სამედიატორო სასამართლოს ძირითადი დანიშნულება იყო მხარეთა მშვიდობიანი მორიგება.

გარდა სამედიატორო სასამართლოებისა, სასამართლო საქმეებს იხილავდნენ სახალხო კრებები. რა თქმა უნდა, სახალხო კრებებისათვის სამართალწარმოება არ იყო ძირითადი ფუნქცია. სახალხო კრებები სხვა საკითხებთან ერთად სადავო საკითხებსაც იხილავდნენ და, ამდენად, ვასახელებთ მათ როგორც სამართალწარმოების ერთერთ რგოლად.

ქართველ იურისტ მეცნიერთა მითითებით (ალ. ვაჩიშვილი) სასამართლო ფუნქციები გააჩნდათ უმაღლესი ადმინისტრაციული უფლების მქონე პირებს, მათ შორის უმაღლეს სამხედრო მთავარსარდალს. ბერძენი ისტორიკოსის სტრაბონის მითითებით, იბერიაში მეფის შემდგომ მეორე პირი სამხედრო საქმესა და მართლმსაჯულებას ახორციელებდა. ეს არ გამორიცხავს იმას, რომ მართლმსაჯულების ფუნქცია თვით მეფესაც ჰქონდა.

სასამართლო ორგანიზაციამ უფრო დახვეწილი და ჩამოყალიბებული სახე მიიღო გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, საქართველოს სახელწიფოს მთელი მოსახლეობა ორ მთავარ სასამართლო უწყებას ექვემდებარებოდა: სამეფო სასამართლო დაწესებულებებსა და საკათალიკოსო სასამართლო დაწესებულებებს. ეს უკანასკნელი იხილავდა ქართული ეკლესიის ყველა დაწესებულებაში შემავალ პირთა საქმეებს, მათ შორის სამონასტრო ყმების საქმეებსაც. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, სამოსამართლო უწყებას მაშინ „სასჯულო სამრებლო“ ერქვა.

გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში მართლმსაჯულების განსახორციელებლად მწყობრი სასამართლო სისტემა არსებობდა. აქ უზენაეს მართლმსაჯულებას მეფე ახორციელებდა. მეფის სასამართლოს „სამართალი სამეფო“ ეწოდებოდა. მას შემდეგ, რაც გაერთიანდა და გაძლიერდა ფეოდალური საქართველო, მეფე ვეღარ განიხილავდა უშუალოდ სასამართლოს ყველა საქმეს, ამიტომაც იგი მხოლოდ რთულ, განმაურებულ და მნიშვნელოვან საქმეებს განიხ-

ილავდა. რაც შეეხება სხვა კატეგორიის საქმეებს, მათ განსახილველად დავით აღმაშენებელმა ჩამოაყალიბა სპეციალური სასამართლო დაწესებულება, სადაც დანიშნა „კაცი მართლად მცნობელნი და განმკითხველნი“. მათ უნდა განეხილათ ის საჩივრები, რომლებიც მეფესთან შევიდა და მეფემ მათ გადასცა განსახილველად. ასეთ სასამართლოებს ივ. ჯავახიშვილის მითითებით „სამსჯავრო სახლი“, „საბჭო“ და „სააჯო კარი“ ეწოდა.

ისტორიულ წყაროებში, კერძოდ, „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ აღნიშნულია: „ჭყონდიდელი ორშაბათს დღესა სააჯო კარსა შიგან დაჯდების, ობოლთა და ქვრივთა და მიმძღავრებულთა მოჩივართა განიკითხავს... საწოლის მწიგნობარი გვერდს უზის; და ზარდახანის მწიგნობარს გაგზავნის და მისი პირით მოახსენებს რაც ვის რა სჭირს, და რასაც მისი პირით ვერ დაიურვებს, ადგების და, რაჟამცა ჟამი იყოს თვით მივა და მაშინ იურვის, რაც ვის უსამართლო სჭირს; არ მოეშვების, რომ არ დაიურვოს“. აქედან ჩანს, რომ გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში „სააჯო კარი“ სასამართლო დაწესებულებაა, რომელსაც სათავეში უდგას მეფის შემდეგ ყველაზე დაწინაურებული, ყველაზე მაღალი მოხელე – მწიგნობართუხუცესი ჭყონდიდელი, რომელიც კვირაში მხოლოდ ერთ დღეს, ორშაბათობით იხილავდა საქმეებს. იგულისხმება, რომ „სააჯო კარი“ მხოლოდ ორშაბათობით არ იმუშავებდა და სხვა დღეებში სხვა მოსამართლეები ახორციელებდნენ მართლმსაჯულებას. ამასთან, „სააჯო კარი“ უმაღლესი ინსტანციის სასამართლო დაწესებულება იყო, სადაც განიხილებოდა ქვემდგომი სასამართლოების გადაწყვეტილებით უკმაყოფილო პირთა საჩივრები. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებით, სააჯო კარი დავით აღმაშენებლის მიერ შექმნილი უზენაესი სასამართლო ფუნქციების მქონე დაწესებულება იყო.

„ხელმწიფის კარის გარიგებიდან“ ჩანს, რომ მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი სააჯო კარში საქმეებს ერთპიროვნულად კი არ განიხილავდა, არამედ კოლეგიალურად – სამი წევრის შემადგენლობით. მწიგნობართუხუცესს ეხმარებოდნენ საწოლის მწიგნობარი და ზარდახანის მწიგნობარი.

გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში სასამართლო ფუნქციები ჰქონდა ასევე სახელმწიფო საბჭოს ანუ დარბაზსაც. მეფე მეტად რთული საქმეების განსახილველად დარბაზის სხდომას იწვევდა,

სადაც იხილავდა და წყვეტდა ამ მეტად რთულ საქმეებს სამართლის სპეციალისტების ანუ „მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი“-თა მეშვეობით.

გარდა ზემოთ აღნიშულისა, საქართველოში დაარსებული ყოფილა აგრეთვე განსაკუთრებული ანუ სპეციალური სასამართლოებიც, მათ შორის მპარავთმძებნელთა ანუ „სამართალი სამპარავთმძებნელო“. გიორგი III-ის 1170 წლის სიგელით ირკვევა, რომ სამპარავთმძებნელო სასამართლოს დანიშნულება იყო ქურდების ძებნა, მათი აღმოჩენა და გასამართლება. ამ საქმეს ემსახურებოდნენ მოხელეები ანუ „ჩენილნი“. „ჩენილთა“ მიერ ზდებოდა ქურდების გასამართლება, ზოგჯერ ჩამოხრჩობა თუ „განპატიჟება“. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, მპარავთმძებნელნი უფროსი მოხელეები იყვნენ „ჩენილნი“ კი მათი ხელქვეითნი.

იურიდიულ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ საქართველოში არსებობდა წოდებრიობის მიხედვით აგებული სასამართლოები. ივ. ჯავახიშვილი იხილავს ბაგრატ კურაპალატის სასამართლის მე-100 მუხლს და დაასკვნის, რომ ამ მუხლის მიხედვით საქართველოში წოდებრივი სასამართლოები არსებობდა.

პროფ. ივ. სურგულაძის აზრით, საქართველოში არსებობდა ასევე ცალკეულ ფეოდალთა სასამართლოები, ფეოდალს თავის მამულში სასამართლო ჰქონდა, იგი უშუალოდ ან თავისი მოხელეების მეშვეობით ასამართლებდა თავის ყმებს.

ამრიგად, გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში არსებობდა შემდეგნაირი სასამართლო სისტემა:

- 1) უმაღლესი მოსამართლე იყო მეფე, რომელიც უშუალოდ ან სპეციალურ პირთა მეშვეობით იხილავდა საქმეებს;
- 2) სასამართლო ფუნქციები გააჩნდა დარბაზს;
- 3) არსებობდა „სააჯო კარი“ ანუ უმაღლესი ინსტანციის სასამართლო, რომელსაც მწიგნობართუხუცესი ჭყონდიდელი ხელმძღვანელობდა;
- 4) არსებობდა საკათალიკოსო (საეკლესიო) სასამართლო, ეს სასამართლო იხილავდა ეკლესიებში დასაქმებულ პირთა ანუ საეკლესიო მსახურთა და საეკლესიო ყმების საქმეებს;
- 5) არსებობდა „სამპარავთმძებნელო“ სასამართლო;
- 6) არსებობდა წოდებრივი სასამართლოები;
- 7) არსებობდა ფეოდალთა სასამართლოები, სადაც ფეოდალი ახორციელებდა მართლმსაჯულებას.

§2. სასამართლო ორგანიზაცია გვიანფეოდალურ საქართველოში

ცნობილია, რომ მონღოლთა ბატონობის შედეგად საქართველოს ერთიანობა დაირღვა. ქვეყნის დაქუცმაცებულობა სასამართლო ორგანიზაციაზეც აისახა. ყველა სამეფო-სამთავროს ამ სფეროში მეტ-ნაკლები თავისებურება ახასიათებდა. ამიტომ სასამართლო ორგანიზაცია გვიანფეოდალურ საქართველოში სამეფო-სამთავროების მიხედვით უნდა განვიხილოთ.

ა) სასამართლო ორგანიზაცია ქართლ-კახეთში

XVIII საუკუნის მეორე მახევარში ქართლი და კახეთი ერთიანი სამეფოა, ამიტომ სასამართლო ორგანიზაცია აღმოსავლეთ საქართველოში საერთო ნიშნებით ხასიათდება¹.

1. მეფე როგორც მოსამართლე. მეფე, როგორც სახელმწიფოს მეთაური, გვიანფეოდალურ საქართველოშიც უმაღლესი მართლმსაჯულების განმახორციელებელია. მეფე მასთან შეტანილ საჩივარს ან თვითონ არჩევდა, ან გადაუგზავნიდა სასამართლოს, ან კიდევ სპეციალურად ავალებდა ვინმეს მის განხილვას. მეფე განიხილავდა ყოველგვარ საქმეს, რომელსაც კი მოისურვებდა. ძეგლებში არსად არ არის მითითებული განაჩენის გასაჩივრების წესი. ამ შემთხვევაშიც მეფეს განუსაზღვრელი უფლებები ჰქონდა. იგი ხელმოკრედ არჩევდა საქმეს ან სხვას ავალდებდა მის განხილვას, ერეოდა პროცესში იმ დროს, როდესაც საჭიროდ სცნობდა და სხვა. ინსტანციები, როგორც ასეთი, არ არსებობდა — საქმეს საბოლოოდ არჩევდა სასამართლო, მაგრამ მეფესთან შეიძლებოდა განაჩენის გასაჩივრება. საჩივრით შესაძლოა ბატონიშვილებისათვისაც მიემართათ².

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის მიხედვით, მეფეს უნდა განეხილა საქმე სიგელის წართმევის შესახებ. ეს ერთადერთი საქმე იყო, რომელიც აუცილებლად მეფეს უნდა გადაეწევიტა, რადგანაც მას უნდა აღედგინა წართმეული და განადგურებული სიგელები. ძეგლში

¹ ივ. სურგულაძე, სასამართლო ორგანიზაცია გვიანფეოდალურ საქართველოში, თსუ შრომები, ტ. 47, თბ., 1947, გვ. 231-232.

² იქვე, გვ. 232.

მოსწენიებულია ზოგიერთი საქმე, რომელიც როგორც მეფის, ისე კათალიკოსის იურისდიქციას ეკუთვნოდა. ესენია: მეფისადმი ორგულობა, მეფის სალაროს გატეხვა, საყდრის გატეხვა, ცოლის ტანჯვა ქმრის მიერ და სხვა. ამგვარი საქმეები, როგორც ჩანს, მეფის განსაკუთრებული ყურადღების საგანი იყო და ალბათ, თვითონვე არჩევდა. ივ. სურგულაძის მიხედვით, მეფის განსაკუთრებულ კომპეტენციაში შედიოდა ასევე ომის დროს მეფის მოლაპატის საქმის გარჩევა. ყველა მნიშვნელოვანი და საჭირობოროტო საქმე მხოლოდ მეფის იურისდიქციაში შედიოდა, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ასეთი საქმეები უქვეყლად მეფეს უნდა გაერჩია. „დიდ საქმეს“ იხილავდა მეფე და მისი დარბაზი, ხოლო მდივანბები მეფის უკითხავად ასეთ საკითხებს ვერ გაარჩევდა¹.

მეფე კვირაში ორ დღეს იჯდა სამდივნო სახლში, ანუ სასამართლოში. ვახტანგ VI ოთხშაბათსა და პარასკევს იმყოფებოდა სამდივნო სახლში, თუმცა მეფეს ხშირად უწევდა საქმეების განხილვა სამდივნო სახლის გარეთ, ანუ იქ, სადაც დროებით უხდებოდა ყოფნა². ერეკლე II თავისი სურვილით წყვეტდა, თუ რა საქმე განეხილა. ამგვარი საქმიანობა მას ხშირად უწევდა თავის რეზიდენციაში, ანდა ადგილებზე. მეფის თანმხლებ ამაღლაში ყოველთვის იყო მდივანი და ერთი მდივანბები, რომელიც საჭიროების შემთხვევაში მონაწილეობდა საქმის განხილვაში. მ. კეკელიას აზრით, მეფის მიერ მართლმსაჯულების განხორციელება მიზნად ისახავდა მეფის ავტორიტეტის განმტკიცებას და საუკეთესო საშუალება იყო ფეოდალთა ხელისუფლების შესაზღუდავად. ქვეყნის სხვადასხვა ნაწილში ყოფნისას მეფე განიხილავდა ყოველგვარ დავას (ადგილებზე გასვლისას მას უამრავი მომჩივანი მიმართავდა), მათ შორის, ადგილობრივი ფეოდალის იურისდიქციაში არსებულსაც. ყოველივე ეს ძალზე ამაღლებდა ხალხის თვალში მეფის როლს. მეფის განაჩენს კი ვერც ერთი ფეოდალი ვერ შეეწინააღმდეგებოდა. მეფის გადაწყვეტილება საბოლოო იყო და არავის გადასინჯვას არ ექვემდებარებოდა (თვით მეფის გარდა). მეფეს კი უფლება ჰქონდა, გადაეისინჯა ნებისმიერი სასამართლო განაჩენი, ან შეეჩერებინა მისი აღსრულება³.

¹ ივ. სურგულაძე, სასამართლო ორგანიზაცია გვიანფეოდალურ საქართველოში, თსუ შრომები, ტ. 47, თბ., 1947, გვ. 235.

² იქვე, გვ. 233, 236.

³ მ. კეკელია, სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი საქართველოში რუსეთთან შეერთების წინ, ტ. 1, გვ. 119.

2. დარბაზი როგორც სასამართლო. დარბაზს სხვა ფუნქციებთან ერთად, სასამართლო ფუნქციაც ეკისრებოდა. დარბაზი განხილავდა განსაკუთრებით რთული სასიათის საქმეებს. მას შეიძლება განეხილა საქმეები, რომელთაც სახელმწიფო მნიშვნელობა ჰქონდათ და ასევე, სირთულის მიუხედავად, განეხილა დიდებულთა შორის დავები. დარბაზის შემადგენლობა ყოველი კონკრეტული საქმის განხილვისას დამოკიდებული იყო დავის სასიათსა და წარმომავლობაზე. დარბაზის ამა თუ იმ შემადგენლობით მოწვევა მეფეზე იყო დამოკიდებული, როცა მეფე სასამართლო საქმის გასარჩევად დარბაზს იწვევდა, იგი უმთავრესად იმ ტერიტორიული ერთეულებიდან მოიწვევდა მსხვილ ფეოდალებს, რომელი რეგიონის საქმეც იყო გასარჩევი. დარბაზი საქმეს განიხილავდა უმთავრესად მეფის თავმჯდომარეობით, მაგრამ შეიძლება საქმე გარჩეულიყო დარბაზის მიერ მეფის მონაწილეობის გარეშეც, მისი ნებართვით¹.

3. დედოფალი როგორც მოსამართლე. საქართველოში სასამართლო ხელისუფლებას დედოფალი არასოდეს არ ახორციელებდა. ამგვარ ფაქტს ისტორიაში მხოლოდ XVIII საუკუნის II ნახევარში ვხვდებით. მხედველობაშია ერეკლე II-ის მეუღლე დარეჯანი, რომელიც მეფის შემდეგ რანგით მეორე მოსამართლედ ითვლებოდა.

დედოფალი მოსამართლეობდა როგორც პირადად, ისე სხვა პირებთან ერთად. მდივანბეგთა სასამართლოც არცთუ იშვიათად განიხილავდა საქმეს დედოფლის თავმჯდომარეობით. მხოლოდ მეფეს ჰქონდა უფლება დაევალებინა დედოფლისათვის სასამართლო საქმის განხილა. დედოფალი საქმეებს არჩევდა თავისი ინიციატივითაც. თავის მხრივ, მას შეეძლო საქმის წარმოება გადაეცა ბატონიშვილისათვის, მდივანბეგებისა და ცალკეული ფეოდალებისათვის. დედოფალს ექვემდებარებოდა მის საფეოდალო-საგამებლოში, სახასოში წამოჭრილი საქმეები, თუმცა ასეთ შემთხვევაში მისი სახლთუხუცესები მოსამართლეობდნენ. დედოფლის სახლთუხუცესის სასამართლო კომპეტენცია შემოფარგლული იყო დედოფლის სახასოს საჩივრების განხილვით. დედოფალს ორი სახლთუხუცესი ჰყავდა, ერთი — ქართლში, მეორე — კახეთში. დედოფლის სასამართლო საქმიანობა მთელ სამე-

ფოში ვრცელდებოდა, თუმცა მას არ შეეძლო სისხლის სამართლის საქმეების განხილვა. მის იურისდიქციაში შედიოდა ყველა სამოქალაქო დავა სამეფოს მთელ ტერიტორიაზე¹.

4. ბატონიშვილების სასამართლო საქმიანობა. ბატონიშვილთა სასამართლო აქტიურობა განსაკუთრებულია XVIII საუკუნის II ნახევარში. ერეკლე II-ის სრულწლოვანი შვილები და, შემდგომში, შვილიშვილებიც აქტიურად მონაწილეობდნენ ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, რასაც მეფეც ხელს უწყობდა. ბატონიშვილები ახორციელებდნენ მართლმსაჯულებას მეფის, დედოფლის, იშვიათად კათალიკოსის დავალებით, ძირითადად კი, საკუთარი ინიციატივით, როდესაც მომჩივნები პირადად მათ მიმართავდნენ.

ბატონიშვილებს შეიძლება გაერჩიათ სასულიერო სასიათის ან სასულიერო წოდების პირებს შორის დავები, თუმცა ამისათვის მეფის ნებართვა იყო საჭირო. ასევე, შეეძლოთ ბატონიშვილებს კათალიკოსის დავალებით დიკასტერიასთან ერთად განეხილათ საქმეები. ბატონიშვილები საქმეებს არჩევდნენ როგორც დამოუკიდებლად, ისე მდივანბეგებთან ერთად. მათ უფლება ჰქონდათ, დაევალებინათ საქმის გარჩევა მდივანბეგების, მოურავებისა და სხვა მოხელეებისათვის. ისინი განიხილავდნენ როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო სამართლის საკითხებს².

5. განსაკუთრებული შემადგენლობის სასამართლო. პროფ. ივ. სურგულაძე განსაკუთრებული შემადგენლობის სასამართლოს უწოდებს ისეთ სასამართლო შემადგენლობას, რომელსაც მეფე ნიშნავდა კონკრეტული, ერთი რომელიმე საქმის გასარჩევად. ამ საქმის გარჩევის შემდეგ სასამართლოს შემადგენლობა იშლებოდა. იგი განსაკუთრებული იყო იმით, რომ მას არ ჰქონდა სასამართლო ფუნქციები საერთოდ. განსაკუთრებული შემადგენლობის სასამართლოს თავისებურება ისაა, რომ მასში მეფე არ მონაწილეობდა. იგი რამდენიმე კაცისაგან შედგებოდა და ზოგჯერ მისი შემადგენლობა მრავალრიცხოვანი იყო³.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში გამოტანილია არაერთი

¹ ივ. სურგულაძე, სასამართლო ორგანიზაცია გვიანფეოდალურ საქართველოში, თსუ შრომები, ტ. 47, 1947, გვ. 237.

¹ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, ტ. 1, გვ. 121-126.

² იქვე, გვ. 126-131.

³ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 238.

განაჩენი და გადაწყვეტილებაა მეფის მიერ დანიშნული განსაკუთრებული შემადგენლობის სასამართლოს მიერ. მასში შედიოდნენ როგორც საერო, ისე სასულიერო პირები. თუმცა აღსანიშნავია, რომ ამ პერიოდში ასეთი სასამართლოს დანიშვნა, მეფის გარდა, შეეძლო ყველა იმ პირს, ვისაც ჰქონდა უფლება, სხვა პირისათვის დაეკალღებინა საქმეების განხილვა¹.

6. საეკლესიო სასამართლო. საეკლესიო სასამართლოს მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ჩვენი ქვეყნის სასამართლო ორგანიზაციაში. ეს განპირობებული იყო თვით ეკლესიის უმნიშვნელოვანესი როლით საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. გვიანფეოდალურ საქართველოში ეკლესიის ყველა დაწესებულების მსახური და ეკლესია-მონასტრის ყველა ყმა საეკლესიო სასამართლოს იურისდიქციას ექვემდებარებოდა. საეკლესიო იურისდიქციას ექვემდებარებოდა ქვეყნის დანარჩენი მოსახლეობა ზოგიერთი კატეგორიის საქმეზე, ძირითადად, საოჯახო-საქორწინო ურთიერთობებთან დაკავშირებით. ასე რომ, საეკლესიო იურისდიქციისადმი დაქვემდებარება ზორციელდება როგორც სუბიექტების, ისე საქმეთა შინაარსის, მათი ბუნების მიხედვით². ამ თვალსაზრისით უნდა განვიხილოთ ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი, 61-ე მუხლი ზოგადად განსაზღვრავს კათალიკოსის იურისდიქციას, სადაც აღნიშნულია, რომ მკვლელობა ტანჯვის მიყენებითა და რწმენის, რჯულის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული კათალიკოსის ექვემდებარება. ძეგლის სხვა მუხლებში კონკრეტულადაა საუბარი კათალიკოსისა და, საერთოდ, საეკლესიო სასამართლოს განსახილველ საქმეებზე. ძეგლის მიხედვით, იყო ისეთი საქმეები, რომელნიც კათალიკოსისა და მეფის საერთო განხილვას ექვემდებარებოდა, ზოგ საქმეს კათალიკოსი და სხვა საეკლესიო პირები დამოუკიდებლად არჩევდნენ. ზოგიერთი საქმისათვის გათვალისწინებული იყო საერო სასჯელი, საეკლესიო ეპიტიმია კი კათალიკოსს უნდა განესაზღვრა.

7. დიკასტერია. XVIII საუკუნის II ნახევარში საეკლესიო იურისდიქცია აღმოსავლეთ საქართველოში დიკასტერიას უკავშირდება. მ. კეკელიას მიხედვით, დიკასტერია მოქმედებდა XVIII საუკუნის 70-იანი წლებიდან.

¹ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 221-222.

² აღ. ვაჩიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, ტ.2, თბ., 1948, გვ. 51.

იგი დააარსა კათალიკოსმა ანტონ I-მა, რუსეთიდან დაბრუნების შემდეგ. იგი კათალიკოსს ექვემდებარებოდა და მისი სახელით იღებდა გადაწყვეტილებას. დიკასტერია მხოლოდ სასამართლო ფუნქციებს არ ახორციელებდა, იგი საეკლესიო მმართველობის ორგანო იყო¹.

მ. კეკელიას განმარტებით, სასულიერო ხასიათის დავები არა მხოლოდ დიკასტერიას ექვემდებარებოდა, არამედ, ისინი ასევე შედიოდა მეფის, კათალიკოსის, ბატონიშვილებისა და მდივანბეგთა კომპეტენციაშიც კი. თუ ვის უნდა გაერჩია საქმე, დამოკიდებული იყო თვით საქმის შინაარსსა და მასში მონაწილე სუბიექტებზე. სასამართლო ფუნქციები ჰქონდათ ასევე მონასტრების წინამძღოლებს, რომელთათვისაც ზემდგომ ინსტანციას წარმოადგენდა ეპისკოპოსი, შემდეგ მოდიოდა კათალიკოსი დიკასტერიასთან ერთად, დაბოლოს, საეკლესიო კრება².

კათალიკოს-პატრიარქი იშვიათად მონაწილეობდა დიკასტერიის მუშაობაში, თუმცა ამტკიცებდა მის განაჩენებსა და გადაწყვეტილებებს. დიკასტერია საქმეებს განიხილავდა კათალიკოსის რეზიდენციაში. მისი შემადგენლობა საქმის განხილვისას განისაზღვრებოდა სამი წევრით, ზოლო ზოგიერთ შემთხვევაში ხუთს აღწევდა. დამსწრეთაგან თავმჯდომარეობდა ყველაზე უფრო მაღალი რანგის სასულიერო პირი.

დიკასტერია განიხილავდა ყოველგვარ დავებს მონასტრებს, ეკლესიებს შორის; ეკლესიებისა და მონასტრების ყმათა ქონების ხელყოფის საკითხებს; საჩივრებს ეკლესია-მონასტრების მიწებისა და ყმების მიმტაცებელთა წინააღმდეგ; სასულიერო პირების ყოველგვარ უღირს საქციელს როგორც ყოფაში, ისე მღვდელთმსახურებაში; სასულიერო პირთა მიერ ჩადენილ დანაშაულებებს; შვილად აყვანისა და განქორწინების საკითხებს; უკანონო ქორწინებასთან დაკავშირებულ საქმეებს; ყოფით დავებს ოჯახის წევრთა შორის³.

საჩივარი იწერებოდა დიკასტერიის სახელზე, თუმცა ხანდახან დიკასტერიას საქმეთა განხილვას ავალებდა მეფე, კათალიკოსი, იშვიათად დედოფალი და ბატონიშვილი. სასამართლო პრაქტიკაში გამორიცხული იყო სასულიერო პირისათვის საეკლესიო სასჯელის დაკისრება საერო მოსამართლის მიერ. შეიძლებოდა, საერო სასამართლოს

¹ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, ტ. 1, გვ. 188-190.

² იქვე, გვ. 190-191.

³ იქვე, გვ. 197-200.

განეხილა საქმეები, სადაც მოსარჩელე სასულიერო პირი იყო, ხოლო მოპასუხე საერო, ან პირიქით. სისხლის სამართლის საქმეებს, სადაც დაზარალებული იყო სასულიერო პირი, ხოლო ბრალდებული საერო, საერო სასამართლო განიხილავდა¹.

8. მდივანბეგთა სასამართლო. გვიანფოდალურ საქართველოში სასამართლო დაწესებულებას „მდივანს“ უწოდებდნენ, რაც სპარსული სიტყვაა და სახელმწიფო კრებას, კანცელარიას, დაწესებულებას ნიშნავს. ამ სიტყვიდან წარმოდგა მდივანბეგისა და მდივნის სახელწოდება. სასამართლო დაწესებულებას ასევე „სამდივნო სახლი“ ეწოდებოდა. გვიანფოდალური საქართველოს სამეფო-სამთავროებში სასამართლო ორგანიზაციის ძირითადი, სპეციალიზებული დაწესებულება იყო ცენტრალური ხელისუფლების მდივანბეგების სასამართლო. მართლმსაჯულებას მაშინდელ საქართველოში სხვა პირებიც ასრულებდნენ, მათ შორის, სახელისუფლებო და მმართველობითი ფუნქციების მატარებელნიც. თუმცა მთავარ ფიგურად მაინც მდივანბეგი გვევლინება. იგი სპეციალიზებული სასამართლო მოხელეა, მხოლოდ სასამართლო ფუნქციებით აღჭურვილი. მდივანბეგობის სახელი საქართველოში XVII საუკუნესი შემოვიდა.

მდივანბეგის სასამართლო კოლეგიალურია, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ვახტანგ VI-ის კანონების მიხედვით, მდივანბეგი ეწოდებოდა სასამართლოს უფროსს, რომელიც უფროსი მოსამართლე იყო. სასამართლოს შემადგენლობა ზუსტად არ იყო განსაზღვრული. სავარაუდოდ, სამ კაცზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო. ვ. გაბაშვილის განმარტებით, მდივანბეგის სასამართლოში შედიოდნენ: 1. მდივანბეგი – უფროსი მოსამართლე; 2. მსაჯულები, ანუ მოსამართლეები; 3. მდივანი, რომლის ფუნქციას შეადგენდა ორივე მხარის ჩვენებების ჩაწერა, აგრეთვე, სამართლის წიგნის იმ მუხლების წაკითხვა, რომლებიც განსახილველ საქმეს ეხებოდნენ; 4. იასაულნი, რომლებიც იყოფოდნენ ორ ჯგუფად: ა) „მართლის მთქმელნი უქრთამო იასაულნი“ – მათ ევალებოდათ საგამომიებო ფუნქციის შესრულება; ბ) „გაწყრომისა და დაჭერის იასაულნი“, რომელთაც ევალებოდათ დამნაშავეთა შეპყრობა და განაჩენის სისრულესი მოყვანა².

¹ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, ტ. 1, გვ. 205.

² ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით, ენიშკის „მოამბე“, XIII, 1943, გვ. 184.

ივ. სურგულაძის მიხედვით, XVII საუკუნის ქართლის სამეფოში რამდენიმე მდივანბეგის არსებობა უნდა ვიგულისხმოდ. XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში სამზე ნაკლები მდივანბეგი არ იყო, თუმცა შესაძლოა მეტიც ყოფილიყო. მ. კეკელია აღნიშნავს, რომ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში მდივანბეგთა სასამართლო ინსტიტუტი განსაკუთრებულად გაძლიერდა. 60-იან წლებში მდივანბეგთა რაოდენობა სულ 28 იყო¹. აღმოსავლეთ საქართველოში მდივანბეგთა სასამართლო მოქმედებდა როგორც გაერთიანებული („საქართველოს მსაჯულთა შეკრებულება“), ისე მხარეებისა (ქართლის, კახეთის) და ეალკეული რეგიონების (თბილისი, გორი, სიღნაღი, თელავი და სხვა) მიხედვით².

მდივანბეგი მხოლოდ მეფის, ე.ი. კარის მოხელეა. მდივანბეგი არ ყავდა არც ერთ საფეოდალოს, ამიტომ მისი კომპეტენცია მეფის ხელისუფლების სიძლიერით განისაზღვრებოდა. მდივანბეგს ხელი მიუჭედებოდა სისხლისა და სამოქალაქო ხასიათის ყოველგვარ საქმეთა განხილვაზე, მაგრამ ზოგიერთ საქმეს იგი მაინც არ არჩევდა, რადგანაც ეს საქმეები სხვა მოხელეებს ექვემდებარებოდა. სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის მნიშვნელოვანი და რთული საქმეები ამოღებული იყო ადგილობრივი მოხელეებისა და ფეოდალების იურისდიქციიდან და ისინი მდივანბეგს ან კიდევ მეფესა და დარბაზს ექვემდებარებოდა. მეფის ხელისუფლება ცდილობდა, ადგილობრივი მოხელეებისა და ფეოდალების იურისდიქციიდან ამოეღო განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი საქმეები. დასტურლამალის“ მიხედვით, ზოგიერთი სისხლის სამართლის საქმე მდივანბეგის განსაკუთრებულ კომპეტენციას შეადგენდა. მაგალითად, კვლევლობის საქმე ადგილობრივი მოხელეებისა და მემამულეების იურისდიქციიდან ამოღებული იყო. ასეთი საქმე კარზე უნდა გარჩეულიყო მდივანბეგის მიერ, ისევე, როგორც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი სისხლის სამართლის საქმეები – ღალატი, სალაროსა და ეკლესიის გამარცხა – ჟვისა და დარბაზის კომპეტენციაში შედიოდა.

შეიძლებოდა, მკვლევლობის საქმე მისი თავისებურების გამო მეფის ან დარბაზის გარჩევის საგანიც ყოფილიყო, მაგრამ ჩვეულებრივ ამ საქმეს მდივანბეგი იხილავდა³. სისხლის სამართლის ზოგი-

მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, ტ. 1, გვ. 143.

მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, ტ. 2, გვ. 230.

ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 246-247.

ერთი სხვა საქმე ადგილობრივ ფეოდალს ან მოხელეს, ანდა ხევისთავს ექვემდებარებოდა; მაგალითად, „დასტურლამალისა“ და სხვა წყაროების მიხედვით, თავის გატეხა, ხელის მოტეხა, კბილების ჩამტყვრევა და სხვა, მოურავის, ნაცვლისა და ფეოდალის ქვემდებარე იყო. მდივანბეგის განსაკუთრებულ კომპეტენციას მიეკუთვნებოდა „დიდი საქმე“. ეს შეიძლება ყოფილიყო როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო სამართლის საქმე. ის გარემოება, რომ მკვლელობა მდივანბეგის განსაკუთრებულ კომპეტენციას შეადგენდა, არ ნიშნავს, რომ მას არ შეეძლო გაერჩია მკვლელობაზე უფრო მცირე მნიშვნელობის მქონე საქმეები. მკვლელობის გარდა, კარზე უნდა გარჩეულიყო კიდევ სხვა დავებიც, მაგრამ ასეთი საქმეების უმრავლესობა მეფესა და დარბაზს ექვემდებარებოდა, ხოლო ნაწილი ამ „დიდი საქმეებისა“, როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო საქმეებიდან – მდივანბეგს. ყველა ის საქმე, რომელიც არ ითვლებოდა „დიდი საქმედ“, როგორც წესი, ადგილობრივ ფეოდალებსა და მათ მოხელეებს ექვემდებარებოდა. მდივანბეგს ასევე ექვემდებარებოდა ის საქმეებიც, რომელთა მონაწილე მხარეები პირადად მას მიმართავდნენ. კანონმდებლობის მიხედვით, მოქალაქეთა საჩივარი მოურავს უნდა გაერჩია, სადედოფლოს სასამართლო საქმეები – დედოფლის სახლთუხუცესს, მაგრამ თუ მხარეები თავისი სურვილით მიმართავდნენ მდივანბეგს, იგი უფლებამოსილი იყო გაერჩია საქმე¹.

9. ფეოდალი როგორც მოსამართლე. ფეოდალი მოსამართლედ, ბუნებრივია, თავის საფეოდალოში გვევლინებოდა. იგი არჩეულა თავის სამფლობელოში მომხდარ როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო სამართლის შედარებით ნაკლებმნიშვნელოვან საქმეებს, რომლებიც „დიდი საქმეებად“ არ მიიჩნეოდა. XVIII საუკუნის II ნახევრის დოკუმენტებით, აშკარაა სამეფო ხელისუფლების მისწრაფება – განავრცოს თავისი იურისდიქცია მდივანბეგთა ინსტიტუტის ზარჯზე. თუმცა, ბუნებრივია, ფეოდალურ საზოგადოებაში ფეოდალს რჩებოდა სასამართლო ფუნქციები, რომლებიც შეზღუდული იყო ცენტრალური ხელისუფლების მიერ დადგენილი „ბატონყმობის რიგით“. დოკუმენტები ცხადყოფს, რომ იმ დროისათვის ფეოდალებს აღარ ჰქონდათ განუსაზღვრელი ძალაუფლება თავიანთ ყმებზე. ეს უკანასკნელნი

შირად მიმართავდნენ მეფეს, ანდა მისი ოჯახის წევრებს საჩივრებით თავიანთ უშუალო ბატონზე. მ. კეკელიას განმარტებით, XVIII საუკუნის II ნახევარში ფეოდალები არჩევდნენ სამოქალაქო და სასისხლო საქმეებს, მკვლელობისა და იმ დიდი საქმეების გარდა, რომლებიც ცენტრალური ხელისუფლების ინტერესს წარმოადგენდა. ზოგიერთი ფეოდალი განიხილავდა საქმეებს დაჭრის, ტყვედ შეპყრობის, გაუპატიურების, ციხეების დაქცევის შესახებ, ასევე სამამულო ან სამიჯნო დავებს ყმებს შორის¹.

მეფისა და მისი ოჯახის წევრების განკარგულებით, ფეოდალი არჩევდა დავებს სხვა ფეოდალებს შორის, რომლებიც ფეოდალური ერატიით მასზე დაბლა იდგნენ.

10. მოურავი როგორც მოსამართლე. მოურავი ადგილობრივი მმართველოს აპარატის მნიშვნელოვანი მოხელეა და თავდაირველად სამეურნეო ხასიათის ფუნქციებს ასრულებდა, ხოლო გვინფეოდალურ ხანაში მას ადმინისტრაციული და სასამართლო ფუნქციებიც მიენიჭა². მოურავს, იქნებოდა იგი მეფის, დედოფლის, ბატონიშვილებისა თუ ფეოდალისა, მცირე ხასიათის სასისხლო და სამოქალაქო საქმეებზეც მიუწვდებოდა ხელი.

მ. კეკელია აღნიშნავს, რომ XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან სასამართლო ფუნქციები მხოლოდ მეფის მოურავებს ჰქონდათ დაკისრებული. მოურავთა სასამართლო საქმიანობის შეზღუდვა განპირობებული იყო მდივანბეგთა სასამართლო საქმიანობის გაფართოებით, ხოლო რაც შეეხება მეფის მოურავებს, განსაკუთრებით კი თბილისის მოურავს, მათი იურისდიქცია საკმაოდ ფართო იყო. სასამართლო ფუნქციებს მათ საქმიანობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა, მაგრამ არა ძირითადი. მოურავები თავიანთ საგამებლო ტერიტორიაზე არჩევდნენ სამამულო, ქონებრივ დავებს, საქმეებს ვალის გადაუხდელობისთან დაკავშირებით, აკვარებდნენ კონფლიქტებს, აიძულებდნენ ამნაშავეს აენაზღაურებინა ზარალი³.

თბილისის მოურავს არ ჰქონდა უფლება განეხილა სამამულო

მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, ტ. 1, გვ. 216-217.

ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 394.

მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176.

¹ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 248-250.

დავები და ვაჭართა საქმეები. მას სასამართლო ფუნქციის განხორციელების დროს „სარწმუნო მოქალაქეები“ ახლდნენ თან. მოურავს ექვემდებარებოდა იასაული, რომელიც ასეთ შემთხვევაში ორგანიზაციას უკეთებდა საქმის სასამართლო განხილვას მხარეების მიერ არჩეული ქალაქელების მონაწილეობით, რისთვისაც მოურავი მას გასამრჯელოს უხდიდა. მოურავი თბილისშიც და ადგილებზეც არასდროს განიხილავდა საქმეს ერთპიროვნულად. კანონით განსაზღვრული იყო იმ პირთა წრე, ვისთან ერთადაც ქ. თბილისის მოურავი წყვეტდა საქმეებს (მოურავთან ერთად მართლმსაჯულების განხორციელებისას უნდა ყოფილიყო სამი-ოთხი „სარწმუნო მოქალაქე“, ხოლო ვის აირჩევდა იგი, მელიქ-მამასახლისის, ნაცვლისა და ქედხუდებიდან, მოურავზე იყო დამოკიდებული) პერიფერიებში. მოურავი თვითონ წყვეტდა, თუ რომელი ქვემდგომი მოხელეები მოეწვია თავის სასამართლო კოლეგიაში¹. მოურავი განიხილავდა ზოგიერთ ნაკლებ მნიშვნელოვან სისხლის სამართლის საქმეს. ყველა დანაშაული XVI-II საუკუნის II ნახევარში მეფის მოსამართლეებამდე — მდივანბეგებამდე არ მიადწევდა, ამიტომ უფრო დაბალი რანგის ჩინოვნიკების განსახილველი ხდებოდა. ივ. სურგულაძის მიხედვით, მოურავი სისხლის სამართლის საქმეებიდან განიხილავდა ისეთ დავებს, როგორცაა: თავის გატეხა, ხელის მოტეხა, კბილის ჩამოგდება, ზოგიერთ შემთხვევაში — ქურდობის საქმეებს².

11. მელიქისა და მამასახლისის სასამართლო ფუნქციები. სხვა მოხელეების მსგავსად, მელიქი და მამასახლისი თავიანთ ფუნქციებს ახორციელებდნენ მათ ქვემდებარე ტერიტორიაზე. მათ შორის უნდა გამოეყოთ თბილისის მამასახლისი, რომელიც 1725 წლიდან ითავსებდა მელიქის თანამდებობასაც და იწოდებოდა მელიქ-მამასახლისად³. თბილისის მელიქ-მამასახლისს ექვემდებარებოდა ყოველგვარი სამამულო დავები და ვაჭართა საქმეები ქალაქ თბილისში. მელიქები და მამასახლისები განიხილავდნენ სამოქალაქო დავებს. ძირითადად ეს იყო ვალის გადახდასთან დაკავშირებული

საქმეები, დავები სახლი საკარმიდამო ნაკვეთის, ღუქნის კუთვნილებასთან დაკავშირებით.

თბილისის მელიქ-მამასახლისი და გორის მამასახლისი, რომლებიც უფრო მნიშვნელოვანი მოხელეები იყვნენ, ვიდრე სხვა რეგიონების ანალოგიური თანამდებობის პირები, არასდროს არ არჩევდნენ საქმეებს ერთპიროვნულად. ისინი ან თვითონ შედიოდნენ სხვა სასამართლოთა შემადგენლობაში წევრებად (მაგალითად, მოურავის თავმჯდომარეობით შემდგარ სასამართლოში), ან თვითონ თავმჯდომარეობდნენ სასამართლოს. მელიქი, მამასახლისი და, ასევე, ქედხუდები, სხვა სასამართლოს შემადგენლობაში მაშინ შედიოდნენ, როდესაც მოდავე მხარეები ქალაქის მცხოვრებლები იყვნენ, თვით დავის ობიექტი ქალაქთან იყო დაკავშირებული. მელიქ-მამასახლისის თავმჯდომარეობით გამართულ სასამართლოში მონაწილეობა უნდა მიეღოთ, მაგალითად, ქედხუდებსა და სხვა პირებს¹.

12. ქედხუდა როგორც მოსამართლე. ქედხუდების ინსტიტუტი მხოლოდ XVIII საუკუნის II ნახევრის აღმოსავლეთ საქართველოსთვისაა ცნობილი. ეს ინსტიტუტი შუალედური რგოლი იყო სახელმწიფო აპარატსა და მოსახლეობას შორის. ქედხუდების თანამდებობა არჩევითი იყო. ცალკეული სოციალური ფენები — ქალაქელი ვაჭრები, ხელოსნები, ასევე სოფლის მცხოვრებლები თავისი წრიდან ირჩევდნენ სრულუფლებიან წარმომადგენლებს. მოურავის სასამართლო კოლეგიაში დასახელებული „სარწმუნო მოქალაქენი“ სწორედ ქედხუდები არიან. პრივილეგირებულ ფენათა წარმომადგენელ ქედხუდებს მდივანბეგებისა და მელიქ-მამასახლისის სასამართლოს წევრებადაც ვხვდებით². მ. კეკელიას დაკვირვებით, ქედხუდები, როგორც მოსამართლეები საქმეებს განიხილავდნენ ერთპიროვნულად ან კოლეგიურად, ან სხვა სასამართლოს წევრები იყვნენ. ქედხუდები საქმეებს არჩევდნენ მეფის, დედოფლის, კათალიკოსისა და ბატონიშვილების განკარგულებით. ქედხუდები მცირე მნიშვნელობის სამოქალაქო დავებს განიხილავდნენ. სისხლის სამართლის საქმეების განხილვაზე ქედხუდებს ხელი არ მიუწევდებოდათ³.

¹ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, ტ. 1, გვ. 179-180.

² ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, გვ. 321.

³ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, ტ. 1, გვ. 222.

¹ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, ტ. 1, გვ. 225-228, 229-232.

² იქვე, გვ. 234-240.

³ იქვე, გვ. 242-243.

13. ბჭე-მედიატორი. აღმოსავლეთ საქართველოში, რუსეთთან შეერთების წინ, გამოიყენებოდა ბჭეთა ანუ მედიატორთა სასამართლო. ბჭეები მხარეების მიერ არჩეული მოსამართლეები იყვნენ, რომლებიც მხოლოდ ჩვეულებითი სამართლის მიხედვით განიხილავდნენ დავებს. მხარეებს შეეძლოთ აერჩიათ ორ-ორი, სამ-სამი ან მეტი ბჭე. ბჭეების ძირითადი ფუნქცია მხარეთა მორიგება იყო. ბჭეები საქმეებს განიხილავდნენ სანივთო ურთიერთობების სფეროში (დავები ყმების, მიწების მფლობელობასთან დაკავშირებით), ვალდებულებით დავებს ურთიერთანგარიშსწორების შესახებ, მემკვირეობით დავებს (ქონების განაწილება მემკვიდრეებს შორის). ბჭეთა სასამართლოს ყოველთვის კოლეგიალური იყო. იგი ჩვეულებით სამართალს ეყრდნობოდა. ბჭე-მედიატორთა სასამართლოს გადაწყვეტილება გასაჩივრებას არ ექვემდებარებოდა. თუმცა ეს არ გამორიცხავდა საქმის ხელმეორედ განხილვის შესაძლებლობას. სასამართლო პროცესი, როგორც წესი, მიმდინარეობდა ზეპირად, გადაწყვეტილებათა წერილობითი გაფორმება სავალდებულო არ იყო, ბჭედ შეიძლება არჩეულიყო ნებისმიერი პირი, როგორც საერო, ისე სასულიერო¹.

აღსანიშნავია კიდევ ერთი მოხელე, რომელსაც სასამართლო ფუნქციები ჰქონდა, — ეს არის „ზევისთავი“. იგი ადგილობრივი ხასიათის მოხელეა. „დასტურლამალის“ მიხედვით, ზევისთავს სასამართლო ფუნქციები ჰქონდა. იგი წელიწადში ერთხელ შემოივლიდა მისთვის განკუთვნილ რაიონს და სისხლის სამართლის საქმეებს იხილავდა (ძირითადად საუბარია ქურდობაზე), მას ეძლეოდა გარკვეული საზღაური იმ თანხიდან, რომელსაც ქურდი იხდიდა და ქურდების გასამართლებასთან ერთად, მათი დევნაც ევალებოდა.

ბ) სასამართლო ორგანიზაცია იმერეთში

იმერეთში, ისევე როგორც ქართლ-კახეთში, უზენაესი მოსამართლე მეფე იყო. იგი მართო არჩევდა საქმეებს, ასევე სხვათა თანდასწრებით, ან სხვას ავალდებდა ამას. სასამართლო ფუნქციას დედოფალი და ბატონიშვილებიც ასრულებდნენ. იმერეთშიც სასულიერო პირთა საქმეებს კათალიკოსი არჩევდა. მისი იურისდიქცია ვრცელდებოდა ასევე საეკლესიო ყმებზეც. სასამართლო საქმიანობაში

¹ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, ტ. 1, გვ. 246.

გარკვეული ადგილი ეკავა ფეოდალსაც, თუმცა მისი კომპეტენციის ზუსტი განსაზღვრა სათანადო მასალის გამო შეუძლებელია, ასევე გარკვეული სასამართლო ფუნქციები ჰქონდათ მოურავებს.

ძირითადი სამოსამართლო ფიგურა იმერეთშიც მდივანბეგია, ისინი ცენტრალური ხელისუფლების მოხელეები არიან. თითქმის ნახევარი საუკუნის განმავლობაში მათი რაოდენობა რვა კაცით განისაზღვრება, მდივანბეგები საქმეებს არჩევდნენ როგორც ერთპიროვნულად, ისე კოლეგიურად¹. იმერეთში, ცხადია, მოქმედებდა ბჭე-მედიატორთა ინსტიტუტიც.

გ) სასამართლო ორგანიზაცია დასავლეთ საქართველოს სამთავროებში

სასამართლო ორგანიზაცია გურიაში ისეთივე უნდა ყოფილიყო, როგორც იმერეთში, მაგრამ რაიმე ცნობები ამის შესახებ არ მოგვეპოვება. გამონაკლისს წარმოადგენს მდივანბეგთა ინსტიტუტი, რომელიც მთავრის ნების გამომხატველი იყო. მდივანბეგები საქმეებს არჩევდნენ როგორც ერთპიროვნულად, ისე კოლეგიურად².

სამეგრელოს სამთავროში უმაღლესი მოსამართლე მთავარი იყო. განსაკუთრებული ხასიათის რთული საქმეების გადაწყვეტა მის გარდა (ან მის დაუკითხავად) არავის შეეძლო, იგი დიდ ყურადღებას აქცევდა ქურდობის შემთხვევებს. ასეთი საქმეები მისი უშუალო მეთვალყურეობით ირჩეოდა. დედოფალს აქაც ჰქონდა სასამართლო ფუნქცია. სამეგრელოს სამთავროს ტერიტორია სამეგრელოს ეპისკოპოს-ჭყონდიდელის სამწყსოს წარმოადგენდა, ამიტომ რწმენის საწინააღმდეგო მოქმედების გამო „განკანონება“ ჭყონდიდელის პრეროგატივა იყო. სამეგრელოს სამთავროს განაპირა რაიონებში ნაკლები მნიშვნელობის საქმეებს მოურავებიც არჩევდნენ. იტალიელი მისიონერი არქანჯელო ლამბერტი აღნიშნავს, რომ სასამართლო ფუნქციებს დიდებულებიც ახორციელებდნენ, რომლებსაც დამნაშავეთათვის მკაცრი სასჯელის შეფარდების საქმეში არავინ ზღუდავდა, თვით მთავარიც კი. ბუნებრივია, აქ საუბარია ყმებზე, რომელთა

¹ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, გვ. 233.

² იქვე, გვ. 50, 233.

ნიმართაც დიდებულებს ძალზედ დიდი უფლებები ჰქონდათ³.

მ. კეკელია აღნიშნავს, რომ სამეგრელოს სამთავროს გაუქმებამდე, ყველაზე ორგანიზებული, ცენტრალური ხელისუფლების ნების გამოძახებული სასამართლო იყო მდივანბეგთა სასამართლო, რომელსაც განვითარების უფრო მაღარ დონეს მიაღწია, ვიდრე ქართლ-კახეთში. მხედველობაშია ის, რომ მდივანბეგთა ორგანიზებული განაწილება ხდება მაზრების მიხედვით. სულ არსებულია ცხრა მაზრა, რომლებიც სამართავად ცხრა მდივანბეგს ჰქონდა ჩაბარებული. დავით დადიანის მთავრობის დროს დაარსდა „მენგრელიის უზენაესი სასამართლო“. ასევე მდივანბეგისათვის, სასამართლო ფუნქციების გარდა, ჰქონდა მმართველობის ფუნქციების მინიჭება, მისთვის განკუთვნილი ტერიტორიის (მაზრის) ფარგლებში, ხოლო „უზენაესი სასამართლო“ აღიარებულია სამთავროს მმართველობის უმაღლეს ორგანოდ¹.

მაზრის მდივანბეგებს შეეძლოთ განეხილათ ყოველგვარი ხასიათის საქმე, თუ იგი განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო უზენაეს სასამართლოს არ ექვემდებარებოდა (დეტალურად მათი ქვემდებარე საქმეების ჩამოთვლა ჭირს). ერთი ცნობით, ისინი 150 მანეთამდე დავის საქმეებს განიხილავდნენ. მდივანბეგთა სასამართლო ინსტიტუტის განვითარებისა და სრულყოფის შედეგია სამეგრელოში უზენაესი სასამართლოს (მმართველობის უმაღლესი ორგანოს) დაწესება, რომელიც მდივანბეგებით იყო დაკომპლექტებული.

უზენაეს სასამართლოსაც არ შეეძლო თავისი შეხედულებით სამებრ გადაეწყვიტა განსაკუთრებით რთული საქმეები. იგი უმაღლესი მოსამართლისათვის — მთავრისათვის — უნდა შეეთანხმებინა. უზენაესი სასამართლო პირველი ინსტანციით, ძირითადად, შემდეგი სახის საქმეებს განიხილავდა: როცა დავა წარმოებდა ეკლესია-მონასტრებსა და კერძო პირთა შორის, ანდა მთავარსა და ეკლესიას შორის (მამულზე, გლეხებზე), საქმეებს მთავრის კარზე მყოფი მოხელის თანამდებობრივ დანაშაულთან დაკავშირებით, ქურდობის საქმეებს, განსაკუთრებული ხასიათის სისხლის სამართლის დანაშაულს. როგორც ააპელაციო ინსტანცია, იგი იხილავდა ისეთ საქმეებსაც, რაც ადრე კარჩეული იყო ქვემდგომი სასამართლოს მიერ და უკმაყოფილო მხარე მას კვლავ ასაჩივრებდა. უზენაესი სასამართლო მუდმივი რეზი-

დენცია, ძირითადად, მთავრის ადგილსამყოფელი იყო, მაგრამ ვხვდებით ისეთ შემთხვევებსაც, როცა იგი საქმეებს არჩევდა სამთავროს სხვადასხვა კუთხეში¹. ასევე არსებობდა მსაჯულთუხუცესის ანუ მდივანბეგთუხუცესის თანამდებობა, რომელსაც ექვემდებარებოდნენ როგორც მაზრის, ისე უზენაესი სასამართლოს მდივანბეგები².

სასამართლო პროცესი

უძველესი დროიდან (V საუკუნე) XIX საუკუნემდე საქმის გამრჩევი ყველა პირი იწოდებოდა მსაჯულად, ბჭედ ან მოსამართლედ. V-X საუკუნეებში სადავო საქმის გამრჩევი პირის მნიშვნელობით იხმარება მსაჯული და ბჭე. XI საუკუნიდან ჩნდება ტერმინი მოსამართლე, რომელიც ბჭესთან და მსაჯულთან ერთად გვხვდება. ბაგრატ კურაპალატის, ბექა-ალბულას სამართლის წიგნები ტერმინებს — „მსაჯული“, „მოსამართლე“ — არ იცნობენ. მათ ადგილზე დგას „ბჭე“, რომელიც ხელისუფლების მოსამართლე იყო. ვახტანგის სამართლის წიგნში სადავო საქმის გამრჩევი პირი იხსენიება როგორც მსაჯულად, ისე ბჭედ, მოსამართლედ, მდივანბეგად, შუაკაცად. აქ მდივანბეგი, მსაჯული, მოსამართლე, ბჭე ხელისუფლების წარმომადგენელი მოსამართლეა, ტერმინ „ბჭესთან დაკავშირებით, სურათი იცვლება XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში. ამ პერიოდში „ბჭეს“ აღმოსავლეთ საქართველოში თანდათან ჩამოშორდა ხელისუფლების მოსამართლის შინაარსი და, ძირითადად, ჩვეულებითი სამართლის ინსტიტუტის მოსამართლედ იქცა, როგორც მოდავე მხარეთა მიერ არჩეული საქმის განმხილველი პირის სახელწოდება. იმერეთის სამეფოში კი XIX საუკუნემდე საქმის გამრჩევი ყველა პირი, ხელისუფლების მოსამართლე იქნება, თუ ჩვეულებითი სამართლის მხარეთა ამორჩეული, ბჭედ იწოდებოდა³.

ქართული სამართლის ძეგლები განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევენ მოსამართლისათვის აუცილებელ თვისებებს. ჯერ კიდევ ბაგრატ

მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, გვ. 63-65.

იქვე, გვ. 65.

¹ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, გვ. 72-73.

² იქვე, გვ. 75.

³ იქვე, გვ. 28-33.

კურაპალატის სამართლის წიგნში ხაზგასმულია (99-ე მუხლი), რომ მოსამართლე უნდა იყოს ღვთისმოსიში, სამართლიანი, მოუსყდველი, მიუღვომელი, რომელიც არც პატრონის, არც მშობლების, არც ძმისა და მოყვასთა ხათრით უსამართლობას არ ჩაიდენს და მართალ სამართალს გააჩენს. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის მე-3 მუხლით მოსამართლე უნდა იყოს: „... დიდად მჩხრეკელი, მიმხუდარი, გამომეძიებელი, გონება-აუჩქარებელი, დაწყნარებული, გამგონე, საჩივრის ყურის მიმგდები, გამსინჯავი, მოჩივრის მოადის მომცდელი და სხვისაც მკითხველი, თუ ამისი სამართალი თქვენგან როგორ ისინჯვის, მოწმის მამებარი უნდა იყოს, უქრთამო, ღვთისმოსიში“. თუმცა ზოგ შემთხვევაში დასაშვებია მოსამართლის გაწყრომა, როცა ეს საჭიროა, რომ ქურდი, ავაზაკი, ტყუილად მთხრობელი ან მოწმე გამოტეხოს, ან ტყუილი არ ათქმევინოს. 215-ე მუხლით, მოსამართლე ორმოც წელიწადს გადაცილებული უნდა იყოს, სილარიბე არ უნდა აწუხებდეს, ღვთისმოსიში უნდა იყოს. მოსამართლეთა მიერ საქმის გარჩევას „სამართლის ქნას“, „გასამართლებას“, „განკითხვას“, „ბჭობას“, „განბჭობას“, „გაბრჭობას“ უწოდებენ.

ვახტანგ VI სამართლის წიგნის პირველსავე მუხლში საუბრობს მართლმსაჯულების განხორციელების პრინციპებზე, მიზნებსა და ამოცანებზე. იგი ყოველი მსაჯულისაგან სამართლიანობას მოითხოვს, წინააღმდეგ შემთხვევაში კი ღვთისაგან უსამინლეს რისხვას უნდა ელოდოს.

სასამართლო პროცესში მონაწილე მხარეებს „მოდავეები“ ეწოდებოდათ, დაზარალებულ, მოსარჩელე მხარეს „მოჩივარს“ უწოდებდნენ, მოპასუხეს — „მოადს“¹. დანაშაულში ბრალდებულს „შეწამება“ ერქვა, ე.ი. ბრალმდებელს „შეწამებელი“, ბრალმდებულს — „შეწამებული“. თუ ბრალდება დასმენის საფუძველზე ხდებოდა, ამას „შესმენა“ ეწოდებოდა, აქედან ბრალმდებულს „შესმენილი“ ერქვა, „ბრალმდებელს“ — „შემსმენელი“².

მოძივანის მიერ მოთხოვნას, სასამართლოსათვის მოხსენებას ეწოდებოდა „სარჩელი“ ან „საჩივარი“. მხარეთა შორის ურთიერთდა-

¹ მ. ლეკვიშვილი, სასამართლო პროცესი მე-17-18 საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 13-14.

² ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VII, თბ., 1984, გვ. 349-350.

ვას ერქვა „სარჩელა“, „ცილება“, „ჩივილი“, თუ ბრალდებული უარყოფდა მის მიმართ წაყენებულ ბრალდებას, „ამოროს“, „ამას“ ეტყოდა ბრალმდებელს („ამორო“ — იგულისხმება ღმერთმა ამოროს). ეს ტერმინოლოგია მიღებული იყო როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო სამართლის საქმეების წარმოების დროს. ძველ ქართულ დოკუმენტებში სასამართლო პროცესის მონაწილედ ჩანს „მეოხი“. ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდით, იგი დამცველს უნდა გულისხმობდეს¹.

ა) სასამართლო პროცესის ხასიათი. ისტორიულად ცნობილია სასამართლო პროცესის სამი ფორმა: 1. საბრალდებო პროცესი; 2. ინკვიზიციური ანუ სამძებრო პროცესი; 3. შერეული პროცესი. ფეოდალურ საქართველოში ფიქსირდება პირველი ორი, უმთავრესად კი საბრალდებო პროცესი, რომელიც სასამართლო პროცესის უძველესი ფორმაა. საბრალდებო პროცესისათვის დამახასიათებელია მთელი რიგი პრინციპები. კერძოდ, ესაა შეჯიბრებითობის პრინციპი, რაც იმით გამოიხატება, რომ მხარეებს საქმის წარმოებისას თანასწორი უფლებები ჰქონდათ. ისინი საქმის დაწყების ინიციატორები იყვნენ. სწორედ მხარეები აგროვებდნენ დამამტკიცებელ საბუთებს და წარუდგენდნენ განსახილველად მოსამართლეებს. მოსამართლეთა როლი პასიურია, მტკიცებულებათა შეკრებაში ისინი მონაწილეობას არ იღებენ, მათ მხოლოდ უნდა შეესწავლათ და შეეფასებინათ მხარეთა მიერ წარმოდგენილი მასალები და ამის საფუძველზე გამოეტანათ განაჩენი. არავითარი წინასწარი გამოძიება არ ტარდებოდა, მხოლოდ საქმის სასამართლო განხილვას ჰქონდა ადგილი. საბრალდებო პროცესის სხვა პრინციპებია ზეპირობა და საჯაროობა. ყველა ეს პრინციპი დამახასიათებელია სასამართლო პროცესისათვის საქართველოში, დაწყებული უხსოვარი დროიდან, ფეოდალიზმის მთელი პერიოდის განმავლობაში.

ფეოდალურ პერიოდში წარმოიშვა პროცესის მეორე ფორმა — ინკვიზიციური ანუ სამძებრო, რომელიც საბრალდებოს სრული ანტიპოდი. სისხლის სამართლის საქმის აღძვრა უკვე აღარ ხდებოდა მხარეთა კერძო ინიციატივით, არამედ სახელმწიფო თავისი მოხელეების ინიციატივით იწყებდა პროცესს. სამძებრო პროცესისათვის საერთოდ აღარ იყო დამახასიათებელი შეჯიბრებითობის პრინციპი.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VII, თბ., 1984, გვ. 354-355.

მხარეები თანასწორუფლებიან სუბიექტებად აღარ გვევლინებოდნენ. ორივე მხარის ფუნქციებს სასამართლო ასრულებდა. იგი იწყებდა საქმეს, აგროვებდა მტკიცებულებებს, ბრალდებულმა დაკარგა სუბიექტის მდგომარეობა. იგი სრულიად უუფლებო გახდა. საჯაროობა უარყოფილ იქნა, პროცესი წერილობით და საიდუმლოდ მიმდინარეობდა, გამოყოფილია წინასწარი გამოძიების სტადია, როცა ხორციელდებოდა მტკიცებულებათა შეკრება. ყველაზე უკეთეს და სრულყოფილ საბუთად ითვლებოდა ბრალდებულის მიერ ბრალის აღიარება, ამიტომ მთელი გამოძიება წარიმართებოდა მხოლოდ აღიარების მისაღებად, რასაც წმინდად ბრალდებულის წამება მოსდევდა¹.

როგორც ითქვა, ფეოდალურ საქართველოში პროცესის ძირითადი ფორმა საბრალდებოა, თუმცა ჩანს სამძებრო პროცესის ელემენტებიც. მაგალითად, ვახტანგის სამართლის წიგნის მე-4 მუხლში საუბარია იასაულის მიერ საგამოძიებო ფუნქციის შესრულებაზე. იგი იგზავნებოდა მოსამართლის მიერ იმისათვის, რომ ადგილზე გამოეკვლია საქმე და, ამდენად, მის მოქმედებას სამძებრო ხასიათი ჰქონდა. მხედველობაშია მისაღები ის გარემოებაც, რომ ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნითაც და სხვა ძეგლებითაც მოსამართლე საქმის განხილვისას არცთუ პასიურ როლს ასრულებდა. იგი არ კმაყოფილდებოდა მხარეთა მიერ წარმოდგენილი საბუთებით და თვითონ იღებდა გარკვეულ ზომებს მასალების შესაკრებად.

საინტერესოა, რომ სამძებრო პროცესის ელემენტები ქართულ სასამართლო პროცესს უფრო ადრეულ ხანაშიც ახასიათებდა, ამის საუკეთესო ნიმუშია გიორგი III-ის 1170 წლის სიგელი, რომელშიც საუბარია „სამპარავთმძებნელო“ სასამართლოს შესახებ. ამ სასამართლოს უფროსი მოხელეების, „მპარავთმძებნელთა“ ფუნქცია იყო ქურდების მოძებნა, აღმოჩენა, დევნა და გასამართლება, მათი ხელქვეითების — „ჩენილთა“ მოვალეობა კი ქურდების დევნა-შეპყრობა და გასამართლების შემდეგ განაჩენის აღსრულება: ე.ი. დამნაშავეთა დევნა და გასამართლება წარმოებდა არა კერძო პირთა თაოსნობით, არამედ სასამართლო მოხელეების ინიციატივით და, აქედან გამომდინარე, აღნიშნულ პერიოდში შეგვიძლია ვილაპარაკოთ ოფიციალური დევნის პრინციპის მოქმედების შესახებ. ეს კი სამძებრო პროცესის ელემენტის გამოხატულებაა².

¹ ალ. ვაჩიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, II, თბ., 1948, გვ. 4-5.

² იქვე, გვ. 93-95.

XVIII საუკუნის II ნახევრის არაუჭრთი სასამართლო ხასიათის დოკუმენტი, რომელშიც აშკარად ჩანს, რომ სასამართლო პროცესს წინ უძღვის წინასწარი გამოძიება, რაც სამძებრო პროცესისთვისაა დამახასიათებელი. ასევე მოსამართლის არაპასიური როლიც სამძებრო პროცესის ნიშნებზე მეტყველებს. „დასტურლამალშიც“ განსხვავდება საქმეები, რომლებიც განიხილება დანისტრად, ანუ წინასწარი გამოძიებით და უდანისტროდ, ე.ი. წინასწარი გამოძიების გარეშე. ამრიგად, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში სასამართლო პროცესი თანდათანობით გარდაიქმნება სამძებროდ. შეიძლება ითქვას, რომ ამ პერიოდის სასამართლო პროცესი, ძირითადად, შეიძლება ჩაითვალოს სამძებროდ, საბრალდებო პროცესის ელემენტებით¹.

ბ) საქმის აღძვრა და განხილვა. საბრალდებო პროცესის ბატონობის პერიოდში არავითარი განსხვავება არ არსებობდა სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის საქმეების აღძვრისა და საქმის არსებითად განხილვის წესებში. საქმეს აღძრავდა დაზარალებული მხარე. სახელმწიფო ორგანოს მიერ საქმის აღძვრა მხოლოდ ზოგიერთ შემთხვევაში ხორციელდებოდა, რამაც XVIII საუკუნის II ნახევრიდან უფრო ინტენსიური ხასიათი მიიღო. საჩივარი მიმართული იყო მეფის ან მოსამართლეებისადმი. შემდეგ მეფე (დელოფალი, ბატონიშვილები) განსაზღვრავდა, თუ ვის უნდა განეხილა საქმე და მას კონკრეტულ მოსამართლეს გადასცემდა.

გვიანფეოდალური საქართველოს სასამართლო პროცესზე (ასე იქნებოდა ადრეც) მიღებული იყო თითოეულ მხარეს რამდენიმე ბრალმდებლისა და მოპასუხის არსებობა. ზდებოდა ისეც, რომ მთელი სოფელი გამოდიოდა მოდავე მხარედ. სასამართლო პროცესზე გამოდიოდნენ სოფლის მიერ ამორჩეული თავკაცები, რომლებიც მოახსენებდნენ სასამართლოს თავისი საჩივრის შინაარსს და პასუხს მათ წინააღმდეგ მიმართულ სარჩელზე². თუ მოპასუხე არ ცხადდებოდა სასამართლო პროცესზე, მოსამართლე იღებდა ზომებს მის მოსაყვანად. მას შეიძლება წერილი გაეგზავნა მოპასუხისათვის

¹ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი., ტ. 1, თბ., 1970, გვ. 272.

² მ. ლეკვიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 14.

და მოეთხოვა მისი სასწრაფო გამოცხადება. შესაძლოა, გარკვეული კომპეტენტური პირებისათვის დაევალებინა მოპასუხის გამოცხადების უზრუნველყოფა, თუ იგი არ გამოცხადდებოდა, მაშინ საქმის განხილვის გარეშე გამტყუნდებოდა¹.

საქმის განხილვა სასამართლოში იწყებოდა დაზარალებულის სარჩელის მოსმენით. პროცესი ძირითადად ზეპირად მიმდინარეობდა, თუმცა ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის მე-3 მუხლი ითვალისწინებს პროცესის მიმდინარეობის წერილობით გაფორმებას მდივნის მიერ, თუ საჩივარი დიდი მოცულობისაა.

მოსარჩელეს შეეძლო ერთი სარჩელით ედავა მრავალ სხვადასხვა საგანზე, თუ დაეა მიმართული იყო ერთი კონკრეტული პირის ან პირების წინააღმდეგ. თუ მოპასუხე მხარესაც რაიმე სადავო ჰქონდა მოსარჩელესთან, მასაც შეეძლო ბრალდებები წაეყენებინა მისთვის და მოეთხოვა რაიმე. ურთიერთბრალდებები ორ მხარე შორის ერთი პროცესის ფარგლებში ტარდებოდა, ე.ი. მხარე პროცესზე შესაძლოა მომჩივანიც ყოფილიყო და მოპასუხეც².

მოპასუხეს, ბუნებრივია, უფლება ჰქონდა გასცნობოდა მის მიმართ წაყენებულ საჩივარს და პროცესზე თავი ემართლებინა. სასამართლოს, შეიძლება, რამდენჯერმე მოესმინა მხარეებისათვის როგორც ერთად, ისე ცალ-ცალკე, შესაძლოა, მომხდარიყო დაპირისპირება. ორივე მხარეს შეეძლო წარედგინა სასამართლოსათვის წერილობითი დოკუმენტები, დაესახელებინა მოწმეები და სხვა. მოსამართლე უშუალოდ უსმენდა მხარეებს, მათ მოწმეებს და აფასებდა მტკიცებულებებს. თუ სასამართლო საჭიროდ ჩათვლიდა, შეეძლო ჩაეტარებინა ადგილობრივი დათვალიერება (მაგალითად, მიწებზე დავისას). ამისათვის სასამართლო მთელი შემადგენლობით გადადიოდა ადგილზე³. სასამართლოს შესაძლოა ფიცი დაეკისრებინა მხარისათვის.

გ) განაჩენის გამოტანა და გასაჩივრება. სასამართლოს მიერ გამოტანილ გადაწყვეტილებას „განაჩენი“ ერქვა როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო სამართლის საქმეზე. სასამართლო თავის გადაწყვეტილებას წერილობითი სახით ორივე მხარეს აძლევდა.

¹ მ. ლეკვიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 18.

² იქვე, გვ. 21-22.

³ იქვე, გვ. 23-24.

თუ როგორ უნდა მომხდარიყო განაჩენის გაფორმება, მოცემულია ვახტანგის სამართლის წიგნის 205-ე მუხლში. აქ აღნიშნულია, რომ სხდომის დაწყების შემდეგ უნდა გამოეტანათ სათანადო წესით შენახული სამართლის წიგნი, რომელსაც მდივანბევი გახსნიდა. სამართლის წიგნი მდივნის წინ იდო და იგი კითხულობდა, როდესაც მოსამართლეები დასხდებოდნენ განაჩენის დასაწერად, ორივე მხარის ჩვენება უნდა დაეწერათ და როგორი საქმეც უნდა ყოფილიყო, განაჩენში უნდა მიეთითებინათ სამართლის წიგნის ის თავი (მუხლი), რომელიც შეუფარდეს მოცემულ კონკრეტულ შემთხვევას და რომლის საფუძველზეც გამოიტანეს განაჩენი. ეს კანონმდებლის განმარტებით უნდა განხორციელებულიყო, რათა გამტყუნებულ მხარეს განაჩენი უსამართლოდ, ქრთამითა და მიკერძოებით გამოტანილად არ მიეჩნია. ასე რომ, განაჩენის გამოტანისას კოდექსის სათანადო მუხლის მითითება განაჩენის სამართლიანობისა და უტყუარობის გამოვლინებად ითვლებოდა. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ სასამართლო პრაქტიკაში გვხვდება განაჩენის გამოტანის შემთხვევები სათანადო მუხლზე მითითების გარეშე¹.

საკმაოდ გავრცელებული იყო განაჩენის გასაჩივრების პრაქტიკა, განსაკუთრებით კი გვიანფეოდალურ საქართველოში. სასამართლო ხასიათის დოკუმენტებში არ ჩანს გასაჩივრების აღმნიშვნელი ერთი რომელიმე ტერმინი. გასაჩივრება გამოიხატებოდა შემდეგი სიტყვებით: „სასამართლოში მეორედ შესვლა“. არსებობდა გარკვეული სასჯელი (ჯარიმა) დაუსაბუთებელი გასაჩივრებისათვის, საქმის მეორედ განხილვის მოთხოვნისათვის მხარეს არსებითი საფუძველი უნდა ჰქონოდა. ასეთ საფუძველად ითვლებოდა საქმესთან დაკავშირებული ახალი გარემოება, რაც ადრე საქმის გამრჩევი სასამართლოსათვის არ იყო ცნობილი. მეფე, როგორც უზენაესი მოსამართლე, ხშირად თვითონ, უშუალოდ განიხილავდა საჩივარს სასამართლოს განაჩენზე. მას, რა თქმა უნდა, ყოველითვის შეეძლო გამოტანილი განაჩენის გაუქმება, ანდა ავალებდა საქმის ხელმეორედ განხილვას ბატონიშვილებს, მდივანბეგებსა და სხვებს, ან უარს ეუბნებოდა საქმის განმეორებით განხილვაზე, თუ დარწმუნდებოდა საჩივრის უსაფუძველობაში. მეფის გადაწყვეტილების შეცვლა მის გარეშე დაუშვებელი იყო. განმეორებით საქმის გარჩევისათვის საჩივრის მიღებისა და სათანადო განკარგულების გაცემის უფლება მეფის გარდა ჰქონდა ბატონიშ-

¹ მ. ლეკვიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27-28.

ვილებს, დედოფალს, ზოლო საეკლესიო დავებზე — კათალიკოსს. მათ შეეძლოთ თვითონვე განეხილათ საქმე, ანდა გადაეცათ სხვა პირთათვის, იერარქიის პრინციპის დაცვით. სპეციალური სასამართლო, რომელიც განმეორებით განიხილავდა საქმეებს, არ არსებობდა. განმეორებით საქმეებს, ძირითადად, მდივანბეგთა სასამართლო იხილავდა, მხოლოდ ზემოთ ჩამოთვლილ პირთა ნებართვით¹. გასაჩივრების შემთხვევაში ხდებოდა პირველი ინსტანციის სასამართლოს განაჩენის აღსრულების შეჩერება.

გვიანფეოდალურ საქართველოში სასამართლოთა მიერ გამოტანილი განაჩენი უნდა დამტკიცებულიყო, ჩვეულებრივ, იმ პირების მიერ, რომელთა დავალებითაც ხდებოდა საქმის განხილვა. ესენი იყვნენ: მეფე, დედოფალი, ბატონიშვილები, კათალიკოსი და ცალკეული ფეოდალები (მათ დაქვემდებარებაში მყოფი პირების მიერ საქმეთა განხილვისას); დიკასტერიის გადაწყვეტილებებს ამტკიცებდა კათალიკოსი².

დ) განაჩენის აღსრულება. მთავარი სასამართლო აღმასრულებელი იყო იასაული. მისი ვალდებულებები შესაძლოა დაკისრებოდა რომელიმე სახელმწიფო მოხელეს ან რიგით ადამიანს. იგი კონკრეტული საქმის აღმასრულებლად ინიშნებოდა და ამა თუ იმ სააღმსრულებლო საქმიანობის შემდეგ კარგავდა იასაულობის ფუნქციას. იასაული აღსრულებისათვის გასამრჯელოს იღებდა. აღმასრულებელ პირს აღსრულების დროს უნდა ჰქონოდა განაჩენი ან სათანადო პირის მიერ ბოძებული იასაულობის უფლების აღმჭურველი ოქმი³.

საქმის სირთულიდან გამომდინარე, შესაძლოა დანიშნულიყო ორი, სამი და მეტი იასაულიც. არსებობდნენ სპეციალური იასაულები, რომლებიც მსახურობდნენ სამეფო კარზე ან მდივანბეგებთან. მათ მოვალეობას შეადგენდა არა მხოლოდ სასამართლოს განაჩენთა აღსრულება, არამედ მეფისა და სხვა უფლებამოსილი პირების ბრძანებათა რეალიზაცია და, ასე რომ, იასაული, ზოგადად, ხელისუფლების ნების აღმსრულებელია⁴.

როგორც აღინიშნა, სასამართლო განაჩენთა აღმსრულებლად შესაძლოა დანიშნულიყო ის პირი, რომელსაც არ ჰქონდა რაიმე ოფიციალური თანამდებობა, თუმცა შეეძლო საკუთარი ავტორიტეტის მეოხებით ამ დავალებათა შესრულება. XVIII საუკუნის II ნახევარში სასამართლო აღმასრულებლად ინიშნებოდნენ ეშიკადასბაში და ნასაღჩიბაში.

ეშიკადასბაში პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული აპარატის ხელმძღვანელი იყო. აღმოსავლეთ საქართველოში სასამართლოს განაჩენთა აღსრულებას, ძირითადად, სწორედ ეშიკადასბაში და მისი ხელქვეითნი აწარმოებდნენ. XVIII საუკუნის II ნახევარში დაახლოებით ოცამდე ეშიკადასბაში საქმიანობდა. ეშიკადასბაში ჰყავდა მეფეს, ბატონიშვილებს, დედოფალს და, სავარაუდოა, რომ კათალიკოსსაც. აღმასრულებლად გვევლინება მოხელე — ნასაღჩიბაში¹, რომელსაც დამასახიჩრებელი სასჯელის აღსრულება ევალებოდა.

სასამართლო მტკიცებულება

საპროცესო სამართალში დიდი მნიშვნელობა ენიჭება სასამართლო მტკიცებულებებს. ქართულ მტკიცებულებით სამართალში სასამართლო მტკიცებულებას ზოგადად საბუთი ეწოდებოდა, მიუხედავად იმისა, იგი ფიცი იქნებოდა, წერილობითი დოკუმენტი თუ მოწმის ჩვენება². ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის მე-9 მუხლში ჩამოყალიბებული დამამტკიცებელ საბუთთა სისტემა ექვსი მტკიცებულებისაგან შედგება: ფიცი, შანთი, მდულარე, ზმალი, მოწმე, ცოდვის მოკიდება. ვახტანგ VI ამ მუხლის მიხედვით უპირატესობას შედარებით დაბალგანვითარებულ სასამართლო მტკიცებულებებს ანიჭებს (ფიცი, ორდალები, ცოდვის მოკიდება). ამ ექვსი მტკიცებულებიდან მხოლოდ ერთი — მოწმის ჩვენება წარმოადგენს მაღალგანვითარებული პროცესისათვის დამახასიათებელ მტკიცებულებას და მისი ზოგადი დახასიათებისას (მე-13 მუხლი) კანონმდებელი მეფე

¹ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, ტ. 1, გვ. 279-281.

² იქვე, გვ. 284.

³ იქვე, გვ. 297-298.

⁴ იქვე, გვ. 303.

¹ ნასაღჩიბაში მომდინარეობს ტერმინიდან — „ნასაღი“, რაც დამნაშავეის დასახიჩრებას, ასოთა მოკვეთას და, საერთოდ, დასჯას, დარბევა-დაწიოკებას გულისხმობდა.

² მ. კეკელია, სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი საქართველოში რუსეთთან შეერთების წინ, ტ. 2, თბ., 1981, გვ. 148.

ძალზედ აკნინებს მის მნიშვნელობას ქართულ სინამდვილეში; თუმცა სამართლის წიგნის სხვა მუხლები აშკარად მიუთითებენ ამ მტკიცებულების არსებით მნიშვნელობას იმდროინდელი ქართული პროცესისათვის. ვახტანგისეულ სასამართლო მტკიცებულებათა სისტემაში საერთოდ არაა მოხსენიებული წერილობითი დამამტკიცებელი საბუთები. ისინი კი საკმაოდ დიდ როლს ასრულებდნენ ქართულ პროცესუალურ სამართალში, განსაკუთრებით ნივთზე საკუთრების უფლებასთან ან სახელშეკრულებო ურთიერთობებთან დაკავშირებული დავების დროს. ასე რომ, ვახტანგის მიერ ჩამოყალიბებულ მტკიცებულებათა სისტემა არასრულყოფილია და ზუსტად არ ასახავს ამა თუ იმ მტკიცებულების მნიშვნელობას სამართალწარმოებისათვის.

აღსანიშნავია, რომ XVIII საუკუნის სასამართლო პრაქტიკა ერთგვარ პროგრესს ამჟღავნებს სასამართლო მტკიცებულებათა სისტემაში. ორდალების გამოყენება საკმაოდ იზღუდება, აღმოსავლეთ საქართველოში კი ფაქტობრივად წყდება. ამ თვალსაზრისით საგულისხმოა დავით ბაგრატიონის სამართლის წიგნის პროექტის მე-40 მუხლი. იგი მტკიცებულებათა შორის პირველ ადგილზე აყენებს აღიარებას, მეორეზე კი – მოწმის ჩვენებას, მესამეზე – წერილობით დოკუმენტს და მხოლოდ მეოთხეზე ფიცს.

ახლა განვიხილოთ ცალკეული მტკიცებულებანი:

ა) ფიცი. ფიცი როგორც სასამართლო მტკიცებულება თითქმის ყველა ხალხის სამართალწარმოებისთვისაა ცნობილი უძველესი დროიდან გვიანშუასაუკუნეებამდე პერიოდში. გამონაკლისი არც საქართველოა. მას ვხვდებით ქართული სამართლის არაერთ ძეგლში. ვახტანგის სამართლის წიგნი მას პირველხარისხოვან მტკიცებულებად აღიარებს. ფეოდალურ საქართველოში ფიცის გამოყენება სხვა მტკიცებულებებთან შედარებით უფრო ინტენსიური იყო. ვახტანგ VI-ის მიერ ჩამოყალიბებულ სასამართლო მტკიცებულებათა სისტემაში ფიცის პირველი ადგილი სრულიად ბუნებრივი მოვლენაა, თუმცა იმავე სამართლის წიგნში კანონმდებელი მეფე მოუწოდებს მოსამართლეებს, მოერიდონ ფიცით საქმის გადაწყვეტას. ფიცს მხოლოდ მაშინ მიმართავდნენ, როცა სხვა მტკიცებულება არ იყო ან საეჭვოდ მიჩნდათ.

ფიცი, ძირითადად, ეკისრებოდა მოპასუხეს, ბრალდებულს, ქონებაზე დავისას კი იმ მხარეს, რომელიც ფაქტობრივად ფლობდა სადავო ქონებას, მამულს.

„ფიცის დადება“ განსაზღვრული რიტუალის დაცვით უნდა ჩატარებულიყო, ფიცის ფორმულას, ე.ი. სიტყვებს, რომლებიც დამფიცებელს უნდა წარმოეთქვა დაფიცებისას, სასამართლო განსაზღვრავდა. ფიცის ფორმულის შინაარსი საქმის არსიდან გამომდინარეობდა, დამფიცებელი ფიცით ადასტურებდა, ან უარყოფდა რაიმე კონკრეტულ ფაქტს, თანაც ისე, რომ ეს სიტყვების თამაში არ ყოფილიყო. უმეტესად ფიცის დროს იფიცებდნენ ოჯახის წევრებს, ჩამომავლობას, მშობლებს. ფიცის რიტუალი, მიჯნაზე დავის გარდა, ძირითადად ეკლესიაში ტარდებოდა: ხატისა თუ ეკლესიის არჩევა მომჩინის ან მოსამართლის პრეროგატივა იყო. ფიცი თანამოფიცრებს უნდა დაედასტურებინათ: „მართლა ფიცა, მაგისმა მადლმანო“. მამულზე დავისას დაფიცება სადავო მამულის შემოვლით ხდებოდა ხატით ხელში.

ხალხის რწმენით ტყუილად დამფიცებელსა და მის ახლობლებს ღვთის საშინელი რისხვა დაატყდებოდა თავს. ამიტომ კანონმდებლობა განსაზღვრავს იმ ადამიანთა წრეს, რომელთაც არ შეიძლება ფიცი დაეკისროს, მათ მიერ ფიცის მნიშვნელობის გაცნობიერების შეუძლებლობის გამო, ან იმის გამო, რომ ფიცი არ სწამთ. ვახტანგის სამართლის წიგნის 147¹-ე მუხლით ფიცი არ შეიძლებოდა დაჰკისრებოდა ჭკუასუსტს, უასაკოსა და ფიცის ურწმუნოს. ამასთან, ვახტანგის სამართლის წიგნი გამორიცხავს ქალის ფიცსაც. მის ნაცვლად მოსამართლეს ახლობელი მამაკაცი უნდა დაესახელებინა – ძმა, შვილი, სიძე, რომელთაც უნდა დაეფიცათ ქალის ნაცვლად. ძველი ქართული სამართალი მძიმე დანაშაულად მიიჩნევდა ცრუ ფიცს.

პროცესში მონაწილე მხარე იშვიათად იფიცებდა მარტო. მოდავე მხარის ფიცის გასამაგრებლად, უმრავლეს შემთხვევაში, მასთან ერთად უნდა დაეფიცა თანამოფიცარს. თანამოფიცარი მოდავე მხარის ფიცით დამხმარეა. იგი ძირითადად მოფიცრის კეთილსინდისიერებაზე იფიცებს, გვარწმუნებს, რომ მისი ფიცი სარწმუნოა, ასევე მათ შეიძლება ფიცით დაედასტურებინათ ის, რაც იცოდნენ საქმესთან დაკავშირებით.

თანამოფიცარი ორგვარია. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი განასხვავებს ერთმანეთისაგან „შეგდებულ“ და „შეუგდებელ“ თანამოფიცარს. ეს იგივეა, რაც ბექა-აბუღას სამართლის წიგნის 37-ე მუხლით გათვალისწინებული „დასახელებული“ და „დაუსახელებული“ თანამოფიცარი. „შეგდებული“ და „დასახელებული“ თანამოფიცარი არის ის, რომელსაც ასახელებს მომჩივანი – სავალდებულოდ

ხდის მას ბრალდებულისათვის, ხოლო „შეუგდებელი“, „დაუსახელებელი“ ისაა, რომელსაც ირჩევს ბრალდებული (მოპასუხე). „შეგდებელი“ თანამოფიცრის დასახელება მომჩივნის უფლება იყო, ხოლო მათი დაყოლიება დაფიცებაზე მოპასუხის მოვალეობა. თანამოფიცრად დასახელებული პირი შეიძლება ყოფილიყო თავადი, აზნაური, მსახური ან გლეხი, დავის შინაარსისა და მოდავე მხარეების გათვალისწინებით. თუ შეგდებული თანამოფიცრები ერთობლივად განუცხადებდნენ მოპასუხეს, ვერ დავიფიცებთო, მოპასუხე საქმეს აგებდა. შეუგდებელ, დაუსახელებელ თანამოფიცრებს თვით მოპასუხე არჩევდა სხვათა ჩაურევლად. სასამართლო ზოგჯერ იმას მიუთითებდა, თუ რომელი სოციალური ფენის წარმომადგენლები უნდა ყოფილიყვნენ ისინი.

როდის იყო აუცილებელი შეგდებული მოფიცარი და როდის შეუგდებელი, ამასთან დაკავშირებით ვახტანგის სამართლის წიგნში გარკვეულ მინიშნებებს ვხვდებით. ვახტანგის სამართლის წიგნი იცნობს ბრალის დადებას ორი ფორმით: მთხრობელითა და ცილით (უმთხრობლოდ). როდესაც ბრალდება მთხრობლის (თვითმხილველი მოწმის) ინფორმაციას ეყრდნობა, ცხადია, უფრო საფუძვლიანია, ვიდრე უბრალოდ „ცილობა“, ე.ი. უშუალოდ დაზარალებულის მიერ, მთხრობელის გარეშე. ამიტომაც უნდა იყოს, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნის მე-10 მუხლით, ერთი მხარის საქმეზე უმთხრობლოდ შეწამებისათვის შეუგდებელი თანამოფიცარია აუცილებელი, ხოლო მთხრობელით შეწამებისას კი შეგდებული მოფიცარი. ცხადია, შეგდებული, შესახელებული თანამოფიცრის დანიშვნა დანაშაულის სიმძიმეზეც იყო დამოკიდებული. სასამართლო პრაქტიკის მიხედვით, თანამოფიცრის რა სახეობა უნდა ყოფილიყო დანიშნული, ამას სასამართლო თავისი შეხედულებით წყვეტდა. ბუნებრივია, უფრო მძიმე დანაშაულისას, მოფიცარს უფრო ურთულებდა ფიცს, თანამოფიცართა მეტი რიცხვის დანიშვნით ან მათი პერსონალური დასახელების მოთხოვნით.

სოციალურად თანამოფიცარი შესაძლოა ყოფილიყო მოფიცრის ახლობელი, მისდამი დაქვემდებარებული პირი. მაღალი სოციალური მდგომარეობის პირის, ვთქვათ, თავადის თანამოფიცრები შესაძლოა ყოფილიყვნენ მის გამგებლობაში მყოფი პირები. თანაც თუ სადავო მამული დიდი არ იყო, ამ საპატიო კაცს არც შეაწუხებდნენ და მის ნაცვლად აზნაური, მსახური ან გლეხი დაიფიცებდა (მამულის ოდე-

ნობის მიხედვით), წოდებრიობის პრინციპი ფიცის დანიშვნასთან დაკავშირებით, მკვლევლობის საქმეზე იმით გამოიხატება, რომ უფრო დაბალი წოდების პირს არ შეეძლო ფიცით ემართლებინა თავი, თუ იგი უფრო მაღალი წოდების წარმომადგენლის მკვლევლობაში იყო ბრალდებული. ვახტანგის სამართლის წიგნის 37-ე მუხლით, თუ დიდებული კაცის სისხლს მასზე უმცროსს ცილით სწამებდნენ, ბრალდებულის ორდალით უნდა ემართლებინა თავი.

ზოგ შემთხვევაში სავალდებულო იყო, რომ თანამოფიცრად გარეშე პირი ყოფილიყო დასახელებული. ვახტანგის სამართლის წიგნის მე-10 მუხლში სწორედ ასეთი თანამოფიცრის თვისებებია ჩამოყალიბებული. ამ მუხლით შეგდებული, გარეშე თანამოფიცარი უნდა ყოფილიყო დამფიცებლის საკადრისი, ტოლი, მისი არც მტერი და არც მოყვარე (დანიტერესებული პირი), არც ერთი მხარის ბატონის ყმა, მისივე ხეობის მცხოვრები. ზოგიერთ საქმეზე, მაგალითად, მამულზე დავისას შეგდებული თანამოფიცარი არ შეიძლება ყოფილიყო გარეშე, რადგან გარეშე კაცს არაფერი შეიძლება სცოდნოდა სადავო მამულის, მისი საზღვრების შესახებ.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის მიხედვით თანამოფიცართა რაოდენობა დამოკიდებული იყო საქმის მნიშვნელობასა და თანამოფიცართა სოციალურ მდგომარეობაზე. სამართლის წიგნის მე-10 მუხლით, თანამოფიცართა რიცხვი დამოკიდებული იყო სადავო ქონების ღირებულებაზე, მე-12 მუხლით თანამოფიცართა რაოდენობა მამულის ღირებულებით განისაზღვრებოდა. სავალდებულო საქმეებზეც თანამოფიცართა რაოდენობა ვალის ოდენობასა და თანამოფიცართა სოციალურ მდგომარეობაზე იყო დამოკიდებული. ვახტანგის სამართლის წიგნით, ორი დიდებული თავადის ფიცი იურიდიული მნიშვნელობით, გათანაბრებულია 20 შუა თავადისა და 60 უმცროსი თავადის ფიცთან. რა თანაფარდობა იყო დიდებული თავადის ფიცსა და აზნაურის, მსახურის ან თუნდაც გლეხის ფიცს შორის, ძეგლში არ ჩანს, მაგრამ თვით თავადთა წოდებაში არსებული უთანასწორობა უკვე მრავლისმეტყველია. წოდებრიობის პრინციპის ბატონობაზე მიუთითებს ისიც, რომ აზნაურთა წოდების წარმომადგენლის მკვლევლობაში ბრალდებულ პირს გლეხი თანამოფიცრებით თავის მართლების უფლება არ ჰქონდა.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 144-ე მუხლით „ქალაქში მო-

ფიცარი ამოკუთილ არს“. რაც უნდა მნიშვნელოვანი საქმე ყოფილყო, ფიცი უშუალოდ მოდავე მხარეს ეკისრებოდა და ერთმანეთს თანამოფიცარს ვერ დაუსახელებდნენ. საერთოდაც ვახტანგის სასართლის წიგნი მოსამართლეს თანამოფიცართა შემცირების უფლებას აძლევდა. კანონმდებელი მეფე მიმართავდა მოსამართლეს, დიდი საქმეც რომ ყოფილიყო, ბევრ მოფიცარს ნუ დაუსახელებდა.

ის გარემოება, რომ ფიცი, როგორც მტკიცებულება, გამოიყენებოდა მხოლოდ მაშინ, როდესაც სხვა მტკიცებულება არ იყო (ან საეჭვო იყო), აგრეთვე თანამოფიცართა რიცხვის შემცირების ტენდენცია და ამ რიცხვის განსაზღვრის უფლების მოსამართლეებისადმი ბრძინაობა, ქალაქში თანამოფიცარის ინსტიტუტის არარსებობა მეტყველებს ფიცისა და თანამოფიცარის ინსტიტუტის კრიზისზე. ნელ-ნელა ყალბდებოდა სასამართლო მტკიცებულებათა უფრო მაღალგანვითარებული სისტემა, რომლის მიხედვითაც ფიცი და თანამოფიცარი თანდათან კარგავდა პირველხარისხოვანი მტკიცებულების მნიშვნელობას.

ბ) მოწმის ჩვენება. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ IX-XIV საუკუნეებში, როდესაც ქართული სახელმწიფოებრიობა განვითარების მაღალ საფეხურზე იდგა და სამართლებრივი კულტურაც მისი ადეკვატური იყო, მოწმის ჩვენებასა და შერილობით საბუთებს დიდი პროცესუალური მნიშვნელობა ენიჭებოდა¹. თუმცა შემდგომ საუკუნეებში მოწმის ჩვენება, როგორც სასამართლო მტკიცებულება საკმაოდ დაკნინებულია, რაც ქართული სახელმწიფოს დაცემის კვალდაკვალ ქართული სამართლებრივი კულტურის დაქვეითების შედეგი უნდა იყოს. ეს კარგად ჩანს ვახტანგის სამართლის წიგნში. კანონმდებელი მეფე მოწმის ჩვენებას სასამართლო მტკიცებულებათა სისტემაში მხოლოდ მეხუთე ადგილს მიუჩენს ფიცისა და ორდალების შემდეგ, ხოლო მე-13 მუხლში, რომელიც ასევე მოწმის ჩვენებას ეხება, უკიდურესად ამცირებს მტკიცებულების ამ სახის როლსა და მნიშვნელობას ქართულ სინამდვილეში; იგი წერს, რომ მოწმე სწამთ და იციან ბერძენთა, ფრანგთა და რუსთა, „მაგრამ საქართლში, უფრო არ განუწესებიათ...“.

ცნობილია, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნის ძირითადი წყა-

გ. ნადარეიშვილი, ფიცი როგორც მტკიცებულება ქართული სამართლის წიგნების მიხედვით, თბ., 1962, გვ. 63.

რო ქართული ადათობრივი სამართალია, რომლის მიხედვითაც მოწმის ჩვენების მნიშვნელობა მცირე, ხოლო გამოყენება ნაკლებინტენსიურია, ხოლო მოწმის გამოსვლა ისეთ საქმეებზე, რომლებიც სისხლის აღებას იწვევენ, პრაქტიკულად გამორიცხული. სწორედ ადათობრივი სამართლის პრინციპებიდან გამომდინარე, არსებულ ვითარებას უნდა გადმოგვეცემდეს ვახტანგ VI, როდესაც ამბობს, რომ მოწმის ჩვენება ქართლში „უფრო არ განუწესებიათ“.

ვახტანგ VI თავისი სამართლის წიგნის სხვა მუხლებში არაერთხელ იხსენიებს მოწმის ჩვენებას, როგორც მტკიცებულებას და ამ მუხლების მიხედვით ეს სასამართლო მტკიცებულება არ ჩანს ისე უმნიშვნელოდ, როგორც მე-13 მუხლის მიხედვითაა. ამ თვალსაზრისით, საინტერესოა მე-3 მუხლი, რომლის შესაბამისად მოსამართლე უნდა იყოს მოწმის მაძებარი და მოწმის მეშვეობით უნდა ეცადოს სამართლის დადგენას, სასურველია ფიცის გარეშე.

მოწმის ჩვენების უპირატესობაზე მეტყველებს, მაგალითად, 157-ე მუხლი, რომლის მიხედვითაც პირუტყვზე დავის დროს მოსამართლემ მესაკუთრე მოწმის მეშვეობით უნდა დაადგინოს და თუ იგი ვერ გამოინახება, მხოლოდ მაშინდა მიმართოს ფიცის მეშვეობით საქმის გადაწყვეტას. 206-ე მუხლით მამულზე დავისას პრიორიტეტი ენიჭება მახსოვარი მოწმის ჩვენებას და თუ ასეთი არ იქნება, მაშინ დავას გადაწყვეტს მამულის ფაქტობრივი მფლობელის ფიცი. მოწმის ჩვენების პრიორიტეტი სხვა მუხლებშიც ჩანს.

ამგვარად, შეინიშნება ერთგვარი წინააღმდეგობა ვახტანგის სამართლის წიგნის მე-13 მუხლსა და სხვა მუხლებს შორის, რომლებიც მოწმის ჩვენებას შეეხება. ეს არ არის გასაკვირი, რადგანაც ვახტანგის სამართლის წიგნი კლასიკურ კოდექსს არ მიეკუთვნება, იგი კაზურისტური ხასიათისაა, რის გამოც თითოეული კაზუსის სამართლებრივი რეგულირება ხორციელდება იმ წესით, რაც მხოლოდ ამ კაზუსისთვისაა დამახასიათებელი. ამიტომ ზოგიერთი დავის გადაწყვეტისას მოწმის ჩვენებას შესაძლოა მეტი მნიშვნელობა მიენიჭოს, ზოგი დავის გადაწყვეტისას კი ნაკლები.

ვახტანგ VI-ს კარგად ესმის, რომ ნეიტრალური პირის — მოწმის ჩვენება უფრო ობიექტურად წყვეტს საქმეს, ვიდრე რომელიმე დაპირისპირებული მხარის, ამიტომ მოუწოდებს იგი მოსამართლეს, იყოს მოწმის მაძებარი და მოწმის ჩვენების საფუძველზე საქმის

ადაწყვეტისას მიანიჭოს უპირატესობა. ამიტომაც, რომ იგი ზოგიერთი კაზუსის სამართლებრივი რეგულირებისას მოწმის ჩვენებას პრიორიტეტულ სასამართლო მტკიცებულებად წარმოაჩენს, ხოლო ზოგ შემთხვევაში, სხვა მტკიცებულებებთან ერთად, ალტერნატიული მტკიცების საშუალებად. ამგვარად, ვახტანგის სამართლის წიგნის მთლიანობაში განხილვა ცხადყოფს, რომ ამ სამართლის ძეგლით, მოწმის ჩვენების პროცესუალური მნიშვნელობა არსებითად დიდია, ვიდრე ეს სამართლის წიგნის მე-13 მუხლშია მოცემული. გ. ნადარეიშვილის მითითებით, მიუხედავად იმისა, რომ ვახტანგის სამართალზე ადათობრივი სამართლის გავლენა საკმაოდ დიდია, კანონმდებელი ძლევს ადათობრივი სამართლის შეხედულებას მოწმის ჩვენების პროცესუალური მნიშვნელობის შესახებ¹. აქვე უნდა ითქვას, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნის მე-13 მუხლში გადმოცემული მოწმის ჩვენების პროცესუალური მნიშვნელობა აშკარად არ შეესაბამება სასამართლო ხასიათის დოკუმენტებში ასახულ ვითარებას. ეს განსაკუთრებით ეხება XVIII საუკუნის II ნახევრის სასამართლო ხასიათის დოკუმენტებს, რომელთა მიხედვითაც მოწმის ჩვენება პირველხარისხოვანი მტკიცებულებაა, მოსამართლეები აშკარა უპირატესობას ანიჭებენ მოწმის ჩვენებას ფიციტან შედარებით, რომელსაც მხოლოდ მოწმის არარსებობისას იყენებდნენ².

ვახტანგის სამართლის წიგნის მე-13 მუხლით განსაზღვრულია მოწმეთა თვისებები. „სარწმუნო“ მოწმე უნდა იყოს ღვთისმომშიში, ჭკვიანი, სანდო, მართალი კაცის სახელი ჰქონდეს და სხვა. ასეთი მოწმე ორიც რომ იყოს, მოსამართლემ მათ ჩვენებას უნდა დაუჯეროს, ისე, რომ არც კი დააფიცოს ისინი. მაგრამ თუ მოწმე ასეთი თვისების მატარებელი არ არის, მაშინ საჭირო ხდება ათი, ოცი და ზოგჯერ მთელი სოფლის ერთპირი მოწმობა (მუხლი მე-13). ეს მუხლი საინტერესოა იმიტაც, რომ მასში განსაზღვრულია მოწმეთა მინიმალური რაოდენობა. მისი შინაარსი ცხადყოფს, რომ ერთი მოწმის ჩვენებას მოსამართლე არ დასჯერდებოდა, რაც არ უნდა ღირსეული ყოფილიყო იგი. მინიმუმ ორი მოწმე მაინც უნდა ყოფილიყო სახეზე. ერთი

¹ გ. ნადარეიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76.

² მ. ლეკვეიშვილი, სასამართლო პროცესი მე-17-18 საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 50-52.

მოწმის ჩვენება რომ საკმარისი არ იყო, ამაზე სასამართლო პრაქტიკაც მეტყველებს. მოწმე უნდა ყოფილიყო ობიექტური და ნეიტრალური პიროვნება, რომელიც არ იყო დაინტერესებული შედეგით.

ძველი ქართული სამართალი კრძალავს ქალის მოწმობას, ეს კარგად ჩანს ვახტანგის სამართლის წიგნშიც, თუმცა XVIII საუკუნის 70-იანი წლებიდან უკვე ვხვდებით ქალ მოწმეს, რაც ქალისადმი სასამართლოს დამოკიდებულების შეცვლაზე მეტყველებს. ამ ვითარების გამოძახილად შეიძლება ჩაითვალოს დავით ბაგრატიონის სამართლის წიგნის 81-ე მუხლი, სადაც ქალიცა და მამაკაციც ერთნაირი უფლებების მატარებელია.

მოწმეთა დაკითხვა, ძირითადად, სასამართლო პროცესზე ხდებოდა. სასამართლოს შეეძლო ვადა განესაზღვრა მხარეებისათვის მოწმის მოსაძებნად და სასამართლოში მისაყვანად. თუ ამ ვადაში ვერ შეძლებდნენ ისინი მოწმის მოყვანას, სასამართლო ფიცს მიმართავდა. თუმცა სასამართლოს შეიძლება მხედველობაში მიეღო მოწმეთა წერილობითი ჩვენებაც – „მოწმის წერილი“, „მოწმის წიგნი“. მას მოწმის ხელმოწერა და ბეჭედი უნდა ჰქონოდა, ხოლო თუ წერა არ იცოდა, ან ბეჭედი არ ჰქონდა, ჩამწერს უნდა დაედასტურებინა ჩვენების სინამდვილე¹. ბუნებრივია, ეს მაშინ ხდებოდა, თუ მოწმეს არ შეეძლო სასამართლო პროცესზე გამოცხადება, უმეტეს შემთხვევაში მოწმეები პროცესზე მხარეებს მიჰყავდათ. ისინი თვითონ ასახელებდნენ მოწმეებს ან წარადგენდნენ მათ წერილობით ჩვენებას, თუმცა შესაძლოა, თვით სასამართლოს გამოცხადებინა მხარეების მიერ დასახელებული მოწმეები მოხელეების მეშვეობით².

მოწმეთათვის, მათი ჩვენების განსამტკიცებლად, სასამართლოს შესაძლოა ფიცი დაეკისრებინა. თუმცა ეს ყოველთვის არ ხდებოდა. ამაზე მეტყველებს ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის მე-13 მუხლი, რომლის მიხედვითაც, თუ მოწმე სანდო, ღვთისმომშიში, მართალი კაცი იყო, მოსამართლეს იგი არ უნდა დაეფიცებინა. ეს ეხება სასულიერო პირსაც. მოწმის დაფიცების საკითხს სასამართლო წყვეტდა.

მოწმის ინსტიტუტთან დაკავშირებით უნდა განვიხილოთ „მთხრობელის“ ინსტიტუტი. იგი ცნობილია ქართული სამართლის

¹ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 181, 183-194.

² მ. ლეკვეიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 62.

მეგლების მიხედვით და იურიდიული თვალსაზრისით მოწმის ჩვენების ბუნების მატარებელია, თუმცა მოწმისაგან განსხვავებულ ინსტიტუტს წარმოადგენს. გ. თარხნიშვილის განმარტებით, მთხრობელი არის „ბოროტმოქმედების დამსწრე, ბრალის მდებელი მოწმე“¹.

„მთხრობელი“ ის პიროვნებაა, რომელსაც უშუალოდ აქვს ნაწიხი რაღაც ფაქტი, რომელიც ადასტურებს ამა თუ იმ პიროვნების კავშირს მომხდარ დანაშაულთან, ე.ი. არის მოწმე და მიაქვს ეს ამბავი დაზარალებულთან, ანუ დამსმენია. ამით უკვე ბრალს სდებს კონკრეტულ პიროვნებას, ე.ი. არის ბრალმდებელი, მთხრობლობის საფუძველზე ხდება პიროვნების ბრალდება და იწყება სასამართლო პროცესი.

მთხრობელი, როგორც ფაქტის თვითმხილველი, ახლოს დგას თვითმხილველ მოწმესთან, მათ შორის ის განსხვავებაა, რომ მთხრობელი მეტ აქტივობას იჩენს დამნაშავის მხილებაში. ასევე თვითმხილველი მოწმე გასამრჯელოს არ იღებს, მთხრობელი კი დაზარალებულისათვის დამნაშავეზე ცნობის მიწოდებისათვის იღებს ე.წ. „სამთხრობლოს“ საზღაურის სახით². ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით, საჭიროებისას მთხრობელი პირზე უნდა დაადგეს მის მიერ დანაშაულში ბრალდებულ პირს სასამართლო პროცესზე, ე.ი. თუ მთხრობელი სასამართლო პროცესზე გამოვა, მოგვევლინება როგორც ფაქტის თვითმხილველი, ბრალმდებელი მოწმე. მისი ფუნქცია ისაა, რომ დაამტკიცოს ბრალდებულის დამნაშავეობა, „გატეხოს“ იგი.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 236-ე მუხლის მიხედვით სახელმწიფო დანაშაულის ჩადენის განუცხადებლობა დანაშაულად ითვლება, მისი ჩამდენი ისევე აგებს პასუხს, როგორც დამნაშავე, ხოლო სხვა დანაშაულის განუცხადებლობა არ უნდა ითვლებოდეს დანაშაულად. მთხრობელად ჩაითვლება მხოლოდ ფაქტის თვითმხილველი და არა მისი უბრალოდ გამგონი. მთხრობელი ვალდებულია, დადოს პირობა, რომ საჭიროებისას პირზე დაადგება დამნაშავეს. თუ დამნაშავე არ ტყდება, გამოტეხოს იგი. თუ ამას მიაღწევს, სამთხრობელოს მიიღებს, მაგრამ, ამავე დროს, მთხრობელს, როგორც დამნაშავის დამსმენს, მტრული ურთიერთობა არ უნდა ჰქონდეს ბრალდებულთან და ამას სასამართლომ

¹ გ. თარხნიშვილი, სასამართლოს წარმოება საქართველოში ვახტანგ VI-ის კანონების მიხედვით, კრებული ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, 1915, გვ. 116.

² მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 198.

განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიაქციოს.

ტყუილად მთხრობელისათვის პირი ისეთივე სასჯელით უნდა დაისაჯოს, როგორადაც დაისჯებოდა მის მიერ ბრალდებული პიროვნება, თუ მთხრობელი დაუმტკიცებდა მას დანაშაულის ჩადენას.

ამრიგად, მთხრობელი დამნაშავის დამსმენია, რომელიც, როგორც დანაშაულებრივი ფაქტის თვითმხილველი, საჭიროების შემთხვევაში თავის თავზე იღებს თავის მიერ დამნაშავედ დასახელებული პირის ბრალეულობის მტკიცებას. მისი საქმიანობის წარმატებით დამთავრების შემთხვევაში იგი იღებდა გასამრჯელოდ „სამთხრობლოს“. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის ზოგიერთი მუხლით (38-ე, 39-ე, მე-40 მუხლები), განსაზღვრულ შემთხვევაში, მთხრობელს თავისი სიმართლის დამტკიცება სასამართლო ორთაბრძოლით დასჭირდებოდა. ეს მუხლები მკვლელობის საქმეებს ეხება.

ტყუილი მთხრობლობისათვის იმავე პასუხისმგებლობის დაწესება, რაც ამ მთხრობლობის დამტკიცების შემთხვევაში ბრალდებულს ელოდა, გარკვეული პრევენტული მექანიზმი იყო იმისათვის, რომ ვინმე „სამთხრობლოს“ მიღების ცთუნებას არ აპყობოდა და შეგნებულად არ წასულიყო ცრუ მთხრობლობაზე. მთხრობელი მხოლოდ მაშინ იღებდა გასამრჯელოს, როდესაც სასამართლო სარწმუნოდ მიიჩნევდა მის შეწამებას.

გ) ცოდვის მოკიდება. ცოდვის მოკიდებას ეხება ვახტანგის სამართლის წიგნის მე-14 მუხლი. ამ მუხლიდან ირკვევა, რომ ცოდვის მოკიდება მცირემნიშვნელოვან საქმეზე გამოიყენებოდა. კერძოდ, ერთი მარჩილის (სამი აბაზი) ღირებულების საქმეზე (საქმის ღირებულება შეიძლება ცოტა მეტი ან ნაკლებიც ყოფილიყო, ხოლო, შესალოა, მოპასუხე ისეთი პიროვნება აღმოჩენილიყო, რომლის მიერ ცოდვის მოკიდებით თავის მართლება ერთი ძროხის ღირებულების საქმეზეც დაეჯერებინათ).

ცოდვის მოკიდება გარკვეული რიტუალის შესრულებასთანაა დაკავშირებული. შეწამებულმა (ბრალდებულმა) შემწამებელი (ბრალმდებელი) ზურგზე უნდა მოიკიდოს და წარმოთქვას ფიცის განმსაზღვრელი ფორმულა, რომლის არსიც „ცოდვის მოკიდებაში“ მდგომარეობს: თუ მე, რასაც მამბრალე, იმის გამკეთებელი ვიყო, მეორედ მოსვლისას შენი ცოდვებისათვის შენს ნაცვლად მე განვიკითხო. თუ შეძლებს ამის გაკეთებას, ბრალდებული თავისუფლდება პასუხისმგებლობისაგან, თუ არადა, პასუხს აგებს.

დ) აღიარება. აღიარებას, როგორც მტკიცებულებას არც ერთი მოქმედი სამართლის ძეგლი საქართველოში არ იცნობს, თუმცა პრაქტიკაში მას უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. აღიარება როგორც მტკიცებულება, კარგად ჩანს სასამართლო ხასიათის დოკუმენტებში. აღიარებით შეწამებული დანაშაულს ადასტურებდა, ხოლო მოპასუხე – სარჩელს, ე.ი. აღიარება ერთნაირად გამოიყენებოდა როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო ხასიათის საქმეებზე. მათში აღიარება გამოხატულია შემდეგი ტერმინებით: „აღიარა“, „თავისი პირით აღიარა“, „თავს იღვა“, „თავს დაიდვა“, „გატყდა“¹. აღიარება დანაშაულის შემამსუბუქებელ გარემოებად ითვლებოდა². აღიარებას გადაწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა სასამართლოსათვის განაჩენის გამოსატანად. აღიარება საკმარისად მიიჩნეოდა სასამართლოს გამამტყუნებელი განაჩენის გამოსატანად.

სამართლის ძეგლებიდან პირველმა დავით ბაგრატიონის სამართლის წიგნმა გაითვალისწინა აღიარება სასამართლო მტკიცებულებად (სამწუხაროდ, ეს სამართლის წიგნი პროექტის სახით დარჩა). დავით ბაგრატიონი სამართლის წიგნი მე-40 მუხლში ასახელებს ოთხ სასამართლო მტკიცებულებას, რომელიც იწოდება: „ნებისთი დანაშაულისათვის თავს დება“. ეს მეტყველებს იმაზე, რომ აქ აღიარება პირველხარისხის განაჩენი სასამართლო მტკიცებულებაა, ისე, როგორც ეს ჩანს XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის სასამართლო ხასიათის დოკუმენტებში.

ე) ნივთიერი მტკიცებულებები. პიროვნების ბრალეულობა სრულიად შესაძლებელია ნივთიერი საბუთებითაც დამტკიცებულიყო. მობარული საქონელი თუ ნივთები ეჭვმიტანილის სახლში, ნაქურდალის კვალი და სხვა სრულიად შესაძლებელია სასამართლოს გათვალისწინებინა, როგორც მტკიცებულება, რასაც მნიშვნელობა ექნებოდა განაჩენის გამოტანისას.

ვ) ექსპერტიზა. XVIII საუკუნის II ნახევარში საკმაოდ მოგვეპოვება დოკუმენტები, რომელთა მიხედვითაც სასამართლო სპეციალური ცოდნით აღჭურვილ პირებს ავალებდა, შეესწავლათ ესა თუ ის საკითხი და წარედგინათ წერილობითი დასკვნა. ასეთი პირები ექსპერტებად წარმოგვიდგებიან, ხოლო მათ მიერ შედგენილი დოკუმენტი – ექსპერტიზის დასკვნად³.

¹ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 222.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 224-225.

პირველად, მ. ლეკვეიშვილმა მიაქცია ყურადღება ექსპერტთა ინსტიტუტის არსებობას ქართულ სამართალში. მისი აზრით, გვიანფორდალური საქართველოს სამართალწარმოებაში ექსპერტთა დასკვნის მტკიცების ერთ-ერთი მიღებული საშუალებაა. სასამართლო საჭიროების შემთხვევაში იწვევდა, კომპეტენტური დასკვნის მიღების მიზნით, სათანადო ცოდნით აღჭურვილ პირებს და სხვადასხვა საკითხს უსვამდა, ექსპერტთა დასკვნები, შესაძლოა, განაჩენის დასაბუთებისათვის გამოყენებულიყო¹. ავტორს მოჰყავს სამედიცინო და საბუღალტრო ექსპერტიზათა მაგალითები².

მ. კეკელია გვთავაზობს რამდენიმე საინტერესო დოკუმენტს, რომელთა მიხედვითაც მოსამართლეები ექსპერტთა დასკვნას ეყრდნობოდნენ. სპეციალური ცოდნით აღჭურვილ პირებს – ექსპერტებს, იმდროინდელი გამოთქმით შეიძლება ეწოდოს „ხელოვანი კაცი“, „დამფასებელი“³.

ზ) დოკუმენტი. ვახტანგ VI სასამართლო მტკიცებულებათა სისტემაში (მე-6 მუხლი) წერილობით საბუთს არ იხსენიებს, თუმცა სამართლის წიგნის სხვა მუხლებითაც და სასამართლო დოკუმენტებითაც აშკარაა, რომ წერილობითი დოკუმენტი მნიშვნელოვანი მტკიცებულება იყო ქართულ სამართალწარმოებაში, გვიანი შუა საუკუნეების პერიოდში. ეს არცაა გასაკვირი. ამ პერიოდის საქართველოში ძალზე განვითარებული ყოფილა კერძო საკუთრების ინსტიტუტი, რის საფუძველზე გაცხოველებულია ეკონომიკური ურთიერთობანი, ვაჭრობა, ადემიციემობა და სხვა. ყოველივე ამით იურიდიული გამოხატულება სახელშეკრულებო ურთიერთობების განვითარებაა. ხელშეკრულების დადების ფაქტის დადასტურების ყველაზე უფრო ძლიერი გარანტი კი სათანადოდ შედგენილი წერილობითი დოკუმენტი ანუ „წიგნი“⁴.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის არაერთ მუხლშია მოხსენებული წერილობითი დოკუმენტი. თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ვახტანგი დოკუმენტს სასესიო ურთიერთობებისას, კარგად ჩანს სამართლის წიგნის 143-ე მუხლში, რომლის მიხედვითაც, როდესაც კრედიტორი ვალის გადახდას ითხოვდა, მას სასამართლოსათვის სა-

¹ მ. ლეკვეიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 95.

² იქვე.

³ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 96.

ანადო წესით შედგენილი თამასუქი უნდა წარედგინა. 260-ე მუხლ-
ჯან კი ვიგებთ, რომ ბატონისაგან გათავისუფლებულ ყმას, თავისი
ოფილი ბატონი აძლევდა „წიგნს“, ანუ წერილობით დოკუმენტს,
აწმეების მიერ ხელმოწერილს, რაც ადასტურებდა ყმის თავისუფლ-
ს. წერილობით დოკუმენტებს ითვალისწინებს ბექა-აბბუღას სამართ-
ის წიგნი და მასში შემავალი ბაგრატ კურაპალატის სამართლის
აგნის ფრაგმენტიც (მუხლი მე-60, 69-ე, 76-ე, 157-ე, 158-ე).

ხელშეკრულების დადებისას დოკუმენტის მნიშვნელობა კარგად
ანს სამართლის წიგნის 161-ე და 167-ე მუხლებიდან. 161-ე მუხლი
ამულის ნასყიდობის წერილობით ფორმას ითვალისწინებს, თანაც
ვრთხილებს მყიდველს, რომ სხვისი მამული არ შეატყუონ და
ამულის საზღვარი არასწორად არ მიუთითონ.

ცხადია, წერილობითი დოკუმენტის, წიგნის შედგენა გამორ-
ცხავს შემდგომში ხელშეკრულების მოშლის შესაძლებლობას რომე-
რღიმე მხარის მიერ, მით უმეტეს, სათანადოდ შედგენილი დოკუმენტი
ნასყიდობის ხელშეკრულებისას პირველსაზოგადან სასამართლო მტკი-
ებულება იქნება, თუ ნასყიდობის საგნის კუთვნილებასთან დაკავ-
რებით, რაიმე დავა წარმოიშობა. 167-ე მუხლით, იგივე წესი მო-
მედებს გაცვლის ხელშეკრულების დადების დროსაც.

ვახტანგის შემდგომი პერიოდის, განსაკუთრებით XVIII საუკუნის
ოლოდროინდელი სასამართლო ხასიათის დოკუმენტების მიხედვი-
ნაც, წერილობითი დოკუმენტი ერთ-ერთ პირველხარისხოვან მტკიცე-
ულებად გვევლინება. შემთხვევითი არაა, რომ დავით ბაგრატიონმა
გი ფიცზე წინ დააყენა. სამოქალაქო დავების გადაწყვეტისას სასა-
მართლო, უპირველეს ყოვლისა, დოკუმენტს მოითხოვდა. კერძოდ,
ნასყიდობის წიგნებს, თამასუქებს და სხვა, და თუ იგი სრულყოფილი
იქნებოდა, ეს საკმარისად ჩაითვლებოდა გადაწყვეტილების მისაღე-
ად. თუ დოკუმენტი არ არსებობდა, ანდა არასრულყოფილი იყო,
სასამართლო მხოლოდ ამ შემთხვევაში მიმართავდა სხვა სასამართ-
ლო მტკიცებულებებს.

დოკუმენტი აუცილებლად სათანადოდ გაფორმებული უნდა ყო-
ფილიყო. წინააღმდეგ შემთხვევაში მას სასამართლო არ გაითვალ-
ისწინებდა. დოკუმენტში, ვთქვათ, ნასყიდობის წიგნში, აღნიშნული
უნდა ყოფილიყო მხარეთა ვინაობა, ხელმოწერები, ბეჭდები, დოკუმენ-
ტის შემდგენლის ვინაობა, შედგენის თარიღი, ხელშეკრულების საგნის

აღწერილობა (მაგალითად, მამულის საზღვრები), დოკუმენტის შედგე-
ნის დამსწრე მოწმეთა ხელმოწერები. მხარეთა, მოწმეთა ხელმოწერის,
დოკუმენტის შემდგენლის ვინაობის გაურკვეველობა არაერთხელ გამხ-
დარა დოკუმენტის, როგორც მტკიცებულების, დაწუნების საფუძველი.

როდესაც წერილობითი დოკუმენტი პირველხარისხოვან მტკიცე-
ბულებადაა აღიარებული, ეს მაღალ პროცესუალურ და სამართლებრივ
კულტურაზე მეტყველებს. როგორც ჩანს, XI-XIII საუკუნეების ქვეყ-
ნის მაღალი პოლიტიკურ-კულტურული დონე სამართლებრივ კულ-
ტურაზეც აისახა. ამის უტყუარი დასაბუთებაა ოპიზის სიგელი, რომელიც
XI საუკუნეში შეადგინა ბაგრატ IV-მ. ეს ჩვენამდე მოღწეული უძვე-
ლესი პროცესუალური მნიშვნელობის ძეგლია. მართალია, XI-XIII
საუკუნეების პროცესუალური სამართლის სხვა ძეგლებს ჩვენამდე არ
მოუღწევია, მაგრამეს ძეგლი საშუალებას გვაძლევს ვიმსჯელოთ
საქართველოში პროცესუალური სამართლის დონეზე XII საუკუნეშიც
და XIII საუკუნის დასაწყისშიც, რადგანაც საქართველოს კულტურუ-
ლი დონე აღმაველი ხაზით მიდიოდა და პროცესუალური სამართლის
დონე XI საუკუნეზე დაბლა არ იქნებოდა¹.

ცნობილია, რომ ოპიზის სიგელი სასამართლო გადაწყვეტილე-
ბაა, რომელიც ეხება ოპიზისა და მიძნაძორის მონასტრებს შორის
მამულზე დავას. ამ დავის გადასაწყვეტად მეფე ბაგრატ IV-მ დარბაზი
მოიწვია. ორივე მონასტრის წარმომადგენლები სადავო მამულზე თავი-
სი უფლების დამტკიცებას წერილობითი დოკუმენტებით, სიგელებით
ცდილობდნენ, რომელთა მიხედვითაც სადავო მამული სწორედ მათ
ეკუთვნოდათ. ბაგრატ IV-მ სასამართლო გადაწყვეტილება მხოლოდ
და მხოლოდ წერილობით დოკუმენტებზე დაყრდნობით გამოიტანა. ოპიზის
სიგელი გვიჩვენებს წერილობითი მტკიცებულებების გადამწყვეტ, უპი-
რატეს მნიშვნელობას იმდროინდელ ქართულ სამართალწარმოებაში,
რაც მაღალი სამართლებრივი კულტურის მაჩვენებელია.

თ) ორდალები. ორდალი ნიშნავს „ღვთის მსჯავრს“ (ანგლოსაქ-
სური – ordal, შუა საუკუნეების ლათინური – Ordaliium). ორდალთა
არსებობა სასამართლო მტკიცებულებათა სისტემაში დაბალი სამართ-
ლებრივი კულტურის მაჩვენებელია. ორდალებს თითქმის ყველა ხალხ-

¹ გ. ნადარეიშვილი, ქართული სამართლებრივი კულტურის ზოგიერთი საკითხი
XI-XII საუკუნეების საქართველოში, თბ., 1959, გვ. 83.

ს სამართალწარმოება იცნობს. ორდაღობა ინსტიტუტი, როგორც სასამართლო მტკიცებულება, დაფუძნებულია წარმოდგენაზე, რომლის მიხედვითაც ადამიანებს შორის წარმოშობილი დავების გადასაწყვეტად შესაძლებელია ღვთაების მონაწილეობა. ორდალი იყო მიმართვა ღმერთთანადმი, რომ ადამიანის გონისათვის რთული სამართლებრივი საკითხის გადაწყვეტა. ადამიანებს ამოძრავებდათ ურყევი რწმენა იმისა, რომ მღუღარეთი, ცეცხლით, შანთით გამოცდისას მართალ კაცს ხელი არ დაეწვებოდა, ღმერთი ამას არ დაუშვებდა, ხოლო თუ დაეწვებოდა, ის ნამდვილად დამნაშავე იქნებოდა, სასამართლო ორთაბრძოლისას კი ღმერთი აუცილებლად მართალ მხარეს გაამარჯვებინებდა.

ორდალები ქართული სამართალწარმოებისათვისაცაა ცნობილი XVII-XVIII საუკუნეების ისტორიული თუ სამართლებრივი ხასიათის დოკუმენტების მიხედვით. მათში, ძირითადად, სამი სახის ორდალი ჩანს: მღუღარე, შანთი და ხმალში გატანება ანუ სასამართლო ორთაბრძოლა. სამივე მათგანს ასახელებს ვახტანგ VI სამართლის წიგნში. შანთსა და მღუღარეს ეხება ვახტანგის სამართლის წიგნის მე-8 და მე-9 მუხლები. მე-8 მუხლში აღნიშნულია, რომ „შანთი და მღუღარე ორივე ერთი არს“. ვისაც მღუღარით ან შანთით გამოცდას დაუნიშნავენ, შესაბამისი რიტუალის წინ ლოცვის საშუალება უნდა მისცენ.

მღუღარე წყლით გამოცდა ასე ტარდება: მოედანზე, ან სადმე „გამოსაჩენ ალაგს“, ე.ი. საჯაროდ, საზოგადოების წინაშე ქვაბში წყალი უნდა აადუღონ და შიგ რკინის, სპილენძის, თუნდაც ვერცხლის ჯვარი ძაფით ჩაჰკიდონ. როგორც კი წყალი აღუღდება, ქვაბი ცეცხლიდან უნდა გადმოღვან და ბრალდებულმა (ვისაც მღუღარით გამოცდა დაუნიშნეს) ქვაბში ხელი უნდა ჩაყოს და ჯვარი ამოიღოს. ამის შემდეგ უმაღ პარკში ხელს ჩაუდებენ და დაუბეჭდავენ. ასე უნდა იყოს მესამე დღემდე, შემდეგ კი გაუხსნიან. თუ ხელი დამწვარი არ ექნება, ბრალდებულს გაამართლებენ, თუ დაეწვება, გამტყუნდება, შანთით გამოცდისას რკინა უნდა გაახურონ, როცა რკინა გაწითლდება, ბრალდებულს ხელზე ქალაღდს ადებენ, ხოლო ზედ იმ გაწითლებულ რკინას. როგორც კი რკინას დაადებენ ხელზე, მაშინვე სამი ნაბიჯი, ნახტომი უნდა გააკეთოს წინ და შემდეგ რკინა გადაადგოს. სამართლებრივი შემდეგი ისეთივეა, როგორც მღუღარე წყლით გამოცდისას. მღუღარესა და შანთის გამოყენება ხდებოდა მძიმე დანაშაულობების დროს: ვახტანგის სამართლის წიგნის მე-9 მუხლის შესაბამისად, ბატონის და-

ლატის, ეკლესიისა და ხატის გატეხვის, მრუშობისა და სხვა მსგავსი რამის შეწამებისათვის. შანთისა და მღუღარის გამოყენებას სამართლის წიგნის სხვა მუხლებიც ითვალისწინებენ.

ხმალში გატანებას, ანუ სასამართლო ორთაბრძოლას ეხება ვახტანგის სამართლის წიგნის მე-7 მუხლი, რომლის მიხედვითაც თავის მართლების ეს საშუალება მძიმე სახელმწიფო დანაშაულში ბრალდებისას გამოიყენებოდა; კერძოდ, მეფის ღალატისას, მეფის სალაროს გატეხვისას, ეკლესიისა და ხატის გაძარცვისას და სხვა მსგავს შემთხვევებში. სასამართლო დუელში მონაწილეობა უნდა მიეღოთ ბრალდებულს, თუ ის უარყოფდა წაყენებულ ბრალდებასა და შემწამებელს (ბრალმდებელს). მათ ორთაბრძოლამდე 40 დღის განმავლობაში უნდა ელოცათ, ორთაბრძოლისას მოწინააღმდეგეები მოედნის თავსა და ბოლოში უნდა დამდგარიყვნენ, შეძლებისდაგვარად შეიარაღებულნი, მათთან ერთად უნდა ყოფილიყო თითო მემათრახე (ერთგვარი სეკუნდანტი სასამართლო დუელში მონაწილისა), რომელთაც ფარისა და მათრახის მეტი არაფერი არ უნდა ჰქონოდათ. ისინი არ უნდა დახმარებოდნენ მხარეებს რომელიმე მათგანის ჩამოვარდნამდე. თუ რომელიმე მხარე შეტაკებისას ცხენიდან გადმოვარდებოდა, მემათრახენი უნდა მიხმარებოდნენ მას, არ უნდა დაეშვათ გამარჯვებულის მიერ მისი მოკვლა და წარედგინათ იგი მეფისათვის. მის ბედს მეფე გადაწყვეტდა. მეფე და ხალხი ორთაბრძოლას შორიდან უყურებდა, რათა არავინ დახმარებოდა. ცხენიდან ჩამოვარდნილი და გაქცეული, ცხადია, გამტყუნდებოდა, დამარცხებულის იარაღი გამარჯვებულს ეკუთვნოდა, ცხენი — მემათრახეს. თუ ორივე გადმოვარდებოდა, ქვეითად უნდა შებრძოლებოდნენ, რომელიც წააქცევდა, სიმართლევც მის მხარეს იქნებოდა.

საქართველოში ამ ორდალების გამოყენება სხვა ისტორიული დოკუმენტებითაც დასტურდება. ვახუშტი ბაგრატიონი თავის თხზულებაში — „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ — საუბრობს მათზე. იოანე ბატონიშვილის „კალმასობაშიც“ ვხვდებით მინიშნებას შანთისა და სასამართლო ორთაბრძოლის შესახებ. როსტომ მეფის დროინდელი სასამართლო ორთაბრძოლის კონკრეტულ ფაქტს აღწერს XVII საუკუნის ისტორიკოსი ფარსადან გორგიჯანიძე. ეს ორთაბრძოლა მოხდა ლუარსაბ ბატონიშვილის მოკვლასთან დაკავშირებით, როდესაც ვინმე სიაომ ბარათაშვილმა ნადირობისას ბურუსით მოცული ეს მკვლელობა ვინმე

ნდურ თუმანიშვილს დააბრალა¹. საქართველოში ორდალების გამოყენებას უცხოელებიც ადასტურებენ. ფრანგი ფ. შარდენი მიუთითებს საქართველოში სასამართლო ორთაბრძოლის გამოყენებაზე. იტალიელი აიონერი არქანჯელო ლამბერტი კი აღწერს მღვდლარეთი გამოცდისა სასამართლო ორთაბრძოლის ჩატარების წესს სამეგრელოში². ვახტანგის სამართლის წიგნის სათანადო მუხლები მის შექმნაზე მოქმედი შესაბამისი ჩვეულებების ფიქსაციას წარმოადგენს. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ XVIII საუკუნიდან ორდალთა გამოყენება სამართლო პრაქტიკაში იზღუდება და ნელ-ნელა წყდება, მის ადგილს იკავებს სხვა მტკიცებულებები. მ. კეკელია აღნიშნავს, რომ XVIII საუკუნის განმავლობაში აღმოსავლეთ საქართველოს სასამართლო პრაქტიკას ერთხელაც არ მიუმართავს ორდალისათვის, აღმოსავლეთ საქართველოში კი მაინც გვხვდება ორდალთა გამოყენების შემთხვევები XVIII საუკუნის II ნახევარშიც, თუმცა შეზღუდულად³. აღდესაც ვახტანგ VI თავის სამართლის წიგნში ითვალისწინებდა ორდალებს, აღმოსავლეთ საქართველოს სასამართლო პრაქტიკა უკვე ვეღვათ მტკიცებულებებს ანიჭებდა უპირატესობას. ცხადია, კანონმდებლობა ერთბაშად ვერ შეაქცევდა ზურგს ჩვეულებითი სამართლით აღდგენილ წესებს, რომელთაც ძველებურად აღარ იყენებდნენ პრაქტიკაში⁴ (მთელი XVIII საუკუნის განმავლობაში ხომ აღმოსავლეთ საქართველოს სასამართლო პრაქტიკას ორდალები არ გამოუყენებია).

¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერაჲ სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1973, გვ. 18; იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, ტ. II, თბ., 1948, გვ. 230, საქართველოს ცხოვრება, მოთხრობა 1469 წლიდან, ვიდრე 1300 წლამდე ორ წიგნად აღწერილი, მეორე გამოცემა ზ. ჭიჭინაძის მიერ, თბ., 1913, გვ. 324-327.
² ფ. შარდენი, მოგზაურობა საქართველოში, თბ., 1935, გვ. 90; ა. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბ., 1938, გვ. 75-76.
³ მ. კეკელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147.
⁴ იქვე, გვ. 80.

შინაარსი

თავი I

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის საგანი, მეთოდი, სისტემა 3

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის საგანი 3

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის მეთოდი 6

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის სისტემა 8

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის მკვლევარი მკვლევარი 10

სამართლის მკვლევარისა და სხვა საკანონმდებლო აქტების აღმნიშვნელი ტერმინები და მათი შინაარსი 16

საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის შესწავლის წყაროები 21

სამეცნიერო წყაროები 22

სამართლის ისტორიის წყაროები 25

ხელმწიფის კარის გარიგება 25

დასტურდამალი 27

ბაგრატი კურაპალატის სამართალი 28

გიორგი ბრწყინვალეს სამართლის წიგნი ანუ „ძეგლის დადება მეფეთა-მეფის გიორგის მიერ“ 29

ბექასა და აღბუღას კანონები ანუ „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოვლისავე“ 30

სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა 31

მოსეს სამართლის ანუ ებრაული სამართლის ქართული ვერსია 32

ბერძნული სამართალი 34

სომხური სამართლის ქართული ვერსია 37

თავი II

მედიქალური ქართული სახელმწიფო (კონსტიტუციური) სამართალი 42

სახელმწიფოებრიობის წარმოშობა და განვითარება ისტორიულ საქართველოს ტერიტორიაზე 42

ღიარების (ტაოს) საზოგადოებრივ-პოლიტიკური წყობა 46

ისტორიული კოლხეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური წყობილება (XIII-VIII ს. ჩვ. წ. აღ-მდე) 50

კოლხეთი ჩვ. წ. აღ-მდე VI-IV საუკუნეებში 52

კოლხეთი ძვ. წ. აღ-ის II-I საუკუნეებში 54

იბერიის ანუ ქართლის სამეფოს წარმოქმნა (VI-IV სს. ჩვ. წ. აღ-მდე) 55

იპარიის ანუ ქართლის სახელმწიფო კვ. წ.აღ-ის II-I საუკუნეებში	58
საქართველოს სახელმწიფოებრიობა I-III საუკუნეებში	60
იპარია ან. წ-ის I-II საუკუნეებში	61
იპარიის სახელმწიფო წყობილება ახალი ფელთარქონისგან I-II საუკუნეებში	62
ქართლის საზოგადოებრივი წყობილება I-II საუკუნეებში	65
საქართველოს სახელმწიფოებრიობა აღმართალიზმის ხანაში	66
ქართლის სახელმწიფო IV-V საუკუნეებში	68
ქართლის სახელმწიფო V საუკუნის II ნახევარში	72
დასავლეთი საქართველო (მბრისი) IV-V საუკუნეებში	72
იპარია და ლაზიკა (მბრისი) VI-VII საუკუნეებში	75
ქართული ფეოდალური სახელმწიფოებრიობის აღდგენა	76
ქართული სახელმწიფოებრიობა არაბთა ბატონობის პერიოდში (VII-VIII სს.)	78
ქართლის საზოგადოებრივი წყობილება IV-X საუკუნეებში	80
ახალი ფეოდალური სამეფო-სამთავროების წარმოქმნა (VIII-X სს.)	82
მბრის-აფხაზეთის სახელმწიფო წყობილება	85
მრთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს შექმნა	89
გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფო წყობილება XI-XV საუკუნეებში	91
• საქართველოს მეფე და მისი უფლებამოსილებები	92
• ღარბაზი (სამეფო კარი ანუ სახელმწიფო საბჭო)	96
• სავაზირო	98
• მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი	99
• ათაბაგი	101
• ამირსპასალარი	102
• მანდატურთუხუცესი	104
• მეჭურჭლეთუხუცესი	106
• მსახურთუხუცესი	107
გაერთიანებული საქართველოს ადგილობრივი მმართველობა	108
მონღოლთა შემოსევა და ქართული სახელმწიფოებრიობის დაშლა-დაქვეითება	112
სამცხის სამთავროს სახელმწიფო წყობილება XIII-XVI საუკუნეებში	120
საქართველოს კვლავ გაერთიანება ბიორბი ბრწყინვალეს ღროს	124

საქართველოს სახელმწიფოებრიობა XIV საუკუნის შუა ხანებიდან XV საუკუნის დასასრულამდე	126
საქართველოს სახელმწიფოებრიობა XVI საუკუნის პირველ ნახევარში	132
მღვთმართობა XVI საუკუნის პირველ ნახევარში	132
საქართველოს სახელმწიფოებრიობა XVI საუკუნის მეორე ნახევარში	137
ა) ქართლი	137
ბ) კახეთი	138
გ) დასავლეთი საქართველო	139
დ) სამცხე-საათაბაგო	140
საქართველოს სახელმწიფოებრიობა XVII საუკუნეში	142
აღმოსავლეთი საქართველო XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში	148
საქართველოს სამეფო-სამთავროების პოლიტიკური წყობილება XVI-XVIII საუკუნეებში	153
ქართლის სამეფოს სახელმწიფოებრივი წყობილება XVII-XVIII საუკუნეებში	155
ქართლის მეფე და მისი უფლებამოსილება	158
სახელმწიფო საბჭო (ღარბაზი)	160
ქართლის სამეფოს მმართველობის უმაღლესი ორგანოები	161
1) სასახლის კარის მსახურნი და სამეურნეო-საფინანსო აპარატი	162
2) მეფის სამდივნო	167
3) საპოლიციო აპარატი	169
4) მეფის დაცვის ორგანიზაცია	172
5) სასამართლო ორგანიზაცია	173
6) განსაკუთრებული ხასიათის მოხელენი	174
აღმოსავლეთ საქართველოს ადგილობრივი მმართველობა გვიანფეოდალურ პერიოდში	176
გვიანფეოდალური ქართლ-კახეთის საქალაქო მმართველობა	181
დასავლეთ საქართველო XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში (იმერეთის სამეფო, ოდიშის (სამეგრელოს), გურიისა და აფხაზეთის სამთავროები)	184
ბრძოლა საქართველოს სახელმწიფოდ გაერთიანებისათვის XVIII საუკუნის 40-80-იან წლებში	186
ქართლ-კახეთი XVIII საუკუნის 70-80-იანი წლების მიჯნაზე	189

1783 წლის გეორგიევსკის ტრაქტატი	193
ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმება და რუსული მმართველობის შემოღება აღმოსავლეთ საქართველოში	200
რუსული მმართველობის შემოღება დასავლეთ საქართველოში	204
რუსული მმართველობის შემოღება საქართველოს სსრ-ის რეგიონებში (სამეგრელო, გურია, აფხაზეთი, სვანეთი)	207
თავი III	
კველი ქართული სისხლის სამართალი	218
დანაშაულის ცნება და არსი კველი ქართული სამართლის მიხედვით	219
დანაშაულის აღნიშვნელი ტერიტორიები	219
დანაშაულთა კლასიფიკაცია კველ (აღრეზიერებასთან) ქართულ სამართალში	222
სისხლის სამართლის კანონმდებლობის საბაზის გათავისუფლება, კანონმდებლობის შემადგენელი და დამამძიმებელი გარემოებები	225
თანამონაწილეობა	229
დანაშაულის სუბიექტი კველ ქართულ სამართალში	230
დანაშაულის სუბიექტური მხარე ქართულ სამართალში	234
სასჯელის მიზნები და სახეები ქართულ სამართალში	246
დანაშაულის სახეები ქართულ სამართალში	265
სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულებანი	265
სექსობრივი დანაშაულებანი	267
ადამიანის სიკოცხლის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულებანი	269
საკუთრების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულებანი	271
დანაშაულის სახეები ქართული სისხლის სამართლის კმელების მიხედვით	273
დანაშაულის სახეები ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის მიხედვით	289
თავი IV	
კველი ქართული სამართალში სამართალი	306
ანვითო სამართალი	306
აკუთრების უფლების წარმოშობის გზები და საშუალებები. საკუთრების უფლების შეფუთვა	314
აკუთრების უფლების სახეები	318

ვალდებულებითი სამართალი	321
ვალდებულების ცალკეული სახეები	331
1) ყიდვა-გაყიდვის ინსტიტუტი	331
2) ნაჩუქრობის ხელშეკრულება	336
3) ქონების ქირავნობის ხელშეკრულება	339
4) ქონების უსასყიდლოდ სარგებლობა	342
5) სამისდღეში რჩენის სამართლებრივი ინსტიტუტი	344
ხანდაზმულობა	345
თავი V	
კველი ქართული სოციალური სამართალი	350
ქორწინება და განქორწინება	350
განქორწინება კველი ქართული სამართლის მიხედვით	360
მეუღლეთა შორის პირადი და ქონებრივი ურთიერთობები ქართული სამართლის მიხედვით	365
მშობლებსა და შვილებს შორის პირადი და ქონებრივი ურთიერთობანი	370
თავი VI	
ქართული სამემკვიდრეო სამართალი	376
მემკვიდრეობითი სამართლის ობიექტები	380
კანონისმიერი მემკვიდრეობა	382
ანდერკით მემკვიდრეობა	388
თავი VII	
სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი	394
სასამართლოების პირვანდელი ფორმები საქართველოში. სასამართლო ორგანიზაცია გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში	394
სასამართლო ორგანიზაცია გვიანფეოდალურ საქართველოში	398
ა) სასამართლო ორგანიზაცია ქართლ-კახეთში	398
ბ) სასამართლო ორგანიზაცია იმერეთში	410
გ) სასამართლო ორგანიზაცია დასავლეთ საქართველოს სამთავროებში	411
სასამართლო პროცესი	413
სასამართლო მტკიცებულებანი	421
შინაარსი	439

12